माझी जन्मठेप

उत्तरार्ध

Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

माझी जन्मठेप

अुत्तरार्ध

प्रकरण पहिले

अंदमानात संघटना आणि प्रचार

पूर्वार्धात केवळ माझ्याच नव्हे तर स्थूलमानाने राजबंदीवान वर्गाच्याच अंदमानातील कारावासाचा वृत्तान्त अि.स. १९१४ वर्षापर्यंत सांगितला. त्या पाचसहा वर्षांत राजबंदींच्या सहवासाने, त्यांच्या प्रयत्नांनी बंदीवानांस वागविण्याच्या रीतीत जी अधिक माणुसकी दाखविण्यात येअू लागली त्यामुळे, आणि विशेषतः राजबंदींची अधिकाऱ्यांशी जी मानी आणि प्रतिकारी वागणूक होत गेली त्यामुळे सर्वसाधारण बंदीवानांत बरेच स्थित्यंतर घडून आले होते. राजबंदींची जूट पाहून, धैर्य पाहून आणि अेकास कष्ट झाले की सर्वजण त्याची सुटका करण्यासाठी कसे झटून पडत ते पाहून अितर बंदीवानांच्या मनातही सामाजिक जीवनाची तत्त्वे रुजू लागली. त्यांस स्वदेश, स्वधर्म, जनसेवा अित्यादी शब्द परिचित होअून त्यांची सामाजिक नीतिमत्ता वाढू लागली. त्यातही या गुणांचा प्रादुर्भाव हिंदू बंदीवानांत अधिक झपाट्याने होअू लागला. त्यांच्या शिक्षणाविरुद्ध अधिकाऱ्यांचे धोरण कसे कडक असे हे मागे सांगितलेच आहे; परंतु राजबंदींच्या खटपटीने ते आता बरेच ढिले झाले होते. मुसलमान वार्डरांपाशीच काय पण बंद्यांपाशीही कुराण वा अितर पुस्तक धार्मिक म्हणून ठेवलेले असे. आणि ती पुस्तके केव्हा केव्हा तर केवळ काम टाळण्यासाठी म्हणून ते वाचीत बसत. पण हिंदूंना आपली धर्मपुस्तके बाळगण्याची आणि वाचण्याची बहुतेक चोरी असे. अेक तर वरिष्ठ अधिकारी त्यांस दडपीत आणि जो काही वेळ वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून त्यांस पुस्तक वाचण्यास मिळे तो मुसलमान जमादार त्यांस मिळू देत नसत. तुलसीदासांचे रामायण दहापाच हिंदू लोक अेकत्र बसून अगदी सुट्टीच्या दिवशी जरी वाचीत बसले तरी मुसलमान तंडेल वा मिर्झाखान त्यावर अकस्मात गरम होअून दोन दंडे लगावून केव्हा बंद करील याचा नियम नसे. असे प्रसंग आम्ही अनेक वेळा पाहिले. धार्मिक पुस्तकातील चित्रे पाहून अशी 'बुदपरस्त' पुस्तके हिंदूंस न वाचू देणे हे आपले धार्मिक कर्तव्य समजणारे पठाणी तंडेल आणि पंजाबी मुसलमानी वॉर्डर तिथे सगळ्यांस ठाअूक होते. अशा वेळी राजबंदीवानांतील आम्हांसारख्या कित्येकांस तो प्रकार सहन न होअून आम्ही तो तंटा वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत पोचवावा. असे करता करता धार्मिक अेखाद-दुसरे पुस्तक ठेवण्यास हिंदू बंदीवानांस अुघड वा आडून प्रतिकार होअीनासा झाला. आणि काम संपल्यावर अेखाद्यास शिकण्यासाठी एखादा पाटीचा तुकडा वा पाटीही अुघडपणे ठेवता येअू लागली.

हिंदू लोकांस सुट्ट्या मिळण्यातही असाच पक्षपात होअी. मुसलमानी सुट्टी असली की, मुसलमानी बंद्यांस काम न करता गप्पा छाटीत सुखेनैव रेंगाळत हिंडता येअी; पण हिंदूंस कित्येक सुट्ट्या देण्यातच येत नसत. ज्या येत त्या दिवशी खालचे अधिकारी त्यांस धाक घालीत ''काम करता का दिवसभर खोलीत बंद होअून पडता?'' अर्थात डोळे वटारलेल्या जमादाराच्या तोंडून कोठडीबंदीचे नाव अैकताच बिचारे हिंदू बंदी गुपचुप काम करीत. अशा प्रकारच्या अन्यायास आळा घालून हिंदूंच्या सुट्ट्या त्यांस मिळू देण्याकरिता अेकदा त्यांस अिनकार करण्यास प्रवृत्त करून आम्हीही काम सोडून बसलो. पर्यवेक्षक आल्यानंतर प्रकरण विकोपास गेलेले पाहून आम्हांस म्हणाला, ''हिंदूंच्या सुट्ट्या देण्यात येतील पण तुम्ही पुन्हा असा बभ्रा कराल तर तुम्हास शिक्षा देण्यात येअील. तुम्हास साधारण बंदीवानांप्रमाणे शिक्षा देणे माझ्या जिवावर येते म्हणून मी या वेळेस सोडून देतो!''

हिंदू बंदीवानांवरचा अन्याय दूर करण्यासाठी झटत असताना राजबंदी आपल्या मुसलमान बंदीवानांच्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासही कमी करीत नसत. त्यांच्या प्रयत्नाने जेवण, काम, शिक्षा अित्यादींविषयी जी जी सुधारणा आणि सवलत बंदीवानांस मिळत गेली तिचा लाभ मुसलमानांसही मिळतच होता. त्यामुळे तेही राजबंद्यांस सन्मानीत; अितकेच नव्हे तर त्यांची कुलंगडी चव्हाट्यावर आणून, त्यांस राजबंद्यांनी शिक्षा देववू नये म्हणून काही काळ ते त्यांची हांजी हांजी देखील करू लागले. राजबंदीवानांच्या अुपदेशाने मुसलमानांतही राष्ट्रीय वृत्तीचे काही लोक निघाले. ते अुपयोगीही पडले. परंतु पुढे शुद्धी अित्यादी चळवळ करणे जसे जसे राजबंद्यांस भाग पडू लागले तसे तसे मुसलमानांच्या अुपजत धर्मवेडाची बाधा त्यांसही व्हावयाची राहिली नाही.

बंदीवानांच्या शिक्षणासाठी पाठ्यपुस्तके ठेवण्यास त्यांस किंचित सवलती मिळाल्या तेव्हा मुख्य प्रश्न त्यांस पुस्तके कशी मिळणार हा अुभा राहिला. त्यांच्या बहुतेकांच्या घरी अज्ञानाचे राज्य. त्यांनी मागितले तर अुंची जोड्यांची पार्सले घरून येत; पण दोन आण्यांचे पुस्तक मागितले की येत नसे. त्यांना पुस्तके सरकारने द्यावी ही प्रार्थना व्यर्थ होती. अेखाददुसरे पुस्तक ठेवू दिले हेच अुपकार! म्हणून आम्ही स्वतःच्या पार्सलात पुस्तके क्रमिक आणि सोपी अितिहास-भूगोलादिकांची मागवू लागलो. त्यावर काही दिवस लोटले.

परंतु नित्याची व्यवस्था करण्यासाठी म्हणून लवकरच अेक केंद्रित संस्था स्थापन केली.

मागे लिहिलेच आहे की, ज्या राजबंद्यांना राजकारणाचे ध्येय वा मार्गाचे तारतम्य आणि रहस्य कळलेले नव्हते आणि जे कोणत्याही देशसेवक संस्थेत शपथबद्ध झालेले नव्हते अशांना स्वदेशसेवेची दीक्षा शपथपूर्वक आणि ते तारतम्य आणि रहस्य समजावून ज्ञानपूर्वक देण्याचा अुपक्रम सुरू केलेलाच होता. त्याच संस्थेत पुढे पुढे राजबंद्यांच्या परिचयाने देशभक्तीचे बीज ज्यांच्या हृदयात चांगलेच अंकुरित झाले होते त्या साधारण बंदीवानांसही घेण्यात येऊ लागले. ते बंदीवान जेव्हा सहा महिन्यांनी वा वर्षाने बाहेर जात तेव्हा त्याच पद्धतीने आपली स्वतंत्र मंडळे करीत. याच संस्थेत पुढे शिक्षणप्रसारासाठी प्राप्तीमागे प्रत्येकाने रुपयास अेक आणा, पाच रुपयांस आठ आणे अशी चढती वर्गणी ठेवली. काही काही कर्त्या बंदीवानांस बाहेर असे अधिकार मिळत की त्यांस तीस चाळीस रुपये महिना सहज पडे. त्यानंतर राजबंदी जेव्हा बाहेर सोडलेले होते त्या चारपाच महिन्यांत बाहेरच्या बंदीअधिकाऱ्यांत नव्हे तर सर्वसाधारण व्यापारी अित्यादी 'स्वतंत्र' वर्गातही कित्येक देशकारणात लक्ष घालण्यात शिकले होते. त्याच प्रकारे आतून केलेल्या शपथांचा बंदीवानांनीही प्रचार करीत राहून लोकांत राजकारणाची आवड आणि स्वदेशासाठी आपणास काही कर्तव्य आहे ही जाणीव थोड्याफार प्रमाणात अुत्पन्न केली होती. त्याचप्रमाणे त्या वसाहतीत अभियांत्रिक, डॉक्टर, न्यायविभागातील अधिकारी आणि अितर सत्ताविभागातील अधिकारी जे हिंदुस्थानातील सुशिक्षित वर्गातून नोकरीपुरते आलेले असत त्यांच्यातील बरेचजण येता जाता प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे आमच्याही परिचित झालेले असल्याने त्यांनीही पूर्वी कधीही न घेतलेले नियमबद्ध स्वदेशसेवाव्रत घेतले होते. त्यात त्यांच्या वर्गासही शंभर रुपये प्राप्तीमागे पाच रुपये अंदमानात प्रचार करण्याच्या कार्यासाठी संस्थेस द्यावे हा अेक नियम असे. त्याप्रमाणे काही जण नियमितपणे देत. त्यांच्यात जे हिंदी शिकलेले नसत ते हिंदी लिहिण्यावाचण्यास शिकत. राजकीय अितहास, अर्थशास्त्र आणि शासनशास्त्र या प्रत्येक देशभक्तास अवश्य असणाऱ्या विषयांवरील निवडलेल्या पुस्तकांची आम्ही जी अेक सामान्य टिपणी केलेली असे त्यातील पुस्तके विकत घेत आणि वाचीत. संस्थेचा जमलेला निधी आणि संस्थेचे हे सर्व व्यवहार अर्थातच बिनलेखी आणि शक्यतोवर विरुद्ध अधिकाऱ्यांच्या वक्रदृष्टीस सुगावा लागू न देता चालवावे लागत.

संस्थेच्या निधीतून बंदीवानांस पाट्या, क्रमिक पुस्तके आणि अुच्च विषयांची पुस्तके विकत घेवविता आली तरी दुसरी अडचण वाटण्याची पडे. कारण तुरुंगातील बंदीवानांपाशी पुस्तक दिसताच हे कोणी दिले म्हणून पहिला प्रश्न काराधिपाचा असणार. वाचण्याकरिता आणि पुस्तक जवळ ठेवण्याकरिता कित्येकांना शिक्षा खाव्या लागल्या असतील त्याची गणनाच नाही! बरे पुस्तक कोणी दिले म्हणून सांगताना आमचे नाव सांगणे म्हणजे आपली वार्डरकी गमावणे वा घाण्यास जुंपले जाणेच होते! राजबंद्यांशी बोलण्याची चोरी तर त्याचे पुस्तक स्वीकारणे या अपराधाविषयी काय

विचारावे! म्हणून सुट्टीच्या दिवशी कोणी वार्डर बाहेर गेला की, अमक्याच्या भाअीबंदाने बाहेरून अमक्यास पुस्तक दिले अशा बहाण्याने ती क्रमिक पुस्तके पोचवावी लागत.

या पुस्तकांच्या मार्गातील सरकारी अडचणी अितकीच दुसरी अडचण म्हणजे स्वतः त्या अडाणी बंदीवानांचीच होती. शिकण्याचे नाव काढले की त्यांचा पहिला प्रश्न शिकून काय लाभ? बौद्धिक वा राष्ट्रीय लाभ सांगावे तर चांगले समजत ना! त्यात बारीसाहेबाचा शिक्षणाची रुची असलेल्यावर डोळा, ती भीती! तरीही बळेबळे, धरधरून, जो कोणी संगतीत येअी त्यास शिकविण्याची खटपट करावी, कोणास सांगावे तुला थोडे मराठी येताच अिंग्रजी शिकवू. मग तू लहानशा लेखकाचे काम करू लागशील आणि मुनशी होशील. बंदिवानात 'मुनशी'चा मोठा मान. मी मुनशी होणार या महत्त्वाकांक्षेने कित्येक बंदीवान शिकत असत. थोडे असेही निघत की ते केवळ ती आपली विद्या आहे, किंवा आपणास धर्मग्रंथ वाचता येतील, किंवा हे आपले राष्ट्रीय कर्तव्य आहे अशा अुदात्त बुद्धीने प्रौढवयीदेखील अ आ पासून शिकणे आरंभ करीत.

परंतु हे काम किती कटकटीचे त्याचे वर्णन कशास हवे ! अ आ, क ख, वाचण्यास देत किंवा धर, कर अित्यादी शब्द सांगत त्या निर्बुद्धच नव्हे तर बहुधा निरिच्छ अडाणी बंदीवानास लपूनछपून शिकवायचे. त्याची अुलट मनधरणी करावयाची. केव्हा केव्हा त्यांस फुकट दिलेल्या पाट्या पुस्तके ते ठेवण्यास देखील मान्य करीत नसत. त्या शिकण्याच्या भीतीसाठी बोलणेच सोडून देत. अशांची मने वळविण्यास शिष्यवृत्त्या द्याव्या लागत. त्या अर्थातच अंदमानी चलनात. अंदमानाच्या तुरुंगात रुपयाचे चलन दुय्यम, मुख्य कार्यकारक चलन, म्हणजे 'सुक्क्याचे'? या पारिभाषिक शब्दाचा अर्थ तंबाखू. तंबाखूच्या दोन चिमट्या शिष्यास दिल्या की तो गुरूवर एक पंधरा-वीस मिनिटे शिकण्याचा अुपकार करणार! अशा दगदगीने त्रासून जाअून या कार्यात प्रथम प्रथम आमचे राजबंदीतील सहकारी कंटाळून बदीवानांस शिकविण्याचे काम करण्यास साफ नाकारीत. हा शक्तीचा दुरुपयोग असे म्हणत. कारण बी.ए., अेम्.ए. झालेले आम्ही अडाणी, अपराधी, चोर दरोडेखोर याची अुलट दादा बाबा करून त्यास अ आ च्या वाचण्या देत आणि शब्द जोडण्याचा त्रासदायक माथेकूट करीत बसावे हे खरोखरच अुद्वेगजनक असे. परंतु तसे आम्हांस वा आमच्या सहकाऱ्यांस वाटू लागताच आम्ही आमचे स्वतःचे मनास आणि त्यांचे मनास पुन्हा अुत्तेजित करण्यास सांगितले ''हा शक्तीचा दुर्व्यय आहे ना? बरं तर देशसेवेसाठी या परिस्थितीत आणखी अधिक महत्त्वाचे अेखादे कृत्य तुम्ही करू शकता आहा काय? जो हो म्हणेल त्याने हे काम न करता ते अधिक महत्त्वाचे कार्य करावे. पण हाच वेळ केवळ रिकामी चिंता आणि तळमळ करीत वा आपसात निरर्थक वादविवाद करीत घालविण्यापेक्षा तर या तुच्छ पतितांना शिक्षण देण्यात, त्यांची मनःप्रवृत्ती परोपकारी करण्यात तो वेळ जावा हे अधिक देशकल्याणकारक नव्हे काय? आणखी असे पहा की आपण गावागावातून प्राथमिक शाळा काढण्याचे ठराव आणतो. ते शिक्षण देण्यास कोणी तरी पुढे आले पाहिजेना? प्राथमिक शाळांत असा शिकवीत जन्म घालविण्याचे व्रत कोणीतरी घेतलेच पाहिजे ना? मग ते त्रासदायक काम आम्हीच का करू नये? आम्ही तेवढे अध्यापकांच्या लठ्ठ पगाराच्या आणि मानाच्या खुर्च्या अडवाव्या आणि खेड्यातून बाराखड्या घोकीत शिक्षण देण्याचे त्रासदायक काम अितरांनी करावे ही अिच्छा अन्याय्य नाही का? पतितांनाच अुद्धारण्याचे कार्य राष्ट्रीय हितास अवश्य आहे. मोठमोठे पंडित मिशनरी युरोपीय तुरुंगात केवळ या कार्यास आपले आयुष्य वाहून घेतात. रशियामधील शेकडो राज्यक्रांतिकारक विद्वान खेड्यातून घुसून गुपचुप शिक्षणप्रसारार्थ जन्मभर खपत आहेत. मग आपण या ठिकाणी त्याच दृष्टीने तेच कार्य का करू नये? आपण यांस केवळ शाब्दिक बाराखड्या शिकवीत नाही तर त्यांच्या आत्म्यास आर्थिक बाराखड्याही त्या शाब्दिक शिक्षणाच्या आडोशास अुभे राहून शिकवीत आहोत. आपल्या संगतीत ते येताच स्वराष्ट्र, स्वदेश, स्वजाती यांच्या कल्पना त्यांच्या मनात अुभ्या राहतात. आपण त्यांस अितिहास सांगतो तेव्हा त्यांच्याही तोंडावर तेज चमकू लागते, ते पतित आहेत? आणि आपण कोण आहोत? अुपजत मुक्त थोडेच आहोत! सुधारले तर तेही सुधारतील. म्हणून जोवर दुसरे अधिक महत्त्वाचे देशकार्य करता येत नाही तोवर हे अत्यंत त्रासदायक पण म्हणूनच जे करण्यात खरी देशसेवा आहे ते, आपल्या या हीन

दीन पतित बंधूंस आपल्यास देण्याची योग्यता आहे तितके तरी शाब्दिक, बौद्धिक, राष्ट्रीय आणि आत्मीय शिक्षण देण्याचे कार्य आपण करीत राहिले पाहिजे.''

या रीतीने प्रयत्न करता करता त्याच हीन दीन पतितांत कित्येकजण असे अुदारमनस्क निघाले की त्यांच्या नि:स्वार्थ परोपकारबुद्धीचा सच्छील वर्तनाचा आणि देशहितरततेचा प्रभाव पाहून आम्हां राजबंदीवानांस देखील आत्मश्लाघा करण्याची लाज वाटावी.

राजबंदींव्यतिरिक्त बंदीवानांच्या पुस्तकादिक शिक्षणसामग्रीची अितकी जुळवाजुळव करीत असता राजबंदींसाठीही वाचनीय असे अेक ग्रंथालय काढण्याची खटपट चाललेलीच होती. प्रथम आम्हांस अेकमेकांची पुस्तके वाचता येत नव्हती. हे मागे अेका प्रकरणात सांगितलेच आहे. त्यानंतर आम्ही दहा-पाचजणांनी तशी ती वाचावयास मिळावी म्हणून कमिशनरपर्यंत विनंती केली. पण बारीने म्हणावे अेकमेकांची पुस्तके घेण्यास यांस अनुज्ञा दिली की ते पुस्तके दुसऱ्याने फाडली म्हणून भांडत बसतील आणि पुस्तकावर पेन्सिलीने चिठ्ठ्या लिहून अेकमेकांशी पत्रव्यवहार करतील! जणू काय अेकमेकांशी पत्रव्यवहार या साधनाच्या अभावी थांबलेलाच होता! पुष्कळ खटपटीनंतर अेका संपाचे फळ म्हणून पर्यवेक्षकाने अनुज्ञा दिली की, पाहिजे तर पुस्तके आपसात अधिकाऱ्यांच्या संमतीने देवघेव करून वाचावी. त्यानंतर सर्वांची पुस्तके अेकत्र ठेवावी. म्हणून आम्ही आवेदने (अर्ज) करताच बारीला वाटले की, आता ग्रंथालय करण्यास हे लोक सोडणार नाहीत. म्हणून त्याने कसून विरोध केला. त्याने पर्यवेक्षकास कळविले की, राजबंदीवानांतील बहुतेक लोक आपली बहुमोल पुस्तके दुसऱ्यांच्या हाती द्यावयास संमत नाहीत. अुदाहरणार्थ म्हणून त्याने त्यांची ठरलेली दोन प्यादी पुढे टाकली. त्या दोघांनी आपण पुस्तके अेकत्र करण्याच्या विरुद्ध आहोत असे पर्यवेक्षकास कळविले. तेव्हा पर्यवेक्षक आम्हांस म्हणाला, तुमच्या दोघा-तिघांविना सर्वजण विरुद्ध असता पुस्तके अेकत्र कशी करावी! आम्ही त्यांस म्हटले, तुम्ही स्वत: सर्वांस विचारा म्हणजे तुम्हास खरी स्थिती कळेल. हे अैकताच बारीने सर्वांस धाक घातला की जर पुस्तके अेकत्र करू म्हणून म्हणाल तर त्या पुस्तकात कोणाचेही पेन्सिलीचे लिखाण दुसऱ्याने जरी लिहिले असले तरी धन्यास अुत्तरदायी समजून **तुमची ती ती पुस्तके जाळून टाकू!**

असा धाक दाखविला काय, गरजला काय, पण दुसरे दिवशी पर्यवेक्षकाने स्वत: सर्वांस विचारता सर्वांनी – अर्थातच बारीचे ते दोन–तीन 'समंजस' माणसाळलेले सोडून – पुस्तके अेकत्र ठेवू असे सांगितले. जाळण्याचे नाव काढताच आम्ही म्हटले, ''आहेत त्या पुस्तकांत माझी पुस्तके मूल्यवान् आहेत, ती दोनशे-तीनशे रुपयांची पुस्तके अेकदम जाळलीत तरी प्रत्यवाय नाही; पण पुस्तके अेकत्र झालीच पाहिजेत. प्रत्येक कारागृहास वास्तविक सरकारी व्ययानेच अेकेक ग्रंथालय ठेवलेले असते. येथे सरकार अेक पुस्तक देखील देत नाही. परंतु आम्ही आपले व्ययाने तुमच्याच अनुज्ञेने, जी पुस्तके आत आणतो ती देखील अेकत्र ठेवून ग्रंथालय करण्यात तुम्हांस जड जाते! पर्यवेक्षक बराच प्रगतिप्रिय मनुष्य असे. त्याने ते मान्य केले आणि आमच्या म्हणण्याप्रमाणे जे पुस्तके अेकत्र नको म्हणाले त्यांची पुस्तके वगळून, आमची सर्वांची पुस्तके अेकत्र ठेवून, क्रमांक लावून अेक ग्रंथालय केले. प्रतिरविवारी तेथे सर्व राजबंदीवानांनी पाळीपाळीने जाअून पुस्तके बदलून घ्यावीत असा क्रम सुरू झाला.

ग्रंथालयाचे व्यवस्थेने अेकेकास विविध पुस्तके वाचावयास मिळू लागली आणि ज्या राजबंदीवानांना घरून पुस्तके धाडण्याअितकाही कोणाचा आधार नव्हता त्यांना पुस्तके अुघडपणे वाचता येअू लागली. तेव्हा साहजिकच आम्ही आपापसात पार्सले मागविण्याच्या वेळा अशा ठरवून घेतल्या की जरी प्रत्येकास वर्षातून अेकच पार्सल मिळे तरी ती निरनिराळ्या वेळी मागविल्याने दर महिन्यात कोणाचे ना कोणाचे तरी पार्सल येतच राहावे. त्यातही अेकजण जी पुस्तके मागवी ती टाळून दुसऱ्याने दुसरी मागवावी अशा पद्धतीने मराठी, बंगाली, पंजाबी, संस्कृत आणि हिंदी पुस्तके कोणाही अेकावर बोजा न पडता सर्वांस वाचनास मिळू लागली. दर महिन्यामागे बहुधा एखादे नवे पार्सल येत गेल्याने नवीन पुस्तके आणि साहित्यिक वा धार्मिक मासिक पुस्तके वरचेवर मिळून देशातील बरीच माहितीही मिळू लागली. मासिक पुस्तकाविषयी मात्र घासाघीस करावी लागे. कोणाचे पुस्तक तुरुंगात द्यावयाचे याविषयी बारीची अडाणी कसोटी कशी

असे हे मागे सांगितलेच आहे; परंतु मध्यंतरी जो अेक विचारी पर्यवेक्षक आला त्याने पुस्तकपरीक्षणाच्या कामी पुष्कळ अुदारता ठेवली. पण मासिक पुस्तकांविषयी त्यासही बारीस दचकावे लागे. कारण ही स्वारी वेळेवर कमिशनरला देखील कळवावयाची की पर्यवेक्षक राजद्रोही लेखांची मासिक पुस्तके राजबंद्यांस देतो! म्हणून मॉडर्न रिव्ह्यू, अिंडियन रिव्ह्यू अित्यादी पुस्तके आपसात आम्ही मागवू तेव्हा कमिशनरपर्यंत भांडावे लागे. मी सांगे की, वास्तविक हिंदुस्थान सरकार जी मासिक पुस्तके वा पुस्तके जप्त करीत नाही ती राजबंद्यांसारख्या शिक्षित आणि स्वतंत्र विचारी वर्गास देण्यास आडकाठी नसावी. कारण हिंदुस्थान सरकारच्या वाङ्मयप्रबंधक विभागाच्या (सेन्सार ऑफिसच्या) सहस्त्राक्षांतूनही जे पुस्तक सुटले ते राजद्रोही वा अवाचनीय असणे शक्यच नाही. बारीसारख्या अनभिज्ञ मनुष्याने त्यासही आक्षेपार्ह समजणे म्हणजे त्या तज्ज्ञ वाङ्मयप्रबंधकाच्या सहस्त्रचक्षूंसही आंधळे ठरविणे होय. आम्ही हा कोटिक्रम कमिशनरांस स्पष्टपणे सांगत असू. तेव्हा ती मासिकेही मिळू लागली. तरीदेखील तो पर्यवेक्षक बदलताच बारीने पुनः पुन्हा ढवळाढवळ करावीच. कधी मासिकातील पानेच फाडून घ्यावी आणि कधी कधी त्यांच्यातील आक्षेपार्ह पानावर छापखान्यातील काळ्या शाअीचा वरवंटा फिरवून पदरात पडेल ते स्वीकारून पुढच्यासाठी भांडत बसण्याचा क्रम आमचा चाललाच होता. अेकदा-दोनदा तर आमची पार्सले वर्षानंतर आली असता ती बारीने आली नाहीत म्हणून सांगितले. पण आम्हास पक्का पत्ता लागे. आम्ही पर्यवेक्षकांस अेकदा सांगितले. शोध करता महिन्यापूर्वी ती आली म्हणून ठरले. तेव्हा बारीस पर्यवेक्षकापुढे नाक घासता घासता पुरेसे झाले! अेकदा-दोनदा मासिक पुस्तक मिळण्यासाठी आणि पार्सल मिळण्यासाठी काम सोडावे लागले तेव्हा कुठे दाद लागली. बारीचे न अैकता ग्रंथालय करविले त्याचा राग अशा प्रकारे तो आमच्यावर काढू पाहत होता.

अितक्या अडचणी असताही ते ग्रंथालय होता होता अेक अुत्तम प्रकारचा पुस्तकसंग्रह बनला. जवळजवळ दीड-दोन हजार पुस्तके, त्यात निरनिराळ्या भाषांची आणि अुत्कृष्ट प्रकारची जमली. ज्या तिघांनी बारीस संतुष्ट ठेवण्याकरिता प्रथम ग्रंथालयात पुस्तके ठेवण्याचे नाकारले त्यांनीही लवकरच आपली पुस्तके त्यात दिली आणि अितरांची वाचावयाचा अधिकार मिळविला. पुढे पर्यवेक्षकासही त्या संस्थेचा अभिमान वाटू लागून तिला कपाटे देअून अेक स्वतंत्र जागा दिली, आणि फाटकी पुस्तके पुन्हा शिवण्यासाठी आणि पुस्तके नेहमी सांभाळण्यासाठी दोघा–तिघा राजबंद्यांस तिथे नेमले. ते बांधकाम अितके अुत्तम करू लागले की, सरकारी कार्यालयातील मोठमोठी पुस्तकेही तिथेच बांधण्यास येअू लागली. त्याविरहित राजबंदीवानांत चित्रकार असलेल्या अेक–दोघांस युरोपियन अधिकाऱ्यांपैकी पुष्कळांचे प्रकाशलेख मोठे करण्याचे कामही करण्याची अनुज्ञा मिळून तेही तिथेच होअू लागले. राजबंदीवानांतील दोघाचौघांस अेक बौद्धिक कार्य करण्याची आणि हस्तकष्टातून मुक्तता मिळविण्याची ही अुत्तम सोय सापडली. ही सापेक्षतः विसाव्याची आणि वांच्छनीय जागा अर्थातच ग्रंथालय काढण्यासाठी ज्यांनी भांडणे केली त्यांपैकी कोणासच मिळाली नाही हे अपेक्षेनुरूपच होते. ज्यांनी ग्रंथालयास विरोध केला त्यांनाच त्या जागेचा लाभ प्रथमतः देअून बारी त्यांचे ऋणातून मुक्त झाला हेही साहजिकच होते.

त्या ग्रंथालयात बंगाली भाषेतील राजा राममोहन, विद्यासागर अित्यादी पुरुषांची चरित्रे, नवीनसेन राय, रवींद्रनाथ अित्यादिकांचे बहुतेक ग्रंथ, जोगेशचंद्रादिकांच्या ग्रंथावळ्या, अुभे महाभारत, अुभे रामायण, योगवासिष्ठ अित्यादी अुत्तमोत्तम शेकडो ग्रंथ होते. मासिके आणि विवेकानंदांची व रामकृष्णांची चरित्रे आणि ग्रंथ यांच्या तर किती प्रती होत्या ते पुसूच नये. बंगाली वाङ्मयाचा अभ्यास आम्ही तेथे यथेच्छ केला. लंडनमध्ये १८५७च्या क्रांतियुद्धाचा अितिहास लिहिताना आम्हांस बंगाली पुस्तकांचे प्रथम दर्शन झाले. रंजनीकांतबाबूंचा 'शिपाअी युद्धेर अितिहास' हा ग्रंथ त्यात काही नवीन सापडते का म्हणून आम्ही तिथे अेका बंगाली मित्राकडून वाचवून घेतला होता. आम्हास बंगाली वाचण्यास आणि बोलण्यास येअू लागले तरीही अक्षरे लिहिता येत नसत! याचे आम्हांसही नवल वाटे. मग ती शिकलो. अजूनही बंगाली वाचता येते. दृष्टीला अक्षरे अवगत आहेत पण लिहिताना विस्मृती होते. हातांना अक्षरओळख फारशी नाही. रामकृष्णांची लीलामृत-कथामृत अित्यादी अनेक खंडांनी पूर्ण केलेली चरित्रे, रवींद्रनाथांची जीवनस्मृती, चित्रा

अित्यादी पुस्तके वाचून वाचून थकल्यावर जुन्या बंगालीतील आपल्या रामविजयाप्रमाणे असलेले तिकडच्या 'पायरी' वृत्तातील रामायण महाभारतादी ग्रंथही वाचले. या पायरी वृत्तासच पुढे मधुसूदन दत्ताने अमित्राक्षरछंदात रूपांतरित केले. मेघनाद वध, कुरुक्षेत्र अित्यादी मधुसूदनाचे ग्रंथ वाचूनच अिंग्रजीतील निर्मयमक Blank Verse प्रमाणे जसे त्याने बंगाली अमित्राक्षर वृत्त केले तसेच मराठी वृत्ताच्या अधिक शास्त्रशुद्ध वृत्तीस जुळेल असे मराठीत अेक वृत्त असावे अशी आम्हांस अिच्छा झाली. तोच प्रयत्न गोमंतकातील 'वैनायक वृत्ता'त परिणामित झाला आहे.

मराठी पुस्तके आणण्याची आवश्यकता राज- बंदीवानांत आम्हां महाराष्ट्रीय दोघांतिघासच काय ती होती. परंतु जुनी पुस्तके बहुधा परिचयाचीच असल्यामुळे केवळ चित्रमयजगतादी काही नवीन मासिके आणि नवीन प्रकाशित होणारी पुस्तके आम्ही आमच्यासाठी आणवावी. परंतु साधारण बंदीवानांत जे मराठी बंदीवान असत त्यांच्यासाठी, आणि आमचे कष्टभागी श्री. वामनराव जोशी आणि जे मराठी शिकत त्या राजबंदीवानांसाठी अितिहास, ज्ञानेश्वरीपासून मोरोपंतांपर्यंत प्रमुख कवींचे काव्यसंग्रह, क्रमिक पुस्तके, शास्त्रीय पुस्तके, समग्र महाभारत भाषांतर, बडोद्यास प्रकाशित झालेले द्वैताद्वैत भाष्यांसह समग्र ब्रह्मसूत्रांचे भाषांतर अित्यादी दीडशे–दोनशे ग्रंथ आम्ही हळूहळू मागवून संग्रहित केले होते.

प्रथमत: हिंदी पुस्तके मागविण्याचा व्ययही आम्हांसच करावा लागला. कारण हिंदी ही राष्ट्रीय भाषा म्हणून प्रत्येकाने शिकावी अशी आमची खटपट चालली असता तिची पुस्तके मागविणारा कोणीच नव्हता. म्हणून काही मासिके, काही ग्रंथ, काही क्रमिक पुस्तके आम्ही आणवून ग्रंथालयात ठेवली. परंतु पुढे हिंदी आणि पंजाबी भाषीय राजबंदी पुष्कळ आले आणि त्या दोन भागांतील पुस्तकेही पुष्कळ येअू लागली.

अिंग्रजी पुस्तकांचा भरणा तर मुख्य भागच होता. स्पेन्सरच्या दोन्ही मीमांसा, समाजशास्त्राचे त्याचे सर्व भाग, जवळजवळ सारा हर्बट स्पेन्सर, मिल, डार्विन हक्स्ले, हेगेल, अिमर्सन यांची बुहतेक पुस्तके तेथे होती. कार्लाअील, मेकॉले, गिबन यांचे अितिहास; शेक्सपियर, मिल्टन, पोप, यांचे समग्र ग्रंथ; अबाटचा नेपोलियन, बिस्मार्क, ग्यारीबाल्डी,मॅझिनी अित्यादिकांची चरित्रे; अिटली, अिंग्लंड, अमेरिका, हिंदुस्थान यांच्या अितिहासांवरील प्रख्यात ग्रंथ; डिकन्स, टॉलस्टॉय, क्रोपाट्‌कीन यांचे बहुतेक ग्रंथ; विवेकानंदांच्या आणि रामतीर्थांच्या सर्व ग्रंथांच्या तीन तीन प्रती; ट्रीस्क आणि निट्‌से यांचे राजनीतीवरील निबंध, प्लेटोचे 'रिपब्लिक', 'स्टेट', 'कान्ट्रॅक्ट' अित्यादी शासनशास्त्रीय प्राचीन आणि अगदी नव्यातील नवीन ग्रंथ, अशी कितीतरी अुत्तमोत्तम पुस्तके तिथे राजबंदीवानांनी संग्रहित केली होती. थिऑसफीच्या ग्रंथांचीही वाण नव्हती. प्रथम वरील ग्रंथांतील राजकीय संबंधाच्या प्रत्येक ग्रंथागणिक आम्हांस भांडणे करावी लागली तेव्हा ते मिळू शकले. अेका प्रगतिप्रिय पर्यवेक्षकास वगळले तर सर्व अधि-काऱ्यांच्या डोळ्यांत ते ग्रंथालय सलत असे. हिंदुस्थानातून कोणी बडा अधिकारी आला म्हणजे बारी ती राजकीय पुस्तके लपविण्याची व्यवस्था करी; नाही तर तो रागे भरायचा! परंतु पुढे पुढे ते सर्व पचले. अितकेच नव्हे तर ग्रंथालयात युरोपि-यन अधिकारी आपली पुस्तके ठेवू लागले आणि त्यांतील आपण वाचावयास नेअू लागले. अशाच अेका अधिकाऱ्याने ॲनि बेझंटच्या आत्मवृत्तापासून तो कृष्ण-मूर्तीच्या 'माझ्या गुरुदेवा' पर्यंत थिऑसफीची अनेक पुस्तके दिली होती.

या सगळ्या ग्रंथांचे आम्ही अध्यवसायपूर्वक अध्ययन केले. तेथील ग्रंथ असा वाचल्यावाचून ठेवला नाही. कित्येक अनेकदा वाचले आणि राजबंदींतील अनेकांकडून अितिहास, अर्थशास्त्र आणि शासनशास्त्र यांवरील पुस्तकांचे अध्ययन करविले. राजबंदीवानांचे विचार प्रगल्भ व्हावे म्हणून निबंध लिहवून घ्यावेत. मागे वर्णिलेल्या रविवारच्या सभां-तून त्यांची व्याख्याने करवावी, 'स्टेट' सारखी कठिण पुस्तके अगदी महाविद्यालयातील वर्गासारखी दहा-पाच जणांस अेकत्र करून शिकवावी.

संस्कृत ग्रंथांपैकी आम्ही जी पुस्तके, काव्ये मागविली तेवढीच तेथे होती. बाकी अेखाददुसरे पुस्तक कोणा दुसऱ्याचे असेल नसेल. परंतु भाषांतराच्या पुस्तकांतच अनेक संस्कृत ग्रंथ मूळसुद्धा छापलेले होते. सर्व अुपनिषदे,

ऋग्वेद, रामायण, महाभारत, ब्रह्मसूत्रे, सांख्यसूत्रे, अिश्वरचंद्रांच्या कारिका, योगसूत्रे अित्यादी संस्कृत ग्रंथांचे परिशीलन तेथे करता येअी.

बंगाली वा मराठी वा संस्कृत वा अिंग्रजी वा हिंदी वा पंजाबी– नवीन पुस्तक प्रसिद्ध झालेले कळले की ते महत्त्वाचे दिसल्यास तिकडे मागविले गेलेच म्हणून समजावे. अशा रीतीने जरी स्वदेशापासून आणि अेका अर्थी जगापासून आम्ही दूर जाअून बंद केलेले होतो तरी स्वदेशाच्या नाडीतली आंदोलने अेकसारखी आमच्या हृदयात प्रतिध्वनित होत होती. जगातील प्रत्येक नवीन विचारांची लहर आम्हा जगद्‌बहिष्कृत निर्वासितांच्या मज्जापिठांच्या तटास स्पर्शल्याविना राहत नव्हती.

राजबंदीवानांच्या अुच्च विचारांस सारखी चालना देण्यासाठी हे ग्रंथालय अितक्या मोठ्या स्वरूपात आले नव्हते तेव्हा आम्ही नाना युक्त्या योजीत असू. अुदाहरणार्थ, अेकदा हाच प्रश्न सर्वांस टाकला की पेशवाअी बुडाल्यापासून हिंदुस्थानात नाव काढण्यासारखे राष्ट्रीय पुरुष असे कोण अुत्पन्न झाले त्यांची नावे प्रत्येकाने सांगावी. त्यात ज्यांस सर्वांत अधिक मते मिळतील असे शेवटी बारा निवडले जातील. अेक आठवडाभर तीच चर्चा चालून शेवटी नामावल्या आल्या; पण त्यात सत्तावनच्या क्रांतिवीरांतील अेकाचेही नाव कोणास सुचले नाही. राष्ट्रीय पुरुषांत सत्तावनच्या क्रांतीतील अेक नाव अेकाने काय ते सुचविले आणि ते त्या स्त्रीचे – लक्ष्मीबाअीचे! बाकीच्यांना तेही सुचले नाही. तेव्हा मग त्या अितिहासावर आम्ही अनेक वेळा बैठकीतून व्याख्याने, संवाद, व्यक्तिशः चर्चा केल्या. बंगालीत प्रसिद्ध झालेले रजनीकांताचे ‘शिपाअीयुद्ध’ हे पुस्तक आणविले. त्या पुस्तकाचे नाव कसे चुकीचे आहे – ते क्रांतियुद्ध शिपायांचे युद्ध कसे नव्हतेच हे विशद करण्याचा प्रयत्न केला. पुढे प्रत्येकाचे तोंडी तात्या टोपे, नानाराव पेशवे, कुंवरसिंग, लक्ष्मीबाअी अित्यादी नावे रुळलेली असत. थॉमस अेकेम्पिसचे ‘अिमिटेशन्स्’ हे आमचे फार आवडते पुस्तक असे. कुराण अिंग्रजी भाषांतरात प्रथम वाचले. नंतर बंगाली भाषांतर चाळले. हिंदुस्थानच्या तटास पोचल्यावर मराठी भाषांतर चाळले; त्याव्यतिरिक्त अगदी मूळ वाचले म्हणजे त्याचा खरा स्वाद मिळेल असा माझ्या मुसलमान मित्रांचा अभिप्राय पाहून त्यांच्याकडून प्रत्येक पान त्यांच्यासारखेच शुचिर्भूत मने अेकाग्र बसून वाचून आणि हिंदी भाषांतर करवून अैकले. महंमद अल्ली (अिंग्लंड) यांनी कुराणास नवीन पाश्चिमात्य अुपनेत्रांतून पाहून केलेले अगदी आधुनिक भाषांतरही वाचले. बायबल समग्र मागे दोनदा वाचल्याचे लिहिलेच आहे. अुपनिषदे, अेकदा मुख्य दशोपनिषदातील अेकेक घेअून अेकेक महिना त्यावर रात्रीरात्री विचार करीत वर्षभर अभ्यासिली. योगवासिष्ठही अेकदा वाचावे म्हणून सहज घेतले, तो त्याची गोडी अितकी लागली की वेदान्तावर झालेल्या आमच्या अवलोकनात आलेल्या ग्रंथांत असा सुंदर ग्रंथ विरळा असे वाटू लागले. काय ते निरपवाद सिद्धान्त – आणि काय ती सुंदर कविता की, जिच्या मोहक मुखातील मधुर सुस्वरात ते सिद्धान्त श्रवणास आणि मनास तल्लीन करीत आत्म्यास परिसावयास मिळतात. तत्त्व आणि कविता यांची सांगड संस्कृत कवीच घालू जाणत. भगवद्‌गीतेचा विश्वदर्शनाचा अध्याय पहा, किंवा कालिदासाच्या काव्यातील विष्णुवर्णनाचे श्लोक किंवा कुमारसंभवातील ‘स्वयंविधाता तपसः फलानाम् केनापि कायेन तपश्चचार!’ अशी आकाशासारख्या अनाकलनीय व्यापक अर्थाला अेखाद्या सुंदर सरोवरासारख्या श्लोकात चटकन प्रतिबिंबित करणारी सरस वचने पहा!

आणि खरोखरच कवितेचा आणि तत्त्वाचा विरोध असणेच अशक्य आहे. कविता सौंदर्यास भुललेली आणि सौंदर्य तेच की जे निरपवाद परिपूर्ण आनंद देते. तेच सत्य! अिंद्रियमनबुद्धी यांच्या विरोधास लवलेश वाव न अुरू देता जे शंकाकुल आत्म्यास अेकाअेकी निःसंशय आणि संपूर्ण समाधानातच डोलविते ते सत्य. तेच समाधान – समाधीचे सौंदर्य! – आणि म्हणूनच कविता तेथेच, ‘कंठे स्वयंग्राहनिषिक्तवाहुः’ होअून आपल्या कामाची परम तृप्ती पावते.

हे वेदान्तविषयक ग्रंथ वाचताना अेक मात्र अनुभव आम्हांला वारंवार यावा की, तात्काळ शिराशिरा आणि तंतुतंतु ढिला, समरस, तल्लीन होअून पुनः कर्माच्या निरर्थक अुठाठेवींत पडण्यास अगदी अिंनकार करीत! कर्मोत्साह पार मावळून जाअी. ‘नैष्कर्म्यसिद्धीं परमां’ हे शब्द सारखे गुणगुणत. स्वदेशसेवा, परोपकार, मूकदया अित्यादी अत्युदार भाषाही क्षणिक आणि पोरखेळ वाटू लागत. हीच स्थिती भूगर्भशास्त्रातील किंवा ज्योतिषशास्त्रातील पुस्तके वाचताना पण निराळ्या कारणामुळे होअी. या शास्त्रांतील कालाचे आणि सृष्टीचे त्रासदायक भव्यत्व पाहून आणि पृथ्वी आणि

व्यक्तिजीवन तुच्छसे होऊन निराशापूर्ण कर्मवैय्यर्थ वाटावे आणि दु:खी व्हावे परंतु वेदांताच्या सुंदर सिद्धांतांचे आनंदात कर्माचे वैय्यर्थ दु:खदायी होत नसे. बाहुलीचे खेळणे आहे हे कळून होणारा हुरूपमोड त्या खेळण्याच्या आनंदाहून अनंत पटीने आनंद देणारी ती प्रत्यक्ष सखीच मिळाल्याने नाहीसा होऊन तो कर्माच्या भुसाच्या बाहुलीचा त्याग सुखकारक होअी. भौतिक शास्त्रांनी कर्मवियोग होअून त्रास वाटे. वेदान्ताने कर्मत्याग करावासाच वाटून तो सुखकर होअी. कित्येक वेळा योगवासिष्ठादिक ग्रंथांचे श्लोक म्हणता म्हणता हातातले दोरखंड हातातच राहून मन अितके कर्मपराङ्मुख व्हावे की, तास तास अवयव देहास आहेत की नाहीत याचे भानही अुरू नये. पाअूल पुढे पडू नये. वाटे सर्व सोडून द्यावे. प्रचारकार्यदेखील केवळ पोरखेळ भासावा. शेवटी प्रकृतीने प्रवृत्तीस बळेबळे स्फुरवून कार्यास जुंपवावे. अुलटपक्षी अितिहास आणि भौतिक शास्त्रे वाचीत गेल्यास स्वाभाविक कार्यलालसा केव्हा केव्हा अितकी प्रदीप्त व्हावी, महायुद्धाच्या, हिंदुस्थानातील तत्कालीन क्रांतिकारक आघातप्रत्याघातांच्या, रशियातील झारासारख्यांची सिंहासने चक्काचूर झाल्याच्या बातम्या अैकताच कर्मशक्ती अितकी अनावर होअून अुठावी की, वाटे बुक्कीसरशी या तुरुंगांच्या भिंती धुळीस मिळवून आणि तो पूर्वोक्त हिंदुस्थानचा ध्वज अुभारून मरणमारणाच्या क्षेत्रात आता अुडी टाकावी!

कर्माच्या आणि नैष्कर्म्याच्या अशा परस्परविरुद्ध झुंजी रिकाम्या मनाच्या मोकळ्या मैदानावर अशा सारख्या चालत असत त्या पाहून कधी कधी स्वत:चे स्वत:लाच हसू यावे! तथापि–

त्यांच्या समन्वयाचा विचार करण्याचे हे स्थल नव्हे. म्हणून तो 'तथापि' तेथे तसाच थोपवून धरून पुढील वृतान्तकथनास आरंभ करणेच युक्त.

कारागृहाबाहेरील फिरते ग्रंथालय

बंदीशाळेतील ग्रंथालयाचा प्रथमत: राजकीय बंदीवानांसच अुपयोग होत असे; परंतु साधारण बंदीवानांतही कित्येक सुशिक्षित बंदीवान आलेले असत. त्याविरहित राजबंद्यांच्या सहवासाने प्राथमिक शिक्षण त्यांच्यापाशीच संपादिलेल्या लोकांतही कित्येक असे बुद्धिमान लोक निघाले की त्यांच्यात अितिहासादिक वरिष्ठ प्रतीची पुस्तके वाचण्याची योग्यता आणि आतुरता अुत्पन्न झाली होती. त्यांच्यासाठी हिंदी, मराठी अित्यादी देशी भाषांत अेक चांगले ग्रंथालय अुघडणे अवश्य झाले. पण ते अुघडावे कुठे, कसे आणि काय मार्गाने? अंदमानच्या अधिकाऱ्यांच्या वाचनाविरुद्ध आणि ज्ञानार्जनाविरुद्ध असलेल्या विलक्षण प्रवृत्तीमुळे बंदीवानांस वाचण्याची चोरी झालेली. अेक वेळ तंबाखू खाणे, चहाड्या करणे आणि अितर व्यसने अुपभोगिणे अुघडपणे करता येअील पण दहाजणांनी अेकत्र चालविलेली ज्ञानार्जनाची संस्था अुघडपणे स्थापित करणे अगदी अशक्य झालेले. तेव्हा मागे ज्या संस्थेचा अुल्लेख केलेला आहे, त्या अप्रकट संस्थेच्या निधीतून मोठमोठ्या देशांचे अितिहास, अर्थशास्त्राची पुस्तके, अुत्तम अैतिहासिक कादंबऱ्या, बंदीशाळेबाहेरच्या हिंदी अबंदीवान अधिकाऱ्यांच्या पत्त्यावर मागविण्याचा क्रम चालविला. ही पुस्तके अेकत्र न ठेवता काही याचेजवळ तर काही त्याचेजवळ अशी विखरून ठेवावी. परंतु चालकाने ती पाळीपाळीने बंदीवानांकडून घ्यावी. पुढे पुढे बाहेर गेलेल्या बंदीवानांकडून तेथील 'स्वतंत्र' लोकांत जसा प्रचार वाढला तसा त्यांचे नावावर हिंदी मराठीतील बहुतेक प्रमुख वर्तमानपत्रेही आणविली गेली. स्वदेशात असताना ज्यांस वर्तमानपत्र कशाशी खावे हे माहीत नव्हते अशा बंदीवानांस प्रथम नियम म्हणून वर्तमानपत्रे वाचावयास लावावीत. अखेर अितकी रुची अुत्पन्न करता आली की वर्तमानपत्र येताच ते वाटण्यास येअीनासे झाले. अेकाने संधी पाहून लपून ते वाचावे आणि दहा दहाजणांनी अैकावे. पत्र आधी मला की तुला म्हणून भांडणे होताना पाहून आम्हांस आनंद वाटे. भारतमित्र, प्रताप, केसरी, केव्हा केव्हा संदेश, चित्रमयजगत्, सरस्वती, आर्यगेझेट, बंगाली, प्रभात अशी कितीतरी पत्रे बंदीवान वाचू लागले. त्यापायी कित्येकांनी शिक्षा खाल्ल्या, किती वार्डर 'तुटून' गेले, किती बंदी-लेखक काढून टाकण्यात आले, पण, वृत्तपत्र बंदीवानांत प्रसार पावतच होती आणि त्यांतील बहुतेक आम्हां राजबंदीवानांस थेट बंदीशालेतील कुलुपे ठोकलेल्या खोल्यांतून वाचावयास मिळून अदृश्य होत होती. त्याव्यतिरिक्त बाहेर जे हिंदी मोठमोठे अधिकारी होते त्यांच्यासाठी

जी आम्ही अेक राजनैतिक ग्रंथांची टिपणी करून ठेवली होती त्याप्रमाणे ते अिंग्रजी वा देशी पुस्तके आणून वाचीत असत. प्रत्येक शेपन्नास रुपये पगार मिळविणाऱ्या अधिकाऱ्यापाशी अेक घरचे टुमदार ग्रंथालय असावे असा आमचा आग्रह असे आणि कित्येकांनी तो पुरविलाही. अिटलीचा अितिहास, फ्रान्सचा अितिहास, मिलचे अर्थशास्त्र, विवेकानंदांचे ग्रंथ, आणि हिंदुस्थानी अितिहासावरील दत्त, रायडेव्हिडचे बुद्धकालीन हिंदुस्थान, अशोकादी चरित्रे अशी पंचवीस अेक पुस्तके त्या अधिकाऱ्यांकडून हरप्रयत्नाने वाचून घेण्यात येत. या बंदीशालेबाहेरील ग्रंथालयाचा अेक विशिष्ट अुपयोग असा होअू लागला की, बंदीशालेतील आमच्या ग्रंथालयात जी पुस्तके अवाचनीय वा भयंकर म्हणून येअू दिली जाअीनात ती आम्ही त्या बाहेरील ग्रंथालयातून मागवावी. रशियन राज्यक्रांती झाल्याबरोबर तिचा अितिहास, सत्तावनचे क्रांतीची हिंदी पुस्तके, टिळकांची व्याख्याने, लाला लजपतरायांचे ग्यारीबाल्डी अशी कितीतरी पुस्तके आणि विशेषतः जी बंदीशालेत येणे अगदी दुर्मिळ ती वृत्तपत्रे या बाहेरील फिरत्या ग्रंथालयातच आणली जात. आणि नंतर हस्ते परहस्ते ती बंदीशाळेत अप्रकटपणे आणून अिंग्लिश न जाणणाऱ्या आणि अवश्य तेव्हा जाणणाऱ्या राजबंदीवानांस वाचावयास देण्यात येत.

बंदीवानास शिकविण्याचा दुसरा अुपयोग झाला तो हा की, त्यास साधारण वाचणे, लिहिणे, अंकगणित येताच आणि अिंग्रजी दोन-तीन पुस्तके होताच त्यांस 'मुनशी' होता येअी. त्यायोगे आमच्या शिक्षणात प्रवीण झालेले देशहितैषी हिंदू बंदीवान बंदीशाळेत, कार्यालयात आणि बाहेरील जिल्ह्याजिल्ह्यांत 'लेखकां'च्या आणि अितर बंदी अधिकाऱ्यांच्या जागेवर नेमले गेले. त्यायोगे त्यांचे हस्तकष्ट तर दूर झालेच, त्यांच्या गाठीस चार रुपयेही बांधले गेलेच, पण प्रचाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचा लाभ झाला तो हा की, जसजशा वर्चस्वाच्या जागा या सार्वजनिक कळकळीचा काही तरी गंध असलेल्या लोकांच्या हातांत पडू लागल्या तसतसा स्वदेशीव्रताचा आणि स्वदेशीपक्षाचा प्रचार बंदीवानांत आणि स्वतंत्र वसाहतवाल्यांत वाढण्यास फार अुपयोग होअू लागला. आणि त्यामुळे सरकारी कामात अयोग्य व्यत्यय तर आलाच नाही; परंतु अुलटपक्षी बंदीवानांत देशाभिमानादिक अुदात्त भावनांचा काहीतरी अुदय होअून त्यांची मानसिक आणि नैतिक सुधारणा होत गेल्याने व्यसनासक्तता, दुष्टपणा, घातपात अित्यादी दुर्गुणांपासून होणारी भांडणे कमी होअू लागली. वसाहत वसविण्याचे जे मुख्य ध्येय बंदीवानांची सुधारणा हे असावयास पाहिजे होते तेही थोडेबहुत साध्य होअू लागले. यासाठी वास्तविक या प्रयत्नांस सरकारने अुत्तेजन देण्यास पाहिजे होते, वास्तविक सर्वांसच त्यायोगे समाधान वाटावयास पाहिजे होते परंतु– 'बंदीवानांची सुधारणा' हे ध्येयच ज्यास माहीत नव्हते आणि चोपून काम करून घेणे हेच बंदीविभागाचे अितिकर्तव्य अशीच ज्यांची समजूत होती, असेच अधिकारी बहुशः तिकडे असल्याने हे सर्व जवळजवळ दंडनीयच समजले जाण्याची भीती असे; म्हणूनच ते शक्यतो अप्रकटपणेच करावे लागे.

प्रकरण दुसरे

अंदमानात शुद्धी

आम्ही सन १९११ या वर्षी अंदमानात पाय ठेवला. त्यानंतर थोडक्याच महिन्यांत आम्हास असे आढळू लागले की, काही हिंदू बंदीवान अंदमानात आल्यानंतर मुसलमान झाले असून आपली नावेही त्यांनी बदलली आहेत. आम्ही हे कसे घडते म्हणून शोध करू लागलो तो तेथील हिंदूंपैकी कोणासही त्याविषयी काहीच महत्त्व वाटत नसून ती अेक अितकी परिचयाचीच घटना आहे की, तिच्यात चौकशी ती काय करावयाची असे त्यांचे मत असल्याचे माझ्या प्रत्ययास आले. अंदमानात वास्तविकपणे पाहता अिंग्रजी अधिकाऱ्यांची कर्तुमकर्तुम् समर्थ अशी सत्ता असल्याने तेथे त्यांच्या हातात निराधार आणि अनाथ होअून पडलेल्या हिंदू बंदीवानांस ख्रिस्ती करविले जाण्याचा अधिक संभव होता. १८५७ पर्यंत कार्यालयांतूनच नव्हे तर सेनानिवेशांतूनही ख्रिस्ती धर्म फैलावण्यास अधिकाऱ्यांकडून अनेक सवलती देण्यात येत. परंतु सत्तावनच्या त्या क्रांतियुद्धाची प्रचंड ठोकर लागल्यापासून अेकंदरीत सरकारी अधिकारी धर्मप्रसाराच्या भानगडीत फारसे पडेनासे झाले. यद्यपि अजूनही अपराध्यांच्या जाती म्हणून ज्यावर ठसा मारण्यात आला आहे अशा काही जातींच्या ज्या वसाहती केलेल्या असतात, त्यांवर मिशनऱ्यांचे बरेच वर्चस्व प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे गाजत असते. तथापि माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून मी असे निश्चयाने म्हणू शकतो की, कारासंस्थेचा अुपयोग हिंदूंना बाटविण्याच्या कामाकडे करून घेतला जात नाही. कोठे कोठे ख्रिस्ती प्रचारक प्रार्थनेस येतो; पण त्याचे प्रार्थनेस जाण्यास कोणावरही म्हणण्यासारखी सक्ती कधीही करण्यात येत नाही. तुरळक अपवाद सोडून, अंदमानात हिंदूंना ख्रिस्ती करण्यासाठी गुप्त वा प्रकट, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशी कोणतीही खटपट सरकारी रीतीने तर नाहीच; पण सरकारी अधिकाऱ्यांच्या व्यक्तिशः वजनाचा दुरुपयोग करूनही होत नसे. या तुरळक अुपकाराचे अेक अुदाहरण आम्हास स्वतः सोडवावे लागले. त्याचा निर्देश पुढे येअीलच. परंतु अंदमानाच्या हिंदू बंदीवानांस धाकाने, लाचलुचपतीने वा अेकसारखा अुपदेशाचा ससेमिरा मागे लावून ख्रिस्ती केल्याची अुदाहरणे आमच्या चौदा वर्षांचे अनुभवात चार देखील घडलेली आठवत नाहीत.

ज्या ख्रिस्ती सत्तेच्या हातात ते अंदमानातील हिंदू बंदीवान पडलेले होते त्या सत्तेने त्यांच्यावर आपला धर्म लादण्याचा कोणताही अन्याय्य प्रयत्न केला नसतानाही हे केवढे आश्चर्य होते की, त्या हिंदू बंदीवानांप्रमाणेच त्याच बंदीद्वीपात अवश आणि हताश अशा बंदीवान होअून पडलेल्या मुसलमान बंद्यांनी मात्र आपल्या हिंदू सहबंद्यांस बाटवून मुसलमान करण्यासाठी त्यांच्यावर बलात्कार करावा, त्यांचा छळ करावा, त्यांस फूस लावावी आणि स्वधर्मप्रसारार्थ स्वतः पीडा न देणाऱ्या ख्रिस्ती सत्तेने परधर्मीय मुसलमानांकडून चाललेले हे हिंदूंचे छळ मात्र अुपेक्षेने चालू द्यावेत! मोठ्या बंदीवानांची गोष्ट अेक वेळ सोडून दिली तरी जी लहान कोवळ्या वयाची मुले काळ्यापाण्यावर किंवा कारागारात धाडली जातात त्यांच्या शरीराची, आरोग्याची अजाण म्हणून जशी सरकार विशेष काळजी घेते तशीच त्यांच्या आत्म्याची व धर्माची काळजी घेणे आणि निदान ती समंजस वयात येअीतो तरी त्यांच्या धर्माचे संगोपन करणे हे अज्ञानाच्या संपत्तीचे रक्षण करण्याअितके तरी महत्त्वाचे सार्वजनिक कर्तव्य आहेच आहे. पण ते कारासंस्थेत मुळीच केले जात नाही. अंदमानाची तर गोष्टच सोडा, पण हिंदुस्थानातल्या बहुतेक कारागारांतून हिंदू बंदीवानांस मुसलमान करण्याचा सपाटा गुपचूपपणे मुसलमान बंदीवानांकरवी आणि मुसलमानी जमादार, हेड ऑफिसर, वॉर्डर अित्यादी बंदी अधिकाऱ्यांकडून चाललेला असतो. चौदा वर्षांच्या अनुभवानंतर आणि वरील प्रकारास आळा घालण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करीत असता त्या विषयाची खडान्-खडा माहिती झाल्यानंतर आम्ही स्पष्टपणे असे विधान करतो की, दिल्लीची किंवा मुंबअीची जुम्मा मशीद ही जितक्या हिंदूंस प्रतिवर्षी बाटवीत नसेल तितक्या हिंदूंस ही कारासंस्थेची मशीद बाटवीत असते.

हिंदूंस संघटित प्रयत्नाने फशी पाडणाऱ्या हसन निजामीच्या ज्ञात जाळ्याहून सहज हजारो हिंदूंस आजपर्यंत बाटवून टाकणारे हे या कारासंस्थेच्या अदृश्य मशिदीतील अज्ञात जाळे फारसे कमी भयंकर नाही.

भ्रष्टीकरणाचा प्रथम विधी मुंबअी अित्यादी नगरांतील चोरांच्या मुसलमानी अड्ड्यांत होतो.

कारासंस्थेतील या मुसलमानी भ्रष्टीकरणाची कोणतीही संघटित योजना नाही. तिचे कोणीही अधिकृत चालक वा प्रेरक नाहीत. प्रत्येक मुसलमानास लहानपणापासून हे शिक्षण मिळते की, अेक -अर्धा जो जसा गवसेल तसा काफर मुसलमान करीत राहिलास की या लोकी तुझी मान्यता वाढून परलोकी तुझ्या मोठमोठ्या पापांची क्षमा होअील आणि तुला स्वर्गीय अप्सरादी भोग मिळतील! असल्या शिक्षणाने या कारासंस्थेतील मुसलमानी भ्रष्टीकरणाला मूळ प्रेरणा मिळते. तिला पहिले व्यक्त स्वरूप मुंबअी, कलकत्ता, दिल्ली, लाहोर, मद्रास अित्यादी मोठमोठ्या नगरांत ज्या मुसलमानी चोर-दरोडेखोरांच्या टोळ्या वावरतात, त्यांच्या त्यांच्या अड्ड्यांतून मिळते. कारण चोरी, दरोडे अित्यादी पापे करणाऱ्या आणि शिक्षा खाल्लेल्या मुसलमानी बंदीवानांत राहून त्यांच्या मनोवृत्तीचा ज्यांना पत्ता लागला आहे ते ही गोष्ट तात्काळ मान्य करतील की, हिंदूंच्या घरी केलेली चोरी किंवा हिंदू गावांवर वा व्यापाऱ्यांवर घातलेला दरोडा हे त्या मुसलमानी अड्ड्यांत क्षम्य मानले जाते; अितकेच नव्हे तर भूषणभूतही गणले जाते. आम्ही असे मौलवी पाहिले आहेत की, जे अशा मुसलमानी अपराध्यास निरपराधी समजत. अशा मनोवृत्तीचे या धंद्यात पडलेले ते आततायी लोक आपल्या धर्माच्या मद्यपाननिषेध, प्रार्थना, दान अित्यादी बहुतेक आज्ञा पायाखाली तुडवीत असतातच. हिंदूंची चोरी केली म्हणजे ते मुसलमानांची करीत नाहीत असेही नाही; त्यांच्या आपसातील वैमनस्यात हजारो हत्या घडतच असतात. पण या सर्व पापांचे प्रायश्चित्तार्थ वर दिलेला जो अेक सोपा धर्मविधी त्यास लहानपणापासून पढविलेला असतो की, तू काफरास मुसलमान करीत जा, तो त्यास अशा स्थितीत फार सोअीस्कर रीतीने करता येतो. नव्हे तो विधी करणे त्यांच्या या चोरी, दरोडे, ठगी अित्यादी लौकिक धंद्यासच अगदी अवश्य असतो. कारण मुंबअीसारख्या नगरातील चोरांच्या अड्ड्यातील माहिती असलेल्यांना ठाअूक आहे की, त्यांचेही अेकेक महंत असतात. ते अत्यंत सभ्य आणि माननीय असा धंदा करीत पातीने दुकान चालवीत असतात. त्यांच्या हाताखाली नवशिकी पोरे नेहमी राबत असतात. ही पोरे त्यांच्या शिकवणीनुरूप खिसे कातरण्याच्या पहिल्या अियत्तेतून खिडकी फोडण्याच्या दुसऱ्या अियत्तेत, तिजोरी फोडण्याच्या तिसऱ्या अियत्तेत, सुरा दाखवून अुघड वाट मारण्याच्या चौथ्या अियत्तेत आणि शेवटी दरोड्यांच्या टोळीत समाविष्ट होण्याच्या पाचव्या अियत्तेत बढती पावत जातात. तुरुंगात गेली तर ही पोरे जातात. महंत सहसा हलत नाहीत, फसत नाहीत. अशा या विद्यापीठात नवीन मुलांचा भरणा अेकसहा होत राहिला पाहिजे हे अुघड आहे.

हे चोरांचे अड्डे हिंदूंचे असले

तर त्यात अनाथ भणंग हिंदू पोरें जशी सापडतात, तशी मुसलमान पोरेही थोडीशी सापडतात. परंतु हिंदूंचा धर्मच सांगतो की, तू मुसलमानाबरोबर जेवू नकोस, खाअू नकोस आणि मुसलमानाचे हिंदू करणे ही तर कल्पनाही त्यांस ग्रहण करवत नाही. म्हणून हिंदू महंताचे अड्ड्यात मुसलमानी मुले गवसली तर ती चोर होतील, पाजी होतील, तुरुंगात जातील; पण मुसलमानी धर्मापासून च्युत होण्याचे काही भय नसते. अुलट त्यांचेबरोबर अेखादे वेळेस खाणेपिणे, निरुपाय म्हणून का होअीना, पण घडल्यास हिंदू महंतच मुसलमान म्हणून हिंदूंतून पतित व्हावयाचे! पण मुसलमानी महंताचे अड्ड्यात जी अनाथ, भणंग, अुनाड अशी हिंदू मुले सापडतात त्यांची स्थिती मात्र वरील प्रकारच्या अगदी अुलट होते. त्यांना चोऱ्या शिकाव्या लागतातच, पापे करावी लागतातच, कारागृहात पडावे लागतेच, पण वर आपल्या हिंदू धर्मापासून च्युतही व्हावे लागते. कारण चोऱ्यामाऱ्या करताना प्रसंग पडेल त्याच्याशी खाणे, वेळी शेंडी कापणे, वेळी दाढी राखणे अित्यादी सर्व प्रकार करावे लागणारच. परंतु अशा रीतीने त्या हिंदू मुलांस अेकदा-दोनदा अभक्ष्य भक्षण करवून किंवा त्याच्या भाकरीच्या तुकड्यास शिवून किंवा मुसलमानी नाव देअून, पोलिसास नीट फसविण्यासाठी चटकन शेंडी कापून आणि सुंता करून टाकावी लागली की, त्या प्रत्येक कृतीने तो हिंदू मुलगा आपण होअूनच आता आपण मुसलमान झालो असे समजू लागतो! त्याच्या घरात त्याला शिक्षणच असे मिळालेले असते की, ''विटाळलेल्या भाकरीच्या तुकड्यात किंवा मुसलमानाच्या जेवताना लागलेल्या बोटाच्या स्पर्शात तुझा सारा हिंदुधर्म राखण्याचे सामर्थ्य आहे.' अशा प्रकारे शेकडो

हिंदू मुले आणि तरुण कोणासही न कळता मुंबअीसारख्या मोठमोठ्या नगरांतील चोरदरोडेखोरांच्या अड्ड्यातून गुप्तपणे मुसलमान होत आहेत! त्यांच्या त्या मुसलमानांशी खाल्ल्या-प्याल्याची बातमी लागताच त्यांच्या जाती त्यास घेअीनाशा होतात आणि मौलवी महंत त्यास '' अरे तू मुसलमान झालेला आहेसच, आता केवळ निमाज पढ, सुंता कर की तुला ती फलाणी मुसलमानाची पोर देअून टाकून तुझे लग्न ठोठावून टाकू!'' म्हणून सांगतात. त्या महंताच्या अड्ड्यावर जशी अुचली मुले तशा अुचल्या बाजारी मुलीही नोंदलेल्या आणि सवकलेल्या असतात. अशा पायऱ्यापायऱ्यांनी हिंदूंची मुले मुसलमानी चोरांच्या अड्ड्यात पाअूल टाकताच आपल्या हिंदुधर्मासच हरवून बसतात ही गोष्ट त्या मुसलमानी अड्ड्यातील महंतासही नव्हे तर मुले जाळ्यात पकडण्यासाठी त्यांनी नेमलेल्या जुन्या सोद्या मुसलमान मुलांनाही पक्की माहीत असते; आणि ते या हिंदू मुलांस या प्रकारे बाटविण्याचा हेतुपूर्वक प्रयत्न झटून करतात. कारण वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या पापकर्मास या हिंदू मुलांकडून साहाय्यचे साहाय्य पोचून अुलट त्या पापासाठी मिळणाऱ्या पारलौकिक शिक्षेपासून सुटका मिळते. अितकेच नव्हे, तर अेक काफर मुसलमान केल्याच्या पुण्यासाठी काहीतरी पारितोषिकही मिळेल म्हणून त्यांची निष्ठा असते!

नगरातील चोरांच्या अड्ड्यांतून जे वाचतात ते बंदीगृहात मुसलमानी भ्रष्टीकरणास बळी पडतात. कारागृहातून आढळणाऱ्या बाटलेल्या हिंदूंत वर वर्णिलेल्या प्रकाराने बाटलेले काही लोक असतात. परंतु काही बंदीगृहात येण्यापूर्वीच बाटलेले असतात. लहान गावांतून चोऱ्या केलेले, अुत्क्षोभात हत्या करण्याच्या अपराधाने शिक्षा झालेले, किंवा जे मुसलमान चोरांच्या अड्ड्यात न सापडता हिंदूंच्या चोर- अड्ड्यात सापडले होते अथवा अितर अपराधासाठी शेती-बितीच्या मारामाऱ्यात दंडिले गेले असे कित्येक हिंदू बंदीगृहात बाटविले जातात. त्यातही पंचवीस वर्षांचे आतील तरुण आणि किशोरवयस्क मुलेच अधिक बाटत. मुंबअीच्या अड्ड्यातील मागे निर्देशिलेल्या महंतांपैकी जे काही मुसलमान महंत अखेर दंडविधानाच्या (क्रिमिनल लॉच्या) कातरीत गवसून तुरुंगात आलेले असतात, ते अशा नवीन हिंदू मुलांवर बंदीगृहातही डोळा ठेवतात. कारण तेथेच त्यांना चोरीचे पहिले वा पुढचे धडे देअून मुसलमान करून टाकले की, बंदीगृहातून ती मुले त्यांच्या दुष्ट व्यवसायास अुपयोगी पडून त्यांच्या मुंबअी अित्यादी नगरांतील अड्ड्यांत समाविष्ट केली जात. मुसलमान करण्याच्या या प्रयत्नास बंदीगृहात चाकरीवर असलेले मुसलमान शिपाअीही केव्हा केव्हा हस्ते परहस्ते साहाय्य देताना आढळतात. परंतु मुसलमान बंदीवानांतून जे वॉर्डर, पेटी ऑफिसर अित्यादी बंदीवान-अधिकारी नेमले जातात ते मात्र शेकडा नव्वद प्रमाणाने हिंदूंस धाकदपटशा अित्यादी साधेल त्या अुपायांनी बाटविण्यात काहीही कसूर करीत नाहीत.

हिंदुस्थानातील बहुतेक कारागारांत जर ही स्थिती आढळून येते तर अंदमानाची गोष्टच विचारावयास नको. तेथे प्रथमपासून धर्मांध आणि पापपरायण पठाण, बलुची अित्यादी मुसलमानी बंदीवानांतीलच वॉर्डर वगैरे अधिकारी नेमलेले असत. त्यातही राजकीय बंदीवान हिंदूच असल्याने जमादारादिक जागांवर मुसलमानांनाच नेमण्याचा अगदी कट्टर परिपाठ पडलेला. हे लोक हिंदूंना सक्त कामात घालून, कठोर दंडाचा धाक दाखवून खोटे-खरे खटले अेकसारखे अुभारून कसे सतावून सोडीत आणि त्या ससेमिऱ्यातून सुटावयाचे तर मुसलमान हो असे स्पष्टपणे सांगून अल्पवयी आणि बापुड्या हिंदूंस मुसलमान होणे कसे भाग पाडीत हे पूर्वार्धात थोडेबहुत दिग्दर्शित केलेलेच आहे. हा प्रकार येता जाता जसजसा आमच्या दृष्टीस पडू लागला तसतसा याचा काही तरी प्रतिकार केलाच पाहिजे असे आम्हांस वाटू लागले. दर महिन्या-पंधरा दिवसांत अेखादा तरी हिंदू गुपचुप हिंदूंच्या पंगतीतून अुठून मुसलमानांच्या पंगतीत जेवावयास बसण्यास गेलेला दिसे! आम्हांस ही स्थिती दु:सह होअी. परंतु आम्ही पडलो कोठीबंद! काय करावे हे सुचेना!

अितर हिंदू बंदीवानांच्या मनात त्वेष अुत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करू लागलो तो आढळून आले की, त्यांना या गोष्टीचे काहीच सोयर-सुतक वाटेना. जो तो म्हणे 'मला काय त्याचे!'

मुसलमानांस विरोध

अज्ञ हिंदूंची गोष्ट राहो, पण राजकीय बंदीवानांतही या मुसलमानीकरणास अडथळा करण्याचे धाडस कित्येकांस होअीना आणि ते अेका अर्थी क्षम्य होते; कारण त्यांच्या तितिक्षेने ताण तरी किती सोसावा! देशात अश्रांत श्रम करून ते भयंकर दंड भोगीत कारागारात खितपत पडलेले, त्यात आता कारागारातही सर्वांशी झुंज खेळत आणखी कष्टमय स्थितीत पडण्याअितकी दैहिक शक्ती तरी मनुष्यास हवीना! त्यांचा भार ते सहन करीत होते. दुसरी कामे खरोखर पाहता दुसऱ्यांनी करावयास पाहिजे होती तेव्हा राजबंदीवानांत जे म्हणत– राहू द्या आता ती भानगड! त्या क्रूर पठाणी जमादार-हवालदारांशी न भांडताच जगणे कठीण, त्यात त्यांच्या धार्मिक वेडास प्रतिरोध करून कोण त्यांचा रोष करून घेतो? असे जे म्हणत – त्यांचे ते म्हणणे अेका दृष्टीने साहजिक होते. परंतु जे दोनचार लोक आपणास आता अधिक कष्ट सोसण्याची शक्ती नाही ही गोष्ट प्रांजलपणे मान्य करण्यास अहंकाराने सिद्ध न होता अुलट ती मुसलमानांच्या भ्रष्टीकरणाचा प्रतिकार करण्याची खटपटच मूर्खपणाची आहे म्हणून म्हणत त्या निमित्ताखाली आपला भ्याडपणा झाकू पाहात त्यांचे वर्तन मात्र निषेधार्ह आणि निंद्य होते यात काही शंका नाही. त्यांच्यापैकी काहींनी तर मुसलमानी जमादारास प्रसन्न करण्यासाठी आपणही मुसलमानी धर्मच स्वीकारण्याच्या बेतात आहोत असे नित्य भासवून दिवस काढावेत – मग अितर हिंदूंस त्यांच्या डोळ्यांदेखत भ्रष्ट केले जात असता त्याचा प्रतिकार करण्याची गोष्ट कशाला?

या मुसलमानी अधिकाऱ्यांस प्रसन्न करण्याच्या आणि आपले हे भीरुत्वच शहाणपण आहे म्हणून म्हणण्याच्या पुढची पायरी अर्थातच ही होती की, पुढे जेव्हा मुसलमानी पंजातून हिंदू लोकांस सोडविण्यासाठी भांडणे जुंपत तेव्हा या वृत्तीच्या लोकांनी ती भांडणे भांडणाऱ्या हिंदू लोकांस वेडे म्हणून मुसलमान जमादारास प्रसन्न करावे आणि हिंदू लोकांस सांगावे की ''अरे कसली भ्रष्टता नि शुद्धता? असले हे पतित, अपराधी, नीच लोक हिंदू समाजात राहिले काय आणि गेले काय सारखेच! जे भयाने वा पैशाने मुसलमान होतात, ते हिंदू असून तरी काय लाभ? हा हिंदू करून घेण्याचा निव्वळ पोरखेळ आहे'' असेच सुपरिन्टेंडंट, बारी, कमिशनर अित्यादी अिंग्रजी अधिकारी आम्हांस म्हणत. असेच मानभावी मुसलमानही आम्हांस शिकवू पाहत. शुद्धीकरणावरील हे आक्षेप अजूनही परधर्मीय दांभिकांकडूनच नव्हेत तर स्वधर्मीय प्रामाणिक पण भोळ्या माणसांकडूनही आणण्यात येतात. म्हणून त्यातील हेत्वाभास थोडा विशद केल्यावाचून अंदमानात त्या वेळेस काय भावना आणि विचार आम्हांस हे शुद्धीकरणाचे कार्य हाती घ्यावयास प्रवृत्त करते झाले हे वाचकाच्या नीट लक्षात येणार नाही.

शुद्धीकरण हा केवळ पोरखेळ आहे काय?

पतितांस, लुच्च्यांस, अपराध्यांस ते हिंदू समाजात जन्मास आले असतानाही विधर्मात जाअू न देण्यासाठी प्रयत्न करणे हा जर पोरखेळ आहे तर आज मुसलमान लोक हजारो वर्षे वेळेवर युद्धे करून देखील हिंदू पतितांस, लुच्च्यांस, अपराध्यांस मुसलमान करून घेण्याचा पोरखेळ का खेळत आहेत? मुसलमान धर्मवेडे आहेत! ठीक. पण हे सुज्ञ, स्वतंत्र विचारी युरोपियन आणि हे अमेरिकन लाखो रुपये जमवून आणि खर्चून हिंदुस्थानातील यःकश्चित खेड्यांत तर काय पण अरण्यांतही, पतितच तर काय पण अगदी पशुसमान रानटी हिंदूंनाही ख्रिस्ती करण्यासाठी छलबललोभादिक साधनांनी जे झटत आले तेही काय पोरखेळ म्हणूनच! असले लोभी दुष्ट लोक हिंदू समाजात असून तरी काय लाभ? तर आम्ही म्हणतो हे मुसलमान समाजात वा ख्रिस्ती समाजात तरी जाअून काय अुपयोग? परधर्मीयांस आम्ही विचारतो तुमचा त्यांना बाटविण्यासाठी तरी अेवढा अट्टाहास कां? जे पतित, दुष्ट आहेत ते आम्हांस चालतील. तुमच्या महंमदीय आणि अिसायी पवित्र कुळात त्यांस ओढून नेअून आपले पावित्र्य कशास विटाळून घेता? पोरखेळासाठी लाखो रुपये अुधळून तुम्ही आरंभच नका करू म्हणजे हिंदूंनाही शुद्धीकरणाचा डाव खेळून त्या पोरखेळात भाग घ्यावयाचा मोह पडणार नाही.

परंतु जर हा पोरखेळ नसेल, जर हजारो मोठमोठे सम्राट, साधू, धर्मप्रवर्तक आणि भिक्षू करोडो रुपयांचा चुराडा करीत आपआपली संस्कृती आणि धर्म यांचा पगडा जगावर बसविण्यासाठी युरोपातून आणि अरेबियातून आज

शतकानुशतके झटत आले असे म्हणत असाल तर मग ज्या ज्या हिंदूंस आपली संस्कृती आणि धर्म हा जगावर प्रसृत झाला असता जगाचे अंतिम कल्याण अधिक सुलभपणे आणि निश्चितीने साधेल असा विश्वास वाटत आहे त्यांचे शुद्धीकरणाचे प्रयत्नही तुम्हांस तुमच्या प्रयत्नांअितके न्याय्य आणि गंभीर वाटले पाहिजेत.

पतित, मद्यपि, कलही, नीच अशा लोकांत तुम्ही तुमच्या धर्माचा प्रचार करता तो का? त्यांच्या आत्म्याचे तारण व्हावे म्हणून? तर मग आम्हीही अशा दुष्ट, नीच आणि मद्यपि लोकांस आमच्या धर्मातच ठेवण्याचा आणि शुद्ध करून घेण्याचा जो प्रयत्न करतो तो 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः' या अुक्तीप्रमाणे त्यांच्या आत्म्याचे तारण हिंदू धर्माने आणि संस्कृतीनेच होते म्हणूनच होय.

जे पतित त्यांच्याच तर तारणाची विशेष आवश्यकता

जर तुम्ही हिंदूंस, मग तो कितीही पतित आणि नीच का असेना, परंतु लोभाचे, कामाचे, व्यसनाचे देखील आमिष दाखवून आणि आमचे मौलवीसाहेब तर सुरी दाखवूनही जे बाटवता, ते तुमचा समाज आणि संख्याबळ वाढविण्याकरिता तुमच्या अैहिक लाभासाठी बाटवीत असाल तर त्याचप्रमाणे आम्ही हिंदूही आमचा समाज आणि संख्याबळ वाढविण्यासाठी आणि आमची संस्कृती क्षीणतर होअून अन्य जातींपुढे आपल्या जातीय जीवनाचा बळी दिला जाअू नये म्हणून त्याच कारणासाठी आम्ही बाटविलेल्या हिंदूंस शुद्ध करून घेतो; मग तो नीच, पतित का असेना.

कारण ती व्यक्ती, जी भ्रष्टविण्याकरिता तुम्ही झटता ती, दुष्ट वा मद्यपि वा पतित असेल; परंतु तुम्ही सूक्ष्म विचारांती हे सामाजिक सत्य ओळखून ध्यानात ठेवलेले आहे की, ती व्यक्ती तुम्ही नावाने, बळाने, कशी-तरी मुसलमानी वा ख्रिस्ती धर्मात कोंबून ठेवलीत की तिची संतती लहानपणापासून तुमच्या संस्कृतीतच वाढल्याने मनाने पक्की ख्रिस्ती वा मुसलमानी होअून तुमच्यातील सुज्ञ, बलिष्ठ आणि अुपयुक्त नागरिकांची संख्या वाढवील. कारण दुष्टाची, मद्यप्याची वा लबाडाची संतती लबाडच निपजते असा नियम नाही. कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया या द्वीपांत अशीच टाकाऊ माणसे अिंग्लंडाने धाडली. आज त्याच अिंग्लंडातील हत्यारी, चोर, दरोडेखोर अपराध्यांच्या त्या द्वीपांतरित पतितांच्या वंशजांनी कॅनडात आणि ऑस्ट्रेलियात स्वतंत्र राष्ट्रे आणि राज्ये स्थापित करून चालविली आहेत. हिंदू समाजातील घाण आणि गाळही तुम्ही पावड्याने - सोन्याच्या पावड्याने – जे अेकसारखे ओढीत आहा ते अेवढ्याचसाठी की, सुज्ञ शेतकऱ्याप्रमाणे तुम्हांस त्या घाणीच्या आणि गाळाच्या अुपयोगाची माहिती आहे - की जर त्याचे खत शास्त्रीय रीतीने अुपयोजिले तर जीवनद धान्याच्या सोनेरी कणसांनी तुमची शेती पुढील वर्षांच्या धान्यातून डवडवून डोलू लागेल.

आणि हेच सामाजिक तत्त्व ध्यानात ठेवून नीच असो, चोर असो, लुच्चा असो, अज्ञ असो, पण हिंदू म्हटला की तो परधर्मात जाअू द्यावयाचा नाही आणि गेला असला तर तो परत शुद्ध करून हिंदू समाजात समाविष्ट करून घ्यावयाचा म्हणून शुद्धीकरणाची आमची सेना झटत आहे. **कारण चोर जरी असला तरी हिंदू चोर हा मुसलमान चोराहून हिंदू संस्कृतीस कमी हानिकारक आहे.** हिंदू चोर नुसती चोरीच करील, पण केवळ देअूळ म्हणून फोडणार नाही, मूर्ती तोडणार नाही किंवा वेद जाळणार नाही. मुसलमान चोर चोरी तर करीलच, पण जाता जाता देवमूर्तीचा अुच्छेद करून आणि शक्य तर अेखाद्या तरी 'काफराच्या' डोक्यात तो काफर म्हणूनच सोटा घालून स्वर्गात त्या चोरीचे पापक्षालन होण्यापुरते रक्त सांडण्यास कमी करणार नाही! हा फरक सदोदित संभवनीय म्हणून ध्यानात ठेवला पाहिजे. अेवढ्यासाठी देखील चोरी सुटत नसेल, मद्य सुटत नसेल, लोभ सुटत नसेल तरी चिंता नाही. पण तरीही हिंदुत्व सोडू नकोस. तू हिंदूचा हिंदू राहा म्हणून पतिताचे मन वळविणे हिंदू संस्कृतीच्या जातीय जीवनाच्या दृष्टीने अवश्य आहे हे सिद्ध होते.

परंतु शुद्धीकरणाची चळवळ चोरापोरातही का चालू ठेवली पाहिजे यास दुसऱ्या वरील कारणाहूनही अत्यंत महत्त्वाचे, आणखी अेक समर्पक कारण आहे.

चोरी सोडलीस तर अुत्तमच! पण ती सुटत नसेल तर निदान हिंदू चोर होअून तरी राहा. कारण चोरी न सोडणे हे पाप असले तरी हिंदू न राहणे हे त्या पापाहून शतपट घोर असे राष्ट्रीय आणि सामाजिक पाप आहे - नैतिक तर आहेच आहे. ते तरी निदान करू नकोस! असे प्रत्येक मनुष्याला, मग तो कितीही टाकाअू का असेना, आपण हिंदूंनी सांगितले पाहिजे. त्यासाठी झटले पाहिजे; कारण असेच 'टाकाअू' बांधव आपल्या पूर्वजांनी आपल्या स्वतःच्या पावित्र्याच्या घमेंडीत परधर्मात प्रतिपिढीस जाअू दिले - मला काय त्याचे? ज्याचा धर्म त्याच्यापाशी! - तो कवडीमोलच आहे? जाअीना का, अशा अतिशहाण्या आत्मघातकी समजुतीने जाअू दिले. आणि परिणाम काय झाला पाहा! त्या अेकेका टाकाअू मनुष्यास परधर्मात टाकल्याने आज शंभर वर्षांनंतर त्याच्या बीजापासून हिंदू धर्माचे, संस्कृतीचे आणि समाजाचे शेकडो कट्टे शत्रू अुत्पन्न झाले! औरंगजेब अेका रजपूत बाअीच्याच अशा पतित टाकाअू कुशीत अुत्पन्न झाला होता! मलबारचे हे मोपले अर्धे-अधिक रक्तमांसबीजाने मूळच्या हिंदूंचे वंशज! पण त्यांना आता आपली आअी कोण त्याची ओळख अुरली आहे काय? हा भयंकर फरक केवळ त्या मूळ हिंदूंची शेंडी बळाने कापून दाढी ठेवणाऱ्या मुसलमानी मौलवींच्या त्या 'पोरखेळाचा'च परिणाम होय.

थोरांचे पोरखेळ

अेतदर्थ नावाने का होअीना परंतु कितीही नीच किंवा निरुपयोगी जरी झाला तरी त्याला हिंदुत्वाच्या कक्षेत ठेवण्यासाठी किंवा आणण्यासाठी झटलेच पाहिजे. जो पोरखेळ न खेळल्याने आज हिंदू संस्कृतीवर मारक आघात करणारे मलबारचे दंगे ठिकठिकाणी अुत्पन्न होअू शकले तो पोरखेळ तो दाढी मुंडून शेंडी ठेवण्याचा, मुसलमान व ख्रिश्चन नाव बदलून हिंदू नाव ठेवण्याचा, किंवा नुसते तुळशीपत्र देअून तू हिंदू झालास ना म्हणून त्याची स्वीकृती द्यावयाचा तो पोरखेळ, आता थोरांनी देखील खेळलाच पाहिजे! नीचांस, दंडितांस, पाप्यांस त्यांच्यासाठी नसले तरी त्यांची संतती हिंदुत्वास मुकू नये म्हणून तरी हिंदू समाजात समाविष्ट करून घेण्यासाठी झटलेच पाहिजे. केवळ सामाजिक दृष्टीनेही झटले पाहिजे. पारलौकिक दृष्टीने तर पाहिजेच पाहिजे! आणि कोणी सांगावे त्या तुमच्या अहंमन्य आढ्यतेस पापी आणि नृशंस वाटणाऱ्या हत्यारी चोरापोरांतूनच पुढे अेखादा वाल्मिकीही कशावरून निपजणार नसेल? हिंदूंस आणि जगास रामायण अशाच अेका टाकाअू हत्यारी चोरानेच अुपायन म्हणून दिलेले आहे! म्हणून त्यांना अुलटेसुलटे पण रामनाम जपू द्या! जपावयास लावा! झाले तर हितच होअील!

अशा दूरवर विचाराने प्रेरित होअून त्या कठोर कारागारात आणि वसाहतीतही चोर, दरोडेखोर आणि हत्यारी अशा त्या पतितांसही मुसलमानी धर्माच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी आपण अुद्युक्त झाले पाहिजे असे आम्ही तेथील हिंदूंस आणि राजबंदीवानांस सांगू लागलो. वरील वाक्ये सहासात वर्षे आमच्या ओठावर सारखी खेळत होती. सन १९१३ व्या वर्षी म्हणजे आम्ही अंदमानात गेल्यानंतर सरासरी दीड – दोन वर्षांनी आम्ही, हिंदूंस बाटविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या मुसलमानांवर पहिला खटला भरला. पहिला प्रतिकार केला. राजबंदीवानांतील ज्या लोकांनी आम्हांस साह्य करण्यास तत्परता दर्शविली आणि ज्या हिंदू बंदीवानांनी या चळवळीत हळूहळू अुत्साहाने भाग घेण्यास आरंभ केला त्यांच्या सहकार्याने ही शुद्धीकरणाची चळवळ आम्ही सरासरी अि.स. १९२०-२१ वर्षापर्यंत म्हणजे आम्ही अंदमानातून हिंदुस्थानातील तुरुंगात धाडले जाअेतो सारखी चालविली होती. हिंदुस्थानात आल्यावर येथील बंदीगृहातही ती सोडली नाही. त्यायोगे आमच्यावर कित्येक वेळा मुसलमानी गुंडांनी शारीरिक आघात करण्याचे, आम्हांस ठार मारण्याचे कट केले, प्रयत्न केले, बंदीगृहात दंगे झाले, अेकदा आमच्या बंधूंवर मुसलमानी गुंड तुटून पडून त्यांनी त्यांस घायाळही केले. पण ती चळवळ थांबली नाही. या चळवळीने अंदमानात नवीन हिंदू बाटविणे तर जवळ जवळ अशक्यच झाले; पण पूर्वी बाटलेले हिंदू देखील वसाहतीत शुद्ध केले गेले.

अंदमानात शुद्धी

अंदमानात हिंदूंस बाटविण्याचा क्रम साधारणत: असा असे की, प्रथमत: चलान येताच किंवा त्यानंतर जेव्हा संधी सापडेल तेव्हा हिंदूंतील जी कोवळी मुले वा घाबऱ्या स्वभावाची माणसे आढळत त्यांस मिर्झाखान जमादार सक्त कामात धाडी, तेथील मुसलमानी वॉर्डर वा पेटी ऑफिसर त्यास अेका बाजूस मारहाण, धाकदपटशा व शिवीगाळ करीत; दुसऱ्या बाजून पूर्वी हिंदू असून बाटलेल्या मनुष्यास चोरून आणलेली मिठाअी, तंबाखू अित्यादी वस्तू देअून प्रेमाने वागवीत. ती नवीन सावजे अगदी त्रस्त होअून रडकुंडीस आली की त्यांस सांगण्यात येअी की, तू का मरतोस? या आमच्या अमक्यातमक्याप्रमाणे तूही मुसलमान हो म्हणजे तुझीही पण सर्व कष्टापासून सुटका होअील, हळूहळू जी सावजे त्या पाशात येत त्यांस त्याच तंबाखू अित्यादी वस्तू देअून शेवटी अेक दिवस जेवतेवेळी अुघडपणे हिंदूंची पंगत सोडून मुसलमानी पंगतीत नेअून बसविण्यात येअी आणि मुसलमानांचे स्वयंपाकातून वाढण्यात येअी. अंदमानात कारागारात हिंदूंचा आणि मुसलमानांचा 'भंडारा' म्हणजे स्वयंपाक त्या त्या जातींकडून निरनिराळा करण्यात येत असे. अेकदा ते हिंदू मुसलमानी पंगतीत जेवताना दिसले की पुन्हा हिंदूच त्यांस परत आपले पंगतीत घेणार नाहीत हे मुसलमानांस माहीत असल्याने ते त्या बाटविलेल्या हिंदूविषयी अगदी निश्चिंत होत. केवळ अेकदा त्याचे नाव बदलून मुसलमानी तेवढे ठेवीत. कुणी हिंदू त्यास चुकून जरी त्याच्या हिंदू नावाने हाका मारू लागला तरी मिर्झाखान आणि अितर मुसलमानी हस्तक त्या हिंदूस दटावून म्हणत ''खबरदार! तो मुसलमान झाला आहे. त्याच्या मुसलमानी नावाने त्यास हाक मारा!'' मुसलमानी धर्माची दीक्षा म्हणजे अितकीच. कुराण, सुंता, निमाज अित्यादी कशाही गोष्टींची आवश्यकता नसे. तंबाखू म्हणजेच सुंता, सक्त काम हेच कुराण, मुसलमानांत जेवण हाच निमाज.

सर्वसाधारणपणे लोक असे बाटविले जात. त्यांतून काही काहींची पुढे सुंताही करण्यात येअी. कारागारातून सुटते वेळी ते लोक आपले मुसलमानी नाव नोंदीत लावून घेत. त्या वेळी त्यास कोणीही अधिकारी असे विचारीत नसे की, तू हे हिंदू नाव बदलून मुसलमान नाव का धारण केलेस? तू मुसलमानी धर्माचा अभ्यास करून मुसलमान झालास की धाकदपटशा आणि लालूच यांना बळी पडून? पुढे तो मनुष्य बाहेर वसाहतीत गेला म्हणजे तिथेही मुसलमान अधिकारी असतच. तिथेही अशाच प्रकाराने हिंदूंस ते भ्रष्टवीत असतच. आणि दुर्दैवाची गोष्ट ही की, संकटापुरते कोणी असे बेगडी मुसलमानीपण स्वीकारले असले आणि पुढे कोण्या हिंदूच्या हाताखाली किंवा स्वतंत्र रीतीने राहण्याचा त्यास प्रसंग येताच त्याने वरकांती मुसलमानीपण टाकावयाचे मनात आणून पुन्हा हिंदूंत मिसळण्याचा प्रयत्न केला तरी हिंदूच आरडाओरड करून त्यास ''बाटला! बाटला! हा तर मुसलमानांचे पंगतीस बसत असे!'' असे म्हणून त्यास आपल्यातून हुसकून देत! अेकदा बाटलेला मनुष्य गुपचुप पुन्हा हिंदू नाव धारण करून हिंदूंचे पंगतीत बसू लागताच मुसलमानांहून कडव्या रीतीने त्यास पिटाळून मुसलमानांतच बसावयास लावण्यासाठी हिंदू बंदीवानांची टोळी आरडाओरड करताना आम्ही अनेक वेळा पाहिली आहे! यामुळे मिर्झाखानादिक मुसलमानी प्रचारकाचे काम अगदी सोपे होअी. अेकदा कुठे तरी पेचात धरून हिंदू बंद्यास मुसलमानांच्या पंगतीत जेवण घातले की मग त्यावर पहारा ठेवणे नको, त्यास पुन्हा तंबाखू देणे नको, निमाज पढविणे नको, काही नको. तो मुसलमानांच्या पंजातून सुटू नये म्हणून बाकीची सर्व व्यवस्था हिंदू स्वत:च होअून करीत! हिंदूस अेक दिवस मुसलमान करण्याची तसदी मुसलमानांनी घेतली की त्यास जन्मभर नव्हे पिढ्यानपिढ्या मुसलमानांतच राहणे भाग पाडण्याची तसदी हिंदू स्वयमेव घेणार! ही दुर्दैवी स्थिती जशी स्वदेशात तशीच त्या स्वदेशाचीच छाया ज्यात पडलेली त्या काळ्यापाण्यात!!

अशा रीतीने दर महिन्या दोन महिन्यामागे तीन-चार- जण तरी हिंदू मुसलमान होत. मग ते परत स्वदेशी आले किंवा अंदमानातच लग्ने करून राहिले तरी त्यांची संतती मुसलमानच होअी. आणि अेव–दोन पिढ्यांनी तर आपले पूर्वज हिंदू होते हे मान्य करण्यासही अपमानकारक असे कट्टर हिंदुद्वेषी मुसलमानीपण त्या संततीत आजन्म शिक्षणाने प्रविष्ट होअी.

केव्हा केव्हा अेखाद्या हिंदू स्त्रीने मुसलमान नवरा केला की ती मुसलमानीण होअी. परंतु जर अेखाद्या मुसलमान स्त्रीने अुलट हिंदू नवरा केला तर? ती हिंदू होअी का? छट्! तिला होअू देतो कोण! हिंदू लोकच त्या स्त्रीस हिंदू झाली म्हणून समजण्याचे ठिकाणी त्या हिंदू नवऱ्यासच तो मुसलमान झाला म्हणून बहिष्कृत करीत!

या सर्वस्वी आत्मघातक प्रवृत्तीस आळा आलण्याचा प्रयत्न करण्याचा आम्ही निश्चय केला. आणि १९१३ व्या वर्षी अेका ब्राह्मणाचे मुलास मुसलमानांनी घेरले असता त्यास बचावण्यासाठी अुघड खटपट केली. तीच गोष्ट अशा प्रकाऱच्या पुढे ज्या अनेक झटापटी झाल्या त्याचे अुदाहरण म्हणून थोडक्यात सांगू म्हणजे झाले.

हिंदू मुलाचा खटला

हा अुत्तर हिंदुस्थानातील ब्राह्मण मुलगा वीस अेक वर्षांचा असेल. चोरीकरता पूर्वी तुरुंगात जाअून आलेला म्हणजे दुष्ट संगतीत मुरलेला होता. परंतु अजून ब्राह्मणपणाचा अभिमान धरी. काळेपाणी पाहताच तो घाबरला. त्यात कोलू! पाहता पाहता पठाण वार्डरांनी त्यास घेरले. त्या चांडाळ चौकडीचे निर्लज्जपणे घोषित केलेले ब्रीदच असे असे की, ''हिंदुओंके लडकेको पहिले तंग करके (त्रस्त करून) बिघाडना चाहिये। फिर वो तुरंत मुसलमान बन जाता है।'' या त्यांच्या घृणास्पद धर्मदीक्षेच्या प्रथम संस्कारास तो मुलगा बळी पडून आधीच 'बिघडला' होता, आता केवळ अुघड अुघड त्याला मुसलमानी पंगतीत बसविणे बाकी अुरले होते. अितक्यात आम्ही त्यास अेका मनुष्याकडून निरोप धाडून हिंदुत्व सोडू नकोस म्हणून विनंती केली, तो म्हणाला, ''सोडू नको तर काय करू? मिर्झाखान मला पुन्हा कोलूत धाडील!'' धर्माकरिता त्रास सोसला पाहिजे हे सांगून त्या पतितावर काय परिणाम होणार! त्यास साह्य देणे, मिर्झाखान-विरुद्ध साह्य देणे अशा स्थितीत आम्हीच स्वतःच कोठडीबंद त्या स्थितीत केवळ दुर्घट! शेवटी अेका संध्याकाळी बारीकडे ती सर्व कागाळी अंतस्थ भेद घेअून कळविली. याचे पूर्वी असे प्रकार होतात हे बारीस माहीत नव्हते असे थोडेच होते! त्याचेवर काही परिणाम झाला नाही. तो आम्हांसच ''त्या भागात काय चालते हे तुम्हाला खोलीत कोणी सांगितले!– जाअू द्या हो ही बिघडलेली पोरे! तुम्ही या पोरखेळात कशास पडता?'' अित्यादी आडव्यातिडव्या प्रश्नास विचारीत राहिला. तेव्हा दुसरे दिवशी सुपरिन्टेंडंटला आम्ही तो सर्व प्रकार सांगितला. बारीने त्यांचे कान आधीच भरून ठेवलेले असल्याने त्यांनी आम्हांस तेच ठराविक प्रश्न ''अशी दुष्ट माणसे हिंदूंत राहिली काय किंवा मुसलमान झाली काय?'' अित्यादी विचारले. आम्हीही या प्रकरणाच्या आरंभी दिलेल्या कोटिक्रमांनी त्यांस अुत्तरे दिली. शेवटी सुपरिन्टेंडंट म्हणाला, ''कोणी जर आपण होअून मुसलमान होत असेल तर त्यास आम्ही कसे रोखणार?'' आम्ही म्हणालो, ''आपण होअून जात असेल तर आमचीही हरकत नाही. पण मुसलमान बंदीवान हिंदूस त्रास देअून सक्त काम देअून आणि लोभ दाखवून त्यास मुसलमान होण्यास भाग पाडतात यास आपण विरोध केला पाहिजे.'' तेव्हा पर्यवेक्षक म्हणाला ''तुम्हास कोणी मुसलमान हिंदू मुलांना त्रास देताना वा तंबाखू अित्यादी नियमाविरुद्ध वाटताना आढळला तर कळवा. म्हणजे मी त्यास अवश्य प्रतिरोध करीन. दंड ठोठावीन.''

कर्तव्य समजून अपमान गिळला

पर्यवेक्षक गेला. पण बारीला आणि मिर्झाखानला आमचा राग आला. कारण भाषणात त्यांची कित्येक गौप्ये फोडावी लागली होती; आणि विशेषतः आम्हांस मुसलमानांस त्रास देताना धरा म्हणून पर्यवेक्षकांनी दिलेली अनुज्ञा बारीस त्याच्या स्वतःचा अधिकार भंग करणारी वाटली. मुसलमानांत तर जो तो दात खाअू लागला. कारण हिंदू म्हणजे त्यांच्या परसातला भाजीपाला. त्यांस मुसलमान करण्याच्या त्यांच्या पैतृक अधिकाराविरुद्ध कागाळी! त्यांनी जन्मात कधी असला प्रकार अैकला नाही! बारीने आमची खोड मोडायचा निश्चय करून मिर्झाखानास आणि या खवळलेल्या मुसलमान वार्डरास आतून त्याच मुलास मी स्वेच्छेने मुसलमान होतो; असे म्हणावयास शिकवा म्हणून सांगितले. दुसरे दिवशी तो दुसऱ्या भागात राहत असतानाही जाणूनबुजून आमच्या भागात त्यास आणले आणि आमच्या- समोर त्यास मुसलमानांचे पंगतीत मिर्झाखानने बसवून मुसलमानी अन्न दिले. आणि आम्हांस नाव न घेता बीभत्स शिव्या हासडून मिर्झा चालू लागला. त्या बंदीवानास त्या दिवसभर मुसलमानी नावाने ते लोक हाका मारीत होते. ज्यायोगे आम्हांस आपल्या अवशतेची लाज वाटावी, आम्ही तो सर्व अपमान कर्तव्य समजून अर्थातच गिळीत होतो.

तुम्ही अितरांना हिंदू का करीत नाही?

दुसरे दिवशी सकाळी अेक मुसलमान वॉर्डर दोन- तीन आण्याची तंबाखू त्या बाटग्याचे हाती देत आहे तोच आमची चाळीतून तिकडे दृष्टी गेली. आम्ही ताबडतोब अुठून वॉर्डरास सांगितले. पण वॉर्डर पडला हिंदू! गयावया करून म्हणाला, ''मी धरले तर मिर्झाखान मला मातीस मिळवील!'' तेव्हा स्वतः आरडाओरड करून आम्ही पेटी ऑफिसरास बोलावून त्या मुलाची झडती घ्यावयास सांगितले. ''नाही तर पर्यवेक्षकाला सांगेन!'' म्हणताच झडती घेतली गेली आणि सर्व तंबाखू त्याचे कमरेस सापडली. अितक्यात ही गडबड अैकून धापा टाकीत मिर्झाखान आला. त्याने तंबाखू तुला कोणी दिली विचारताच त्या मुलाने त्या मुसलमानी वॉर्डरचे नाव सांगितले. मिर्झाखान आम्हांस चाळीत तसे बंद ठेवून त्या मुलास खटला भरण्याकरिता म्हणून बारीकडे घेअून गेला. परंतु पुढे पाहतो तो त्या गोष्टीचा काहीच पत्ता नाही. बारीला संध्याकाळी विचारले तर त्यांनी अर्थातच खेकसून अुत्तर दिले की, तुरुंगाचा खटले धरणारा अधिकारी मी आहे. तुम्ही अेक बंदी आहात. बंदीप्रमाणे स्वतःविषयी काय ते बोला, नाही तर शिक्षा खाल! पर्यवेक्षक दोन दिवसांनी पुन्हा फिरती-वर आला त्याला बारीने काय सांगितले होते ते तरी काढून घ्यावे म्हणून आम्ही पुन्हा 'अर्ज' म्हणून चाळीतून हाक दिली. त्या पर्यवेक्षकांस आठवड्याचा ठरलेला दिवस सोडून कोणी बेशिस्त अर्ज केला तर चीड येत असे. तेव्हा काही त्यामुळे आणि काही बारीने जे काही त्यास सांगितले होते त्यामुळे चिडून तो खसकन अंगावर येअून म्हणाला ''दुसऱ्या बंदीवानांविषयी बोलण्याचे तुम्हाला काही कर्तव्य नाही. काम करा''.

मीही साफ सांगितले ''मी माझे आवेदन (अर्ज) करणार. तुम्हास पाहिजे तर अैका नाहीतर अैकू नका. राजबंदी-वान अेकमेकांशी नुसते बोलले तरी त्यांच्या कागाळ्या करण्याचा जर अितर बंदीवानांना अधिकार आहे, आमच्या चिठ्या जर हव्या त्यास धरता येतात, तर आम्हांसही धर्मासारख्या कार्यी अितरांविषयी बोलण्याचा अधिकार आहे.'' माझे जरा संतापाचे निश्चयी अुत्तर अैकून आणि आवेदन अैकणे हे त्याचे कर्तव्यच असल्याने पर्यवेक्षक जवळ आला आणि म्हणाला बोला काय ते. तेव्हा मी म्हणालो, ''तंबाखू मुसलमान वॉर्डराने देताना मी धरिले असता त्या मुसलमान वॉर्डरावर खटला भरला गेला नाही!'' पर्यवेक्षक गोंधळला. बारीला त्रासून म्हणाला, ''हे काय आहे? कुठे आहे तो मुसलमान वॉर्डर?'' अितक्यात बारीने डोळ्याने खुणावताच मिर्झाखान पुढे होअून म्हणाला, ''हुजूर, अे बाबूने (आम्ही) तंबाखू खुद्द वो लडकेके कपडेमें रखी थी! स्वतः तंबाखू त्या मुलाचे कपड्यात लपटून, मुसलमान वॉर्डरावर हा असा खोटा खटला करीत आहे''. त्या पोरांस विचारता त्याने अेवढा प्रामाणिकपणा केला की बाबूने तंबाखू दिली हे खरे नाही असे सांगितले. पर्यवेक्षक मनात चरकला. मिर्झाखान पुन्हा बोलू लागताच ''चुप रहो'' म्हणून त्यास धमकावून आम्हास म्हणाला, ''या धर्मांतराचे बाबतीत तुमचे म्हणणे तरी काय आहे?'' मी म्हणालो, ''थोडक्यात माझे मागणे, असे आहे की वसाहतीत कोणाही मनुष्याने कुराणाचे किंवा बायबलचे अध्ययन करून प्रामाणिकपणे जर हिंदुधर्म सोडण्याचे ठर-विले तर त्याने प्रथम अधिकाऱ्यांस तसे कळवावे; आणि अधिकाऱ्याने त्यावर कोणीही कपटाने वा बळाने सक्ती केली आहे की नाही याविषयी चौकशी करून नंतरच त्यास तसे करण्यास परवानगी द्यावी. आणि वयात येण्याचे आधी कोणाही हिंदू मुलास पर-धर्म स्वीकारण्याची मूलतःच बंदी असावी. ही झाली अेकंदर वसाहतीची गोष्ट. परंतु अंदमानच्या बंदीगृहात तर अल्पवयी असो वा प्रौढ असो कोणाही हिंदूस परधर्मात जाण्याची केव्हाही अनुज्ञा देण्यात येअू नये''. यावर पर्यवेक्षक म्हणाले, ''वसाहतीचा प्रश्न मी कमिशनरपुढे मांडीन. कारागारापुरते माझे म्हणणे असे आहे की, स्वेच्छेने जर कोणी धर्मांतर करू लागला तर त्यास आम्ही काय म्हणून रोखावे? सक्ती किंवा लालूच दाखवून मात्र मी यापुढे कोणाही हिंदूस परधर्मात जाअू देणार नाही''. मध्येच रागाने जळफळत बारी म्हणाला, ''तसे देखील करणे आम्हास जडच जाअील. कारण सरकारने सर्वांस धार्मिक स्वातंत्र्य दिले आहे.'' मी म्हणालो ''धार्मिक स्वातंत्र्यासाठीच मी म्हणतो कारागारात कोणाही हिंदूस परधर्मात जाअू देअू नये. कारण दोन्ही धर्मांचे म्हणणे अैकून घेतल्यावर मग जर कोणी परधर्म स्वीकारील तर ते धार्मिक स्वातंत्र्याचे तत्त्वानुरूप झाले असे म्हणता येअील. परंतु या कारागारात मुसलमान अधिकारीच प्रबळ असल्याने त्यांस त्यांची बाजू मांडता येते. परंतु आम्हा हिंदूंची बाजू मांडण्यास हिंदुस काहीच स्वातंत्र्य नाही. अुदाहरणार्थ, मला जर कोणी बंदीवानाशी नुसते बोलताना पाहिले तर त्यास आणि मला शिक्षा होते. तेव्हा असल्या निर्बंधांचा अर्थ अितकाच होणार की, मुसलमानास मात्र त्यांच्या धर्माची बाजू अधिकाराचे बळावरही मांडण्यास

स्वातंत्र्य असणार, पण हिंदूंस मात्र ते स्वातंत्र्य नाही.'' तेव्हा बारी म्हणाला, ''हिंदू पेटी ऑफिसर आणि तंडेल काहीतरी आहेतच. ते का हिंदुंस हिंदूधर्माची बाजू सांगत नाहीत?'' मी स्पष्टपणे सांगितले की, हिंदू तंडेलादिकांवर तुमची विशेष वक्र दृष्टी आहे! दुसरे असे की, हिंदू तंडेल हिंदू धर्मावर आणि मुसलमानी तंडेल मुसलमानी धर्मावर व्याख्याने आणि वादविवाद करू लागले तर हे कारागृह धर्मप्रचाराचा अेक अड्डाच होअील! परंतु तुमच्या नियमाप्रमाणे तंडेलादिक बंदी - अधिकाऱ्यांस सुद्धा बंदीवानांशी कारागृहीय कामावाचून अवाक्षर बोलण्याची परवानगी नाही! मग कारागृहाची शिस्त ठेवावयाची तर त्यास धर्मप्रसाराचा असा अड्डा तुम्ही कसे करू शकाल? पर्यवेक्षक मध्येच म्हणाले, ''पण तुम्ही हिंदू लोक मुसलमानांचे हिंदू का करून घेत नाही? नेहमी दुसऱ्याचे नावाने का ओरड करता?''

तीव्र नि खरा आक्षेप

हा त्यांचा आक्षेप किती तीव्र आणि खरा होता! तो अर्थातच मला बोचला. मी म्हणालो, ''वास्तविकपणे पाहता कोणासही आपल्या धर्मात वा समाजात बळाने वा खटपटाने न ओढण्याचा हा हिंदूंचा नियम धर्मस्वातंत्र्याच्या अुदात्त तत्त्वावरच अधिष्ठित होता. धर्म म्हणजे तेरड्याच्या रंगासारखी दिवसातून तीनदा बदलणारी प्रवृत्ती नव्हे हे त्यांचे तत्त्व कोणासही मान्यच होअील. परंतु तलवारीच्या आणि लोभाच्या धारेनेही धर्मप्रसार योग्य, निदान क्षम्य आहे, असे मान-णाऱ्या भयंकर पंथाशी तोंड देण्याचा प्रसंग आल्याने आता मात्र त्या अुदात्त तत्त्वांस चिकटवणे म्हणजे त्यांच्या हेतूंचा विपर्यास करणे होय हे आम्हांस समजू लागले आहे. अैतिहासिक शुद्धीकरणांची अुदाहरणे सोडली तरी आर्यसमाजी शुद्धी करून हिंदू करतात. ते आपणास माहीत नसेल पण निदान विवेकानंदांनी अमेरिकेतून येताना मिस नोबलला निवे-दिता करून हिंदू दीक्षा दिली हे आपण अैकले असावे. अिथे तिची पुस्तके आमच्या ग्रंथालयात आहेत. आपण पहावे खरे की खोटे ते. हिंदू लोकांस आपला धर्म दुर्बल आहे अशी भीती वाटते म्हणून ते अन्य धर्मीयांस तो अुपदेशीय नाहीत असे नसून कोणत्याही धर्मात का असेना पण मनुष्य खरी साधना करील तर मोक्ष मिळवीलच - धर्म असा जगतात अेकच आहे, अशी त्याची अुदात्त भावना असते. ते धर्माकडे समाजबळाचे अेक साधन या दृष्टीने पाहतच नाहीत ही अैहिक दृष्टीने, सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने चूक आहे असे मलाही वाटते, पण मूळ तत्त्व काय ते सांगितले. आणि ते निरपे-क्षत: पाहता अत्यंत अुदार आहे हे कोणास नाकारता येणार नाही!''

पापासक्त मिर्झाचा थरकाप

तो पर्यवेक्षक सदभिरुचीचा आणि शक्यतो निष्पक्षपातपणे वागू अिच्छिणारा गृहस्थ होता. त्याचा अुल्लेख मागे आलेलाच आहे. पुढेही येअील. आमचे वरील अर्थाचे बोलणे तो शांतपणे अैकून घेत होता. त्याच्या मनावर गंभीर परि-णाम झाल्यासारखी त्याची मुद्रा झाली. त्याने अधिक काही न बोलता म्हटले, ''मी तुमच्या म्हणण्याचा विचार करीन. सध्या मी अितकीच आज्ञा देतो की, या ब्राह्मण मुलास हिंदूंचे पंगतीतच जेवले पाहिजे. जर याला कोणी मुसलमानाचे अन्न दिले किंवा त्रास दिला तर ध्यानात ठेवा! समजा!'' मिर्झाखानाकडे वळून तो हे शेवटचे शब्द दरडावून बोलताच जवळ जवळ गुडघ्यापर्यंत डोके आणि हात वाकवून त्या पापासक्त मिर्झाने थरकापत सलाम केला आणि पर्यवेक्षक गेला.

परंतु मुसलमानास ही तंबी मिळाल्याने जरी बरेच काम झाले तरी खरी अडचण ती पुढेच होती. कारण त्या मुलास मुसलमान होअु द्यावयाचे नाही म्हणून पर्यवेक्षक जरी म्हणाला ''त्यास हिंदूंचे पंगतीतच बसवा'', तरी हिंदूंची पंगत त्याला बसू कशी देणार त्यांच्यात! त्याने अेक-दोन दिवस मुसलमानी पंगतीत जेवण घेतलेले होते ना! अितकी भांडाभांडी करून मुसलमानांचा दुष्ट हेतू विफल केला; पण आता हिंदूंच्यापुढे काय करणार? ही अडचण बारीने तेव्हाच ताडली, पण पहिल्या दिवशी चूप राहिला. कारण पर्यवेक्षकाने त्यासही थोडा दाबला होता. अिकडे आम्ही निरोप धाडून थकलो. हिंदूंत कुजबुज सुरूच की आपण नाही बोवा त्याच्या पंगतीस बसणार! अंदमानात हिंदूंत पुन्हा निरनिराळे भेद मानले जात नसत. सर्व हिंदू हाताहाताचे अंतराने अेकाच ओळीत बसत, आणि मुसलमान दुसऱ्या. तेव्हा कित्येक हिंदूंच्या मिनतवाऱ्या केल्या. सांगितले, अरे हा मिर्झा आपल्या मुलांस प्रथम त्याच्या पापी भोगलालसेस बळी देअून नंतर त्यांचा धर्म

बळाने छिनाअून घेतो. आज प्रथमच तो थरकापत आहे. आता त्यास धाक बसला आहे. तोच तुम्ही त्या मुलास हिंदू पंगतीत नको म्हणून म्हणाल तर बारी आता प्रतिवृत्त-रिपोर्ट- धाडून पर्यवेक्षकाची देखील आपल्या बाजूचा निकाल दिला म्हणून फटफजिती अुडवील. हा मिर्झाखान आज कसा नांगी टाकल्यासारखा झाला आहे तो अुद्या पुन्हा तुमच्या हिंदूंच्या अुरावर नाचू लागेल! असे नानाप्रकारे समजावले. पण ते अडाणी हिंदू 'ठीक है' म्हणून स्पष्टपणे म्हणेनात. आमच्या म्हणण्याने समाधान जरी न झाले तरी शेवटी अेक-दोघांस आम्ही अक्षरशः हात जोडल्याने आमच्याविषयी त्यांस वाटत असलेल्या पूज्यतेमुळे ते ओशाळले आणि पंगतीच्या टोकास अेक हातावर आम्ही बसावे आणि आमच्या शेजारी त्या मुलाने बसावे अितके त्यांनी मान्य केले. हे सर्व लपून छपून, मिर्झाखान-बारीचा डोळा चुकवून करावयाचे! कोण तो त्रास!

पण शेवटी तो पोरगा हळूहळू जे काही हिंदू आम्हांस मिळाले त्यांच्या शेजारी हिंदू पंगतीस लागून बसू लागला. बारीचा हा डाव तर फसला; परंतु पर्यवेक्षकाने शेवटचा सामान्य निर्णय असा काहीच न दिल्याने मुसलमानांचे प्रयत्न आतून चालूच होते. फरक अितका - आणि तो महत्त्वाचा होता - झाला की ते आता अगदी धांगडधिंगा घालीतनासे झाले. भीत भीत राहत. पण त्यांचा आमच्याविषयी द्वेष मात्र तीव्रतेला गेला; आणि त्यांच्या धर्मांतरास पूर्वी विरोध तेवढा न करणारा बारीसाहेब आता गुप्तपणे अुत्तेजन देअू लागला.

शुद्धिकार्याला प्रकट प्रारंभ

बंदीगृहात मुसलमानांस भ्रष्टीकरणाच्या खटपटी करताना मी रोकले ही गोष्ट वसाहतीत सर्वतोमुखी झाली. काही बंदीवान अुत्तर हिंदुस्थानातले आर्य समाजीयांची व्याख्याने अैकलेले होते. त्यांतील दोघातिघांनी प्रत्यक्ष साथ देण्यासही आरंभ केला. अंदमानला आम्ही गेलो त्यापूर्वीच काही अुत्साही मंडळींनी तेथे अेक लहानसा आर्य समाजाचा केंद्र स्थापिलेला होता. पण त्यात प्रचारकार्य वा कोणतीही चळवळ संघटितपणे अंगावर घेण्याची मुळीच शक्ती नव्हती. आणखी शुद्धीविषयी तर अंदमानात काही करणे शक्य आहे याची जाणीव देखील साहजिकपणेच नव्हती. तथापि त्यांतील मंडळीस आमचे शुद्धीचे प्रयत्न अैकून समाधान वाटले आणि हळूहळू त्यांचे सहकार्यही मिळू लागले हीही काही थोडीथोडकी गोष्ट नव्हे. पुढे तर त्यांच्यातील अेक- दोघा मंडळींनी अंदमानात आम्ही आरंभलेल्या चळवळींचा प्रसार करण्याचे कामी वर्णनीय पुढाकार घेतला आणि अुत्साहाने कार्य चालविले. त्यात काही 'स्वतंत्र' अधिका-रीही होते.

देशातून आर्य समाजाची तत्त्वे अैकून आलेल्या अशाच बंदीवानांपैकी अेक हिंदू बंदीवान यावेळीच वसाहतीत शिक्षा खाअून तुरुंगात पुन्हा बंद करण्यात आलेला होता. बदमाष धिटाअीत हा कोणाही मुसलमान गुंडास हार जाणारा नव्हता. देशातील जन्मठेपीची शिक्षा खाल्ल्यानंतर अंदमानातही या स्वारीने अितकी दांडगाअी, बंदीतून पलायने, मारा-माऱ्या, अफूविक्री अित्यादी ढंग केले होते की मुसलमान गुंड त्यास वचकत असत. त्याच्याशी मैत्री असलेल्या हिंदू मुलाकडे ते कधीही नीच दृष्टीने पाहावयास धजत नसत. कारण त्याच्या परिचित किंवा स्नेहांकित मनुष्यास कोणी त्रास दिला की तो सर्व निर्बंध गुंडाळून ठेवून त्यास चोपून काढीत असे किंवा त्याचे काही बिंग फोडून 'सत्यानाश' करीत असे. या हिंदू बंदीवानाच्या या धीट बदमाषीस सुदैवाने मुसलमानी बदमाषांप्रमाणेच स्वधर्माभिमानाची आणि स्वजातीच्या अभिमानाची थोडीबहुत धार मिळालेली होती. आमच्या शुद्धीप्रयत्नाने मुसलमानांची झालेली मानहानी पाहून त्यास बरे वाटले आणि त्याने आम्हांस साह्य देण्याचे वचन दिले. आम्ही आता असा निश्चयच केला होता की, ज्या नीच बदमा-षांत आम्हास दिवस कंठावे लागत आणि ही जातीय कार्ये पार पाडावी लागत त्यांच्या त्यांच्यात शिवीगाळी, चोरीमारी, मारकाट अित्यादी बीभत्स आणि नीच शस्त्राने झुंज देण्यासाठी ''धटासि आणावा धट। अुद्धटी सोडावा अुद्धट।'' याच नीतीचा अवलंब करून मुसलमान गुंडांची खोड मोडण्यास हिंदू गुंडास हाती धरावयाचे. त्याप्रमाणे या बंदीवानास आम्ही पहिले काम असे सांगितले की पूर्वी मुसलमान झालेला अेक पंचवीस वर्षांचा हिंदू तरुण जो पुन्हा हिंदू होअू अिच्छित आहे म्हणून आम्हास म्हणत असे त्याचे प्रकरण हाती घेअून तडीस लाव.

आम्हास पर्यवेक्षक अेकदा म्हणाला होता ना की, ''हिंदूस मुसलमान बाटवितात म्हणून नुसते ओरडता का? तुम्ही हिंदू का मुसलमानास हिंदू करू शकत नाही?'' या त्यांच्या आव्हानास आम्हास अेकदा अत्तर द्यावयाचेच होते. वरील जात्याभिमानी हिंदू बंदीवान हाताशी येताच आम्ही अंदमानाच्या तुरुंगातच शुद्धिसंस्कार करून चार-पाच वर्षे मुसलमान होअून राहिलेल्या वरील तरुणास हिंदू धर्माची पुनर्दिक्षा देण्याचे ठरविले. त्या बंदीवानाने अितक्या अुत्साहाने हे कार्य मनावर घेतले की त्याच्याशी स्नेह असणाऱ्या आणखी अेका बाटलेल्या हिंदू मुलाचेही मन त्याने पुन्हा हिंदू होण्यास वळविले. आणि कोणाच्याही धाकदपटशास न जुमानता ते कार्य अुघडपणे करण्यास तो सिद्ध झाला. तो जरी अनेक शिक्षा खाल्लेला 'बदमाष' बंदीवान होता तरी राजबंदी नसल्याने अेका कारखान्यात दहा-वीस बंद्यांवर 'मुकादम' म्हणून नेमला गेला होता. आम्ही कोठडीबंद किंवा चाळीत बंद होतो. म्हणून त्याचे कारखान्यातच ते अंदमानातील प्रथम शुद्धिकार्य करण्याचे त्यास सांगितले.

दोघांना परत हिंदू करून घेतले .

अेका रविवारी सर्व बंदीवान कपडे धुण्याचे धांदलीत असता आणि मिर्झाखानादिक मुसलमानी अधिकारी त्यांचे व्यवस्थेत गुंगून गेले असता अिकडे वरील हिंदू 'मुकादमाने' त्या दोन तरुणांस अेकीकडे नेले. स्नान करून नवे कपडे घालून ते दोघे तीन हिंदूंसमक्ष आम्ही हिंदू धर्मात परत येअू अिच्छितो, आम्हांस स्वीकारा म्हणून प्रार्थना करते झाले. त्यांस तुळशीपत्र खावयास देअून, गीतेचे श्लोक आणि तुळशीदासाच्या रामायणाचा अध्याय वाचून दाखवून, शुद्धिसमारंभानिमित्त हेतुपूर्वक गुप्तपणे करून ठेवलेला शिरा (सत्यनारायणाचा प्रसाद) सर्व हिंदू बंदीवानांत वाटण्यात आला. हा प्रकार काय चाललेला आहे हे मिर्झाखानास समजण्यापूर्वीच जो तो आपल्या खोल्यांत जाअून बसलेलाही होता. त्या दिवसापासून त्या दोघा मुलांनी निमाज पढण्याचे सोडले. आम्ही सर्व त्यांस हिंदू नावांनी हाका मारू लागलो. मुसलमान त्यांस मुसलमानी नावाने हाका मारीत तर ते त्यांस ओ देअीनात. ते तुळसी रामायण पुन्हा वाचू लागले आणि हिंदूंच्या पंगतीत जेवू लागले.

या झटपट शुद्धिसमारंभाची ही टूम पाहून अंदमानमधील बंदीवानांत मोठीच खळबळ अुडाली. काही दिवस मुसलमान अधिकारी आणि बारीदेखील अगदी चूप राहिले. कारण त्यांस धाक होता की जर त्यांनी पर्यवेक्षकास ही कागाळी कळविली तर ते आम्हांस मागचे सर्व भांडण अुकरून काढण्यास आयतेच निमित्त होअील. त्यातही मुसलमानांस अजून आशा होती की, माझे प्रयत्नास, दोन- चार जण सोडून, हिंदू लोकच आज नाही अुद्या प्रतिकार केल्यावाचून राहणार नाहीत.

हिंदूंचाच हिंदुकरणास विरोध!

आणि शेवटी तेच खरे झाले. कारण तेथे असलेल्या अेका हिंदू तंडेलाने हिंदू बंदीवानांत आमच्या या शुद्धिकृत हिंदूस पुन्हा हिंदूंचे पंगतीत नेअून बसविण्याच्या खटाटोपीने पसरत चाललेल्या गुपचिप असंतोषास वाचा फोडली आणि आम्हांस पाण्यास शिवण्याची बंदी केली. राजबंदीवानांचा धाक असल्याने ते कोणी अधिकाऱ्याकडे अुघड प्रतिवाद करण्यास वा खटला करण्यास गेले नाहीत तरी आम्हांस हिंदू लोकांतील या तंडेलाचे अनुयायांनी गुपचिप चिमटे घेण्याची पराकाष्ठा केली. आम्हास आमच्या तोंडावर 'भंगीबाबू' म्हणून पदवीदान करण्यासही या ठाकूर रावांनी कमी केले नाही!

येथेच हेही सांगून टाकणे अिष्ट आहे की, अितके झाले तरी दिवसेंदिवस या 'भंगीबाबू'चाच पक्ष - भंगीबाबू म्हणजे मुसलमान झालेल्या मनुष्याबरोबरही त्यास हिंदू करून जो जेवतो तो! अितका जोराने वाढत चालला की शेवटी त्याचा प्रमुखपणे अभिमान धरणाऱ्यांत वरील 'ठाकूर' तंडेलाची स्वारीच स्वतः समाविष्ट झाली. कारण दोन-तीन वर्षांचे आत वरील 'ठाकूर' बंदीवान हिंदुत्वाचा पक्का प्रचारक झाला आणि शक्य ते साहाय्य आम्हास देअू लागला.

या शुद्धीची बातमी आम्ही आपण होअून पर्यवेक्षकांचे कानावर घातली नाही; कारण जर बारी आम्हांस मुसलमानांप्रमाणेच हिंदुत्वाचा प्रचार करण्यास अडथळा न करता वाव देअू लागला तर आम्ही होअून नुसते भांडण तरी का अुपस्थित करा! बारीला वास्तविकपणे हिंदू धर्म मेला काय किंवा मुसलमानी धर्म मेला काय सारखेच होते. त्यास मुसलमानांचा पक्ष आवडे तो यासाठीच की ते त्याच्या निर्बंधाविरुद्ध लहरीप्रमाणे वाटेल ती मारपीट करीत आणि राजबंदीवान हिंदू असल्यामुळे मुसलमानांस त्यांचेवर ठेवणे अधिक बिनधोक्याचे असे. आमच्या शुद्धीविरुद्ध अुघडपणे आम्हांस प्रतिबंध केल्यास पर्यवेक्षकापर्यंत हे प्रकरण जाअील आणि पर्यवेक्षकाने मागे आमच्या म्हणण्याप्रमाणे थोडेबहुत अैकले असल्यामुळे तो बारीच्याच विरुद्ध जाणार नाही असेही नक्की नव्हते. अशा अनेक अडचणींनी आमच्या पहिल्या दोन-चार शुद्धीच्या विरुद्ध पर्यवेक्षकापर्यंत अुघड कागाळी फारशी झाली नाही.

सिलोनी खिश्चन शुद्ध झाला.

तोवर आम्ही शुद्धीचा अुद्योग अेकसारखा चालूच ठेवला. अेकदा सिलोनमधील तिघे-चौघे सुशिक्षित काही मारामारी आणि हत्यादिक अपराधास्तव दंडित होअून अंदमानास जन्मठेपीवर आले. त्यांचा आमच्या राजबंदीवानांशी परिचय होअून त्यांतील दोघातिघांस तर आम्ही अंदमानाच्या मागे वर्णिलेल्या संस्थेचे शपथबद्ध सभासदही करून घेतले. यात अेकजण सिलोनमध्ये असतानाच खिस्ती झाला होता. त्यासही येता-जाता अुपदेश करून हिंदू होण्यास विनंती करण्यात आली. त्यांच्यात जे दोघे कर्ते होते त्यांस तुरुंगातून सुटताच चांगली लेखकाची जागा वसाहतीत मिळालेली होती. तशी जागा आम्ही हर प्रयत्नाने तुलाही देअू, तू चिंता करू नकोस, अित्यादी व्यावहारिक दिशेची चर्चा करता तो शेवटी हिंदू होण्यास तयार झाला. आणि शेवटी आमच्या झटपट शुद्धिसंस्कारपद्धतीने त्यासही शुद्ध करून घेण्यात आले. अंदमानच्या तुरुंगात खिश्चनपंथीय लोकांसाठी अेक पाद्री केव्हा प्रार्थनेस येअी. तो जेव्हा पुन्हा आला तेव्हा या शुद्धिकृत सिलोनीने त्यास आपण हिंदू झाल्याचे सांगितले. पाद्री चकित झाला. त्याने ती गोष्ट पर्यवेक्षकाचे कानावर घातली. पर्यवेक्षकाने चौकशी चालविली. तेव्हा पुन्हा अेकदा शुद्धिप्रकरणाची अुलाढाल अगदी वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत जाअून पोचली, हे मात्र ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे की तेथील अिंग्रजी अधिकाऱ्यांनी अेका खिस्त्यास परत हिंदू केले म्हणून कोणत्याही चिडखोरपणाचे प्रदर्शन केले नाही. केवळ योग्य तीच चौकशी चालविली.

बंगाली मुलाला वाचविले.

याच्याच आगेमागे अेका बंगाली हिंदू मुलास बाटविण्याचा कट मुसलमानांनी केल्याचे माझे कानावर आले. या मुलावर गांजा पिण्याचे व्यसनापायी किंवा अशाच कसल्या अविचारापायी अेकास सुरी भोसकल्याने सहसा हत्या केल्याचा आरोप होता. तो अठरा वर्षांवर असेल नसेल. तो तुरुंगात येताच मिर्झाखानी पापवासनेस बळी पडून त्यास मुसलमानांच्या हाताखालीच ठेवण्याची व्यवस्था केली गेली होती. नंतर तो त्यांच्यात मुरलासा वाटल्याने त्यास रीतीप्रमाणे मुसलमान करून टाकण्याचा बेत झाला. ही बातमी लागताच मी काळेपाण्यावर अशाच अल्पवयात येअून जवळजवळ दहा वर्षे झालेल्या हिंदू तरुण बंदीवानास, त्या मुलास त्यांचे हातून फोडण्यास सांगितले. हा तरुण बंदीवानही अंदमानच्या गुंडातील अेकपटीचा गुंड होता. त्याच्याजवळ पैसेही खूप असत. त्याने आपल्या मानेत केलेल्या 'खोपडीत'च[१] दहा-बारा गिन्या सहज बाळगून असावे. तो चारदा धाडस करून वसाहतीतून पळून चारचार महिने निबिड अरण्यात दडून बसला होता. आपत्तीने किंवा अज्ञानाने त्या दुष्टांच्या वसाहतीत जिवंत राहण्यासाठी त्याला जरी आपद्धर्मीय पापे करावी लागत तरी त्याच्या मनावर दुष्टतेची छाया तितकीशी पडली नव्हती. त्याचे मन सत्कर्मपरायण आणि श्रद्धायुक्त असून ज्यावर त्याची श्रद्धा बसे त्याचेसाठी संकट सोसण्याची प्रामाणिक प्रवृत्ती त्याचे ठायी असे. ज्या भागात तो बंगाली मुलगा मुसलमानांनी ठेवला होता त्याच भागात त्या हिंदू तरुणाने जाअुन राहावे आणि ते सगळे बिंग फोडावे असे ठरले. राजबंदीवानांना जरी या भागातून त्या भागात जाता येत नसे - ते काम बारी स्वतः करी - तरी अितर बंदीवानांचा भाग बदलण्याचे काम साधारणतः अेका मुनशीचे हाती असे. त्या मुनशीस वरील हिंदू तरुणाने दोन रुपये देताच त्याने सहज अेके दिवशी बंदीवानांची आलटापालट करता त्या तरुणास त्या बंगाली मुलाचे भागात त्याचे खोली शेजारच्या खोलीतच राहावयास धाडून दिले. तेथे आठ- अेक दिवसांतच त्या बंगाली मुलाचा लोभ त्या हिंदू तरुणावर बसला. त्यास थोडासा

अुच्च प्रतीचा धर्म, देश, जाती अित्यादी गंभीर प्रकृती जागृत करणारा अुपदेश करताच त्याने त्यास बाटविण्याचे कस-कसे बेत चालले आहेत ते कळविले. आणि आपण जरी मनातून मिर्झाखानादिक मुसलमानांचा द्वेष करतो तरी त्यांच्या छळाच्या आणि पीडेच्या धाकाने मी त्यांस अुघड प्रतिकार करू शकणार नाही. तुम्हीच त्यांस प्रतिबंध करा असे त्या मुलाने सांगितले. हे निश्चित होताच त्या हिंदू तरुणाने माझे विचाराने, ज्या दिवशी मुसलमान त्यास यथासंस्कार बाटविणार म्हणून कळले होते त्या दिवसापर्यंत, चूप राहून त्या सर्वांस आयत्या वेळी पकडून द्यावयाचे ठरविले. अेका रविवारी त्या भागाचा मुसलमानी तंडेल स्वतः त्या मुलाच्या भ्रष्टीकरणासाठी चोरून पुढाकार घेअून त्या मुलाला अितर बंदीवानांसह खोलीत बंद न होता बाहेरच रहा म्हणून म्हणाला. नंतर ते दहा-पाच मुसलमान हौदावर अेका आडोशाशी बसून त्या मुलास बहकविण्यासाठी बाहेरून तुरुंगात आणलेला जिलबीचा पुडा सोडून बसले. आणि त्यास आपले हातचे पाणी आणि ते खाणे खावविण्याची आणि नंतर स्वतःही जिलबीवर हात मारण्याची सगळी सिद्धता झाल्यावर त्यांपैकी अेकजण तो भोजनसमारंभ सुरू करण्याचे निमित्त त्या मुलास समजावून सांगत त्यास मुसलमानी 'कलमा' ही पढवू लागला. जर तू मुसलमान झाला नाहीस तर तुला आम्ही आजपर्यंत दिलेल्या 'आरामाचा' काही अुपयोग न केल्याने तू कृतघ्न झालास असे आम्ही समजू आणि तुला कष्टकारक कामे करावयास लावू, असा धाकही त्यास मधून मधून दाखविण्यात येत होता. हा धाक दाखवीत कलमा पढण्याचा समारंभ आडोशास चालला आहे तोच अेकाअेकी तुरुंगातील अेक गोरा अधिकारी घेअून तो हिंदू तरुण अकस्मात त्या चांडाळचौकडीच्या पुढे दत्त म्हणून अुभा राहिला!

कारण सकाळी मुसलमान तंडेल तिकडे व्यग्र झाला आहे असे पाहून तो गुपचुप त्या भागातून बाहेर गेला होता, त्याच्या पैशाचे वॉर्डर अित्यादी सर्व लोक मिंधे असल्याने त्यास कोणी फारसे अटकावीतही नसे. त्याने भागातून बाहेर पडताच नीट कारागृहाच्या कार्यालयात जाअून तिथे अुपस्थित असलेल्या अेका गोऱ्या दुय्यम अधिकाऱ्यास ''आपण अेक चोरी पकडून देणार आहोत,'' अशी बातमी दिली. तो गोरा अधिकारी अर्थातच त्याचेबरोबर त्या अस्पष्ट बातमीची चौकशी करण्यास निघाला. मुसलमानांची भ्रष्टीकरणाची वेळ आधीच कळली असल्याने तो हिंदू तरुण त्या गोऱ्या अधिकाऱ्यासमक्ष त्या मुसलमानांस, त्या मुलासह, त्या जिलबीसह, त्या निमाजासह, अचानक येअून असा पकडता झाला.

तो मुसलमान तंडेल अेकदम मेल्याहून मेल्यासारखा झाला. त्या मुलाला खोलीत बंद न करता आपल्यापाशी घेअून बसणे, जिलबी कारागृहातून चोरून आणणे. अितर बंदीवानांस निर्बंधाविरुद्ध अेकत्र करणे हे कारागारीय अपराधच त्याची खोड मोडण्यास पुरेसे होते. त्यात आता हा नवीन बळाने हिंदूस मुसलमान करण्याचा अपराध भरीस पडलेला! त्या हिंदू तरुणाने मागची सर्व कथा अधिकाऱ्यांस समजावून सांगितली, खटला भरला गेला. बारीही त्या तंडेलास बचाविण्यास धजला नाही. त्या बंगाली मुलाने आपल्या कथनात सर्व वस्तुस्थिती पर्यवेक्षकासमोर खटला चालताना सांगितली. पर्यवेक्षकावर त्याचा अर्थातच परिणाम होअून आम्ही आजपर्यंत मुसलमानी नीच धर्मवेडाचा हिंदू बंदीवानांस भयंकर त्रास होतो म्हणून जे प्रतिवाद करीत आलो ते किती खरे होते हे त्याच्या ध्यानात आले. या खटल्यात मुसलमानांनी आमचे नाव गुंतवून आम्ही मुसलमानांस हिंदू करतो म्हणून कथन केले. तेव्हा अनायासेच आम्हास बोलावणे झाले. आम्ही ती गोष्ट अर्थातच मान्य केली आणि पर्यवेक्षकांस मागे माझ्याशी झालेल्या संभाषणाची आठवण देअून म्हटले की ''आपणच आव्हान केले होतेत की हिंदू लोक का मुसलमानांस बाटवीत नाहीत?''

मुसलमानांवर रडण्याची पाळी

त्या आव्हानात असलेला आपला गर्भितार्थ असा असावा की, मुसलमान धर्मभ्रष्ट होण्याअितका दुर्बल नसतो आणि हिंदू धर्मात आपल्या अनुयांयांना संभाळण्याची देखील शक्ती नाही मग आक्रमणाची गोष्टच दूर! पण ही समजूत चुकीची आहे आणि मनात आणतील तर हिंदूही परधर्मीयांस आत्मसात करू शकतील हे आता मुसलमानांच्या आणि आपल्या ध्यानात आलेच असेल! प्रथम हिंदू प्रतिवाद करीत की मुसलमान आम्हांस बाटवितात. आता मुसलमानांची पाळी आली आहे तेच रडगाणे गाण्याची की हिंदू त्यांस बाटवितात! तुरुंगात हा गोंधळ बंद करणे असेल तर त्यास अेकच अुपाय की, सरकारी रीतीने तरी कोणाही बंदीवानास धर्मांतर करण्याची परवानगी देण्यात येणार नाही आणि तसे धर्मांतर नावे बदलून किंवा विधर्मी पंगतीत जेवण जेअून सरकार मानणार नाही.'

पर्यवेक्षकाने कमिशनरच्या संमतीने यानंतर थोडेच दिवसांत वरील आशयाची आज्ञा बंदीपाल बारी यास सोडली. आणि कारागारात कोणास कोणाही हिंदूस अुघडपणे बाटवून मुसलमान म्हणून मुसलमानांचे पंगतीत बसविण्याची किंवा धर्मांतर कर अशी चर्चादेखील करण्याची मनाअी आली! ही आज्ञा झाल्याने मुसलमानांचा कारागृहातील धंदाच बुडाला. हिंदूंनी तो धंदा कधी काढलाच नव्हता. कारागृहापुरती तरी मुसलमानी धर्मवेडाची नाडी ढिली पडली.

ही व्यवस्था लागताच दोनच गोष्टींसंबंधी सावधानता ठेवणे अवश्य होते. अेक की या निर्बंधाप्रमाणे मुसलमान चालत आहेत की नाही हे सारखे टपून बघत राहणे आणि शक्यतो त्यांस हिंदू तरुणांशी आणि अल्पवयी मुलाशी लघळ-पणा करण्याची संधी न देणे, आणि दुसरी ही की तुरुंगात प्रत्यक्षपणे कोणास मुसलमान करणे जरी निर्बंधाविरुद्ध ठरले होते तरी गुप्तपणे कोणास हिंदूस त्रास देअून किंवा लोभ दाखवून कारागारातून सुटताच वसाहतीत मुसलमानी धर्म प्रत्य-क्षपणे स्वीकारण्यास संमत करणे हे केव्हाही शक्य असल्याने मुसलमानांच्या या गुप्त प्रयत्नास कारागारात आणि वसाह-तीत हिंदूंच्या तत्त्वाचा गुप्त प्रचाराचा शह देणे. या दोनही गोष्टींत आम्हास हिंदू बंदीवानातील धीट आणि निर्ढावलेल्या बंदीवानांचे अुत्कृष्ट साह्य मिळाले. मुसलमानी गुंडांची गुंडगिरीतही हे पुरती खोड मोडीत! यांच्यातील वर अुदाहरणार्थ अुल्लेखिलेल्या दोन व्यक्तींप्रमाणे अनेक व्यक्ती आमच्या भजनी लागू लागल्या.

आणखी अेक आश्चर्याकारक अनुभव आम्हास आला की, हिंदुत्वाच्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय अभिमानास या गुंड म्हणून गाजलेल्या हिंदूंच्या हृदयात आम्हास लवकर जागृत करता येअी. अितर साध्या शिक्षित व भाबड्या हिंदूत जरी हा अभिमान जागृत केला जाअी तरी प्रत्यक्ष धक्काधक्कीत त्या अभिमानाने स्वतः झीज सोसून कार्य करण्याची धमक फार थोडी येअी. पण या आपत्तीत निर्ढावलेल्या गुंड हिंदूत तो स्वधर्माभिमान जेव्हा जागृत होअी, तेव्हा त्यासाठी झुंजण्याची धिटाअी त्यांच्यात चटकन आपोआपच दिसून येअी. याचे कारणही अुघडच होते. गुंडात साहस आणि बाणेदारपणा स्वाभाविकच असे. किंबहुना त्या सद्‌गुणांचे विकृत स्वरूप म्हणजे गुंडगिरी होय. फरक अितकाच पडे की, ते सद्‌गुण दुष्ट कृत्यात निस्तेजित केले जात होते ते आता हिंदुधर्माच्या आणि संस्कृतीच्या अभिमानाने स्वजातीयांचे रक्षणाच्या अुदात्त कार्यी नियुक्त केले गेले. यायोगे प्रथमतः जरी काही गुंड आमच्या वैयक्तिक वजनाने किंवा आम्ही त्यांस दिलेल्या आर्थिक साहाय्याने या राष्ट्रीय कार्यी झटण्यास सिद्ध झाले तरी हळूहळू अंगीकृत कार्याचा अभिमान धरण्याची अशी साहसी लोकांची जी अुपजत प्रवृत्ती असते तिच्या योगे ते मागून त्या कार्यार्थ बऱ्याच निरपेक्ष रीतीने स्वतःच्याच अभिमानाने आणि प्रेमाने झटू लागले. अितकेच नव्हे तर त्यांच्यात कित्येक तुळशी रामायण नियमाने वाचू लागले, शिक्षण घेअू लागले, धर्मकार्यार्थ कवडीचुंबक म्हणून नावाजलेले लोकही सोन्याच्या गिन्या मोजून देअू लागले. त्यांच्या हाती हिंदू मुलगा येताच आम्ही सोपवून द्यावा. त्या हिंदू मुलाच्या प्रेमाच्या लालसेच्या हौशीच्या बऱ्यावाअीट सर्व अुणिवा हे हिंदू गुंड भरून काढू लागल्याने मुसलमानांच्या हाती ती मुले फारशी पडेनाशी झाली.

मुसलमानांचा भयानक जाच कसा मोडला ?

जो जो हिंदू बंदीवानांत हिंदुत्वाचा अभिमान संचारू लागला तो तो मुसलमान आम्हांवर जळफळू लागले. बारीच्या चिथावणीने आम्हांस केव्हा केव्हा फार कष्ट सोसावे लागत, शारीरिकच नव्हते, ते तर आम्ही सोशीतच होतो, पण मान-सिक कष्टही सोसावे लागले, ते कुठवर सांगावे? काही दिवस तर बारीच्या फुशीने मिर्झाखानने अेक-दोघां मुसलमान वॉर्डरांस केवळ आम्हास बीभत्स शिव्या देत कारागारभर हिंडण्याच्याच कामावर नियुक्त केलेले होते. हे स्वतः नीचां-तील नीच दंडित मुसलमान बंदीवान कारागारात पाहिजे तेव्हा पाहिजे तेथे जाअू येअू शकत. त्यांस आडकाठी नसे. आमच्या खोलीसमोर वा चाळीसमोर अुभे राहून आम्हांस अगदी असह्य अशा बीभत्स शिव्या देत त्यांनी तासन्‌तास अुभे राहावे. आणि मुसलमान अधिकाऱ्यांनी ती गंमत पाहत खो खो हसत जावे, त्यांच्याशी त्या बीभत्सतेच्या साधनाने लढणे आम्हांस अशक्य होते. आम्ही त्यांस बाष्फळ शिव्या दिल्याही असत्या तरी त्यांस कोणचीही मानसिक दुखापत होतीना. त्यांचा तो प्रत्यहीचा सरावच होता. पण आम्हांस मात्र त्यांच्या शिवीगणिक दुखापत होअी तरी ती निमूटपणे सोशीत

बसावे. शेवटी त्यांच्याचप्रमाणे बीभत्सपणात आणि हलकट अुपद्व्यापात निर्ढावलेल्या काही हिंदू गुंडांनी जेव्हा त्यांस पेचात आणले तेव्हा त्यांची तोंडे बंद झाली. बारीचा त्यांस पाठिंबा होता म्हणून बारीकडे प्रतिवाद न करता अेका हिंदू वॉर्डराने त्या मुसलमानी वॉर्डरास नकळत त्याच्या अंथरुणात सुऱ्या, तंबाखू, पैसे अित्यादी कारागारीय निर्बंधाविरुद्ध असलेल्या वस्तू छपून लपविल्या आणि पर्यवेक्षक 'पाहणीस' ज्या दिवशी आला त्या दिवशी अेकदम त्याचे समोरच ते त्या वॉर्डराचे अंथरूण पकडवून दिले! अर्थातच निर्बंधाविरुद्ध वस्तू बाळगण्याच्या अपराधासाठी त्या मुसलमानी वॉर्डरास शिक्षा देअून, कामावरून काढून टाकून, कारागाराचे बाहेर वसाहतीत अेका कठिण कामावर धाडण्यात आले. तेथे हिंदू लोकांशी घासाघीस होअून, काम नाकारण्याच्या अपराधासाठी त्यास वेत मारण्यात आले. याप्रमाणेच आणखी दोन-चार मुसलमानी तंडेल आणि पेटी ऑफिसरही कारागारातील आमच्या राजबंदीवान आणि अितर साथीदारांच्या साह्याने पेचात 'तोडून' टाकण्यात आले. तेव्हा कुठे शुद्धिप्रकरणामुळे भडकलेला हा मुसलमानी आडदांडपणा शुद्धीवर आला.

कारागारातील मागे वर्णिलेल्या आमच्या संस्थेतील शिक्षणात पटाअीत झालेले लोक बाहेर वसाहतीत जसेजसे अधिक अधिक फैलावत जाअू लागले तसतशी तिथेही शुद्धीची चळवळ बळावत चालली. हिंदू लोकांत हिंदुत्वाची जाणीव जशी दृढ होत चालली तशी कोणीही हिंदू परधर्मीयांच्या छळाने त्रस्त होतोसा दिसल्यास त्याचे दु:ख स्वत:च्या दु:खाप्रमाणे प्रतीत होअू लागण्यास आरंभ झाला आणि त्यायोगे हिंदुहिंदूंतील पूर्वीचे प्रांतविशिष्ट वा जातिविशिष्ट आकुंचित भाव थोडेफार मावळत जाअून बरीच जूट अुत्पन्न झाली. कुठेही हिंदू बाटलेला आहे असे कळले की त्यास परत घेण्याकडे वसाहतींच्या पुढारी हिंदू बंदीवानांचे लक्ष आपण होअून वेधले जाअू लागे. अशा रीतीने आम्ही अंदमानात जाण्यापूर्वी आठ-आठ दहा-दहा वर्षे मुसलमान झालेल्या लोकांसही शुद्ध करून घेण्यात आले. त्यांस आपल्या पंगतीत हिंदू लोक घेण्यास कांकूं करीतनासे झाले. अेक अुदाहरण सांगायचे तर तुळशी नावाच्या अेका पन्नाशीजवळ आलेल्या मनुष्याचे सांगतो. ही स्वारी जुगार, चोरी अित्यादी सर्व कार्यांत पटाअीत होती. अंदमानात मुसलमानांचा जोर पाहून, आणि हिंदूंच्या खाण्यापिण्याच्या त्रासदायक रूढीस कंटाळून, तो मुसलमान झाला होता. पण जेव्हा केवळ खाण्यापिण्याने हिंदुधर्म बुडतो ही मूर्ख समजूत आमच्या मंडळींच्या सतत अुपदेशाने हिंदू लोक सोडू लागले तेव्हा तुळशी पण परत हिंदुधर्मात येण्याची अिच्छा दर्शवू लागला. त्याचे मुसलमानी नाव अितके परिचयाचे झाले होते की त्यास त्याचे पूर्वीचे हिंदू नाव आठवण करून सांगावे लागले. कागदोपत्री तर तो मुसलमान म्हणूनच गणला गेला होता; पण हिंदुत्वाचा जिकडे तिकडे बोलबाला अैकून त्याचाही अंतर्गत जातीय अभिमान जागृत झाला आणि जवळ जवळ पंधरा वर्षांनी त्याने पुन्हा हिंदू समाजास आपले म्हटले. तुळशी हे नाव अंगीकारले. प्रत्यही रामायण वाचू लागला. कपाळावर न विसरता तिलक लावू लागला. हिंदुंनीही त्याला परत आपले पंगतीत बिनबोभाट घेतले.

खाण्याने हिंदू बाटत नाही .

ही पंगतीची अडचण जसजशी दूर होत गेली तसतशी जुने बाटलेले हिंदू संभाळण्याचीच नव्हे तर नवे बाटविण्याचीही मुसलमानास मोठीच पंचाअीत पडू लागली. आजवर नुसते कोण्या हिंदूस थोडेसे मुसलमानाच्या हातचे पाणी दिले किंवा खाणे दिले की तो हिंदू. हिंदू लोकच मुसलमान झाला म्हणून बहिष्कृत करीत. आज या वेळेस आपल्या या हिंदुस्थानात ही दुष्ट आणि गावंढळ समज शास्त्रीमंडळातही प्रबळ आहे ते कोणास सांगावयास पाहिजे आहे असे नाही. अेका या समजेपायी भ्रष्ट झालेल्या हिंदूंतील शेकडा पन्नास लोक भूतकाली आणि वर्तमानकाली परधर्मात समाविष्ट केले गेले आहेत! हिंदुस्थानातील आजची जर ही स्थिती तर त्या अडाणी पतितांच्या आणि पाप्यांच्या निर्बुद्ध वसाहतीतील, अंदमानातील दहा वर्षांपूर्वीची स्थिती काय असेल तिची कल्पना करणे कठिण नाही! अेतदर्थ आम्ही अुघडपणे अंदमानात या रूढीस तोडण्यासाठी 'खाण्याने मनुष्य बाटतो' ही पोरकट समजूत मारण्यासाठी सारखे प्रयत्न चालविले होते. नाना प्रकारांनी तिचे हास्यास्पदत्व हिंदू बंदीवानांचे मनावर बिंबवीत होतो.

जर हिंदूंचे खाऊन मुसलमान हिंदू होत नाही, ते हिंदूंचे अन्न पचवून पुन्हा मुसलमानाचा मुसलमान राहतो किंवा ख्रिस्तीचा ख्रिस्ती राहतो तर मुसलमानाचे अन्न खाताच तुम्हांस धर्माचाच रेच व्हावा? तुमचे हिंदुपणाची पचनशक्ती क्षीण कशी झाली? मुसलमानांचे अन्न खाऊन, ख्रिस्त्यांचे पाणी पिऊन ते पचवून पुन्हा हिंदूंचे हिंदू राहण्याअितकी तुमची पचनशक्ती आता वाढली पाहिजे. सगळ्या जगाने तुमचे अन्न खाऊन टाकले, तुम्ही अुपाशीचे अुपाशी. आता बंधूंनो, आपण सगळ्या जगाचे अन्न खाऊनपिऊन पचवून टाकून पुन्हा हिंदूंचे हिंदू राहिलो पाहिजे! तरच तरणोपाय आहे. अशा अनेक प्रकारे आम्ही हिंदूंस समजावून देत चाललो. प्रत्येक प्रसंगी हे तात्पर्य त्यांचे मनात ठसवू लागलो. अेकच गोष्ट अुदाहरण म्हणून खाली देतो -

हिंदू बंदीवानांना घडलेला अुपवास!

अंदमानात मधून मधून कोळशांची तारवे येतात. तेथे कोळशांचे ठाणे केलेले आहे. येत्या जात्या गलबतांना आणि आगबोटींना अगदी अडल्या प्रसंगी कोळसा घेता यावा अितका साठा तिथे ठेवण्यात येतो. अेकदा कोळशांचे असेच अेक जहाज भरून आले असता ते रिकामे करण्यासाठी नेहमीप्रमाणे शेकडो बंदीवान त्या कोळसा अुतरण्याच्या कामावर पहाटे धाडण्यात आले. त्या कामाची घाअी असल्याने दुपारी बंद्यांस जेवण न देता केवळ दोन चार मुठी फुटाणे वाटण्याचा क्रम असे. सकाळपासून तीन वाजेपर्यंत असे सारखे काम करून ती बंदीवानांची सेना जेवावयास परत वसाह-तीत येअी. या फुटाण्यांची पोती - काही हिंदूंची आणि काही मुसलमानांची अशी साधारणतः नेण्यात येत. पहिल्या दिवशी बारा वाजेपर्यंत कोळशाच्या भारी भारी पाट्या अुपसीत, भरीत, वाहीत थकून आणि अंगे कोळशांनी काळीकुट्ट होअून गेलेल्या त्या शेकडो हिंदू बंदीवानांच्या टोळ्या मूठभर चणे खाऊन पाणी पिण्यास जो परत येतात तो त्यांच्या दृष्टीस पडले की मुसलमानी बंदीवानांतील काही अतिरेकी गुंडांनी हिंदूंच्या फुटाण्यांचे पोते अुपसून त्यातून मुठी भरून खाण्यास सुरवात केली आहे! ते अुत्तर हिंदुस्थानातील ठाकूर हिंदू! फुटाण्यास मुसलमान शिवला म्हणून ते विटाळलेले फुटाणे कोणी खाअीना. वरील मुख्य अधिकारी अेक मुसलमान जमादार, तो हसू लागला. पण दाद घेअीना. मुसलमा-नांचे चांगलेच फावले. त्यांनी आपली फुटाण्यांची पोती तर गिळंकृत केलीच पण हिंदूंची फुटाण्यांची पोतीही पण ते खात नाहीत म्हणून आपणच खाल्ली! बिचारे हिंदू बंदीवान सगळा दिवस मूठभर फुटाणेही न मिळता राबून परत आले. दुसऱ्या दिवशी जवळ जवळ तोच प्रकार. हिंदूंच्या वाट्याची अेक-दोन पोती मुसलमानांतील कोणीतरी शिवून बाटविली आणि ती पोती कोणी खात नाहीत म्हणून मुसलमानांस अधिक भाग मिळून मुसलमानी अधिकाऱ्यांनी वाटून टाकली. गोरे अधिकारीही हास्यास्पद परंतु ज्यायोगे बिचाऱ्या हिंदू बंद्यांचे जिवास अत्यंत कष्ट पोचत अशा प्रकाराकडे साहजिकच त्रासून दुर्लक्ष करीत.

ते फुटाणे हिंदू का होअू नयेत!

पहिल्या दिवशी मला हा प्रकार कळताच मी त्या बंदीवानांत जे कारागारातील लोक जात असत त्यांच्यातील कित्येक मंडळींचे या त्यांच्या आत्मघातक वेडगळ रूढीबद्दल बोलून पुष्कळ कान अुपटले. सांगितले की अरे ''आज तुम्ही ठाकुरांनी जिलबी केली, कोणी मुसलमान आला त्याने तिला हात लावला. ती बाटली. ती फेकून दिलीत. त्याने ती खाऊन टाकली. दुसरे दिवशी तू पेढे केलेस, कोणी ख्रिश्चन आला. त्याने हात लावला. पेढे बाटले. तू ते फेकून दिलेस. त्याने ते खाऊन टाकले. तू पुन्हा अुपाशीचा अुपाशी? हिंदूंच्या या 'विटाळाचे' पायी हिंदू भिकेस लागले! परदे-शात जाअून बाहेरचा पैसा देशात आणणे अशक्य झाले. कारण मुख्यतः या खाण्यापिण्याचा विटाळ! देशातील धन, अन्न परके लुटून नेतात तो विटाळ नाही; आपले अन्न जगाने हिसकवून न्यावे आणि त्यावर लाल व्हावे - तो विटाळ नाही; पण दुसऱ्याचे अन्न आपण पराक्रमाने मिळवून खाणे, हा विटाळ! दुसऱ्याचे हरण नका करू, पण निदान स्वतःचे नुसत्या त्यांच्या स्पर्शाने त्यांनी हरण करावे हा गाढवपणा तरी घडू देअू नका. मुसलमानांनी तुमच्या फुटाण्याचे पोत्यात हात घातला तर ते फुटाणे जर मुसलमानी होतात तर तुम्ही हिंदूंनी मुसलमानांच्या फुटाण्यांस शिवताच ते फुटाणे हिंदू का

होऊ नयेत! तर वेड्यांनो जा, अुद्या तुम्ही काहीजण काम बंद होताच सत्वर पुढे घुसा आणि मुसलमानांच्या पोत्यात हात खुपसून फुटाणे खाअू लागा. ते ओरडले की सांगा आम्ही हिंदू या फुटाण्यांस प्रथम शिवलो म्हणून हे फुटाणे हिंदू झाले. आपले हिंदू फुटाणे त्यांच्या स्पर्शाने बाटत नाहीत तर आपल्या हिंदूंच्या स्पर्शाने मुसलमानी फुटाणे हिंदू होतात. जा या आक्रमण शास्त्रावर विश्वास ठेवा. पाप माझ्या डोक्यावर! आपण होअून अुपाशी का मरता!''

अशा अुत्क्षोभक प्रकाराने त्यांस समजावता समजावता त्यातील काय ते शेदीडशे लोक त्याप्रमाणे वागण्यास सिद्ध झाले. तिसऱ्या दिवशी या लोकांनी अितर हिंदूंची वाट न पाहता कामावरून सुटताच नीट मुसलमानी पोत्यांकडे रोख वळवून त्यांवर हात मारावयास सुरुवात केली. मुसलमान अर्थातच पिसाळले. हिंदूंनी मागची आठवण देअून साफ सांगितले तुम्ही प्रथम शिवलात म्हणजे फुटाणे मुसलमानी होतात तसे आता आम्ही प्रथम शिवलो म्हणून फुटाणे हिंदू होणार! ती गडबड त्या सर्व कामावरील गोरा अधिकारी जो होता त्याने अैकताच त्यासही हसू आले आणि त्याने त्या हिंदूंस काहीअेक शिक्षा न करता अुलट त्यांच्या वेडगळ समजुतींनी त्यांची दोन दिवस झालेली दुर्दशा आज त्यांनी होअू दिली नाही याविषयी अभिनंदनच केले. त्या पुढाकार घेतलेल्या हिंदूची चंगळ चाललेली पाहून अितर सर्व हिंदूंही मुकाट्याने ते फुटाणे खाअू लागले. दुसरे दिवसापासून मुसलमानांनी पुन्हा पोत्यांना शिवण्याची आगळीक करणेही सोडून दिले. कारण तिचा आता त्यांना काहीअेक अुपयोग होणारा नव्हता.

विटाळाची खोड मोडून टाकली.

याप्रमाणे प्रत्येक लहानमोठ्या प्रसंगांचा अुपयोग करून घेअून खाणे, पिणे, निजणे, बसणे अशा व्यवहाराच्या प्रत्येक लहानसहान गोष्टीत विटाळ विटाळ म्हणून चित्कारण्याची हिंदूंची वेडी खोड त्या बंदीवानांतून आम्ही बरीच नामशेष करू शकलो. त्यायोगे मुसलमानी किंवा ख्रिश्चन धर्माप्रमाणेच हिंदू धर्म आणि हिंदू रूढी ही त्या आपत्तीच्या जगात व्यवहारास सुखकर आणि आपत्तीस तोंड देण्यास समर्थ होत गेल्या. परिणामतः त्या रूढींच्या त्रासाने कंटाळून निरुपायाने हिंदू समाजास अंतरलेले अनेक लोक शुद्ध होअून परत हिंदू होत चालले आणि पहिल्याप्रमाणे जे हिंदू असलेले बाटत ते बाटत नाहीसे झाले. ख्रिश्चनातूनही अेखादा-दुसरा मधूनमधून परत घेतला जाअी. अुदाहरणार्थ अेका तेलंगी वॉर्डराची गोष्ट घेअू. हा चाळिसीच्या वरचा मनुष्य होता. तेलंगी होता. पण अेका पिढीपूर्वीचा ख्रिश्चन. अंदमानात येताच त्यास तेलंगी रामायण वाचताना पाहून आम्ही त्याचेवर डोळा ठेवला. तो अिंग्रजीही थोडाबहुत शिकला होता. आम्ही बंदीवानांस फार सुलभपणे अिंग्रजी शिकवून 'मुनशीची' जागा देववितो ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहून तो अिंग्रजी शिकण्यासाठी चोरूनमारून आमचेकडे येअू-जाअू लागला. लवकरच पुरता भजनी लागला. आणि राष्ट्रभक्तीच्या आणि हिंदू अितिहासाच्या कथा अैकत अैकत आपण परत हिंदू समाजात प्रकटपणे येण्याचे मान्य करिता झाला. तो फार धीट होता. आम्ही नको म्हणून पाहिले तरी शुद्धिसंस्कार होताच त्याने आपले ख्रिश्चन नाव बदलून हिंदू नाव सरकारी लिखाणात दाखल व्हावे म्हणून आवेदन (अर्ज) केले. पाद्री येअी तरी प्रार्थनेस जाअीनासा झाला. बारी रागावला आणि त्यास वॉर्डरीवरून काढून टाकीन म्हणून धमकी दिली. पण पर्यवेक्षकाने तिकडे लक्ष दिले नाही. तो हिंदू झाल्यावर दिवाळीदसऱ्यास हिंदू देवळात, कारागाराबाहेर सुट्टी घेअून जाअी. तिलक लावी; आणि विवेकानंदादी पुस्तके आणि हिंदू अितिहासातील वीरकथा फार भक्तीने वाची. आमच्या संस्थेस तो आपल्या तुटपुंज्या बारा आणे महिना पगारातून चार आणे नियमाने देत असे.

वसाहतीत शुद्धिकार्याला बंदीवान जगत् जसे अनुकूल होत चालले तसे तसे तेथील 'स्वतंत्र' हिंदू जगत् म्हणजे हिंदुस्थानातून गेलेले व्यापारी, अधिकारी, शिपाअी आणि बंदीवानांची त्या अंदमानातच जन्मून बसलेली प्रजा हेही अनुकूल होत चालले. तिकडे या लोकांनी बांधलेली हिंदूंची देवळे आहेत, त्यांत प्रथमतः शुद्धीकृत हिंदूंस येण्याची अडचण पडे. पण पुढे ती सर्वस्वी दूर झाली. आणि दसरा दिवाळी आदिक हिंदूंच्या समारंभांत शुद्धीकृत हिंदू अगदी निर्बंधरहित रीतीने अितर हिंदूंसह रामायणपाठात, दर्शनात, पंगतीत रंगून गेलेले दिसू लागले.

बाबारावांवर हल्ला

अितके झाले तरी मधून मधून शुद्धीच्या कार्यात मुसलमानांशी अगदी दंग्याधोप्यापर्यंत प्रसंग आम्हांवर येतच होते; अगदी १९२० च्या आगे मागे अेका गुजराथी मुसलमानांतील अेका अत्यंत निर्लज्ज पण अत्यंत अुद्धट गुंडाने आपला 'छोकरा' म्हणून पाळला होता. आणि ठराविक पद्धतीप्रमाणे या पाळण्याचे पर्यवसान शेवटी हिंदुत्वाचे स्मशानात जाअून त्या मुलास मुसलमान करण्यात होणार होते. ही बातमी लागताच त्या भागात बंद असलेल्या आमच्या बंधूंनी हर प्रयत्न करून त्या मुलास त्या गुंडाचे हातून काढविले. अेका हिंदू मुनशीने त्या मुलास कोठडी नेमून दिली. त्यामुळे क्रुद्ध होअून त्या मुसलमानी गुंडाने आमच्या बंधूंवर ते स्नान करून तोंड पुशीत असता अेकाअेकी आक्रमण केले; आणि नाकावर जोराचा ठोसा दिला. त्या अचानक आघाताने आमचे बंधूस घेरी आली. रक्त भळभळ वाहू लागले. अितक्यात आजूबाजूचे राजकीय बंदीवान आणि अितर बंदी येअून तो गुंड धरला गेला. पण ती बातमी अैकताच बारीने काय केले? अगदी सर्वांसमक्ष सस्मित बोलत त्या गुंडास जवळजवळ भलाअी दिली! आणि अेका- दोघांपाशी असे स्वच्छ अुद्‌गार काढले की ''या सावरकरांची खोड अशी परस्पर जिरेल तर किती चांगले होअील!''

पण जी खोड फाशीच्या छायेतही जिरली नाही ती अशा बोटे मोडण्याने कशी जिरणार! सावरकरांची सार्वजनिक चळवळ तर नाहीच जिरली; पण त्या गुंडाची मस्ती मात्र लवकर जिरली. त्यास अितर अपराधासाठी पुढे दोनदा वेत खावे लागून तो आमच्या खोलीच्या शेजारी जेव्हा बंद झाला तेव्हा गोगलगायीसारखा मअू येअून आम्हास ''बाबा!'' म्हणे आणि स्पष्ट सांगे ''गणेशबाबूवर आघात करण्यास मला बारीने चिथावले. नाही तर माझ्या बापाची छाती न होती.'' मग हे त्याचे कथन कितपत सत्य होते हे अेक त्याला किंवा त्या त्याच्या बारीमहाराजासच ठाअूक!

स्वतः अशा अनेक पीडा सहन कराव्या लागत. चळवळ तर सोडवेना. अशा आधीच अवश, कष्टकारक आणि असहाय स्थितीत दिवस काढावे लागत असतानाही जेव्हा या सार्वजनिक खटपटीमुळे ती स्थिती अत्यंतच असह्य होअून जाअी तेव्हा केव्हा केव्हा वाटे देखील की पुरे आता ही अुलाढाल! अेक स्वतःचे कष्ट सोशीत आहोत तेवढे आपल्या वाट्याचे सार्वजनिक कर्तव्य आपण करीत आहोत तेवढे पुरे! आता अितर लहानसहान कर्तव्यांचा भार अितरांनी अुच- लावा! पण ही वृत्ती थोडा वेळ टिकते न टिकते तोच अेखादा हिंदू मुसलमानांच्या घेऱ्यात गुंतला आहे, किंवा अेखाद्या बंदीवानावर, मग तो कोणी का असेना, अधिकाऱ्यांनी अन्यायाने मारहाण चालविली असे कळताच प्रतिक्रिया– शक्ती अेकदम अंगात अुसळून यावी. तो अन्याय वा अपमान स्वतःचाच वाटून अगदी स्वस्थ बसून राहताच येअू नये. मनाने वारंवार म्हणावे -

न जानपदिकं दुःख अेकः सोहितुमर्हति।
अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम्।।

या वचनाने मनाची अुदंड प्रवृत्ती सारखी रोखीत असावे. मला वाटते जेव्हा मनास आपल्या जातीच्या, राष्ट्राच्या किंवा धर्माच्या अपमानाने असह्य वेदना होतात; परंतु अुपाय चालत नसल्याने ते पंजरबद्ध वाघासारखे नुसते चरफडत राहते तेव्हा, केव्हा तरी अशा कोणा प्रसंगी श्रीसमर्थांच्या तोंडून अुद्‌गार बाहेर पडले असावेत की–

''स्वार्थ गेला ताटातुटी, जडती परार्थ अुपाधी
आता सावधान जीवा, त्याग केलाची करावा!''

त्यांच्या मनास अशा अस्वस्थेच्या विवंचनेतून मुक्त करून काहीतरी शांत करण्यासाठी अुद्‌गारल्या गेलेल्या या वचनाचा मी वारंवार जप करून माझे मनही शांत करण्याचा यत्न करावा. कारण पदोपदी राष्ट्रीय आणि धार्मिक अपमा- नांच्या आघातांस सहन करता करता ते आग लागल्यासारखे पेटू पाहावे!

नावे देत नाही, कारण

या स्वभावामुळे अनेक मानसिक, शारीरिक आणि लौकिक छळ आणि त्रास होत असताही हिंदू लोकांत हिंदुत्वाचा अभिमान संचरून त्यांस अेक सबळ राष्ट्र करण्यासाठी त्यांच्यातील घातक अशा मूर्ख रूढींचा नायनाट करण्याचे हे कार्य अधिकाऱ्यांच्या, मुसलमानांच्या आणि स्वतः स्वजनीय स्वधर्मीय हिंदू लोकांच्या विरोधाशी टक्कर देत शक्यतो रेटण्यावाचून आम्हास स्वस्थच बसवत नसे. शीघ्रच आम्हास अितक्याच कळकळीने साह्य करणारे अनेक राजबंदी आणि साधारण बंदी मिळत गेले. त्यांतील प्रमुखांची नावे येथे देण्याचे वारंवार मनात येते; परंतु त्यांच्या सध्याच्या परिस्थितीत तशी नावे देणे त्यांना रुचेल की नाही हे आम्हास त्यांच्याकडून अद्याप कळणे शक्य न झाल्याने ती नावे येथे देता येत नाहीत. पुढील आवृत्तीचा योग कधी आल्यास ती अवश्य देअून कृतज्ञतेच्या ऋणातून आम्ही स्वतःस आणि आमच्या वाचकांस अशतः तरी मुक्त करू. विशेषतः पंजाबमधील लाहोरच्या खटल्याचे जे राजकीय बंदीवान आले त्यांच्यात या हिंदुत्वाला वाहून घेअून नीचातला नीच किंवा क्षुद्रातला क्षुद्र हिंदू असला तरीही त्याचे शिक्षणार्थ, स्वधर्मप्रसारार्थ आणि परधर्माचे पंजातून त्यांस सोडविण्यासाठी व्यक्तिशः सतत झटत राहणारे बरेच कृतनिश्चयी देशभक्त पुढे पुढे निघाले. परंतु त्यांतील बहुतेकांस देखील या शुद्धी हिंदुसंघटनांचे महत्त्व समजावून देअून या कार्यास प्रवृत्त करणे शक्य होअीतो याचा सर्व भार आम्हास आमच्या 'साध्या' बंदीवानांतील थोड्या साहाय्यकांसहच सोसावा लागला.

अितरत्र वर्णन केल्याप्रमाणे जेव्हा हळूहळू सर्वत्र हिंदुत्वाचे अभिमानी असलेले अधिकारी - वॉर्डरापासून मुनशी, पेटी ऑफिसर, तांडेल, जमादार अितकेच काय, पण 'स्वतंत्र' लोकांतील अधिकाऱ्यांपर्यंत नाना प्रकारे खटपट करून, वशिले लावून नेमले गेले आणि धर्मवेडाने ज्यांच्या नीच प्रवृत्ती अधिकच अुदंड झालेल्या होत्या असे पठाणी पंजाबी आदीकरून मुसलमानी अधिकारी पेचात पकडून पकडून 'तोडून' टाकविण्यात आले तेव्हा अर्थातच हिंदूंवरचा छळ व अन्याय कमी होअून बाटविण्याची मुसलमानी प्रतिक्रियाही बंद झाली. चार माणसे सोडून निदान जिल्ह्याजिल्ह्यांतील आमच्या माहितीत असलेले जेवढे पूर्वी कधी भ्रष्ट झालेले हिंदू होते तेवढे परत स्वधर्मात घेण्यात आले.

या कामी कारागारातील ज्या काही भांडणांचे त्रोटक वर्णन वर दिलेले आहे, त्याचप्रमाणे हिंदू मुसलमानांची भांडणे धर्मांतर आणि शुद्धीवरून जिल्ह्याजिल्ह्यांतून वसाहतीभर झुंजावी लागली. अुर्दू नावाच्या जिल्ह्यात अेकदा वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत भांडण अुभय पक्षांकडून नेण्यात आल्याने कारागाराप्रमाणेच आज्ञा झाली की, सरकारीरीत्या कोणत्याही हिंदूंचे वा मुसलमानांचे धर्मांतर मान्य करण्यात येणार नाही. त्याचा अर्थ अर्थातच असा झाला की बंदी, अंदमानात येताना जो त्याचा धर्म असेल तोच शेवटपर्यंत सरकारी रीतीने मान्य केला जाअील. या आज्ञेने त्या वसाहतीत जे हिंदू मुसलमान झाले आणि नावे बदलून घेते झाले, त्यांच्या या भ्रष्टीकरणाचाच सरकारी आधार आपोआपच सुटला आणि त्यामुळे त्यांना परत हिंदू म्हणवून घेण्यात मुसलमानांनी हक्क सांगितल्यामुळे खटला होण्याची किंवा अधिकाऱ्यांच्या रोषाची भीती वाटेनाशी झाली.

या परिस्थितीतील फेरफारामुळे जे मुसलमान म्हणविले जात त्यांची मूळची जात कोणची ती पाहणे अवश्य झाले. त्याविरहित कित्येक वेळा हिंदू मुलांच्या नावापुढे सरकारी लिखाणांतून आम्हास त्यांच्या स्वतःच्या 'बंदीपत्रका' वरही चापून मुसलमानी धर्माचे अनुयायी म्हणून जे लिहिलेले असे त्याचेही परीक्षण करणे होतेच. मुसलमान मुनशी असा प्रकार करताना आम्ही पाहिलेले आहे.

[आता ज्या वेळेस आम्ही लिहीत आहो त्या वेळेस येथे रत्नागिरीस अेका हिंदू भंग्याच्या मुलाचे नाव मुसलमानी प्रत्ययान्त करून 'मुसलमान' म्हणून लाविले गेले ही गोष्ट अुघडकीस आली आहे. या हिंदू भंग्याने दोन आवेदने केली तरी त्याचा अज्ञान मुलगा अजून मुसलमान म्हणूनच गणिला जात आहे. ही कारवाअी चार वर्षांपूर्वी तो मिशनरी शाळेत असता झाली. नेहमी तू मुसलमान म्हणून लोक म्हणत असलेले अैकता अैकता ते अज्ञान मूल स्वतःही मुसलमान म्हणूनच स्वतःस म्हणवू लागले. आता ती गोष्ट अुघडकीस आली आहे म्हणून निभावले. लवकरच सरकारी लिखाणांतून त्याची हिंदू जाती मान्य होअील.]

तेव्हा मूळ कागदावरून अेकदा सर्व चौकशी करून हिंदूंच्या सर्व माणसांची गणती व्हावी, जे पतित हिंदू शुद्धीकृत झालेले होते त्यांची मध्यंतरी बदललेली मुसलमान नावे आणि धर्म खोडून टाकून लिखाणात हिंदू नावे आणि धर्म लिहिला जावा आणि बळे बळे ज्यांची नावे परधर्मीय म्हणून गणली जात त्यांची हिंदू लोकांच्या टिपणात बरोबर नोंद व्हावी म्हणून ते मूळचे हिंदुस्थानातून प्रत्येक बंदीवानाबरोबर आलेले कागदपत्र पाहणे अवश्य होते. पण हे वास्तविक वर्षामागचे कागदपत्र पाहवयास मिळणार कसे आणि मिळाले तरी हे काम सरकार करू देणार कसे ?

सुदैवाने हा प्रश्न सोडविण्याची अचानक संधी आली. गेल्या शिरगणतीच्या वेळी ती गणती (Census) अंदमानमध्येही सुरू होताच त्या कामावर आमचे अत्यंत विश्वासू असे लोक नेमले गेले. या वेळेस आमच्या मागचा सरकारी संशयाचा ससेमिरा बराच ढिला पडून आम्हास लेख्यालयात (दप्तर) लिहावयाचे काम करण्यास केव्हा केव्हा जाअू देण्यात येअू लागले होते. कसे व केव्हा हे वृत्त पुढे येअीलच ; पण शुद्धीच्या वृत्तान्ताच्या अनुसंधानाकरिता ती घटना येथे गृहीत धरली आहे.

शिरगणतीची संधी साधली

या गेल्या शिरगणनेच्या कामास अंदमानात आरंभ होताच दुर्दैवाने हिंदुस्थानातील हिंदुहिंदूंमधील सांप्रदायिक भांडणाचा प्रतिध्वनी तेथेही अुमटू लागला. माझ्या मनातून ती नूतन शिरगणतीची संधी साधून मागच्या सर्व त्रुटी (चुका) आणि भ्रष्टीकरणाच्या हेतुपुरःसर केलेल्या खोडाखोडी सुधारून घेअून हिंदूंची अखंड आणि सुधारलेली शिरगणती होअून त्यांची संख्या निश्चितपणे सरकारी टिपणीत नोंदवून घ्यावी असे होते. याविषयी माझ्या सहकाऱ्यांशी संगनमत करून शक्य त्या त्या लेख्यालयांतून अंदमानच्या सर्व जिल्ह्यांत निरोप धाडले. सुदैवाने शिरगणतीचे महत्त्वाचे काम कारागारातील लेख्यालयात आलेले होते. ठिकठिकाणचे शिरगणतीचे कागदपत्र आवेक्षून नाव, गाव, धर्म, जात बंदीवानांनी बरोबर सांगितली की नाही हे मूळ वारंटाच्या प्रतीवरून ठरविण्यासाठी ती वारंट बहुतेक कारागारातील टिपणांतूनच नीट नोंदलेली असल्याने ते काम अिकडे देण्यात आले. तेव्हा त्या कामास हातभार लावण्यास आमच्यातील बरीच मंडळी पुढे आली आणि त्यांना परवानगीही देण्यात आली.

परंतु मध्यंतरी आमच्या काही आर्यसमाजी बंधूंनी जुन्या काळी 'हिंदू' शब्दासंबंधी त्या समाजातील लोकांचा जो भ्रामक समज झाला होता त्याचीच पुनरावृत्ती करून शिरगणनेत आपली नावे 'हिंदू' म्हणून न नोंदता 'आर्य' म्हणून नोंदवावी असा बेत केला. आर्यसमाजीयांचे हे विचार अैकताच त्या वेळेस कारागारात आलेल्या शीख राजबंदीपैकी काही पुढाऱ्यांनी, अंदमानातील शीख बंदीवानांनी आणि शिपायांनीही आपणास 'हिंदू' म्हणून न म्हणविता 'शीख' म्हणून स्वतंत्र नोंद करावी असा हट्ट धरला.

हा 'हिंदू' शब्दाच्या वास्तविक अर्थाविषयक हिंदूंतील अनेक संप्रदायांचा असलेला तिरस्कार भाषाशास्त्रीय अगदी अैतिहासिक अज्ञानाचा परिणाम आहे ही गोष्ट आम्ही आमच्या 'हिंदुत्व' नावाच्या पुस्तकात सविस्तरपणे सिद्ध केलेली आहे. यास्तव, आणि आता लजपतराय, श्रद्धानंद, परमानंद अित्यादी आर्यसमाजाच्या विख्यात पुढाऱ्यांनीही 'हिंदू' शब्दाविषयी यथार्थ ममत्व दाखविले असल्याने आणि हिंदू संघटनांच्या व्यापक चळवळीत हे आकुंचितत्व लुप्त होअून सनातनी आणि आर्य दोघेही 'हिंदुत्वा'चे अभिमानाने प्रेरित होअून आपसातील शाब्दिक शुष्क भेद पुष्कळ अंशी विसरून गेल्याने आम्ही हिंदू शब्दाचा खरा अर्थ आणि खरी व्याख्या काय याची चर्चा येथे करीत बसत नाही. अितके सांगणे पुरे आहे की, अिग्लंडमध्ये असतानाच हिंदूंच्या सांप्रदायिक कलहाने हिंदुत्वाचे खंड खंड पडून आपल्या अखिल जातीस अेका सूत्रात, अेका ध्वजाखाली आणण्याचे सामर्थ्य सद्यःपरिस्थितीत ज्या अेकाच शब्दात अुरलेले आहे तो 'हिंदू' शब्द भ्रामक विद्वेषाच्या घावाने पंगू होअील ही भीती आम्हास जेव्हा चिंता अुत्पन्न करू लागली तेव्हा आम्ही त्या संकटास तोंड देण्यासाठी हिंदू शब्दाची जी सत्य, अैतिहासिक आणि सार्वत्रिक व्याख्या आपल्या मनाशी ठरविली होती तिचा अुपदेश आम्ही रात्रंदिवस सुशिक्षित वा अशिक्षित हा विचार न करता अंदमानातील बंदीवानांना आणि स्वतंत्रांना सारखा

करीत चाललो. ज्याची ज्याची पितृभूमी आणि पुण्यभूमी (धर्मभूमी) हिंदुस्थान आहे तो हिंदू. या व्याख्येची चर्चा, तिचा खल त्या दिवसांत जो जो आर्यसमाजी, शीख, जैन भेटे त्याच्याशी आम्ही सतत चालविला होता. आज आता 'हिंदुत्व' पुस्तक प्रसिद्ध झालेले आहे. ती हिंदुत्वाची व्याख्या

''आसिंधु सिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका।
पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिति स्मृतः।।''

हिंदुस्थानातील मोठमोठ्या विचारवंतांपासून तो बहुतेक हिंदुसभेच्या शाखोपशाखांतून मान्य होत आहे. अंदमानातील त्या दिवसांत ती व्याख्या नवीनच पुढे आल्याने तिची सत्यता आणि अुपयुक्तता पटविण्यास व्यक्तिमात्रागणिक चर्चा करावी लागल्याने केवढी आटापिटी करावी लागली!

शीख हे हिंदूच आहेत.

परंतु फलतः माझ्या आर्यसमाजी मित्रांना हिंदू शब्दाविषयीची तिरस्कारबुद्धी त्यायोगे पुष्कळ कमी होअून त्यांनी आपणास 'हिंदू' म्हणवून नोंदवून घेण्याचे मान्य केले. केवळ हिंदू शब्दापुढे कंसात 'आर्यसमाजी' म्हणून अधिक अुल्लेख केला जावा अितकेच ठरले. हीच न्याय्य तडजोड शीख मित्रांनाही सुचविली. परंतु त्यांच्यातील काहीजण अगदी अतिरेक करण्यासाठी सिद्ध झालेले असल्याने त्यांची समजूत घालण्यास पुष्कळ त्रास पडला. जर आम्हांस 'हिंदू' म्हणून शिरगणतीत नोंदले गेले तर आम्ही शीखांस अन्नत्याग करण्यास सांगून या अुपासाच्या संपाने आम्हास केवळ शीख म्हणून संबोधण्यास सर्वांस भाग पाडू असे म्हणण्यापर्यंत काहींनी कमी केले नाही. परंतु शेवटी त्या सर्वांस कळकळीने विनंती केली की, 'बंधूंनो! मुसलमान, ख्रिश्चन अित्यादी आपल्या जातीचे लचके तोडू पाहणाऱ्या विधर्मीयांशी तोंड द्यावयाचे आहे! तेव्हा अशा वेळी तरी आपण हा जातिघातक दुरभिमान सोडावा. निदान हे प्रकरण अितक्या विकोपास तरी नेअू नये. हिंदुहिंदूंत शक्यतो फूट पाडून आपल्या अखंड समाजाचे तुकडे पाडू अिच्छिणारे परके, 'शीख हिंदू; नाहीत त्यांची शिरगणती निराळी करावी' असे म्हणणारच! त्यांचा डाव हाणून पाडावयाचा का सांप्रदायिक हट्टाने त्या हितशत्रूस साहाय्य द्यावयाचे! हा प्रश्न अेका शब्दाचा नाही. त्या शब्दाप्रमाणे आपल्या या पुरातन जातीस अेका सूत्रात अेका नावाखाली - आणणारा दुसरा कोणतातरी शब्द या परिस्थितीत अस्तित्वात आहे का? जातिसामान्य शब्द असला म्हणजे त्या शब्दामागोमाग जातिसामान्य प्रेम, अभिमान आणि ममत्व अुत्पन्न होते हे साधे तत्त्व देखील आम्हास कळू नये ही केवढी दुर्भाग्याची गोष्ट आहे. बरे हिंदू म्हणवून घेतले म्हणजे शीख म्हणवून घ्यावयाचे नाही असे थोडेच आहे! तर आपण प्रथमतः हिंदू म्हणून आपली नोंद करू आणि कंसात शीख, वा आर्य, वा ब्रह्मो वा सनातनी असे घालू. हा अुत्तम मार्ग!'' हे आमचे म्हणणे कंटाळा येअीतो चर्चा झाल्यावर शीखांतील समंजस मित्रांना आणि सहकाऱ्यांना पटले. त्यांनी अन्नत्यागादी अतिरेकी अुपायांचा अवलंब करणाऱ्यांचा बेत हाणून पाडला.

त्यांतही अेक अतिरेकी असताही जात्यैक्याचा सर्वनाश सांप्रदायिक दुरभिमान कसा करतो हे स्पष्ट करणारी घटना, अनायासेच घडून आली. शिखांतच अकाली, सहजधारी, केशधारी, अित्यादी जे पंथ होते त्यांच्यात वाद सुरू होअून कोणी आपण 'केशधारी शीख' म्हणूनच नोंदवू, नुसते शीख म्हणून नाही असा हट्ट धरू लागले. अेकदा संप्रदायांची आकुंचित दृष्टी धरली म्हणजे जात्यैक्याच्या खपल्या खपल्या कशा अुडत चालतात याचे हे अुदाहरण मी सर्वांस दाखविले, त्याचाही चांगला परिणाम झाला. अंती माझ्या शीख मित्रांच्या साह्याने सर्वांची काही तरी तडजोड शक्य झाली. शीखांनी आपले म्हणणे मांडणारे अेक आवेदन (अर्ज) वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस धाडावे; परंतु त्याहून अधिक काहीही विरोध न करता शिरगणनेत 'हिंदू' या पंगतीत आपली नावे नोंदवू देअून कंसात (शीख) म्हणून लिहावे असे ठरले.

ही तडजोड अगदी न्याय्य होती; कारण शीखांच्या मूळ वारंटावरच त्यांचे नाव, नंतर पंथ शीख असे असून पुढे पुन्हा जाती 'जाट' वा 'महजबी' अित्यादी अुल्लेख असत. ही बंदीपत्रके (Prisoner's Sheets) प्रत्येक शीखापाशी

आपआपली ठेवलेली असत. परंतु मी 'जाट' नसून शीखच आहे असे कोणीही म्हणत नसे. मग त्या जाट, सोधी अित्यादी जाती हिंदूंच्याच असल्याने त्यांच्याप्रमाणेच 'हिंदू' या पंगतीत आपली नावे नोंदण्यास त्यास काहीच हरकत नव्हती.

या निमित्ताने 'हिंदू' शब्दाची खरी व्याख्या काय याचे ज्ञान मात्र हिंदू लोकांत प्रसृत होण्यास चांगलेच साहाय्य झाले. सरकारी मोठ्या अधिकारांवर असलेल्या हिंदू 'स्वतंत्र' अधिकाऱ्यांपर्यंतही चर्चा चालली होती.

शेवटी अेकदाची सर्वांची अेकवाक्यता होअून शिरगणतीचे कागद जेव्हा अन्वेक्षून, शुद्ध करून शेवटची प्रत करण्यास आले तेव्हा आमच्या देशाभिमानी आणि अुत्साही साहाय्यकांसह आम्ही संप्रदायनिर्विशेष हिंदुमात्रास अेका 'हिंदू' या अुल्लेखातच समाविष्ट करू शकलो– जुनी वारंटे पाहता पाहता दिवसचे दिवस सारखे बसून घालावे लागले. ती बाडे चाळताना कित्येक गमती अुघडकीस येत. अेका मूळच्या भंग्याने आपली जात बदलता बदलता ताज्या सरकारी लिखाणातून ब्राह्मण म्हणून लाविली होती. आणि शिरगणतीतही तसेच सांगितले होते. कारण, ब्राह्मण म्हणविले म्हणजे स्वयंपाकाच्या अेखाद्या 'खाअू' जागेवर नेमणूक होण्याची संधी लाभायची. भंग्याने ब्राह्मण म्हणविले यात मला केवळ कौतुक काय ते वाटले. परंतु मूळचे हिंदू म्हणून असलेल्या किती लोकांस छळाने, बळाने, कपटाने मुसलमान करून टाकलेले होते ते पाहून आश्चर्य आणि खेद वाटू लागे. ते सर्व माझ्या मित्रांस दाखवून आपली वर्ष दोन वर्षे चालविलेली शुद्धीची चळवळ किती अवश्य होती याचे सबळ प्रत्यंतर मात्र त्यायोगे देता आले. ही शिरगणतीची प्रत करताना या सर्व मागाहून मुसलमान म्हणून गणल्या गेलेल्या लोकांस आम्ही परत 'हिंदू' या लेखात नोंदले, हे सांगावयास नकोच. त्यातील बहुतेक शुद्ध केलेलेच होते. या प्रतीवरून आम्हा सर्वांस अितके समाधान सप्रमाण रीतीने मानता आले की गेल्या दहा वर्षांतील हिंदुत्वास मुकलेल्या हिंदूंना तरी आम्ही शुद्धीकरणाने बहुतांशी पुनरपि स्वजातीत समाविष्ट करू शकलो. आणि त्याहून महत्त्वाची गोष्ट की मुसलमानी धर्मप्रसाराच्या अतिरेकी खुमखुमीची कंबरच मोडल्याने नवीन हिंदूस बाटविणे जव-ळजवळ अशक्य करून टाकले गेले.

या शिरगणतीचे श्रमाने आम्हास किती हिंदू मुसलमान झाले होते हे साधारणतः नक्की समजून घेता आले. आणि त्यातून किती परत हिंदू करण्यात आले ते निश्चित करता येअून कोण राहिले तर अुमगून त्यांसही परत घेण्याची व्यवस्था करणे शक्य झाले.

गांवढळ प्रश्न करणारे धर्ममार्तंड

अंदमानातील शुद्धीच्या चळवळीने हे अितके कार्य न करता केवळ अितके जरी कार्य केले असते की मुसलमा-नही हिंदू होअू शकतो ही गोष्ट लोकांच्या मनात ठसविली तरीही ती चळवळ सफल झाली असे म्हणता येते. ''हिंदू मुस-लमान होतो; पण मुसलमान कसा हिंदू होणार!' अगदी अक्षरशः अशाच शब्दात शेकडो हिंदू जो प्रश्न करीत होते तो आता अंदमानात विचारणारा कोणी अुरला नाही. मुसलमानालाही हिंदू करता येते. केवळ दोन घास मुसलमानी अन्न खाल्ल्याने रेच होअून जीव जावा अितका काही हिंदू धर्माचा कोठा अशक्त नाही ही गोष्ट आता अंदमानातील त्या हिंदूंच्या रूढ समजुतीतील अेक दृढ समजूत झालेली आहे. शुद्धिचळवळीचा हाही काही लहानसहान लाभ झाला नाही. कारण या हिंदुस्थानातील 'सुजाण' आणि 'स्वतंत्र' लोकांतही असे अेकेक धर्ममार्तंड अजून आढळतात की जे हाच मूर्खपणाचा गांवढळ प्रश्न गंभीरपणे विचारतात!

ही जागृती आम्हां अेकादोघांवर अवलंबून न राहता पुढे पुढे तेथील जनसमाजात किती बद्धमूल झाली होती हे दिग्दर्शित करण्यासाठी आम्ही अंदमान सोडल्यानंतर घडलेल्या अेकदोन घटना येथे अुदाहरणार्थ सांगतो.

अंदमानात पूर्वी कोणाही हिंदू स्त्रीने मुसलमानाशी विवाह करताच अर्थात ती मुसलमान होअी; परंतु ती हिंदू राहून मुसलमानासच तू हिंदू होशील तर मी लग्न करीन असे ती म्हणू शकत नसे. हिंदू लोकांच्या विवाहविषयक समजुती

फारच कोमल असल्यामुळे हिंदूतील कोणी बंदीवान अंदमानमधील स्त्रियांस हीन लेखून त्यांच्याशी सहसा लग्न लावीत नसे. परंतु लग्नास तर काय पण संबंधासही सिद्ध असता कोणाही हिंदू स्त्रीस मुसलमान नाकारीत नसे - कारण त्यायोगे अेक काफराणी मुसलमान करण्याचे आणि संतती वाढविण्याचे काम, स्त्री कशीही असली तरी पवित्र आहे हे त्यास बाळकडू पाजलेले असते. ही वस्तुस्थिती अंदमानातील हिंदुत्वाच्या अभिमानी लोकांस जशी जशी पटू लागली तशी तशी हिंदू स्त्रीस मुसलमानांचे हाती पडू न देण्यासाठी ते सारखे दक्ष राहू लागले. अुदाहरणार्थ, अेक ठाकुराणी अेका मुसलमानाचे संगतीने खाण्यापिण्याच्या संबंधात मुसलमान झाली. पुढे तिने लग्न करण्याचा निश्चय केला. जर हिंदू आपणास शुद्धिपूर्वक स्वसमाजात घेअून कोणा हिंदूशी विवाह लावून देणार नाहीत तर आपण आपल्या मुसलमान स्नेह्याशी विवाह लावू म्हणून तिने स्पष्टपणे कळविले. मुसलमान तर अेका पायावर तयार होतेच. हे संकट पाहून अेका जात्याभिमानी हिंदू गृहस्थाने तिच्याशी लग्न करण्याचे ठरविले. केवळ तिला मुसलमानांच्या पंजातून सोडवून तिची भावी संतती आपल्या रामकृष्णांच्या अभिमानी हिंदुकुलात राहावी म्हणून. दुर्दैवाची गोष्ट की अशी अगदी न्याय्य गोष्टही काही मुसलमानांचे अैकण्यात येअून त्यांनी ती स्त्री मुसलमान झालेली असल्याने तिला हिंदूशी लग्नच करता येत नाही असा प्रतिवाद करून सरकारी अधिकाऱ्यांस आवेदन पाठविण्यापर्यंत पाळी आणली. हिंदू स्त्रीस बाटून मुसलमानी नवरा करता येतो; पण हिंदू स्त्रीस शुद्ध होअूनही हिंदू नवरा करता येत नाही! असल्या अतिरेकी मागण्या करण्याचे निर्लज्ज धाडस करण्यास मुसलमानांस आमच्या हिंदूंच्या घातकी, भाबड्या आणि असमयज्ञ रूढीनीच अुत्तेजित केलेले आहे हे आपण विसरता कामा नये. वरील आवेदनाविरुद्ध सर्व हिंदूंनी अेकजुटीने प्रतिवाद केल्याने अधिकाऱ्यांनी निर्णय दिला की, ''ती स्त्री मूळची हिंदू असल्याने आणि आम्ही शुष्काशुष्की धर्मांतर करण्याची बंदी केली असल्याने तिला अिच्छा असेल तर हिंदू नवरा करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य आहे.'' या निर्णयानंतर मुसलमानांस चूप बसणे भाग पडून त्या स्वधर्माभिमानी हिंदू गृहस्थाने त्या ठाकुराणीशी हिंदू धर्माप्रमाणे लग्न लावले.

काम चुकविण्यासाठी निमाज!

दुष्ट मुसलमानांच्या निष्कारण शत्रुत्वाची आणि चढेलपणाची खोड हिंदू बंदीवानांनी जुटीने वागून आम्ही परत आल्यानंतरही मोडल्याची जी काही अुदाहरणे आम्हांस कळली त्यांपैकी आणखी अेकाचा अुल्लेख करू. वास्तविक पाहता मुसलमान बंदीवानांत शेकडो लोक असे असतात की ते निमाज प्रत्येक दिवशी अेकदा देखील पढत नसतात. परंतु हिंदूंस केवळ चिडविण्याकरिता काही तरी निमित्त जेव्हा त्यांना पाहिजे असते तेव्हा याच विधिशून्य धंदेवाअीक चोर दरोडेखोरास अेकाअेकी अुभे मुसलमानी धर्मशास्त्र आठवू लागते. अेखाद्या कठिण परिश्रमाचे काम करण्यास बंदीवानांची टोळी धाडली गेली की त्या दिवशी त्या टोळीतील प्रत्येक मुसलमान बंदीवान पैगंबराअितका धर्मभीरू होअून दिवसातून पाच वेळा सोडून सात वेळा निमाज पढण्यास लागलाच म्हणून समजावे. कारण सरकारी अधिकारी निमाज कोणी पढू लागला तर त्या वेळेपुरती मुसलमान बंदीवानास सुट्टी देतात आणि त्यावेळी बिचारे हिंदू लोक काम करीत असल्यामुळे त्या मुसलमानी लुच्च्यांस काम पुष्कळ कमी पडते. अशा वेळी मुसलमानांतील पाजीतल्या पाजी बंदीवानांचीही अिश्वरचिंतनात जी तंद्री लागलेली असते ती पाहण्यासारखी असते. निमाज पढण्यापूर्वी ते हातपाय धुणे, ते दाढीवर शांतपणे पुन: पुन्हा हाताने थोपटीत तीस कुरवाळणे - निमाज संपल्यावरही डोळे मिटून तसेच राहणे आणि ती अिश्वरचिंतनाची शांती! अशा वेळेस असे वाटते समाधीच्या साधनाचे जे प्राणायाम, अिष्टप्रतीक, कर्म, जप अित्यादी अनेक प्रकार योगसूत्रात सांगितले आहेत त्यांत हे दोन प्रकार गाळले की काय! अेक दूध पुढे असणे किंवा मासा तळपण्याचा संभव असणे आणि दुसरे साधन म्हणजे बंदीशाळेत कठिण परिश्रम करण्यास लावणे. कारण पहिल्या दोन्ही प्रसंगी मांजरांची आणि बगळ्यांची आणि कठिण परिश्रमाचे दर्शनासरशी अशा मुसलमानी चोर दरोडेखोरांची होणारी शांत मुद्रा समाधीतल्या तन्मयतेच्याहून फारशी निराळ्या प्रकारची दिसत तरी नाही.

तुमची बांग तर आमचा शंख

मुसलमानांतील लुच्च्या लोकांची या कामटाळू निमाजाच्या व्यतिरिक्त आणखी अेक युक्ती जी केवळ हिंदू लोकांस चिडविण्यासाठी किंवा सरकारी निर्बंधाचा अन्याय अुल्लंघ करून गुंडेशाही गाजविण्यासाठी अवलंबिली जाताना आम्ही पाहिली आहे, ती म्हणजे पहाटे 'बांग' देण्याची होय. बांग म्हणजे पहाटे अुठून निमाजाच्या आगेमागे सर्वांस अुठून अिश्वरचिंतनास तत्पर राहण्यासाठी मारली जाणारी अुंच आरोळी होय. बंदीशाळेत पहाटे सर्व बंदीवान निजले असता अशा प्रकारच्या आरोळ्या निष्कारण मारण्याचे अर्थातच सामाजिक त्रास बंद करण्याच्या सरकारी कर्त-व्यानुरूप निषिद्ध असते. जो मनुष्य वर्षानुवर्षे सकाळी शिपाअी दार अुघडून शिव्या हासडितो तेव्हा बहुधा घोरत पड-लेला असतो असा अेखादा गुंड जेव्हा अेकाअेकी पहाटे अुठून मोठमोठ्याने 'बांग' देत हाका मारतो आणि समाजाची शांतता भंग करतो तेव्हा त्या त्याच्या बांगेचा हेतू दुष्टपणाहून दुसरा कोणताही असत नाही. निमाज प्रत्येक मुसलमानाचे जसे आद्य कर्तव्य आहे तसे हे सर्व बंदीशाला गर्जून टाकण्याअितके मोठ्याने भुंकार करीत राहणे धर्मदृष्ट्याही मुळीच आवश्यक नाही. पण शेजारच्या चाळीतल्या हिंदू काफराची झोप मोडून पुन्हा धर्मविधीच्या ढालीखाली शिक्षेपासून दडून राहता यावे अशा भ्याडपणास ही 'बांगे'ची भांग पिण्याची हुक्की कशी आवरणार!

अंदमानच्या कारागारातही आम्ही तेथून अिकडच्या कारागृहात धाडले गेल्यानंतर लागोपाठच मुसलमान बंदीवा-नांस अशी हुक्की आली. त्यांनी पहाटे खोल्याखोल्यांतून बांग देण्यास आरंभ केला. झोपमोडीने सर्व हिंदू आणि ब्रह्मदे-शीय बंदीवान त्रस्त झाले. अधिकाऱ्यांनी दटाविले तर मुसलमान म्हणत हा आमचा धार्मिक विधी आहे! ब्रह्मदेशाचे बंदीवान हिंदुसंघटनांचे कामी अर्थातच हिंदूंशी मिळून-मिसळून वागत हेही येथेच सांगून टाकतो.

त्याविरहित हीही गोष्ट ध्यानात धरण्यासारखी आहे की, अंदमानात ब्रह्मी लोकांना बाटविणे मुसलमानांस मुळीच साध्य नाही. कारण त्यांच्यात कोणाबरोबर खाल्ले की धर्म बुडाला आणि मनुष्य अन्नाच्या अेका घासासरशी जन्माचा नव्हे, त्याच्या संततीसह साता जन्मांचा बाटून गेला अशी खुळी कल्पना मुळीच नाही. ते बुद्धसंप्रदायी म्हणजे हिंदूधर्मा-चेच अंतर्गत. पण ते मुसलमान, ख्रिश्चन, ज्यू सर्व जगाचे खाअून पुन्हा आपले बुद्धच बुद्ध. म्हणून सनातनी हिंदूंस बाट-विणे जसे सहज शक्य झाले तसे बर्मा लोकांना बाटविणे मुसलमानांस शक्य होअीना. बाटविण्याची मुसलमानांची अुर-लेली दोन साधने - तलवार, ती तुटलेली; आणि बुद्धिवाद किंवा तत्त्ववाद त्याचे आणि साधारण मुसलमानी समाजाचे साधारणतः विळ्याभोपळ्याअेवढे वाकडे. म्हणून या दोन साधनांनी अंदमानातील हजारो हिंदूंस व त्यांच्या अुपशाखेतील बर्मा लोकांस ते मुळीच बाटवू शकले नाहीत. गुंडगिरी आणि जेवणखाण यांनीच जे हिंदू बाटविता आले ते बाटविले गेले; पण या दोहोतही बर्मा लोक मुसलमानांच्याही पुढे काकणभर अधिक असत. मुसलमान जे खाणे हराम समजतात ते डुकराच्या मांसासुद्धा उंदराच्या पिल्लाच्या लोणच्यापर्यंत सर्व अन्न ब्राह्मी लोकांस वैध! त्यांच्याबरोबर जेवताना मुसल-मानांसच कित्येक वेळी अंगास घाम सुटे! ब्रह्मी लोकांच्या बुद्ध धर्माचा आम्ही हेतुपूर्वक आणि भक्तीपूर्वक वारंवार अुल्लेख करीत होतो आणि त्यांच्या तोंडून हिंदूंप्रमाणेच त्यांच्यातही पूज्य मानल्या गेलेल्या रामायणभारतादी कथा जाणून-बुजून अैकत असू, अैकवीत असू. हिंदूंचे सण आणि त्यांचे सण आम्ही परस्परांस संमीलित करून पाळू. त्यायोगे ब्रह्मी लोकांची हिंदुसंघटनास सहजच सहानुभूती असे. त्यातही त्यांच्यातील स्मश्रूविहीन कोमल वयाच्या मुलांवर, तरुणांवर; आणि त्यांच्या अेकंदर सालस जातीवर पठाणादिक मुसलमानांतील अुद्दंड आणि क्रूर लोक जो अत्याचार करीत त्यापा-सून त्या क्रूर मुसलमानी वर्चस्वाची खोड हिंदुसंघटनेने चांगलीच मोडल्याने त्या ब्रह्मी लोकांचीही बरीच सुटका झाली होती म्हणून त्यांस आमच्याविषयी आणि हिंदूंविषयी अधिकच भक्ती आणि ममत्व वाटत असे.

वरील 'बांग' च्या प्रकरणी तर ब्रह्मी लोकांसही हिंदूंप्रमाणेच त्रास होत होता. बांगच्या त्रासापेक्षाही केवळ आपल्या-पुढेही स्वतःचा धर्मध्वजीपणा दाखवून आपला अुपमर्द करण्यासाठीच मुसलमानी गुंड ही नवी रीत पाडीत आहेत अशा जाणिवेने हिंदू लोक चिडून गेले. अधिकारी मुसलमानांस दाबीत नाहीत असे पाहून हिंदूंनीही पहाटे अुठून मोठ्याने प्रार्थना करण्यास प्रारंभ केला. आम्ही अंदमानात असताना अेकदा अेका मुसलमानी 'निमाजी' खोड अशीच अेका हिंदूस 'भक्त' बनवून मोडली होती. आणि पुढे रत्नागिरीच्या बंदीशाळेत आम्हास तोच तोडगा योजावा लागला. या

वेळेस अंदमानात अेक-दोन मुसलमानी व्यक्तींचा प्रश्न नसून ते सर्वच त्या कटात होते. हिंदू मोठ्याने प्रार्थना करू लाग-ताच, जे अधिकारी मुसलमानांस बांग करण्यास रोधू शकले नाहीत तेच हिंदूंवर पहाटे मोठ्याने प्रार्थना केल्या म्हणून खटले भरून शिक्षा देअू लागले. कारण की पहाटे मोठ्याने प्रार्थना करणे हे हिंदूंच्या पूजेचे महत्त्वाचे अंग नव्हते. यावर हिंदूंचे अुत्तरही तितकेच गमतीचे होते. मोठ्याने प्रार्थना करणे पूजेचे अंग असो वा नसो पण निदान शंख फुंकणे हे तरी पूजेचे अंग होतेच होते. म्हणून हिंदूंच्या पुढारीपणाचा भार त्या कार्यी ज्या आमच्या अेका अुत्साही सहकाऱ्याने आणि प्रमुख सभासदाने घेतला होता त्यांनी कारागृहातील आपल्या कोठडीत अेक शंख छपवून आणला आणि दुसरे दिवशी अुत्तर रात्री मुसलमानांनी बांगेवर बांग देण्यास आरंभ करताच यांनी खोलीतून जोराने तो शंख फुंकण्यास सुरवात केली. त्या काफर शंखाच्या आवाजातल्या नगाऱ्यात बांगेची टिमकी अगदी फिकी पडली. बांग बाटली! ते मुसलमानी धर्मगुंड रागावून शिव्या हासडू लागले. त्या हिंदु पुढाऱ्यावर खटला होअून शंख फुंकल्याविषयी शिक्षा झाली. पण त्यायोगे ब्रह्मी आणि सनातनी लोकांतून आणखी कित्येकजण पहाटे अुठून शंख फुंकू लागले! अंती या शंखापुढे बांगेची नांगी ढिली झाली. अधिकाऱ्यांनी प्रतिकार करणाऱ्या मुसलमानांस साफ सांगितले की, शंख हे पूजेचे अंग आहे. तुम्ही आमचे अैका. तुम्ही बांग बंद करा म्हणजे आम्ही त्यांस शंख बंद करण्यास भाग पाडतो. तेव्हा निरुपायाने बांग बंद झाली! बुद्धिवादाने जे गुंड वठणीस आले नाहीत ते या शंखनादाने आणिले. बुद्धिवानास साध्य न होणारे कार्यही अेखादा शंख असा केव्हा केव्हा करून जातो!

या शुद्धिप्रकरणात आणि अंदमानच्या बंदीगृहातील अेकंदर वृत्तांतात तेथील दुर्वृत्त मुसलमानांचा आम्हास दुर्दैवाने वारंवार अुल्लेख करावा लागला आहे. कारण तेथील दुराचारी बंदीवानांच्या वसतीत दुराचारी धर्मवेडाने पछाडलेले लोक असे बहुतेक मुसलमानच होते. परंतु त्यांची गोष्ट सोडून दिली तर जे त्या स्थलीही सद्वृत्त मुसलमान सापडत त्यांच्याशी आम्ही किती सद्व्यवहार करीत असू हे तेथील अनेकांस माहीतच आहे. आम्हांविषयीही सद्वृत्त मुसलमानांतच नव्हे तर त्या दुर्वृत्त धर्मांधातही पुष्कळच आदरभाव वसत असे. कारण आम्ही धर्मांतराचा किंवा अत्याचाराचा प्रश्न सोडून बाकी प्रत्येक कामात जशी हिंदूंची तशी मुसलमानांची बाजूही घेअून त्यांना न्याय्य ते साहाय्य अवश्य देत होतो. आम्हां राजबं-दीवानांनी अंदमानच्या बंदी वसाहतीचे रानटी स्वरूप घालवून तिला जे थोडेफार मानवी स्वरूप आणविले आणि त्या झुंजीत सरकारी अधिकाऱ्यांच्या क्रोधाचा जो तीव्र ताप सोसला त्याचा अुपयोग हिंदू बंदीवानांप्रमाणेच मुसलमान बंदीवा-नांसही झालेला असल्याने, त्यांस आम्हाविषयी वाटत असे तितकी कृतज्ञता वाटली नसती तरच आश्चर्य होते. आणखी अेक गोष्ट आमच्या निष्पक्षपाती प्रयत्न करण्याच्या प्रामाणिक अिच्छेची साक्ष पटवील की, आम्ही धर्मांतराचे अुत्तरदा-यित्वही मुसलमानांअितकेच हिंदूंवरही टाकीत असू.

धर्मप्रचार अत्याचाराने करू नका!

आपल्याला जो धर्म सत्य वाटतो त्याचा प्रसार बुद्धिवादाने करणे हा प्रत्येकाचा अधिकार आहे. मुसलमानांतील प्रचारकांचा दोष म्हणजे हा की, ते हा प्रचार गुंडगिरी, घातपात, नीचता, कत्तली, बलात्कार अशा राक्षसी साधनांनीही करावयास कधी कधी कचरत नाहीत. पूर्वी ख्रिस्ती प्रचारही केव्हा केव्हा असाच होअी. परंतु आजकाल सहसा तशी गोष्ट त्यांचे हातून घडत नाही. परंतु मुसलमानी धर्मवेड अजूनही अनेक समयी ते अत्याचार करते. हा जरी त्यांचा अक्षम्य दोष असला तरी त्यांस असे अत्याचार आणि घातपात करण्यास अुत्तेजन आणि संधी ज्या आपल्या रूढी देतात त्या रूढी अेखाद्या मतिमंदाप्रमाणे कवटाळून धरणाऱ्या हिंदूंच्या आत्मघातकी, आकुंचित आणि मूर्ख स्वभावावरही धर्मांतराच्या संकटाचा दोष येतोच येतो. आमची तर अशी भावना आहे की, जर हिंदू लोकांतील दोन घातक समजुतींस ते सोडून देतील आणि शुद्ध आणि आरोग्यदायक अन्न वा जल कोणाच्याही हातचे घेतले तरी त्यात दोष नाही. अितकेच नव्हे तर अशुद्ध अन्न वा जलही बलात्काराने घ्यावे लागले तरी त्यात तत्कालीन दोषाहून निरंतरची अशी कोणतीही भ्रष्टता अंगास आणि आत्म्यास चिकटत नाही. थोडक्यात म्हणजे, या पदोपदी टुणटुण अुड्या मारीत नाचणाऱ्या विटाळाच्या वेडगळ कल्पनेच्या तंगड्या आपणास तोडून टाकल्याच पाहिजे असा ते निर्धार करतील आणि या कल्पनेपाअी जे हजारो लोक आजपर्यंत स्वधर्मास मुकले त्यांस परत स्वधर्मात येअू देअून स्वसमाजात त्यांस व्यवहार्य समजतील तर मुसलमानांचा

धर्मांतराचा अर्धाअधिक धंदा बुडालाच म्हणून समजावे. ‘विटाळ’ या अेका शब्दात आपल्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय अवनतीस कारणीभूत झालेल्या बहुतेक रूढींची बीजे अंतर्भूत झालेली आहेत. शुद्धीदेखील या ‘विटाळा’च्या रोगानेच अवश्य झाली.

बहिष्कर्त्यांचीच शुद्धी हवी

खरे म्हटले तर गोमांतकासारख्या प्रांतात ज्यांना केवळ या ‘विटाळा’च्या भोळसट समजुतीपायी आम्ही आमच्यातून हाकलून दिले त्यांच्यासारख्या स्वजनांस परत पितृगेही घेताना त्यास शुद्ध करण्याची अितकी आवश्यकता नाही की, जितकी ज्या आम्ही त्यास बळे बळे पितृगेहाबाहेर बहिष्कृत करून आत येअू दिले नाही त्या आम्हांस आमच्या या ज्ञातिविघातक अरेरावी क्रौर्यासाठी प्रायश्चित्त घेण्याची आहे! शुद्धी बहिष्कृतांची नाही, तर अशा निरपराधी स्वजनांस बहिष्कृत करणाऱ्या आम्हा बहिष्कर्त्यांचीच केली पाहिजे!

अेतदर्थच आमची अशी निश्चिती आहे की अन्नपेयांच्या स्पर्शास्पर्शतिच्या बाष्फळ अतिरेकाचा त्याग आणि धर्मबहिष्कृतांस शुद्ध करून घेण्याची रूढी या दोन सुधारणा हिंदूंनी आपल्या समाजात जर केल्या तर त्यायोगे मुसलमानांस हिंदूंतील आपद्ग्रस्तास बाटविणे पुष्कळच दुर्घट होअील, बाटविलेल्यांस संभाळणे त्याहूनही दुर्घट होअील. त्यामुळे त्यांस बुद्धिवादाने जे काय हिंदू बाटविता वा संभाळता येतील तितकेच हिंदू मुसलमान झाल्याने आणि त्याच न्यायरीतीने मुसलमानांसही हिंदू करून घेण्यास हिंदूंस हरकत न अुरल्याने अेका बाजूस मुसलमानांची अत्याचारी वृत्ती संधी न साधल्याने आणि निष्फळ ठरल्याने कमी होअील आणि दुसरे बाजूस हिंदूंना आपले धर्मबांधव हिसडून नेले जाताना पाहून जो मुसलमानांविषयी साहजिकच त्वेष येतो तो कमी होअील. तलवार तर दोघांचीही तुटलीच आहे. तत्त्वाने धर्मप्रचार करण्यास दोघांसही अधिकारच आहे. विटाळाचा विटाळ तेवढा आपल्या बुद्धीस हिंदूंनी होअू देअू नये. म्हणजे मुसलमानी धर्मांतराच्या विटाळ, तलवार आणि तत्त्व या त्यांस अनुकूल झालेल्या तीन साधनांपैकी तत्त्व हेच काय ते न्याय्य साधून त्यांस अुरून धर्मांतराचा वाद मिटेल. म्हणजेच हिंदु-मुसलमानांच्या तीव्र चुरशीस कारण होणारे अेक मोठे निमित्त दूर होअील.

अेतदर्थ आम्ही नेहमी म्हणत असू की, हिंदू संघटन आणि शुद्धी ही हिंदू मुसलमानांच्या शाश्वत विरोधाची नव्हेत तर शाश्वत अेकीची महत्त्वाची साधने होत.

याच दृष्टीने आम्ही अंदमानात त्यांचा अंगीकार केला होता. १९१३ व्या वर्षी आम्ही शुद्धिकार्यार्थ पहिले भांडण हाती घेतले, तेव्हापासून १९२०-२१ वर्षापर्यंत अंदमानात, नंतर हिंदुस्थानच्या तुरुंगात आणि १९२४ वर्षी सुटकेनंतर आजपर्यंत संघटनाच्या आणि शुद्धीच्या कार्यात याच न्याय्य आकांक्षेने आम्ही झटत आहो. मुसलमानबंधूंचा, ख्रिश्चन बंधूंचा, किंवा मनुष्यजातीतील कोणत्याही रानटीतल्या रानटी जातीचा देखील आम्ही द्वेष तर काय पण तिरस्कार देखील करीत नाही. त्यांतील ज्या व्यक्तींची व्यक्तिसंघाची अत्याचारी प्रवृत्ती दृष्टीस पडते तिच्या त्या प्रवृत्तीपुरता त्यांचा प्रतिरोध करतो. कारण की आमची अशी आशा आहे - निश्चिती आहे की, या शुद्धीच्या रूढीनेच हिंदु-मुसलमानांच्या शाश्वत आणि लाभकारक अैक्यास भरभक्कम साहाय्य मिळणारे आहे.

प्रकरण तिसरे

युरोपीय जर्मन महायुद्धाची बातमी आणि अंदमानवर पडणाऱ्या जर्मन छाप्याचा बेत

अुत्तरार्धाच्या पहिल्या प्रकरणावरून वाचकांस कळून आलेच असेल की, राजबंदीवानांस पहिल्या पहिल्याने स्वदेशीय राजकारणाच्या बातम्या मिळणे हे जितके अवघड जात होते तितके ते पुढे पुढे जाअीनासे झाले. प्रथमतः बंदीवानांसच काय पण तेथील अुच्च हिंदी अधिकाऱ्यांसही राजकारणात अगदीच रुची नसल्याने त्यांच्या मनात राजबंद्यांस साहाय्य करण्याचे आले तरीही ते पैसे, खाद्ये, मेवे अित्यादी वस्तू देअू पाहत; पण बातमी द्या म्हटले की ती सेवा कशी करावी हे त्यास समजतच नसे. भूगोल, अितिहास वा प्रस्तुत राजकारणातील नावे अवगत नसल्याने बंदीवानांस बातमी अैकली तरी ती ध्यानात ठेवता येत नसे. सुशिक्षित हिंदी अधिकाऱ्यांत कित्येक असे आढळले की, केवळ आमच्या आग्रहाकरिता आणि आम्हास बातम्या पोचविण्यासाठी ज्यांनी वर्तमानपत्रे लक्षपूर्वक वाचावयास आरंभ केला. तथापि राजबंद्यांच्या अुपदेशाने आणि चळवळीने तेथील मंडळीचे राजकारणीय मानसिक वातावरण जसे जसे विस्तृत होअू लागले तसे तसे आम्हांस बातम्या वरचेवर मिळू लागल्या. कुठे ते कचरागाडीतून गदळ कागदांचे फाटके तुकडे वेचीत स्वदेशाची अेखादी बातमी मिळविण्याचे दिवस आणि कुठे मागच्या प्रकरणात दिग्दर्शित केलेली निरनिराळी स्वदेशी पत्रे आमूलाग्र वाचावयास मिळणारे १९१४ च्या संधीचे दिवस! अधिकाऱ्यांचा रोष कमी झाल्याने हे दिवस आले नाहीत. कारण या वर्षाचे सुमारासच 'ब्रह्मगिरी' नावाचा अुत्तर हिंदुस्थानी हिंदू वॉर्डर दुरून आम्हास रामराम करताच अेका मुसलमानी दौलतखान पठाण नामक तंडेलाने पाहिल्याने त्यास धरून, वॉर्डरपणावरून काढून टाकून, सक्त कामावर धाडिला गेला! लवकरच या दौलतखान तंडेलाची दौलतही आम्ही त्यास चोरून बंदीवानांचे अन्न खाताना पकडल्याने धुळीस मिळाली म्हणा! परंतु या अुदाहरणावरून राजबंद्यांशी आणि विशेषतः आमच्याशी कोणाही बंदीवानास संपर्क ठेवता येअू नये याविषयी अधिकाऱ्यांचा अजूनही केवढा कटाक्ष होता हे स्पष्ट होअील. हा कटाक्ष कमी झाल्याने नव्हे तर बंदीवानांत प्रचारकार्याने राजकारणाचे ज्ञान आणि रुची वाढत गेल्याने आम्हास बातमी पहिल्यापेक्षा आता पुष्कळ मिळू लागली. आणि त्यायोगे बारीसारखे अधिकारी पूर्वी केवळ आम्हास मानसिक यातना देण्यासाठीच ज्या खोट्या कंड्या पिकवीत त्यांचा धंदा बराच बसत चालला. अितका की, त्यांस काही हिंदी पक्षाच्या सरशीच्या बातम्या आम्ही होअून सांगाव्या! अशा प्रकारच्या गमतींची अेक-दोन अदाहरणे दिग्दर्शनार्थ सांगतो.

जेव्हा गव्हर्नर जनरलवर बॉंब फेकला गेला !

दिल्लीस १९१२ वर्षी मोठा राजसमारंभ होता आणि त्यात आपल्या चतुरंग दळासह हत्तीवरील राजवैभवाच्या अंबारीत बसलेले त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड हार्डिंग यांचेवर बॉंब फेकण्यात आल्यामुळे त्या समारंभाचा भयंकर अंत झाला. ही बातमी तेथील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस – चीफ कमिशनरांस – कळून ते ती अितर अधिकाऱ्यांस अगदी अंतःस्थ (Confidential) म्हणून कळवितात तोच आम्हास बंदीशाळेतील कोठडीत येअून मिळाली. तोंडी बातमी कळे पण त्यात आणणाऱ्या अजाण माणसांकडून केव्हा काही चुका होत म्हणून सकाळी अेक गोरा अधिकारी कामे पाहण्यास नेहमीप्रमाणे येअून आमच्याशी बोलत अुभा राहिला असता आम्ही द्व्यर्थी विचारून ती बातमी तोही सांगतो की काय ते पाहण्यासाठी सहज विचारले की ''काय दिल्लीला सर्व समारंभ निर्विघ्न पार पडला ना?'' त्यास तो वेळ ती बातमी मिळाली नसल्याने त्याने नेहमीच्या अधिकारी अतिशयोक्तीने अुत्तर दिले, ''अर्थातच! आमच्या साम्राज्याच्या शक्तीचे ते भीषण प्रदर्शन पाहूनच तुमच्या मूठभर क्रांतिकारकांची बोबडी वळली असेल!'' ते वाक्य अैकून आम्हांला हसू आले, पण ते त्याला लागले. तो परत कार्यालयात जाअून पाहतो तो बारीने दिल्लीची तार खिशातून काढून त्यास दिली. त्यासरशी त्याने अेक शिवी हासडून म्हटले, ''या राजबंद्यांना ही बातमी कळली आहे यात शंका नाही!'' बारी चमकला. गुपचूप

शोध सुरू झाला. पाहतो तो राजबंद्यांच्याच नव्हे तर बंदीशाळेतील बंदीवानांच्या तोंडीही ती बातमी! कार्यालयात बारी थैमान करू लागला. तेथे आमच्याशी तो बंदीत आला तेव्हापासून स्नेह असलेला अेक सुशिक्षित तरुण बंदी लेखक असे. त्यावर बारीचा संशय गेला. त्यास दोन दिवस सारखा सतावूनही जेव्हा तो बातमी कोणी मला पोचविली हे सांगेना तेव्हा ''तुला वेत मारतो'' म्हणून गर्जू लागला. तोही पाणीदार पोरगा होता. ''आत्ता मारा!'' म्हणून लेखणी ठेवून अुठून अुभा राहिला. त्यास पर्यवेक्षकाकडे नेण्यात आले. परंतु त्याच्याविरुद्ध काहीच पुरावा नसल्याने आणि सरकारी काम करण्यात त्याने नित्य दाखविलेल्या तत्परतेमुळे आणि टाकठिकीमुळे तो पर्यवेक्षकाच्या आवडीचा असल्याने ''पुन्हा तुझ्यावर शंका येण्याअितका जरी तुझा सावरकरांशी संबंध आढळला तरी तुला वेत मारू. आज अितकी चेतावणी (ताकीद) देअून तुला सोडतो!'' असे सांगून त्यास सोडून देण्यात आले.

या गृहस्थाने माझ्याशी असलेला संबंध, या चेतावणीनंतर, सुटेतो अेकसारखा वृद्धिंगतच ठेवला होता. शेवटी तर त्याला आणि मला अेकत्र सहकारी म्हणूनही अधिकाऱ्यांनीच नेमले, अितकेच जाता जाता सांगणे पुरे.

राजबंदीवानांस साहाय्य करणे आपले कर्तव्यच आहे मग शिक्षा झाली तर झाली! असे समजणारे वरील गृहस्थासारखे देशसेवक बंदीवानांत जे निघाले ते सोडूनही अितर बंदीवानसुद्धा आता आम्हास साहाय्य करण्यास फारसे भीतनासे झालेले होते. कारण कधी कधी अधिकारी-रोषास ते बळी पडून त्यांची वॉर्डरकी जाअी किंवा बाहेर सक्त कष्ट करण्यास त्यांस धाडण्यात येअी तरी बाहेरही हळूहळू देशसेवक अधिकाऱ्यांचा आणि बंद्यांचा जमाव बनत जात चालल्याने राजबंद्यांकरिता किंवा राजकारणाकरिता कोणी 'तुटून' वा शिक्षा होअून येताच त्यास आरामाचे काम अंतस्थपणे आमची मंडळी देअून टाकीत. पैशाची पण थोडीबहुत वाण दूर करीत. या साहाय्य मिळण्याच्या आधाराने बंदीवान देशसेवेचे आपले कर्तव्य बऱ्याच निर्भयपणे करीत.

आम्ही दिल्लीच्या बाँबची बातमी आम्हास मिळाली आहे हे जाणूनबुजून बारीस जे दर्शविले ते अशा हेतूसाठी होते की, असे दोन प्रसंग येअून अेकदा त्यास त्याच्या आम्हास बातमी मिळू न देण्याचा प्रयत्नांचे वैय्यर्थ कळले की तो बंदीवानांस निष्कारण बारीकसारीक गोष्टींत याविषयी छळण्याचे सोडील, परिणामही तसाच झाला. आम्हास काही केले तरी बहुधा बातम्या मिळतात असे पाहून तो थकून गेला. केव्हा केव्हा स्पष्टपणे आम्हाजवळ म्हणे आणि सुपरिन्टेंडंटजवळ सांगे की, ''राजबंदीवानांना आपसात बोलणे बंद करणे आणि त्यांस बाहेरच्या बातम्या मिळू न देणे हे मला काय पण Even if the devil be sent here as a Jailor instead of me त्या सैतानाला देखील ते शक्य होणार नाही!'' हे वाक्य पुढे पुढे तो अनेक वार म्हणे आणि अगदी ढिला पडून समोर येअील तेवढ्याच पुरती बातमी सांगण्याअैकण्याच्या अपराधाची धरपकड करी, अितकेच नव्हे तर आम्हास बातम्या कळतात हे आम्ही वारंवार त्यास भासवीत गेल्याने त्याला आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना अेका अगदी अुलट अुपायाचा अवलंब करावा लागला. आम्हास बातमी मिळे ती केव्हा केव्हा बऱ्याच फुगीर स्वरूपात मिळे. कारण आणणारे अज्ञानी असत. अुदाहरणार्थ, दिल्लीच्या बाँबमध्ये ''चार बडे बडे लॉर्ड मारे गये'' असे बाजारात लोक बोलू लागले! अशा वेळी बातमी थांबविण्याचा वा छपवून ठेवण्याचा त्रास निष्कारण आणि निष्फळ सोशीत बसण्यास कंटाळून अधिकारी साहजिकच शुद्धीवर येत आणि म्हणत, ''बातमी छपवून ठेवून होणाऱ्या या अज्ञ अतिशयोक्तीच्या हानीपेक्षा खरी बातमी आपण होअून सांगण्याने होणारी हानीच अधिक श्रेयस्कर आहे'', आणि वस्तुतः हे त्यास प्रथमच समजावयास पाहिजे होते. तेव्हा मग ते आम्हास वृत्तपत्रे देखील देअू लागले; आणि वृत्तपत्रे प्रत्यक्ष बारीकडून जेव्हा मधून मधून मिळू लागली तेव्हा विकृत आणि अपक्व बातम्या कुठून तरी आणण्याचा राजबंदीवानांचा अप्रकट खटाटोपही साहजिकच कमी होअू लागला.

दिल्लीच्या बाँबची बातमी आम्ही मिळविली त्याविषयी आमचा सूड घेण्यासाठी बारीने अेक दिवस तुरुंगात बातमी अुठवून दिली की

सावरकरांचा धाकटा भाअू याच बाँब प्रकरणात धरला गेला!

हे काही मोठे असंभवनीय नव्हतेच; कारण त्या प्रकरणात त्यास खरोखरच बराच त्रास सोसावा लागला. पण तेव्हा हे काहीच ठाऊक नसल्याने हे खरे की खोटे हे कळण्यासाठी आम्ही साहजिकच अुत्सुक झालो. दुपारी पर्यवेक्षकही सहज आम्हास म्हणाला, ''काय, तुमचा धाकटा भाअू तेवढा बाहेर आहे ना?'' आम्ही अुत्तर देण्यापूर्वीच बारी हसून म्हणाला, ''तोही येअीलच आता अिथे!'' असा निर्दय निर्लज्ज विनोद करण्याची त्यास खोडच असे. किंचित त्रासाने आम्ही म्हटले, ''तोच काय पण हिंदुस्थानातील कोणीही मनुष्य अिथे येअू शकेल! हिंदुस्थानच अेक प्रचंड बंदीशाला आहे. आणि आयर्लंड पण!'' बारी आयरिश असल्याने तोही किंचित ओशाळला तेव्हा पर्यवेक्षक म्हणाला, ''छे, अिथे येअील की नाही ते काही मला ठाअुक नाही. पण तो जरा भित्रा आहे असे दिसते.'' मी बातमी काढण्याकरिता विचारले, ''ते कशावरून?'' तेव्हा सुपरिन्टेंडंट म्हणाला, ''त्याने दिल्लीची बातमी अैकताच आपण होअून घाबऱ्या घाबऱ्या पोलिसांचे मुख्यास तार दिली की, ''मी कलकत्त्यास हा अिथेच आहे. पुढेमागे मजवर आळ घ्याल. म्हणून सांगून ठेवतो.'' मी म्हणालो, ''तर मग सगळ्या कलकत्त्यात तोच अेक चाणाक्ष मनुष्य आहे! त्याने बॉंब फेकला नाही हे अुघडच आहे. पण जरी त्याने तो फेकला असता तरी देखील त्याने अशीच तार त्वरित पोलिसास करून चकवावयास पाहिजे होते. तो भित्रा नव्हे- जो दुष्ट शत्रूवर आघात करून पुन्हा निसटून जाण्याचेही साधतो तोच खरा शूर!''

आमचे हे मानसिक त्रासाने बेभान झालेले अुत्तर अैकून पर्यवेक्षकही अेकदम चमकला आणि अधिक काही न बोलता निघून गेला.

त्या दोन-तीन दिवस भाअू खरोखरच संकटात पडला असेल की काय या चिंतेने आम्ही अस्वस्थ होतो. पुनः पुन्हा–

''कीं घेतलें व्रत न हें अम्हि अंधतेनें
लब्धप्रकाश अितिहास - निसर्ग-मानें।
जें दिव्य, दाहक म्हणूनि असावयाचे
'बुध्याचि' वाण धरिलें करिं हें सतीचें।।

हा श्लोक मनास म्हणून दाखवून आता जे होअील ते होअील! म्हणून आश्वासित स्वस्थ करीत होतो. पुढे खरी बातमी कळून ती चिंता अर्थातच मावळली.

अशा निष्कारण मानसिक यातना देण्याच्या बारीच्या प्रयत्नाचे आणखी अेक अुदाहरण आता आठवले आहे. अेक दिवस तो आला आणि म्हणाला,

लाला हरदयाळ कोण आहे?

मी अर्थातच सांगितले की, गृहमंत्री मागे आले होते त्यांनी अमेरिकेत जे असल्याची बातमी मला तुमच्यासमोर सांगितली, ते क्रांतिकारक पक्षाचे अेक पुढारी लाला हरदयाळ तुम्हास चांगले माहीत आहेत. काही विशेष असेल त्याविषयी तर बोला. बारीने अगदी गुपचूप म्हणून बातमी कळविली की, लाला हरदयाळजींना हत्येचे आरोपावरून धरून मुंबअीस आणले आहे! आमच्या मनात चर्र झाले. आमच्या सहकाऱ्यांतील प्रमुख सहकारी आणि त्या काळच्या क्रांतिकारकांचा पुढारी पकडला जाअून त्याच्या आयुष्याचे आता आमच्याचसारखे धिंडवडे निघावे ना! दुर्दैव या देशाचे! आम्हास आमच्या परदेशातून असेच धरून आणण्याच्या दिवसाची आठवण झाली. ही बातमी कितपत खरी ते विचारण्यासाठी बाहेर वॉर्डर गुप्तपणे धाडले. त्यास ते नावच ध्यानाच राहीना. पाठ करून घेतले. मनात वैताग आला की, काय ही या आपल्या देशाची दुर्दशा! जे लोक शिर हातावर घेअून त्याच्या स्वातंत्र्यार्थ देशोदेशी प्राण पणास लावणारी झुंज घेत आहेत त्यांचे नाव देखील या कृतघ्न देशास माहीत नसावे ना! या विचारांनी आमचे डोके तापून गेले. सोबतच्या राजबंदीवानांनी पाण्याची धार धरून थोडे शांत केले. त्यातच पर्यवेक्षक प्रत्यहीच्या पाहणीस येअून मला विचारता झाला,

''काय, लाला हरदयाळ तुमचा मित्र होता हे खरे काय?'' मी स्पष्टपणे सांगितले ''होय. त्यांच्या मैत्रीचा मान मला मिळालेला होता.'' ''त्यांच्यावर हत्येचा अपराधाचा आरोप ठेवून त्यांस पकडण्यात आले आहे. दिल्लीच्या बाँबमध्ये त्यांचे अंग होते.'' मी म्हटले, ''असेल, असले तरी त्यामुळे त्यांच्याविषयींचा माझा स्नेह वा सन्मान कमी होणार नाही.'' माझ्या या अुत्तराने आणि मुद्रेवरून पर्यवेक्षक सहजच टरकला की आज याची वृत्ती नेहमीप्रमाणे हसती आणि विनोदप्रवण नसून क्षुब्ध आहे. तो विषय पालटून गेला. राजबंदी मी असली धिटाअीची अुत्तरे दिल्याविषयी चिंता करू लागले. मी म्हटले, मला ते सगळे कळते; पण हरदयाळना धरले जावे आणि त्याच दिवशी आपण त्यांचा अुघड गौरव करण्याचे तर बाजूसच राहो, पण नुसता त्यांचा स्नेहसंबंधही स्वीकारण्यास अनमान करावे हा भ्याडपणा माझ्याने करवेच ना. होता. हरदयाळ माझा मित्र होता. मला आणखी काय शिक्षा करतील?... हे आपण आता शिकले पाहिजे. हरदयाळचे अुतराअी होण्यास हाच मार्ग!

हळूहळू मन शांत होअून खरी बातमी काढण्याच्या मार्गास लागलो. दोन-अेक दिवसांत कळले की, ते अमेरिकेत धरले गेले. पण प्रतिभूत्वावर (जामीनकीवर) मोकळे केले गेले आहेत. बारीस येता जाता, आम्ही राजबंदी जाणूनच विचारू लागलो की, ''हरदयाळ मुंबअीस आहेत का दिल्लीस आणले गेले?'' त्यास वाटे हे खरेच अज्ञानात आहेत. म्हणून तो सांगे ''दिल्लीस!'' अेक दिवस तर स्वारी अितकी वाहवली की ''हरदयाळास शिक्षा झाली. पोर्टब्लेअरला लवकरच चलान होअील!'' आम्ही हसू दाबून म्हटले ''हे पाहा ते आले तर ही माझ्याजवळची कोठडी त्यांना द्या बरं का. बोलून तरी घेअू अकदा.'' तरी देखील मर्म न समजता तो बंदीपाल नेहमीप्रमाणे गंभीर मुद्रा करून म्हणाला, ''त्याचा विचार करीन!''. या वाक्यासरशी पंगतीत बसलेले दहा-पाच राजबंदी हसू न आवरून खो खो करून हसू लागले. तेव्हा त्या अडाणी शहाण्यास कळून चुकले की, यांस माझ्या गप्पांतील फोलपणा पूर्वीच माहीत असावा आणि हेच मला आजवर 'बनवीत' असले पाहिजेत!

काही दिवसांनी आम्हांस नक्की बातमी आली की हरदयाळ हे अमेरिकन सरकारचे हातावर तुरी देअून निसटून गेले. अितकेच नव्हे तर अमेरिकन सरकारने आपल्या हातावर बळे तुरी ठेवून घेतली अशीही बातमी आहे! कसेही असले तरी ही हरदयाळच्या निर्विघ्न सुटकेची वार्ता अैकताच आमच्या जिवावरची अेक धोंड अुतरल्यासारखी झाली!

हिंदुस्थानातील प्रख्यात पुढाऱ्यांविषयी अशाच प्रकारचे तुच्छ विनोदाने अुद्गार अधिकाऱ्यांनी काढल्याचे आणखी अेक अुदाहरण कालक्रम सुटत असताही अनुसंधानास्तव अिथेच सांगू. आमची प्रकृती पुढे पुढे जेव्हा फारच बिघडून आम्ही रुग्णशय्येस अगदी खिळून पडलो, तेव्हा अेकदा अंदमानचे चीफ कमिशनर आम्हास पाहावयास आले होते. त्यांचे मजशी नेहमीच सभ्यपणाचे वर्तन असे. बोलता बोलता त्यांनी सांगितले की, ''मी युरोपमधून हिंदुस्थानला थोड्या दिवसांपूर्वी येत असता मला

सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी

आगबोटीवर भेटले होते. त्यांनी माझी ओळख होताच ''सावरकरांची प्रकृती कशी काय'' म्हणून विचारपूस केली. आणि असेही विचारले की, 'मी जर त्यांच्या समाचारास आणि राजबंद्यांच्या अेकंदर स्थितीस प्रत्यक्ष पाहाण्यास अंदमानास आलो तर परवानगी मिळेल काय?'' हे अैकून मी चीफ कमिशनरांस म्हटले, ''मग आपण काय म्हणालात?'' ते अुत्तरले, ''मी म्हटले, या परंतु नक्की काय ते मागाहून कळवीन. पण सावरकर, तुमचे सुरेंद्रनाथ आलेच तर त्यांना अुतरायला ही तुम्ही बंद आहा त्याच्या शेजारच्याच बंदी-कोठडीहून अधिक सोयीस्कर जागा अंदमानात आमच्यापाशी नाही.'' मी तसेच हसून म्हणालो, ''का? चीफ कमिशनरचा बंगला आहे! दोन दिवस चीफ कमिशनरनी या बंदीकोठडीत राहावे आणि त्या पाहुण्याच्या योग्यतेअितकी अनुरूप नसली तरी जी आहे ती त्या बंगल्याची जागा त्यांच्या स्वाधीन करावी!!''

येथेच हेही सांगून टाकणे आमचे कर्तव्य आहे की, राजबंद्यांच्या विषयी आणि आमच्याविषयी बंगालच्या त्या वृद्ध झुंजाराने - त्या सुरेंद्रनाथाने - जी कळकळ प्रथमपासून शेवटपर्यंत दाखविली आणि 'बंगाली' पासून तो 'विधिमंडळा'

(कायदे कौन्सिला) पर्यंत जे साह्य दिले तितके हिंदुस्थानातील कोणत्याही अन्य पुढाऱ्याने क्वचितच दिले असेल. हे आमचे आभारप्रदर्शन अैकण्यास आज तो वृद्ध देशभक्त अुरला नाही याचा आम्हास राहून राहून खेद वाटतो!

पूर्वार्धात आम्ही साधारणत: १९१४ चे मध्यापर्यंत आमची कारावासाची कथा आणून पोचविली होती. संपाचे परिणामाने राजबंद्यांच्या काही तरी मागण्या मान्य होअून आम्ही काम सुरू केले. ही बातमी कळताच चीफ कमिशनरलाही अेक कटकट मिटली असे वाटून त्यांनी पूर्वी कोणासही न धाडले असे अेक पत्र माझ्यासाठी धाडून माझे वैयक्तिक अभिनंदन केले. आणि आम्ही कारागारात त्याच त्या कोठड्यात चौदा वर्षे आता कशी काढावी या चिंतेत चूर होअून कालक्रमणा करू लागलो. कारागारात पाय ठेवला तेव्हा अधिकात अधिक पाच वर्षे या कोठडीत काढावी लागतील म्हणून आम्ही कंबर कसली होती; पण आता चौदा वर्षांचा हा लांबचा लांब काळाकुट्ट बोगदा आमच्या जीवनरथास न टाळता येण्यासारखा 'आ' पसरून आडवा आला!

द्वीपांतरवासाची शिक्षा होताच अंदमानच्या नियमांचे पुस्तक वाचून आम्ही आमच्या तरुण पत्नीस आश्वासनार्थ अेक कविताबद्ध पत्र लिहून कळविले होते की, फार फार तर पाच वर्षे धीर धरावा. त्यानंतर अंदमानात का होअीना पण पुन्हा प्रेमाच्या झोपडीत अेकत्र भेटू आणि आपल्या स्वत:च्या हाताने लावलेल्या आणि आपल्या झोपडीच्या पुढच्या मांडवीवर फुलांनी डबडबत पसरलेल्या मोगरामालती, जाअीजुअी यांच्या लतावेलीशीच आपले अिष्ट संबंध जुळवून नांदू लागू, जनसहवास नाही तर नाही.

पण आता तीही आशा निष्फळ झाली. आज कठिणात कठिण म्हणून जे संकट स्वीकारावे तेच अुद्या येणाऱ्या संकटापुढे अगदी क्षुल्लक वाटू लागावे, असा अेकसारखा कष्टांचा भडिमार चालला. जे येअी ते मागच्यास बरे म्हणवी. अशा मानसिक अुत्तापात त्या कल्पनासृष्टीतल्या जाअीजुअीदेखील सुकून गेल्या; कल्पनासृष्टीतला ओलावा देखील जीवास मिळेनासा झाला!

त्यातही आमच्या कष्टांत भागीदार झालेले आणि संकटातही आम्हावर अत्यंत भक्तिपूर्वक प्रेम करणारे आमचे राजबंदीवानांतील सहतपी आम्हीच केलेल्या मागणीप्रमाणे हिंदुस्थानात धाडले गेल्याने त्यांस तिकडच्या बंदीशाळेच्या नियमानुरूप शिक्षेची आंशिक सूट मिळेल म्हणून आनंद होत असताही, त्या सर्वांचा अेकाअेकी वियोग होअून आम्ही पाच-सहा जणच मागे अुरल्याने मन फार अुदास झाले. अेकांतवास केव्हा केव्हा अगदी असह्य होअू पाही. कोणीतरी प्रेमाची हाक मारावी, कोणाला तरी स्नेहाने ये बैस म्हणावे अशी अुत्कट अिच्छा होअी; पण ममतेचा मनुष्य त्या निष्ठुर कारागृहात कोण मिळणार! मनाने मनासच खात राहावे. रिकाम्या लांबचलांब रात्री सरता सरता नाहीशा व्हाव्या. नवीन स्नेह, नवीन घटना, नवीन आशांचे खाद्य न मिळाल्याने मनाने स्मृतीच्या कपाटातील जुन्याच आठवणी, जुन्याच घटना, जुनीच स्नेहस्मरणे काढकाढून त्यांच्याशी खेळत बसावे. पण चित्रातील भाताने भूक कशी थांबणार? केव्हा केव्हा हे भुकेने व्याकूळ झालेले विकार आणि विचार अेखाद्या दुष्काळात ग्रस्त होअून दंगा करून अुठलेल्या चोरांच्या भयंकर टोळीसारखे बंड करून अुठत! काही केल्याने ते शमतनासे होत. भूक! भूक! म्हणून चित्तास सळो का पळो करून सोडीत. असे महिन्यांमागून महिने चालले. वियोगाने अुदास झालेले, अेकांतास सतावलेले, स्नेहासाठी, प्रेमासाठी, कासावीस झालेले आणि तरीही कर्तव्य केले पाहिजे म्हणून जाणीव जिवंत असलेले त्या दिवसांतील ते आमचे जीवन किती दु:सह झालेले होते हे आमच्या बरोबर तेच कष्ट सोसलेल्या त्या आमच्या अेका बंधुवर्गासच माहीत असू शकेल! कर्तव्य करीत राहिले तरी सुटण्याची आशा नव्हती. तिसरा अेक मार्ग होता तो म्हणजे, बंदीशाळेबाहेर सुटका झाल्यास कर्तव्य करीत करीतही सुटण्याची संधी साधण्याचा संभव. त्याचसाठी शक्य तो नियमभंगाच्या पेचात न गवसता आज नाही अुद्या बाहेर जाणे शक्य होअील म्हणून वाट पाहिली. परंतु चौदा वर्षे कारागृहात राहणेच भाग आहे ही निश्चित आज्ञा अंती झाल्यामुळे तो बाहेर जाअून सुटका करून घेण्याचा संभवही बहुतेक मावळला! अशा निराश परिस्थितीतले ते दुर्धर दिवस कसे कंठले गेले ते आमचे आम्हासच समजत नाही.

अिंग्रजांचे जावयाशी युद्ध!

असे काही महिने लोटले. तो अेक दिवस आम्हास बाहेरून बातमी आली की, अिंग्रजांचे कोण्या अेका राजाशी मोठे युद्ध जुंपले आहे!

प्रथम या बाजार गप्पेवर फारसा विश्वास बसेना; कारण बंदीवानांस आपल्या निराश स्थितीत असल्या काही तरी काल्पनिक आशेचा आधार घेण्याची सहजच सवय जडलेली असे. दर चार-पाच महिन्यांत अेखाद्या 'ज्युबिली'ची अुत्स-वाची आणि तदर्थक होणाऱ्या बंदीमुक्ततेची बातमी कोणी तरी अुठवी. बुडत्यांना त्या काल्पनिक काडीचाही आधार घ्यावासा वाटे. काही दिवस तरी त्या आशेवर कंठिले जात. पुढे ती खोटी ठरे. तो दुसरी अेखादी गप्पेची काडी कल्पनेवर तरंगत त्यांचेपुढे येअी. त्यातही युद्ध सुरू झाले पण ते कोणाशी हे नक्की कोणास सांगता येअीना. कारण अज्ञान! हिंदी बंदीवानांस अुभ्या जगतात दोनच राज्यांची जाणीव असे. अिंग्रज आणि अमीर! मुसलमानांस फार तर तुर्कीच्या अस्ति-त्वाची जाणीव असे. त्यायोगे युद्ध सुरू झाले ते कोणी म्हणे अमीराशी, कोणी म्हणे तुर्कीशी! दोघांपैकी कोणाशीही असले तरी अिंग्रजांचा केसही वाकडा होणारा नव्हता. म्हणून दोन-तीन दिवस आम्ही तिकडे फारसे लक्ष दिले नाही. पण पुढे बातमी आली की, अिंग्रजांच्या जावयाशी युद्ध जुंपले आहे! हा जावअी कोण? तोंडी जर्मनीचे नाव आमचे बाहेरचे बातमीदार धाडीत, पण बातमी आत आणणारे अज्ञ बंदीवान ते नाव विसरून अिंग्रजांची मुलगी कोणास दिली आहे ना? त्यांच्याशी युद्ध सुरू झाले म्हणून म्हणत! त्यांची राजांच्या मुली देण्याघेण्याची जुनी कल्पना त्यांना समजे. पण अिंग्रजांची मुलगी म्हणजे काय हे आम्हांस कळेना. हो ना करता अेक चिठ्ठी लिहून आणविली. त्यावरून स्पष्ट बोध झाला की, जर्मनीचे अिंग्रजांशी युद्ध जुंपण्याचा संभव आहे. फ्रान्सशी तर जुंपलेच!

जर्मनीशी अिंग्रजांचे युद्ध? अनेक वर्षे प्रतीक्षित केली जाणारी ही सुवर्णसंधी अंती आली तर!- पण ती अशा अगतिक अवस्थेत.....! हा केवळ अितिहास!

मागे अनेक वेळा सांगितले असतानाही भ्रामक अनुमाने टाळण्यासाठी येथे पुन्हा अेकदा हे स्पष्टपणे सांगतो की, आम्ही या सर्व कथनात जे विचार किंवा भावना वर्णित आलो आहोत किंवा वर्णिणार आहोत ते विचार आणि त्या भावना ह्या त्या त्या वेळेस अुत्पन्न झालेल्या होत्या. त्या त्या वेळी अुत्पन्न झाल्या म्हणून आजही त्या आमच्या मनास पटतच असतील असे अनुमान कोणीही करू नये. हा केवळ अितिहास आहे. त्याचे समर्थन नव्हे.

जर्मनीचे लक्ष हिंदुस्थानी राजकारणाकडे वेधण्यास प्रथमतः अभिनव भारताचे प्रयत्नच प्रामुख्याने कारणीभूत झालेले होते. आम्ही युरोपात गेलो तेव्हा जर्मन, फ्रेंच, आयरिश, तुर्क, (तरुण तुर्क), मिश्र अित्यादी परराष्ट्रीयांशी संवाद करताना आम्हांस असे स्पष्टपणे आढळून येअी की, युरोपमध्ये हिंदुस्थानी म्हणजे कोणी जिवंत लोक आहेत अशी कल्पनाच नसे. राष्ट्र या दृष्टीने हिंदुस्थानचे अस्तित्व कोणीच मानीत नसत. ती अेक मेलेली संस्कृती असून आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या डावात त्या पत्त्याचा दुय्यम म्हणून का होअीना पण अुपयोग करणे अशक्य आहे असे त्यांस वाटे. परंतु अभिनव भारताच्या अिंग्लंडमधील अुठाठेवींना अिंग्लंडमधील पत्रांतून आणि जनतेतून जशी हिंदुस्थानविषयक खळबळ सुरू झाली तसे तसे युरोपच्या धूर्त पुढाऱ्यांचे लक्ष हिंदुस्थानकडे आकर्षू लागले. विशेषतः फ्रान्स आणि जर्मनीत हिंदु-स्थानच्या आकांक्षांची घोषणा करण्यासाठी अभिनव भारताच्या प्रमुख व्यक्तींची खटपट चालू असे. मॅडम कामा यांच्या जर्मनीतल्या अेका व्याख्यानाचा अुल्लेख आमच्या खटल्यात केलेलाच आहे. त्यानंतर तत्रस्थ पत्रात क्रांतिकारकांचे लेखही केव्हा केव्हा प्रसिद्ध होत. पुढे मदनलाल डिंगराने केलेल्या सर कर्झन वायलीच्या भयंकर वधामुळे, त्याच्या निर्भीक फाशी जाण्यामुळे व अभिनव भारताच्या अितर पुढाऱ्यांवर आणि त्यांच्या चळवळीवर जर्मनीत आणि फ्रान्सात असलेल्या अिंग्लिशांच्या गुप्त पोलिसांच्या ससेमिऱ्यामुळे युरोपात हिंदी राष्ट्राच्या राजकारणीय शक्तीवरचा विश्वास वाढत चालला. डिंगराने आपल्या चौकशीच्या वेळेस केलेल्या जाज्वल्य कथनात Statement मध्ये - जर्मनांचा अुल्लेख केला होता. त्यानंतर आम्ही प्रसिद्ध केलेल्या सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाच्या अितिहासाचे छपाअी काम कुठे चालले आहे ते शोधण्यासाठी जर्मनीमध्ये अिंग्रजी पोलिसांचे निरीक्षण सुरू झाले. त्या वेळी त्यांच्यातील काही जर्मन अधिकाऱ्यांचे

आम्हास निरोपही आले होते. अशाच अेका प्रसंगी ''आपण लवकरच धरले जाल, तर निरोप पावताच अिंग्लंड सोडा'' म्हणून अेका जर्मनीत राहणाऱ्या हिंदी क्रांतिकारकाचे हस्ते आम्हास जर्मन पोलिसांतील अेका हस्तकाने तातडीचा संदेश धाडला होता. ''तरवार'' नावाचे अभिनव भारताचे मुखपत्र जेव्हा सुरू झाले, तेव्हा त्यातील पहिल्याच अंकात जर्मनीशी अिंग्लंडचे युद्ध पाच-सहा वर्षांत जुंपणार असून त्या वेळी हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटण्याची सोन्याची संधी येणार आहे, असे 'कील' कालव्याच्या भानगडीचे सविस्तर विवरण करून दिग्दर्शन केलेले होते. पुढे मार्सेलिसमधील आमच्या सुटकेसाठी आम्ही केलेल्या धाडसामुळे युरोपभर हिंदी क्रांतिकारकांच्या प्रयत्नांची आणि आकांक्षांची आणि तत्प्रीत्यर्थ ते करीत असलेल्या साहसी प्राणत्यागांची चर्चा सुरू झाली. हिंदुस्थानात घडणाऱ्या अुलाढालींपेक्षा त्यांच्या दाराशीच घडलेल्या या अनेक भयंकर आणि अुत्क्षोभक कृत्यांनी युरोपमध्ये हिंदुस्थान हे राष्ट्र अजून अगदी मेलेले नसून अिंग्रजांना चांगलेच जाचक होअील असे ते आपल्या हातचे अेक भावी साधन आहे अशी भावना अुत्पन्न झाली. जर्मनीच्या अिंग्लंडशी असलेल्या तीव्र चुरशीमुळे जर्मनीत तर ती भावना अधिकच बळावून आम्ही धरले गेल्यानंतर हिंदी क्रांतिकारकांशी गुप्त संबंध पद्धतशीरपणे जोडण्याचा जर्मनीतील पुढाऱ्यांचा प्रयत्न सुरू झाला. अभिनव भारतातील अेक दोन कर्ते आणि कुशाग्र बुद्धीचे पुढारी त्या प्रयत्नांचा लाभ घेण्यासाठी जर्मनीतच जाअून राहिले; आणि अमेरिकेत गेलेल्या पुढाऱ्यांनी प्रस्थापित केलेल्या 'गदर' पत्रात जर्मन महायुद्ध शीघ्रच सुरू होण्याचा संभव असून त्या संधीस स्वदेशाच्या मुक्ततेचा निर्वाणीचा प्रयत्न करण्यास अुद्युक्त व्हा म्हणून अुत्क्षोभक लेख प्रकटपणेच येअू लागले. या बातम्या आम्हास अंदमानातही थोड्या थोड्या कळल्या होत्या.

ही पूर्वपीठिका संक्षिप्त रूपाने येथे देण्याचा मुख्य हेतू हा आहे की, त्यायोगे जर्मन महायुद्ध सुरू होण्याची बातमी आम्हास मिळताच आमच्या अभिनव भारतीय कार्यक्रमाप्रमाणे ती बातमी अनपेक्षित नसताही ती चिराकांक्षित घटना घडताच तिचा पुरापुरा लाभ आपणास घेता येअू नये अशा अगतिक अवस्थेत आम्ही पडावे याची आम्हास किती चुटपुट लागली असेल याची वाचकांस कल्पना करता यावी. आमच्या तत्कालीन भावना आणि योजना काय असतील हे आता सविस्तर सांगण्याची आवश्यकता नाही.

अगतिक अवस्थेत पडलो असता स्वराष्ट्राच्या संभवनीय मुक्ततेची ही शतकातून अेक-दोनदाच साधणारी सुवर्णसंधी यावी याची किती जरी चुटपुट लागली; तरी शीघ्रच त्या अगतिक अवस्थेतही त्या सुवर्णसंधीचे पर्व आपल्या मातृभूमीच्या हातून निसटून जाअू नये म्हणून जी काही त्या परिस्थितीत पेचापेची करणे शक्य होते ती करण्याचा आम्ही निश्चय केला.

अितक्यात स्वत: पर्यवेक्षकानेच पाहणीच्या दिवशी आम्हास सांगितले की, ''युरोपमध्ये अेक मोठे बहुराष्ट्रीय युद्ध सुरू झालेले असून तुर्की जर्मनीच्या पक्षास मिळाला आहे! त्या युद्धासाठी पोर्टब्लेअरमध्ये वर्गणी अुभारण्याचे ठरले असून अेक पोर्टब्लेअरच्याच लेखकांचे मासिकपत्र काढण्याचे घाटत आहे, तरी त्यात आपणही अेक कविता वा लेख द्यावा.''

पर्यवेक्षकाच्या या विनंतीप्रमाणे मी अेक बरीच लांब कविता अिंग्रजीत लिहून दिली होती. माझ्या अिंग्रजी कविता तेथील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या थोड्याबहुत परिचयाच्या असतच. परंतु त्या कवितेतील स्वतंत्र विचार त्यांच्या कितपत चित्तास येतील याची मला शंकाच होती. शेवटी त्या मासिकाचाच जन्माचे आधीच अंत झाल्याने ती गोष्ट तशीच राहिली.

तथापि पर्यवेक्षकाने तुर्की राष्ट्र जर्मनीस मिळाल्याचे जे वर्तमान सांगितले त्यामुळे माझ्या मनात मी ठरवून ठेवलेल्या तत्रस्थ कार्यक्रमाचे रूप बरेच पालटले. तुर्की राष्ट्र लढाअीत अिंग्लंडविरुद्ध गेल्याचे अैकताच मुसलमानांच्या पॅनअिस्लामी गुप्त महत्त्वाकांक्षांशी चिरपरिचित असलेल्या माझ्या मनासमोर हिंदुस्थानावर येअू पाहणाऱ्या अेका नवीन संकटाची भीती दत्त म्हणून अुभी राहिली. तुर्कीच्या युद्धप्रवेशाने जर्मनीचा हात हिंदुस्थानास पोचून अिंग्रजी सत्तेस हिंदुस्थानातच महत्त्वाचा पेच पाडण्याचा संभव शक्य होता. ही माझ्या तत्कालीन कार्यक्रमास अिष्टापत्तीच होती; कारण त्या पेचामुळे हिंदुस्थानच्या न्याय्य मागण्या अेकतर आपण होअून पुरविणे अिंग्लंडास भाग पडते; नाहीतर त्या आंग्लोजर्मन हत्तींच्या

परस्पर झुंजीत अुभयतांचीही मस्तके शीर्ण आणि चूर्ण होअून हिंदुस्थानास आपल्या त्या आकांक्षा स्वतःच पुरवून घेण्याची संधी सापडती. परंतु या झटापटीत रशियातील मुसलमानी टोळधाडीस हिंदुस्थानावर स्वारी करण्यास चिथावून हिंदुस्थानात अस्तंगत झालेली मुसलमानी सत्ता पुनरपि स्थापन करू पाहणाऱ्या हिंदुस्थानी मुसलमानांची राक्षसी खटपटही क्वचित फलद्रूप होण्यासारखी होती.

या सर्व पेचापेचीचा पूर्ण विचार करून माझ्या अगतिक स्थितीत मला त्या संधीस काय जे करता येण्यासारखे होते त्याची रूपरेषा मी मनात योजून तिचे सूत अुवाच म्हणून हिंदुस्थान सरकारास अेक आवेदन धाडण्याचे ठरविले. माझ्या योजनेची रूपरेषा जरी येथे देता येत नाही तरी त्या आवेदनपत्राची रूपरेषा येथे सांगणे शक्य आहे.

निरुपाय म्हणून सशस्त्र प्रतिकार

पर्यवेक्षकाने हिंदुस्थान सरकारकडे आवेदनपत्र धाडण्याची परवानगी देताच मी हिंदुस्थान सरकारास लिहिले की, या महायुद्धात हिंदुस्थानची राजकीय स्थिती सरकारास चिंता अुत्पन्न करीत असणे साहजिकच असल्याने आणि विशेषतः हिंदुस्थानी क्रांतिकारक या युद्धात कोणते धोरण स्वीकारतात हे समजण्यासाठी त्यास अुत्सुकता लागणे संभवनीय असल्याने, क्रांतिकारक चळवळीशी संनिकट परिचय असलेल्या माझ्यासारख्या बंदीवानांचे विचार त्यास कळविणे मला आपले कर्तव्य वाटत आहे. हिंदुस्थानास स्वतंत्र राष्ट्राच्या पदवीस पोचविणे हे आमचे ध्येय होते आणि आहेही. तथापि त्या ध्येयाच्या सिद्धीसाठी रक्तपाताचा सशस्त्र प्रतिकारी मार्गच काय तो अवलंबन करावयाचा अशी काही आम्ही शपथ घेतलेली नाही अितकेच नव्हे तर अितर कोणताही अुपाय जर सफल होण्याचा संभव असता तर आम्ही सशस्त्र प्रतिकाराचा अवलंब केलाच नसता.

जी गोष्ट साधनाची तीच साध्याची. राजकारणाच्या व्यवहाराचे आणि शासनशास्त्राचे अुच्चतम ध्येय सर्व मनुष्यजातीस समसमान अधिकार असणाऱ्या अेका प्रातिनिधीक शासनसंस्थेचे नागरिक बनविणे हे होय. अेक देव, अेक भाषा, अेक जाती, अेक जीवन - अशा अेका न्यायप्रवण आणि प्रातिनिधिक शांती साम्राज्याची आध्रुवध्रुव करून आणि त्या मानव साम्राज्यात हे कुळवंश जाति-देश भाषाभिन्नत्वाचे क्षुद्र अभिमान आणि अहंकार विलीन करून अुभ्या मनुज जातीचे राजकीय सात्त्विक अेकीकरण हेच ज्यांचे अंतिम ध्येय आहे त्या आम्हांस या ध्येयाचे सिद्धीसाठी तदनुकूल असलेल्या सर्व संस्था त्या ध्येयाकडे जाणाऱ्या मार्गावरील टप्पे म्हणून ग्राह्यच वाटतात. अनेक अुपजातीत आणि राष्ट्रांस अेका शासनसूत्रात गोवणारे अेखादे साम्राज्य त्या ध्येयास व्यवहृत करण्यास अुपयुक्तच होणारे असल्याने, ज्यांच्या छत्राखाली ती विभिन्न राष्ट्रे आपआपल्या प्रगतीस पोषक असे स्वातंत्र्य अुपभोगू शकतात अशा साम्राज्याचा विरोध आम्ही मुळीच करू अिच्छित नाही.

अेतदर्थच आज ज्यास ब्रिटिश साम्राज्य म्हटले जात आहे त्यात अंतर्भूत असणाऱ्या हिंदुस्थानातील देशास जर स्वप्रकृतीप्रमाणे आणि तत्तत्परिस्थितीप्रमाणे स्वातंत्र्य अुपभोगू देण्यात येअील तर आम्ही त्या साम्राज्याशी अेकनिष्ठ राहणे हेच आमचे कर्तव्य समजू. अशा रीतीने आयर्लंडपासून हिंदुस्थानापर्यंत सर्व देशांत अेकसूत्रीपणात गोवण्याचे कार्य करणारे ते साम्राज्य ‘ब्रिटिश साम्राज्य’ हे नाव देखील त्याज्यच मानील. अितर नाव प्राप्त होअीतो त्यास ‘आर्य साम्राज्य’ असे पाहिजे तर म्हणावे.

या साम्राज्याच्या प्रस्तुत चालकांच्या अंगात तर तसे सात्त्विक साहस करणारे धैर्य असेल तर तदंतर्गत असलेल्या या हिंदुस्थानच्या विस्तृत आणि प्रमुख राष्ट्रास तरी त्यांनी त्वरित ते स्वातंत्र्य अुपभोगिता येअील असे अधिकार त्वरित देअून टाकले पाहिजेत. युद्धाचे धांदलीत अितर काही करता न आले तरी औपनिवेशिक स्वायत्तता Colonial-self Government जर हिंदुस्थानास देण्यात येअील आणि या अधिकारदानाचे सूत अुवाच म्हणून वरिष्ठ विधिमंडळात हिंदी प्रतिनिधीचे निरपवाद बहुमत स्थापित करण्यात येअील, तर हिंदुस्थान देशाच्या कल्याणासाठीच आम्ही आणि आमच्या

मताचे क्रांतिकारक आपला पूर्वीचा सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग स्थगित करून या युद्धात अिंग्लंडचा पक्ष मन:पूर्वक अेकनिष्ठेने अवलंबितील.

आमचे हे विधान मन:पूर्वक आहे की नाही हे सिद्ध करून दाखविण्याची संधी आम्हास देण्यासाठी आणि इंग्लंड खरोखरीच हिंदुस्थानच्या दास्यशृंखला तोडण्यास अिच्छित आहे याविषयी हिंदी लोकांचे मनात विश्वास अुत्पन्न करण्यासाठी सरकारने प्रथमत: आम्हां राजबंदीवानांसही त्वरित मुक्त केले पाहिजे. आम्ही असे वचन देतो की, जर आम्हांस या वेळी मुक्त करण्यात येअील तर आम्ही हिंदुस्थानवर स्वारी करून येण्याची शक्य ती खटपट करणाऱ्या अफगाण तुर्कादिक आशियातील विदेशी मुसलमानी टोळधाडींपासून स्वदेशाचे संरक्षण करण्यासाठी, सैन्यात भरती होअून हिंदुस्थानच्या सीमासमरावर किंवा अितर तदनुषंगिक अशा कोणत्याही रणक्षेत्रात जाण्यास कचरणार नाही. अशा रीतीने स्वयंसैनिक होण्याच्या अटीवर आम्हां राजबंदीवानांची सुटका करून आणि हिंदुस्थानास औपनिवेशिक स्वायत्तता देण्याचा तात्काल आरंभ म्हणून वरिष्ठ विधिमंडळात (Councils) हिंदी प्रतिनिधींचे बहुमत स्थापित करण्याचा अधिकार दिल्याची घोषणा करून सरकारने हिंदुस्थानची प्रीती, साहाय्य आणि निष्ठा अुपार्जन करण्याची ही संधी अवश्य साधावी.

निदान अितरांना तरी सोडा!

आम्ही हे आवेदनपत्र केवळ बंदीगृहातून सुटका होण्यासाठी लिहिलेले आहे अशी किंवा अितर राजबंदीवान सोडले असता आम्हासही सोडण्याची पाळी येणार आणि आमच्या सुटकेनंतर आम्ही हिंदुस्थानच्या शांततेचा भंग करू की नाही हे नक्की सांगता येणे तर कठिण तेव्हा राजबंदीवानवर्गासच न सोडणे बरे, अशी शंका जर सरकारास येत असेल तर मी असे आनंदाने आपण होअून सुचवितो की, सरकारने मला न सोडता अंदमानातल्या, हिंदुस्थानातल्या आणि बाहेर देशोदेशी निर्वासित होअून अटकून पडलेल्या राजबंदीवानांस तात्काळ मुक्त करावे. त्यांच्या मुक्ततेत मला जवळजवळ माझ्या मुक्ततेअितकाच आनंद वाटेल.

अशा आशयाचे आवेदन मी धाडले. त्या वेळेस युरोपात बहुतेक राष्ट्रे आपआपले अंतर्गत राजबंदी सोडून देत होती. आयरिश 'राजद्रोही' बंदीही सुटले होते. ती अुदाहरणेही मी दिली होती. या आवेदनपत्राने म्हणजे राजबंदीवानांस सरसहा कोणी सोडणार होते अशी निश्चिती बाळगण्याअितका कोणी वेडा नव्हता. तथापि अशी आवेदनपत्रे जरी केवळ प्रत्येकी त्यांच्या त्यांच्या बळावरच मुक्तता घडवू शकली नाहीत तरी अितर चळवळींसह संयुक्त झाली असता त्यांचाही अेकत्रित परिणाम केव्हा केव्हा होतोही.

या माझ्या १९१४ च्या सप्टेंबरात केलेल्या आवेदनास त्या वर्षाच्या डिसेंबरात अुत्तर आले की, गव्हर्नर जनरलाने माझे आवेदनपत्र वाचले असून, त्यावर अधिकृत अुत्तर जरी तत्काल देता येत नाही, तरी सद्य:परिस्थितीत त्या आवेदनातील सूचना ग्राह्य करणे सरकारास सांप्रत अशक्य वाटत आहे. अितके सावरकर यांस कळविण्यात यावे.

या अुत्तरावरूनही देशामध्ये काही चाणाक्ष राजकीय पुढाऱ्यांनी युद्धाचे संधीस काही तरी सुधारणा घडवून आणण्याचा जो अुद्योग आरंभला होता त्यास क्रांतिकारकांचे विचारांचा आणि वचनाचा पाठिंबा देअून सरकारवर शक्यतो दाब टाकण्याचा माझा त्या वेळचा हेतू सफल झाला असे मला वाटले. अधिकार देत चला आणि साहाय्य घेत चला, अधिकार नाहीत तर साहाय्यही स्वेच्छेने तरी मिळणार नाही; हे धोरण या परिस्थितीत युक्त होते असे मी सांगत असे. आणि याच धोरणाचे मत माझ्या सहभोगी राजबंदीवानांस पटवून देअून युद्धाचा शेवट होअीतो या आवेदनाचे आणि त्यानंतर केलेल्या आवेदनाचे समर्थन करून स्वयंसैनिक होअून युद्धात भाग घेण्याच्या अटीवर सोडल्यास परिस्थित्यनुसार शक्यतो ते वचन आपण पूर्ण करावे असे पुष्कळांचे मत मी बनवू शकलो.

युद्ध सुरू झाल्यानंतर आणि हे आवेदन पाठविल्यानंतर अेक महिना दीडमहिना आमचे आणि अधिकाऱ्यांचे बरेच सूत जमले होते. परंतु लवकरच खटका अुडण्याचा प्रसंग आला. कारण की, जसजशा लढाअीच्या बातम्या येअू

लागल्या तसतशा त्या आम्ही आम्हास सत्य वाटताच बंदीवानांस सांगत चाललो. पहिल्या धडाक्यात जर्मनीच्या सरशीच्या बातम्या अेकामागून अेक येत चालल्या. अधिकारी त्या चोरून ठेवू पाहत. बारीतर विक्षिप्तच. तो अुलट अिंग्रजांच्या आज येथे जय झाला, तर अुद्या तेथे म्हणून अवाच्या सवा गप्पा मारीत चालला! त्याचे हे करणे अिंग्रजांविषयी लोकांत होत चाललेली अप्रतिष्ठा आणि अुडत चाललेले त्याच्या शक्तीविषयीचे भय अशा प्रवृत्तीची वाढ होअू नये आणि अिंग्र-जांच्या राज्याची स्थिरता डळमळते असे पाहताच अज्ञ आणि जहाल लोकांत दंगेधोपे करण्याची प्रवृत्ती भडकून अुठू नये यासाठी होते. हे माहीत असताही राजबंदीवानांतील त्याचे दोनचार ठराविक हस्तक त्या विक्षिप्त गप्पांची री ओढून जर्मनी म्हणजे अतिदुर्बळ, नीच, महादुष्ट आणि अिंग्लिश पक्ष म्हणजे सात्त्विक क्रोधाचा केवळ अवतार असे बंदीवानांस सांगू लागले. कारण त्यांच्या अिंग्लिश सरकारची बढाअी गाणाऱ्या या पुण्यकृत्याचे फळ त्यास या लोकी, प्रत्यक्ष त्याक्षणी अंदमानातच मिळत होते. पोर्टब्लेअरचा परमेश्वर बारी त्यांस कठिण हस्तपरिश्रमाच्या कामावरून काढून सर्व बंदीवानांत मिळूमिसळू देअी आणि 'मुकादमाची' जागा पण देअी. आम्ही दोघे-चौघे नष्ट लोक या मानास अयोग्य ठरलो. कारण आम्ही लढाअीचा सारा दोष जर्मनीच्या डोक्यावर मारून अिंग्लंड, बेल्जमसारख्या लहान लहान दयनीय कोकरास त्या क्रूर जर्मन व्याघ्राच्या तोंडातून सोडविण्याच्या अत्यंत सात्त्विक क्रोधानेच काय ते या युद्धात पडले असे बंदीवानांस अुप-देशीत नव्हतो. आम्ही जर्मनीच्या स्वार्थी महत्त्वाकांक्षा जशा विशद करून सांगत चाललो, तशाच अिंग्लंडच्याही अपहा-रक लालसा आणि जर्मनीच्या शक्तीचा मत्सर यांचा गवगवा करू लागलो. जर्मनीचा जय झाला असता आम्ही सुतक पाळीत नव्हतो. निष्पक्षपातीपणे जी जी बातमी येअी ती जशीच्या तशी सांगून तिचा आणि युद्धाचा हिंदुस्थानातील राज-कारणावर काय परिणाम होण्यासारखा आहे हे आम्ही बंदीवानांस स्पष्टपणे समजावून देत चाललो. बंदीवान जगातील त्या हजारो लोकांस जिवंत राजकारणाचे ज्ञान येअून त्यांचा त्या कार्यी प्रत्यक्ष अुपयोग करून घेण्यास त्या महायुद्धाची अपूर्व संधी आली होती असे आम्हास वाटे.

बंदीवानांची लढाअीची कल्पना

कारण युद्ध होताच हिंदुस्थानाप्रमाणेच अंदमानातही साधारण लोकांपासून विचारी लोकांपर्यंत अेकच खळबळ अुडून गेली. त्यातही या खळबळीचा अुगम त्या निराधार, निराश आणि पतित बंदीवान जगात राजकारणाच्या किंवा स्वदेशाच्या कोणत्याही सार्वजनिक भावनेत झालेला नसून मुख्यत्वेकरून तो त्यांच्या मुक्ततेच्या आशेच्या स्वार्थी भावनेत झालेला होता. म्हणून त्यास युद्धाचे भवितव्य हा अगदी जिव्हाळ्याचा प्रश्न होअून बसला. त्यांच्यातील अज्ञ लोकांसही पूर्वीच्या बादशहांच्या आणि महाराजांच्या राज्याच्या कशा अुलटापालटी चुटकीसरशी होत हे दंतकथा आणि बाजारगप्पा यातून लहानपणापासून माहीत होते. त्यापूर्वीच्या राजकारणाच्या दंतकथी भाषेतच ते या नवीन विषयांचे भाषांतर करून त्याच्या कल्पना बनवीत. पूर्वी अमुक राजा मारला आणि त्याचे राज्य अमुक राजाने घेतले. त्याचप्रमाणे ते बंदीवान सम-जत की कोण्या अेका लढाअीत अिंग्रजांचा राजा मारला गेला किंवा जर्मनीचा राजा धरला गेला की संपली लढाअी; अुलटले अिंग्रजी राज्य की सुटले सगळे बंदीवान. या अडाणी कल्पनांचे सुखद तरंगांवर त्या बंदीवानांच्या आशेचे तारू किती दिवस तरी हेलकावे खात होते.

कंदील हलवीत पहारा करीत असता वॉर्डर लोकांस कोठडीबंद बंदी प्रश्न करीत आणि स्वयंमन्य विद्वत्तेने ते त्या बंदीवानांस अधिकारी वाणीने लढाअीचे अिंगित सांगत. त्या दिवशीच्या बाजारी बातम्यांचा विचार करीत, कल्पना लढ-वीत की आता अिंग्रजांचा राजा मुकुट चढवून तलवार कटीस लटकावून जर्मनच्या राजाच्या सैन्यास टेकडीवर चढून टेहळीत असेल! जर अेखादा तीर त्या जर्मनच्या राजाने अचानक मारला तर! पण तो जर्मनचा राजा त्या अिंग्लंडच्या राजाचा जावअी पडला, त्याची राणी त्या जर्मनला आपल्या बापावर तीर मारताना मध्ये पडून निवारणार तर नाही! अशा कित्येक प्रकारच्या हास्यकारक चर्चा करताना आम्ही त्या बंदीवानांस जेव्हा पाहू आणि अैकू तेव्हा मोठी गंमत वाटे. पण त्या चर्चा त्या कोठडीबंद बंदीवानांशी करता करता त्या वॉर्डराचा तीन तासांचा पहारा केव्हा निघून जाअी याचा त्यास पत्ता देखील लागत नसे. कोलूचे काम देखील बंदीवानांस तितके त्रासदायक वाटेनासे झाले. कारण त्यांच्यातील विनोदी

लोक कोलूच्या दांड्यास फिरविताना अत्यंत कठिण जाअू लागले म्हणजे मोठ्याने ओरडत ''अरे मित्रा, कोलू, फिर! थोडे दिवस अुरले आहेत आता! मग तुला चालवावयास कोणी येणार नाही. मग स्वस्थ गंजत पड!'' ही अेकाची आरोळी अैकताच सर्व घाणेवाले रांगेने ती विनोदी गर्जना करीत ''अरे फिर!मित्रा फिर! थोडे दिवस अुरले!'' आणि त्या आवेशात, ते थोडे दिवस अुरले या कल्पनेत, कोलूचे दांडे आणि चक्रे झपाझप फिरत. अेका अर्ध्या तासात अेक तासाचे काम होअून जाअी. हस्तश्रम करणाऱ्या बंदीवानांचीच ही गोष्ट नसे, तर त्यांच्यावर नेमलेल्या बंदीवानांतील अधिकाऱ्यांचीही तीच स्थिती. तेही वीस वीस पंचवीस पंचवीस वर्षांच्या बंदीची शिक्षा लागलेले. तंडेल, पेटीऑफिसर कसे तरी आपले तीनचार तास देखरेखीचे काम करीत कंटाळून रडतकढत असावयाचे. पण आता ते बंदीगृहात येताच कुठली तरी लढाअीची नवी बातमी आणून तिची बंदीवानांतील दुद्वाचार्यांशी चर्चा करीत आणि आपल्या अिंग्रजांचे राज्य अुलथताच होणाऱ्या सुटकेस अनुकूल असा अर्थ त्यातून तिला सारखा पिसून काढण्यासाठी कल्पनेचा हलका कोलू फिरवीत अुभे राहत. अितक्यात यास सोडविणारा दुसरा तंडेल व पेटी ऑफिसर यावा! त्यास पाहताच त्या पहिल्या राजश्रींनी चमकून म्हणावे, ''काय तीन तास होअून गेले? अमुक वाजले! काय बुवा वेळ कसा निघून गेला कळले देखील नाही!'' अशा मन:स्थितीत पूर्वी बंदीवानांस छळण्यातच जी त्यास करमणूक करून घ्यावी लागे ती बरीच ढिली पडून या नव्या करमणुकीत ते तंडेल लोक गढल्याने कामकरू बंदीवानांचे कष्टही बरेच सुसह्य होत चालले. दृष्टादृष्ट होताच भांडणतंटे आणि कुत्र्यासारखे गुरगुरणे व शिव्यागाळीस सुरवात होण्याचे स्थली परस्परांस पाहताच बंदीवानांस जिज्ञासा काय, बातमी काय? आणि काहीही बातमी असली तरी तिचा निष्कर्ष म्हणून अेकच काढून 'चला, थोडे दिवस अुरले' म्हणून हासत परस्परांचा निरोप घेत.

अशा रीतीने बंदीवानांत युद्धाच्या बातम्या अैकण्याची जी ही जिज्ञासा त्या युद्धवृत्तान्ताच्या स्वाभाविक आकर्ष-कत्वाने आणि त्यातही त्यांच्या स्वार्थाचा प्रश्न युद्धाच्या परिणामाशी संलग्न झाल्याने जागृत झाली होती आणि अेकंदरीत त्यांच्या मनात जी अेक अपूर्व खळबळ अुडाली होती तिचा लाभ घेअून हिंदुस्थानविषयक राजकारणाची रुची आणि कळकळ त्यांच्यात अुत्पन्न करण्याचा आम्ही निश्चय केला. जो तो आमच्यापाशी बातमी मागण्यास येअी. शुद्धीकरणा-मुळे असंतुष्ट होत चाललेले मुसलमान देखील आता आम्हास अगदी भक्तिभावाने पाहू लागले. कारण त्यास लढाअीची बातमी अितर राजबंदीवान बारीच्या मनाप्रमाणे अुलटीसुलटी सांगत; पण आम्ही आणि आमच्या वळणातील लोक जशी असेल तशी सांगण्यास कचरत नसू ही त्यांची निश्चिती झाली होती. अशा वेळी आम्हास कोणी बातमी विचारण्यास आले की, आम्ही त्यास अट घालावी की, तू वाचावयास शिकशील तर तुला प्रत्यही मिळेल ती बातमी सांगू. या आमिषाने पूर्वी काही केले तरी न शिकणारे कित्येक लोक वाचावयास शिकले.

लढाअीपूर्वी हिंदुस्थानातील अज्ञ लोकांच्या कोटी कोटी जनसंख्येत जगत् दोन-तीन राज्यांतच काय ते वाटलेले असे. हिंदू असला तर अेक विलायत किंवा फार तर काबूलचा अमीर यापलीकडे त्याचे भौगोलिक किंवा राजकीय ज्ञान मुळीच गेलेले नसे. पृथ्वीवर विलायत किंवा काबूल सोडून अितर मोठमोठी राज्ये आहेत हे सांगितले तर त्याला आश्चर्य वाटे. त्यांची नावे तर त्याला मुळीच येत नसत. अेक अिंग्रज आणि दुसरा अमीर मुसलमान असला तर तो तिसरा अेक राजा सांगे, तो म्हणजे तुर्की सुलतान! यामुळे लढाअी सुरू होताच किती तरी दिवस बंदीवानांत ती अिंग्रज आणि सुलतान यांमध्येच आहे असे वाटे. कारण तिसऱ्या कोणा राष्ट्राची त्यास कल्पनाच नाही. परंतु अिंग्रज आणि मुसलमान त्यांच्या परिचयाचे होते. अशा स्थितीत आम्ही त्यांच्या युद्धविषयक जिज्ञासेचा लाभ घेअून त्यास बातमी सांगण्याचे आधी पृथ्वीवरील देशांची नावे पाठ करा आणि ही मानचित्रे (नकाशे) समजून घ्या म्हणून अट घालावी. विटेच्या तुकड्याने, भिंतीवरच्या चुन्यावर किंवा शक्य तर पाटीवर यूरोप, आशिया अित्यादिक मानचित्रे काढून आम्ही आणि आमच्या सहकाऱ्यांनी ती बंदीवानांस समजून द्यावीत. जीव गेला तरी जे भूगोल शिकते ना ते त्या बातम्यांसाठी तो शिकू लागले. जर्मनी, फ्रान्स, ऑस्ट्रीया, रशिया, मिसर, बेलजियम, सर्व्हिया अित्यादी राष्ट्रांची नावे आम्ही बंदीवानांकडून पाठ करवून घेत असू. नंतर मानचित्रावर त्यांची अवस्थिती कुठे आहे ते दाखवून युद्धघटना समजून देअू. त्यांच्यात जे चाणाक्ष होते त्यांस पुढे त्या त्या भिन्न राष्ट्रांची राज्यघटना कशी असते हे शिकवीत गेलो. त्यांस राजा तेवढा माहिती.

म्हणून फ्रान्सचा राजा हटला, अमेरिकेचा राजा रागावला असे ते म्हणत. आणि जेव्हा प्रथम कोणी सांगावे की, अरे तिथे राजाच नाही तर विचारीत, तर मग लढाओी कोण करतो? त्याविरहित त्यांची राजाराजांच्या लढण्यांची कल्पनाही भारतादिक कथांवरून अुचललेली असल्याने द्वंद्वयुद्ध खेळतात असे त्यांस नेहमी वाटे. रशियाचा राजा अगदी अशक्त आहे- म्हणजे रशियाच्या राजाचे हात किरचिव आणि शरीर किरकोळ असा ते करीत आणि जर्मनीचा बादशहा धष्टपुष्ट असल्याने तो रशियाचे राजास सुपारीसारखा खाअून टाकील ही त्यांची आशा असे! त्यामुळे कोण कोणास जिंकणार ही गोष्ट ठरविताना ते प्रथम विचारीत बेल्जमचा वा दुसरा कोणी राजा कसा लढतो? घोड्यावर बसण्यात पुष्कळ पटाअीत असेल नाही? कैसरच्या शरीराविषयीची वर्णने तर अैकण्यासारखी होती! तो धष्टपुष्ट होता अगदी भीमसेनाअितका लठ्ठ झाला होता. तो किल्ल्याची दारे हाताच्या ठोशासरशी चूर्ण करी. फ्रान्सच्या राजास तर त्याने अेकदा मानगुटी धरून अेका धक्क्यासरशी खाली बसविले होते! जर्मन बादशहा अधिक उंच आहे की रशियाचा? म्हणून आम्हास अेकाने विचारलेला प्रश्न आम्हास अजून स्पष्टपणे आठवत आहे; आणि रशियन राजाच नव्हे तर लोकही जर्मन लोकांपेक्षा साधारणतः उंच आणि धिप्पाड असतात असे आम्ही सांगताच त्यांची झालेली संशयी मुद्रा आणि तर मग जर्मन राजाचे या रशियाचे राजाशी जुंपल्या जाणाऱ्या युद्धात कसे होअील अशी चिंतित आकृती आम्हास दिसत आहे! या त्या बंदीवानांतील 'राजा' विषयींच्या आणि राज्याविषयींच्या अज्ञानास घालवून 'राजक' म्हणजे काय, राजकाप्रमाणे प्राजक (Republic) नावाची नवीन राज्यघटना कशी असते, तिकडची राज्ये, लढाया, संधी अित्यादी कारभार राजाची व्यक्ती न करता पंचसभा कशा करतात, राजा आणि अध्यक्ष यात फरक काय, अमेरिका व फ्रान्स येथे अध्यक्ष कसे असतात अित्यादी शासनशास्त्रातील व्यावहारिक आणि तात्त्विक चर्चा करून करून आणि ती नीट ध्यानात ठेवून अुत्तरे बरोबर दिली तरच बातमी सांगू अशा अटी घालून घालून त्या युद्धाच्या पहिल्या वर्षाच्याआतच त्या बंदी जगतात भौगोलिक ज्ञानाचा आणि राजकारणाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा आणि स्वरूपाच्या माहितीचा आश्चर्यकारक फैलाव करू शकलो. पुढे पुढे युद्धाच्या कथा अैकण्याचा छंदच बंदीवानांस लागत चालला. या बातम्यांचे मर्म भूगोल, मानचित्रे आणि राज्यघटनांचे ज्ञान असले म्हणजे अुत्तम प्रकारे समजून कितीतरी अधिक समाधान होते हे जसजसे त्यांच्या अनुभवास येअू लागले तसतसे कित्येक बंदीवान आपण होअून आम्हास ती मानचित्रे समजावून द्या, हे सांगा, ते सांगा, अित्यादी ज्ञान आग्रहाने विचारून शिकू लागले. बातमीच्या आमिषामुळे अनेकांस वर्तमानपत्रे बाहेर जाअून स्वतः वाचावयास नादही आम्ही लावू शकलो.

हिंदुस्थानचा लाभ पहा.

बंदीवानांच्या सृष्टीचे भौगोलिक आकुंचितपण घालवून तीस विस्तृत करविण्याची खटपट करीत असता आम्ही अर्थात हिंदुस्थानच्या भूगोलाचा, मानचित्राचा, आणि राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास त्यांच्याकडून विशेषतः करून घेववीत चाललो. बंदीवानांस प्रथम 'जर्मन' सहजच आवडला. कारण 'अिंग्रज' काही कधी कोणा बंदीवानांस सुखासुखी सोडीत नसतो आणि अिंग्रजांचे राज्य जर्मनने घेतल्यास तो त्यांस सोडून देअील अशी त्यांची भावना होती. म्हणून जर्मन वाअीट आहे असे म्हणणे त्यांस बिलकुल खपत नसे. त्यायोगे जेव्हा आम्ही प्रथमतः हिंदुस्थान देशावर लढाअीचे काय परिणाम होतील आणि हिंदुस्थानने आपले कार्य साधण्यासाठी काय डाव खेळले पाहिजेत हे आमच्या संस्थेतील सभासदांस आणि त्यांच्याकरवी अितर बंदीवानांस सांगत आलो, तेव्हा जर्मनी जर हिंदुस्थानावर स्वारी करू शकला तरी तो हिंदुस्थानास छळील. केवळ जर्मनीच्या विजयात तरी तुम्हांस काय लाभ? असे आमचे सांगणे त्यांतील पुष्कळांस किती तरी अप्रिय वाटे! आम्ही नेहमी गाढवाची गोष्ट सांगावी, ''अेक कुंभार पडला, तर त्यावर दुसरा जर्मनी कुंभार चढला. तुम्ही आपले गाढव ते गाढवच! तेव्हा जर्मनचा विजय झाला तर हिंदुस्थानने जिंकले, ही कल्पना खुळी आहे.'' असे समजावून सांगितल्यावर पुष्कळ लोकांस ते पटे. तेव्हा मग आपल्या हिंदुस्थानच्या पदरात या महायुद्धाच्या धांदलीत जर काही लाभ पडावयाचा असेल तर तो कसा पडेल आणि त्यासाठी सर्वांनी काय केले पाहिजे हे त्या बंदीवानांस विशदपणे सांगता येअी.

जर्मन आला तरी काय हिंदुस्थानावर तोही कुरघोडीच करू पाहील ही गोष्ट समंजस हिंदू बंदीवानांना पटे; पण तुर्क किंवा अमीर आला तरी हिंदुस्थानास काय लाभ! असे सांगू गेले तर मुसलमानांस मात्र ते मुळीच पटत नसे. सुलतान हा त्यास देवासारखा. त्यांच्या कथापुराणातून आणि धर्मातून त्या शब्दाभोवती कोण आश्यर्चकारक रचना गुंफलेल्या. लहानपणापासून सुलतान म्हणताच गौरव आणि आशा त्यांच्या हृदयात अुत्पन्न व्हाव्या असे शिक्षण त्यांस पाळण्याच्या गाण्यापासून दिलेले. तो सुलतान हिंदुस्थानावर स्वारी करणार – आणि तुम्ही म्हणता हिंदुस्थानास काय लाभ! काय म्हणजे अिंग्रजांस हाकून मुसलमानी राज्य स्थापिले जाणे हा! परंतु सुलतानचे राज्य हेही परकी राज्य आहे!- ही वाक्यरचनाच त्यांस समजत नसे. अेखादा अितिहास जाणणारा मौलवी वा सुशिक्षित बंदी असला अणि त्यास तुर्कांनी अरबांवर, अरबांनी अिराण्यांवर, अिराण्यांनी पठाणांवर अणि पठाणांनी, अिराण्यांनी, मोंगलांनी - सगळ्या विदेशी मुसलमानांनी हिंदी मुसलमानांवर कसे अणि किती अत्याचार केले हे जरी अितिहासाच्या आधारे दाखवून दिले तरी तो म्हणावयाचाच की, हिंदुस्थानावर सुलतानाने स्वारी करून त्याचे मुस्लीम राज्य हिंदुस्थानभर स्थापन व्हावे यातच हिंदुस्थानचा लाभ आहे. या त्यांच्या राष्ट्राभिमानशून्य धार्मिक अुन्मादात त्यांच्या जगाविषयीच्या गाढ अज्ञानाची भर पडलेली. मग त्यांच्या कल्पनांची काय गंमत विचारावी! अिंग्रज बादशाह त्यांच्या परिचयाचाच होता. पण हा कैसर त्यांना नवीन भेटला. त्याचे बळ, त्याच्या पराक्रमाच्या अद्‌भुत कथा ते रात्रंदिवस अैकत आणि स्वतः अैटीने सांगत. पण शेवटी त्या कैसरला अेवढे बळ आणि यश येते कसे हे विशद करण्याच्या हेतूने ते आपसात आणि विशेषतः हिंदू बंदीवानांस सांगत की, ते बळ कैसरला जे येते ते सुलतानाचे कृपेने!

मुसलमानांची तुर्की बढाअी

शुद्धी चळवळ सुरू झाल्यानंतर लढाअी सुरू झाली. त्यात तुर्कीने भाग घेताच आमच्या शुद्धी चळवळीने हतप्रभ होत चाललेल्या मुसलमानांस हिंदूंस बाटविण्याचा प्रयत्न करण्यास हे सुलतानाचे नाव अेक नवीन साधन मिळाले आणि आता अिंग्रजी राज्य बुडताच या हिंदुस्थानावर जर्मनीच्या कैसरची स्थापना सुलतान स्वतः येअून करणार असल्यामुळे, मुसलमानांची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित होअून त्यांस मोठमोठे अधिकार मिळणार आणि जे मुसलमान होणार नाहीत त्यांस शासनही मिळणार म्हणून ते वेडे पीर हिंदू बंदीवानांस अुघड अुघड सांगू लागले. त्यांस हटकून विचारले की, हे तुला कोणी सांगितले? की म्हणत बाजारात अेका अुर्दू पत्रात छापले आहे! कित्येक वेळा अज्ञान हिंदू बंदीवान आम्हास आंबट तोंड करून विचारावयास यावेत की, ''बडे बाबू, खरोखरीच का सुलतानचे राज्य हिंदुस्थानवर होणार असून मुसलमान बंदी तेवढे तो सोडून देणार आहे?'' अशा प्रकारच्या बातम्या मुसलमान वेडे पीर हिंदू बंदीवानांस सांगून त्यांस म्हणत, म्हणून तू आपला मुसलमान हो! या बातम्यांच्या रोगापासून हिंदूंचा बचाव करण्यासाठी आम्ही त्यांच्या या भाकडकथांची फटफजिती करण्याची संधी केव्हावी दवडीत नसू. हलके हलके बहुतेक हिंदूंस तुर्कांच्या बलाबलाचे ज्ञान पुष्कळच झाले. अणि नंतर आमची वाक्येची वाक्ये अैकून त्यांस पाठ झाल्याने ते त्या वाक्यांचा भडिमार करून अशा गप्पाष्टकी मौलवींची तोंडे अुघडताच बंद करीत. ''तुमचा हा सुलतान म्हणजे भूस भरलेला वाघ आहे. त्यास वीतीअेवढ्या बल्गेरियाने मारले, सर्व्हियाने झोडले, ग्रीसने तुडविले; गेल्या दहा वर्षांत दहा ठिकाणी त्याची हबेलंडी अुडाली. आणि तो हिंदुस्थानावर म्हणे स्वारी करणार! अिंग्रजांचा अेक फटकारा त्यास निवारण्यास पुरे आहे. जर्मनीच्या कुंकू लावण्याने त्यास काय ते महत्त्व; नाहीतर आजपर्यंत नाही ते त्यांनी कुठे अिंग्रजांचे नाव काढले! आणि सुलतान म्हणे कैसरला बळ देतो अणि यश देतो! कुठे कैसर अणि कुठे सुलतान? कुठे अिंद्राचा अैरावत आणि कुठे ही अैटमिय्यांची तट्टाणी!'' अशी ठरीव वाक्ये अुच्चारून हिंदू बंदीवान त्या वेड्या पीरांचा भ्रम अुतरून टाकीत.

जे शिक्षित झालेले होते अशा हिंदूंस मी जर्मनीची सेना, विमाने, रणनौका (लढाअू जहाजे) अित्यादी बळ आणि तुर्कीचे बळ यांची कोष्टके समजून देअी. मुसलमानांसही अशा व्यर्थ बढायांनी तुम्ही स्वतःचीच कशी फसवणूक करता ते सांगे. जे काही यश तुर्कीस मिळे ते देखील प्रमुखतः जर्मन दारूगोळा, शस्त्रास्त्र आणि शिक्षणाचे फळ होते आणि

स्वत: जर्मन सेनानायक त्या तुर्की सैन्याचे संचालन करीत होते या गोष्टी मी वारंवार येणाऱ्या त्या त्या बातम्या विशेषत: फैलावून स्पष्ट करी. मागे वर्णन केलेल्या आमच्या संस्थेच्या साप्ताहिक पळत्या किंवा बैठ्या सभांतून तरुण तुर्कांच्या अितिहासावर व्याख्याने देअून मी अनवर बेगादिक त्यांच्या पुढाऱ्यांचा यथोचित गौरव करून तुर्क लढाअीत मिळाल्याने जर्मनीचा हात हिंदुस्थानास पोचण्यास कसे साहाय्य झाले आहे आणि त्याचा फायदा हिंदुस्थानास करून घेता येअील तर!... कसा महत्त्वाचा अुपयोग होणारा आहे हेही माझ्या त्या वेळच्या राजकीय दृष्टिकोनाप्रमाणे निरीक्षून विशदपणे सांगे. आणि तुर्कांशी तेवढ्यापुरती योग्य ती सहानुभूती दर्शवून योग्य स्तुतीही करी. पण त्यांची ही अतिरेकी घमेंड मी चालू देत नसे. म्हणून मुसलमान मजवर सारखे दात-ओठ खात असत.

कैसर मुलसमान झाला नि आर्यही झाला

त्यांच्या या घमेंडखोर आणि दुष्ट हेतूने प्रेरित झालेल्या बढायांची फजिती अनेक वेळा मोठ्या गमतीने करावी लागे. अेकदा अेक आठ-दहा दिवस पोर्ट ब्लेअरभर आणि विशेषत: कारागृहात मुसलमानांनी दाट बातमी अुठवून दिली की, ''कैसर मुसलमान झाला! सुलतानाने त्यास साफ कळविले की, जर तू मुसलमान होशील तर मी रणात राहतो. नाहीतर आता आपल्या 'राजधानीस' परत जातो. तेव्हा कैसर घाबरला आणि मुसलमान झाला!'' ही बातमी ते हिंदू बंदीवानांसमोर जाणूनबुजून आढ्यतेने सांगत फिरत; तेव्हा हिंदू बंदीवानांतील स्वाभिमानी लोक मनातल्या मनात पाणअुतारा झाल्यासारखे वाटून 'खरेच का हे' असे विचारीत फिरत. शेवटी अेका आमच्या प्रचारकांतील अुत्साही वॉर्डर बंदीवानाने –जो स्वत: आर्यसमाजी होत– आम्हास म्हटले, ''महाराज, ही यांची बातमी खोटी आहे हे सिद्ध केले पाहिजे.'' आम्ही म्हटले. ''अरे ते असिद्ध वा सिद्ध का कोणी करीत बसते! त्यांची तोंडे बंद करण्यास मी तुला अेक युक्ती सांगतो. अुद्या बाहेरून कारागृहात आलास की मोठ्या अुत्साहाने बातमी सांगत फिर की कैसर 'आर्या' झाला. (तिकडे मुसलमान आर्यसमाजी या लांब नावाचा संक्षेप करून आर्या म्हणतात.) जिथे तुम्ही मुसलमान वॉर्डर गप्पा छाटीत बसलेले पहाल, तिथे तुम्ही हिंदू वॉर्डर पण कैसर आर्य झाला म्हणून गप्पा ठोकीत बसा. कुणी विचारले की, याला काय पुरावा? तर म्हणावे, बाजारातील हिंदी पत्रात वाचले!''

झाले, दुसरे दिवशी संध्याकाळी कारागारात कैसर 'आर्या' झाला म्हणून बातमी अुठली. मुलसमानही दबून हे काय थोतांड आहे म्हणून आपसात विचारू लागले. शोध करता करता त्यांना ही बातमी अमक्या हिंदू वॉर्डरने आणल्याचे कळले. दुसऱ्या-तिसऱ्या दिवशी ते आणि तो अेकाच ठिकाणी रात्री नेमले जाताच त्यांनी विचारण्याच्या आधीच त्या हिंदूने कैसर आर्य झाल्याची म्हणजे आर्यसमाजी झाल्याची गोष्ट हिंदू वॉर्डरास सांगण्यास आरंभ केला. मुसलमान जळफळत मध्येच विचारू लागले, हे खोटे आहे, यास पुरावा काय! हिंदूने विचारले, कैसर मुसलमान झाला यास पुरावा काय? ते म्हणाले, अुर्दू पत्रात आम्ही वाचले. तो म्हणाला कैसर आर्य झाला हे हिंदी पत्रात मी वाचले. मुसलमानी वॉर्डर म्हणाले, कुठे आहे ते हिंदी पत्र? याने विचारले कुठे आहे ते अुर्दू पत्र? मुसलमान म्हणाले, आर्य काफरोंका धर्म है. हिंदू म्हणाला, अिस्लाम म्लेंच्छोंका धर्म है. असे होता होता गोष्ट वर्दळीवर गेली. त्या हिंदू वॉर्डराने वाक्यान् वाक्य अडी मारीत विचारले की, ''कैसरच्या ताटाखालचे मांजर तुर्क मुसलमानी धर्माची पत जर देवाचे घरी अेवढी असती तर सर्व्हिया, बल्गेरिया, ग्रीस हे सर्व अीसाअी धर्मीय, अणि अिस्लाम् धर्मीय तुर्कास समरांगणात चीत करते झाले तसे झाले नसते. मग तेव्हा जर देवाने मुस्लिमांसाठी कोणी जेब्रियन धाडला नाही, पण अीसायांसच विजय दिला तर अिस्लामी धर्मावरच त्याची सध्या अवकृपा आहे असे नाही का सिद्ध होत? मग कैसर यशस्वी अीसाअी धर्म सोडून हा अपयशी मुसलमान धर्म स्वीकारील तरी कसा? अितक्यावरही जर तो मुसलमान होणे संभवनीय आहे म्हणाल, तर मग तो मुसलमानाचा पुन्हा आर्य झाला ही बातमी संभवनीय आहे! कारण काही मुसलमान आर्य होतात!''

या वादाची बातमी दुसरे दिवशी जमादारापर्यंत पोचली. तोही कैसर मुसलमान झाला म्हणून म्हणणारा मुसलमानच. पण करतो काय, त्यापुढे कोणीही मुसलमानांनी कैसर मुसलमान झाल्याची गोष्ट काढली की, हिंदूंनी तो हिंदू झाल्याची

– आर्य झाल्याची गोष्ट काढलीच म्हणून समजावे. असे होअून मुसलमानांनी अखेर ही बातमी पसरविण्याचा नादच सोडून दिला.

तुर्क युद्धात पडल्याने मुसलमानांच्या हिंदुस्थानात अिस्लामी राज्य स्थापण्याच्या अुपजत आकांक्षा त्यांच्यातील चोरापोरांपर्यंत अशा अुद्दीपित झाल्या, तर जेव्हा मधून मधून अफगाणिस्थानचा अमीर देखील लढाअीत समाविष्ट होअून ब्रिटिशांशी युद्ध पुकारीत आहे म्हणून बातमी अुठे तेव्हा तेव्हा तर त्यांच्या अुद्दीपनास किती भरती येत असेल ते सांगावयास नको. विशेषतः पठाण तर नुकत्याच पडलेल्या पावसाळ्याच्या पहिल्या सरीसरशी भरलेल्या डबक्यातील बेडकासारखे सारखी 'ट्राव ट्राव' करून अुड्या मारीत हिंडू लागले. या पठाणाने वीतभर बातमी अुठवली की त्याने हातभार अुठवावी. केवळ तुर्क आणि अनवर बेगच जोवर लढाअी करीत होता तेव्हा तो फार फार तर अिंग्रजांच्या सेनाच्या सेना भस्म करी किंवा बस्रा घेअी. पण अमीराची गोष्टच निराळी. तो अनवरप्रमाणे नुसत्या बस्ऱ्यास थोडाच थांबणार! अमीर केवळ सिंधुनदी अुतरून देखील थांबत नसे तर ती अुतरण्याचे आधीच आज लाहोरच्या दारावर ठोठावी, तर अुद्या सरहिंदवर भडिमार चालवी! कारागाराबाहेरून येणारे जाणारे पठाण वॉर्डर आणि पेटी ऑफिसर आत पाय टाकताच अुतावळ्या जिभेने आणि बावरलेल्या घाअीने अशी काही बातमी सांगत की, बंदीवानांत अेकच खळबळ अुडून जावी! अेकाने सांगावे अमीराने लाहोर घेतले, तर दुसऱ्याने म्हणावे कैसरने लंडन घेतले! बातमीला आधार? त्या नाही तर त्या टापूचा 'मुनशी'! आणि 'अुर्दू अखबार'!

मूर्खपणातील सुसंगती

परंतु पठाणांच्या या हास्यास्पद मूर्खपणाच्या बुडाशी जो अेक लक्षात ठेवण्यासारखा जात्याभिमान असे तो मात्र मी त्यांस साहजिकच हसणाऱ्या हिंदूंच्या ध्यानात आणून दिल्यावाचून राहत नसे. 'मुसलमानांतील चोर पोर अडाण्यापर्यंत हिंदुस्थानावर कोणी मुसलमान राजा चढून येत आहे हे अैकताच त्याविषयी केवढी सहानुभूती अुत्पन्न होते ती ध्यानात ठेवा. आणि या सहानुभूतीचे कृत्यातही रूपांतर होण्याचा संभव संधी मिळताच थोडा थोडका असणार नाही. या मुसलमानी प्रवृत्तीचा त्यांस जरी अभिमान वाटत असला तरी हिंदूंच्या हितास ती किती घातक आहे आणि तिच्यावर हिंदूंना सदोदित किती कडक पहारा ठेवला पाहिजे ते लक्षात आणा. तसेच लहानपणापासून अिस्लामी राज्याची ही आकांक्षा त्यांच्या घरोघर धर्म म्हणून कशी शिकविली जात आहे पहा – आणि तुम्हां हिंदूंतील किती लोकांस हिंदुस्थान, हिंदुसत्ता, हिंदुराज्य अित्यादी शब्दांचा अर्थ तरी कळत आहे हेही पहा! दहा हजारांत अेकासही अर्थ देखील कळत नसेल, मग सहानुभूतीचे नाव कशाला! पठाणांचे अेक स्वतंत्र राज्य अुरलेले आहे – काबूलचे. त्याचा त्यांच्या खाण्यात, अुठण्याबसण्यात अुच्चार चाललेला असतो. तुमचे हिंदूंचेही अेक तितकेच लहानमोठे स्वतंत्र राज्य आजही जिवंत आहे – पण तुम्हांस त्याचे नाव तरी माहीत आहे का? नेपाळचे. ते राज्य हिंदू आहे की मुसलमान ही गोष्ट देखील तुम्हांतील अशिक्षित कोटी कोटी जनांस माहीत नाही, आणि तुमच्यातले सुशिक्षित? - ते कित्येक माझ्याशी नेपाळ हिंदुस्थान देशाचा भागच नाही. तो अेक निराळाच देश आणि ती अेक निराळीच जाती असल्यामुळे ती आम्हांस चीन, अिराण, अफगाणिस्थान व सर्व्हियासारखी परदेशी आहे म्हणून वाद घालतात!

आणि खरोखरच अंदमानमध्ये नेपाळच्या भवितव्यासंबंधी आणि हिंदू संघटनाचा तो अेक महत्त्वाचा आधारस्तंभ कसा होअू शकेल याविषयी जेव्हा मी संवाद करी तेव्हा बहुतेक राजबंदीवानांस नेपाळशी आपला काय संबंध, ते अेक कुठलेसे भूतानप्रमाणे कोण्या परकी रानटी लोकांचे यःकश्चित् परदेशी संस्थान आहे म्हणून शंका येअी आणि तिचे अनेक वेळा गंभीर कोटिक्रम रचून समाधान करावे लागे

युद्धाचे दिवसांत बातम्या अैकून अैकून आणि असे निरनिराळे विस्तृत राजकारणाचे विचार रात्रंदिवस कानावर आदळत जाअून जाअून अंदमानमधील हजारो बंदीवानांचे राजकीय विचारक्षेत्र आणि राष्ट्रीय भावनोत्कट्य पुष्कळच विकास आणि विस्तार पावत गेले. अंदमानात जी संघटना आणि प्रचारकार्य आम्ही करू अिच्छित होतो त्यास युद्धाच्या

घटनेने असे महत्त्वाचे साहाय्य दिले आणि त्या संधीचा अुपयोग करून घेण्यास आमची सर्व मंडळी हेतूपूर्वक सारखी झटत राहिली.

पुन्हा कामास लावले.

लढाअीच्या वेळोवेळी येणाऱ्या बातम्या जशाच्या तशाच सांगण्याच्या आमच्या परिपाठामुळे तुर्की विरुद्ध बातम्या सांगतात म्हणून मुसलमान जसे रागावत तसेच अिंग्रजांच्या वतीने खोट्यानाट्या बढाया आम्ही मारीत नसू म्हणून बारीही रागावे. या वेळचे पर्यवेक्षकही आकुंचित राष्ट्रीयत्वाने भरलेले अेक गृहस्थ होते. त्यांनाही माझे करणे दुष्टपणाचे वाटून मजवर ते शत्रूसारखी कडक दृष्टी ठेवू लागले. त्यातच लढाअीचा पहिला धक्का अंदमानला बसून, समुद्रात कोणी जर्मन रणनौका फिरत आहे म्हणून बातमी आली आणि त्या संकटापासून पोर्ट ब्लेअरला सुरक्षिततेस्तव मागविल्या गेलेल्या ब्रिटिश सैन्याचे तुकडीसाठी तरटे अित्यादी सामान करण्याविषयी कारागृहात बंदीवानांवर कामाची अेकच सक्ती सुरू झाली. तेव्हा तर आमच्यावर अधिकाऱ्यांची अुघडच अवकृपा झाली. कारण त्या सेनेसाठी तरटे करण्याच्या धांदलीत सर्व बंदीवानांस छिलका कुटण्याचे काम देण्यात येअून त्या कामाचे परिमाण पाच पाच सहा पट सरसहा वाढविण्यात आले! दोन पौंड छिलका दिवसास कुटून द्यावा लागे तिथे दहा दहा पौंड छिलका कुटून घेण्याचा तडाका चालला. मारहाण चालली. राजबंदी असे आम्ही थोडेच - जन्मठेपीचेच बहुतेक अुरलेलो होतो. कारण संपाचे फळ म्हणून बाकीचे हिंदुस्थानात धाडून दिल्याचे मागेच सांगितले आहे. त्यांचा विरोध होअू नये म्हणून बारीने त्यांच्यातील माणसासच त्या कामावर आणि बंदीवानांपासून ती वाढलेली मेहनत करून घेण्यावर देखरेख नेमण्याचा मान दिला! अशा कामी अुपयोगी पडत गेले तर पुढे स्वतःला हस्तश्रमांची सूट मिळून वॉर्डरकीही मिळण्याचा संभव असतो हेही अुघड होते. तेव्हा राजबंदीवानांची ब्याद, ''तुम्ही काही करू नका, केवळ या चोरापोरांकडून काम करवून घ्या'' असा मोठेपणा देअून बारीने दूर सारण्याचा प्रयत्न केला तो बराच यशस्वी झाला. हे साहजिकच होते. परंतु दुर्दैवेकरून आमच्या देखरेखीखाली आलेल्या भागात छिलका माणशी दोन नाहीतर तीन पौंडाहून अधिक कुटला जाणार नाही असे लवकरच दिसू लागले. बंदीवान साफ म्हणत, ''लढाअी यांची! आम्ही काय म्हणून दिवसभर मरावे! निर्बंधानुरूप दोन पौंड काम घ्या. दोन दिवसांची सूट मागितली तर शिक्षेतून ते कमी करवत नाहीत आणि लढाअी जुंपली म्हणून म्हणे दहा दहापट अधिक काम करा. आम्ही साफ करीत नाही! होअील तेवढे करू!'' या त्यांच्या प्रतिवादास आम्ही काय अुत्तर देणार? आम्हा स्वतःसच त्यांचे म्हणणे योग्य वाटत होते. आम्ही ज्या भागात असू त्या भागात मारपीट करण्याची तंडेल जमादारांची सहसा छाती होत नसे, हा बंदीवानांत अगदी विश्वास असे. तेव्हा ते पुरे काम करून मग जे होअील तेच थोडेबहुत अधिकही करून स्वस्थ बसले. संध्याकाळी आमच्या भागात सर्वांपेक्षा काम कमी भरले – पण निर्बंधाने स्थिर केलेल्या प्रमाणाहून अधिकच भरले, तेव्हा अर्थातच बारीची गर्जना सुरू झाली. तंडेलाचा पट्टा हिसकला. मुसलमान आमच्या पक्का विरुद्ध. त्याने बारीस रातोरात भेटून आम्ही बंदीवानांस चिथावले, आम्ही त्यांस राजद्रोह शिकवितो अित्यादी खऱ्या खोट्या वाटेल त्या थापा मारून सर्व दोष आमच्यावर लादला. दुसरे दिवशी पर्यवेक्षकही रागाने आम्हास 'देखरेखी'च्या सिंहासनावरून पदच्युत करून आणि दोरीचे सोपे आणि नित्याचे कामही न देता शिक्षा म्हणून ते छिलका कुटण्याचे काम देअून निघून गेला. त्या बंदीवानांतच लंगोटी नेसून आमचा छिलका कुटीत घामाघूम होअून बसलो. परंतु संध्याकाळी आमचा छिलका अेक पौंड काय तो भरला! आम्ही आपल्या ठरलेल्या परिमाणाबाहेर छिलका कुटीत नाही किंवा अितर बंदीवान कुटून गुपचिप भक्तिभावाने साहाय्य म्हणून देत असताना घेतही नाही, हे पाहून माझ्या बरोबरीचे अितर बंदीवानही अर्थातच मरे मरेतो काम करीतनासे झाले. तेव्हा बंदीवानांत अुघडपणे मिसळून काम करण्याची आणि बसण्याअुठण्याची आम्हांस अलीकडेच मिळालेली सवलतही काढून घेण्यात येअून आम्हास त्या सात क्रमांकाच्या अेकान्त चाळीत पुन्हा बंद करण्यात येअून ते छिलक्याचे कठिण काम तसेच नेमून देण्यात आले.

ज्या तंडेलने आम्ही 'सरकारके विरुद्ध' बंदीवानांस शिकवितो म्हणून बारीस कागाळी केली होती त्याने आणि अशा अनेक चुगलखोरांनी त्याच सरकारच्या विरुद्ध आमच्यापाशी आणि आमच्या समक्ष देवाच्या प्रार्थना देखील

केलेल्या होत्या. पण त्यांची असली कागाळी सांगण्याचा चुगलखोरपणा आम्ही करणार नाही ही त्यांची निश्‍चिती असल्याने त्यांना माझ्यावर वाटेल ती बालंटे निर्भयपणे रचता येअून आपली पोळी पिकविता येअी.

याच संधीस मागे शुद्धी प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे बंदीवान जगतात आमची वाढत चाललेली प्रतिष्ठा हाणून पाडण्यासाठी आणि आम्हास मानसिक यातना देण्यासाठी दुय्यम अधिकाऱ्यांच्या फुसीने काही मुसलमान वॉर्डरांस आम्हास बीभत्स शिव्या हासडीत तासोन्‌तास आमचेसमोर अुभे राहण्यास किंवा तुरुंगभर भटकत फिरण्यास मोकळीक झालेली! असा सारखा ससेमिरा आमच्यामागे लावण्यात आला.

पण याच वेळी त्रासात आणि अवशतेतही आम्ही आपले कार्य करण्यास अुत्साहित करणाऱ्या घटना अेकामागून अेक घडत चालल्या.

अेम्डेनचे आगमन - रशियाचा अधिकारी भेटला

आमच्याकडील लक्ष काढून टाकून पोर्ट ब्लेअरच्या अधिकाऱ्यांची सारी शक्ती तीव्रतेने आपल्याकडे आकर्षून घेतल्यामुळे आम्हास थोडा विसावा मिळू देणारी पहिली गोष्ट म्हणजे अंदमानच्या समुद्राच्या आसमंतात ‘अेम्डनचे’ आगमन ही होय. हिची बातमी अुडत अुडत पसरल्यामुळे प्रत्यक्ष सरकारी हालचाल होण्यापूर्वीच बंदीवानांत हालचाल अुडाली होती. अितक्यात मद्रासवर भडिमार झाल्याचे वृत्त आले. सरकारने ते गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न करताच नेहमीप्रमाणे ते गुप्त तर राहिलेच नाही; पण अतिशयोक्त रूपाने वसाहतीभर पसरले. अितक्यात त्या वसाहतीत अुभ्या अितिहासात कधीच न घडून आलेली अधिकाऱ्यांची तारांबळ आणि सैनिक सिद्धतेची धांदल अुडाली. तुरुंगाच्या शेजारीच दारूचे कोठार आणि शस्त्रागार स्थापण्यात आले. तुरुंगाभोवती चर खोदण्यात येअून तुरुंगात अिंग्रजी सोजिरांचा पहारा ठेवण्यात आला. कलकत्त्याहून घाअीघाअीने गोरी पलटण मागविण्यात आली. अिंग्रज अधिकारी रात्रभर समुद्रावर पहारे ठेवून निजू लागले. थोडेच दिवसांत लढाअू रणनौकाही येअू-जाअू लागल्या. कधी फ्रेंच रणनौका तर कधी रशियन विध्वंसिका (ड्रेडनॉट). पोर्ट ब्लेअरला थांबून अेक-दोन दिवस पहारा देअून जात. यांपैकी रशियन आणि अितर रणनौकांचे नौकाध्यक्ष आम्हास पाहण्यासाठी कारागृहात केव्हा केव्हा येत असत. रशियन रणनौकांचा अधिकारी आम्हाशी बराच वेळ संवादही करून गेला. युरोपात त्या मंडळीस आम्ही अंदमानात बंदीत आहोत या गोष्टीचा विसर पडलेला नाही असे तो म्हणालेला अैकून आणि ती ये-जा पाहून आम्हास समाधान वाटल्यावाचून राहिले नाही.

या सरकारी हालचालींवरून असे स्पष्ट होत होते की, युरोपीय महायुद्धाच्या रणक्षेत्रात अंदमानचा धागा प्रत्यक्ष रूपाने कुठेतरी गुंतलेला आहे. आम्हांस माहीत असलेल्या अभिनव भारतीय आणि अितर हिंदी क्रांतिकारक संस्थांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नांच्या पूर्वपीठिकेवरून युद्ध सुरू होताच अंदमानचा क्षेत्रबिंदू हा त्या महायुद्धाच्या विस्तृत कक्षेतील अेक रणक्षेत्रबिंदू झाल्यावाचून बहुधा राहणार नाही असे वाटतच होते. बारीसुद्धा अितर युरोपिअन अधिकाऱ्यांनी सैनिक हालचालींचा नक्की सुगावा लागू न देण्याची किती जरी धडपड केली तरी हेही आम्हास कळून चुकले होते की, अेम्डेन अंदमानवर छापा घालण्यासाठीच आसमंतात भटकत आहे. पुढे ही जर्मन रणनौका अेकदा-दोनदा अंदमानवर छापे घालण्यासाठी आल्या–गेल्याची भूमिका अुठून तिकडे बंदीवानांची आणि सरकारची बरीच धांदल अुडाली. या जर्मन रणतरीचे अंदमानभोवती घुटमळण्याचे साहसी कार्य ते बंदर अितक्या मोठ्या महत्त्वाचे होते असे केवळ नसून, त्यांचा अेक प्रमुख अुद्देश तेथे असलेल्या आम्हा हिंदुस्थानी बंदीवानांची मुक्तता करणे हा होता हे आम्ही जाणून होतो. तेथील साधारण बंदीवान तर आशेच्या अत्युच्च लाटेवर यथेच्छ विहार करीत होते. पूर्वीचे ‘थोडे दिवस राहिले!’ हे वाक्य जाअून, ज्याचे त्याचे तोंडी ‘चले भैय्या आज या कल!’ असे वाक्य गुंजू लागले. कोणी धापा टाकीत येत आणि सांगत की, जर्मनीची रणतरी आली! ते पहा सर्व साहेब लोक बंगले सोडून दुर्बिणी लावून तिकडे धावत आहेत! आणि साहेब लोक धावतही असत खरेच. अेम्डेनचा आणि अेकंदर जर्मन नौसाधनाचा (navy) प्रताप अैकून त्या मूठभर अिंग्रजी दळाच्या मनात अेकदा दोनदा तरी खरोखरच भयंकर चिंता अुत्पन्न झालेली होती. बंदीवान तितका वेळेवर त्यांच्यावर

अुलटल्यावाचून राहणार नाही ही त्यांची शंका अगदीच अस्थानी नव्हती. त्यातही त्यांच्यापाशी लढाअू साहित्य अगदी थोडे. समुद्रात पडलेले ते अेक पृथ्वीचे ढिगूळ! मूठभर अिंग्रज तेही सैनिक व्यवहारात अनभ्यस्त. जर अेखादे प्रबल जर्मन विध्वंसक किंवा रणतरी येती तर त्यांची काय कथा होती? पण अेका साम्राज्याच्या पूर्वापार परंपरेत मुरलेले ते अिंग्रज लोक - ही सगळी भीती गिळून अंदमान लढविण्याचा निश्चय करून होते. अेकदा जर्मन रणतरी आली म्हणून त्यांच्या बायकापोरांपर्यंत धांदल अुडाली त्यात काहीच आश्चर्य नव्हते. आश्चर्य हे होते की, त्या हजारो बंदीवानांच्या आणि परक्या आणि शत्रुवत बिघडलेल्या बंदीवानांच्या छातीवर ते मूठभर लोक जसेचे तसे राज्य करीत अंदमानास चार वर्षे रक्षून राहिले. नारळाचे अेक झाड कोणास अुपटून दिले नाही, की बंदीवानांचा ठरलेला २ पौंड चिलका वा ३ पौंड दोरी अेका रत्तलाने सूट दिली नाही. जसेचे तसे ते काम, ते निर्बंध ते शासनचक्र चालविलेले होते!

अिंग्रजाची चिकाटी! आमचा भाबडेपणा

'साहेबांचा' हा शूर स्वभाव आणि ही हट्टी जातीय चिकाटी हिंदुस्थानी लोकांस पेशवाअीअखेर जशी ओळखता आली नाही तशीच आजही येअू नसे याचे राहून राहून आश्चर्य वाटते. या लढाअीच्या दिवसांत वारंवार बंदीवानांनी भूमका अुठवाव्या, आज लंडन पडले. अगदी नक्की! किंवा जर्मन विध्वंसिका अगदी आज रात्री अंदमानावर भडिमार करणार; अगदी नक्की! कशावरून पण? कोणी सांगितले हे? ''कोणी म्हणजे, बबर्जीने, कमिशनर साहेबांच्या बबर्जीने, त्याने स्वतः कमिशनरसाहेबास लखोटा फोडताना पाहिले!'' पण लखोट्यात हीच बातमी होती म्हणून कशावरून? ''कमिशनर साहेब तो लखोटा वाचताच अेकदम खाली बसले आणि डोक्यावरची टोपी खाडकन टेबलावर आपटली!'' किंवा बारीसाहेबाच्या डोळ्यांतून पाणी आले. किंवा मिसीबाबा गुडघ्यात डोके घालून बसली!

अशा बातम्या जेव्हा जेव्हा ते बंदीवान आणीत आणि त्यांच्या सत्यत्वास वरील आधार देत, तेव्हा मला अगदी तशाच बातम्या अगदी निश्चित म्हणून धाडणाऱ्या पेशवाअीतील रावबाजींच्या वेळच्या पत्रव्यवहारात यशवंतराव होळकरांनी अिंग्रजांचा मोठा पराभव केल्याची अेक बातमी गारपिरावरच्या वार्ताहराने मराठ्यांस कळविल्याचा अुल्लेख आहे आणि त्यात त्या बातमीचा आधार म्हणून मुख्यतः हेच लिहिले आहे की, ''रेसिडेंटसाहेबांनी लखोटा वाचताच डोक्याची टोपी ताडकन भूमीवर आपटली!'' तोच आधार आणि तेच अनुमान दीडशे वर्षांजवळ काळ लोटला तरी हिंदुस्थानी वेडगळपणा करीत आहे; आणि तरीही अिंग्रजी टोपी अजून ज्यांच्या डोक्यावरची डोक्यावर स्थिर आहे.

खरोखर गेल्या दीडशे वर्षांत अिंग्रजांच्या राजकर्तृत्वाच्या चिकाटीत आणि सैनिक धैर्यात जसा फारसा फेर झाला नाही, तसाच त्यांचा त्या गुणांची पारख करून त्या मानाने त्या विपक्षाशी लढा देण्याची सिद्धता कशी करावी हे न समजणाऱ्या आमच्या वेडगळ भाबडेपणातही काही फारसा फरक झाला नाही! अिंग्रज दीडशे वर्षांत फारसे विसरले नाहीत; आम्ही फारसे अधिक शिकलो नाही! टोपी आपटण्याच्या अगदी अक्षराने अक्षर समान असणाऱ्या वरील अुद्‌गारावरून मला अंदमानात वारंवार असे वाटावे, आणि मी हिंदी बंदीवानांस म्हणावे, वेड्यांनो अेका लखोट्याने टोपी आपटणारा तो कोणी हिंदुस्थानी आहे की काय? तो अिंग्रज आहे. हजारात अेखादाच भ्याड निघेल. बाकी जेथे ते आहेत तेथे झूंजून घेतील. पहा तुमच्या हजारो बंदीवानांत दहा-पाच सिंह जसे शेळ्यांत निर्भय राहतात तसे राहत आहेत! टोपी आपटली! असे अुकडले असेल! आपटली असेल! मिसिबाबाला खेळून डुलकी आली असेल म्हणून गुडघ्यावर मान ठेविली असावी! रणतरीच्या भयाने कशावरून?

विपक्षाची कल्पना नीट असावी

विपक्षाशी तोंड द्यावयाचे तर त्यांच्या दोषांप्रमाणेच, किंबहुना दोषांपेक्षा त्यांचे गुणच अधिक परिचित करून पारखून ठेवले पाहिजेत. आणि म्हणूनच अंदमानात जाण्यापूर्वी मी ब्रिटिशांच्या शक्तीविषयी यथातथ्य कल्पना हिंदुस्थानी बांधवांस देण्यासाठी जसा प्रयत्न करी, तसाच अंदमानात त्या युद्धकालीही करीत राहिलो. विपक्षाची पोकळ बढाअी करून आपल्या पक्षाचा अन्याय्य तेजोभंग करणे जसे घातक तसेच विपक्ष म्हणजे क:पदार्थ आहे असे सांगून स्वपक्षास

खोट्या आशेच्या खड्ड्यात पाडणेही घातकच. त्या दिवसांत आपल्या हिंदुस्थानी साधारण जनसमूहातील जुन्या काळचा आफीमबाजी भोळेपणा जशाचा तसाच स्थिर आहे हे पाहून मला फार वाओीट वाटे. आणि मी त्यांचा त्या भाबडेविषयी सारखा तीव्र अुपहास करीत असे. जेव्हा त्या जर्मन रणतरी अंदमानाभोवती फिरत असल्याच्या बातम्या अुठत होत्या तेव्हा कोणीतरी – विशेषत: मुसलमान बंदी – धावत धावत येअून बाजारात सांगत, अहो त्या शेजारच्या अरण्यास काल जर्मन रणतरी लागली! आणि तिचा सेनानी चार तुर्कांसह त्या टेकडीवरून टेहळणी करून गेला! अहो चौकीदाराने प्रत्यक्ष पाहिले! काय त्या तुर्कांची दीप्ती! चार चांद अगदी छातीवर तळपत होते. चौकीदारास वाटले, चार तारे तळपत आहेत. त्या चार तुर्कांनी त्या जर्मनास काही समजावून दिले. जर्मन सेनानीने मर्यादेने प्रणाम करून ''जी हुजूर!'' म्हणून म्हटले आणि ते सर्व दिसता दिसता अदृश्य झाले!! अशी बातमी अुठण्याचा अवकास की पोर्ट ब्लेअरभर तिच्या रंगीत सोनेरी आवृत्त्यावर आवृत्त्या निघू लागाव्यात. वर दिलेल्या बातम्या अगदी अशाच अुठत. त्या आपणास कितीही विकृत वाटल्या तरी अरेबियन नाअीटसारख्या पुस्तकातूनच ज्यांच्या सुलतान आणि खलिफाविषयी कल्पना झालेल्या होत्या त्या बंदीवानांत प्रथम तरी त्या अगदी विश्वसनीय वाटत. प्रथम आमच्याकडे त्या बातम्या खऱ्या की खोट्या विचारावयास ते हिंदु-मुसलमान दोघेही येत. कारण काही झाले तरी अिंग्रजांची किंवा जर्मनीची अवास्तव बढाअी न करता बारीच्या किंवा बंदीवानांच्या असंतुष्टतेस न जुमानून खरी दिसेल तीच बातमी जर कुठे मिळत असेल तर ती 'बडे बाबू' पाशीच होय अशी मुसलमानी बंदीवानांनाही निश्‍चिती वाटे. म्हणून ते येताच आम्ही त्यांच्यातील हा भाबडेपणा काढून टाकण्यासाठी अुपहासाने आणि समजूत घालून या दंतकथा कशा खोट्या - दर्शनीच खोट्या दिसून येतात, ते सांगू. अनुभवही तसाच येत गेला. तेव्हा मागून मागून अशा अद्‌भुत आणि अतिशयोक्त वार्ता कोणी फारशा पसरवीतनासे आणि विश्वासितनासे झाले. राजकीय परिस्थितीचे जसे ज्ञान वाढले तसा कादंबरीय अद्‌भुत कथांचा काळ मावळत चालला.

बंदीवानांच्या या अचरट कथांनी हुरळून जाअून ''चले भाअी! आज चले, कल चले!'' असे म्हणणे हे जरी वेडेपण होते तथापि तसल्या राजकीय भूकंपाच्या धक्क्यात राज्येची राज्ये अुलथीपालथी होत असता, हिंदुस्थानच्या दैवासही अुलटपालट करणारा अेखादा धक्का बसणारच नाही असे गृहीत धरणे हेही वेडेपणच होते. त्यातही आम्हास क्रांतिकारकांच्या हालचालींची थोडीबहुत माहिती येत होती. तेव्हा अंदमानाच्या आजूबाजूला प्रबल जर्मन रणतरी फिरकू लागून अिंग्रजांनीही अंदमानाच्या बचावाची सैनिकी सिद्धता आमच्या डोळ्यासमोर जेव्हा चालविली तेव्हा त्या सर्व प्रकारासा विचारात न घेता 'काही होणार नाही' म्हणून रडत आणि सडत पडण्याचा पंगूपणा करणे हे आम्हास अगदी मूर्खपणाचे आणि निकम्मीपणाचे वाटू लागले. हिंदी राज्यक्रांतिकारकांच्या योजनेप्रमाणे जर्मन रणतरी अंदमानावर आक्रमण करून आमची मुक्तता करण्याचा प्रयत्न करण्यास शक्यतो झटतील हे आम्हास संभवनीय वाटत होते. अेकदोन वेळा तर ही गोष्ट अगदी झाल्यासारखीच होती. कारण जर्मनीच्या भटकणाऱ्या रणतरीने अेकदा अंदमानास जवळ जवळ असहाय स्थितीत घेरून टाकले होते. कलकत्त्यास बिनतारी संदेश आर्थिक साहाय्याचे कमिशनरने धाडले ते वाटेत वाचून ह्या रणतरीने पुढे धाडले. आणि त्या संदेशानुरूप कलकत्त्याहून साहाय्य घेअून साधारण गलबत येताच ते धरून ती थोरली रक्कम परस्पर मार्गातच गडप केली. अन्नाचा तुटवडाही अंदमानात अेकदा-दोनदा तीव्रपणे भासला. कारण रंगून, कलकत्ता वा मद्रास येथील गलबते येणे-जाणे दोन महिने अगदी बंद झाल्यासारखे झाले होते. अशा घेरात अंदमान, नि:सहाय होअून कधी शत्रूच्या हाती पडेल हे सांगणे सोपे नव्हते. जर अशी वेळ आलीच तर?

तर ती संधी येण्यापूर्वीच त्या अपूर्व घटनेच्या प्रसंगी कसे वागावयाचे हे पूर्वीच न ठरविणे म्हणजे अजागळपणाची पराकाष्ठा झाली असती. ती संधी व्यर्थ गमविण्याचे पातक त्या अजागळपणावर येणारे होते, असे आम्हास वाटून आम्ही, जर क्वचित असा अेकाअेकी अद्‌भुत प्रलय झाला, अंदमान जर्मन रणतरीने भडिमार करून घेअून त्यावर आपला अधिकार बसविला आणि तेथील सर्व बंदीवानांस मुक्त करून...

निरपेक्ष सुज्ञपणाने बेत आखा.

जर्मन रणतरीचे हे बेत हिंदी क्रांतिकारकांच्या योजनेच्या परिचयाने आम्हास स्पष्ट दिसत होते. आमच्या वळणातील राजबंदी आणि साधारण बंदीवान यांमधील विश्वासू पुढाऱ्यांस आम्ही ते समग्र समजावून दिले. आणि असा प्रसंग येताच आपले कर्तव्य काय होअील त्याची अेक सुसंगत योजना निवडक लोकांस सांगून ठेवली. त्या योजनेनुरूप बंदीवानांची मते बनविण्याचे काम वसाहतीत चालू होते. भाबडेपणाने अिंग्रजांची सत्ता अुलथेल असे समजू नका. परंतु अंदमानपुरते तरी ते अचानक छापा घालून अिंग्रजांचे हातून हिसडून घेणे व काही काळापुरते तरी त्यास आपले केंद्र बनवून आजूबाजूस राज्यक्रांतीच्या ठिणग्या पसरून देणे हे जर्मन रणतरीस साधले तर चटकन साधून जाणारे आहे हेही विसरू नका. तर तशा प्रसंगी आपल्या हाती काय करणे शक्य आहे याचा विचार करून प्रथमपासूनच संघटितपणे स्वसंरक्षण आणि स्वकर्तव्य कसे करावयाचे ते ठरवा – आशाळू भाबडपणाने नव्हे तर निरपेक्ष सुज्ञपणाने ठरवा असे आम्ही सर्व बंदीवानांस सावधान करीत राहण्याचा यत्न करू लागलो.

जर्मन बेताची आणि हिंदी क्रांतिकारकांच्या आम्हां सर्वांस अंदमानहून सोडवून नेण्याच्या खटपटीची ही आमची धारणा बरीच साधार होती हे आता रौलट रिपोर्ट आणि अितर प्रसिद्ध वृत्तान्तावरून सिद्ध झालेलेच आहे. पहिल्या वर्षामध्ये तरी हे त्यांचे बेत सफल होणे मुळीच असंभवनीय नसून अेकदा-दोनदा तर ते सफळ होत आले होते हेही त्या वृत्तान्तावरून आणि युरोपियन अधिकाऱ्यांनी मागाहून स्वतःच सांगितलेल्या वृत्तावरून अुघड आहे.

'अेमडेन' धरली जाताच सरकारास हे बेत नक्की कळून राजबंदीवानांच्या कारागारांभोवती अेखाद्या लढाअू किल्ल्यासारखी सज्जता कशी केली गेली हे मागे सांगितलेच आहे. त्यात अेका देशभक्ताने बारीसाहेबास अशीही अेक कंडी जाअून सांगितली की, सावरकरास कारागारातून अचानक अुचलून नेण्यासाठी जर्मनीचे वतीने अेक विमानही येण्याची बोलणी चालली आहेत! त्या विमानाच्या काल्पनिक अवतरणास रोखण्यासाठीच की काय, त्या वेळेपासून नुसत्या तुरुंगातच असणाऱ्या गोऱ्या सैनिकांच्या पहाऱ्याचे जोडीस सशस्त्र, बंदुका भरून, पट्टे चढवून सिद्ध असलेल्या शिपायांची तुकडी त्या कारागारांच्या मध्यभागी असलेल्या अेक उंच 'गुंटीचे' माथ्यावर दिवसभर सक्त पहारा देत बसविली गेली. युद्ध बंद झाल्यावरही कित्येक महिने ही व्यवस्था तशीच चालू होती. आमच्या हालचालींवर आणि बोलण्या-चालण्यावर जर्मन रणतरीच्या आक्रमणापासून अर्थातच अत्यंत कडक दृष्टी ठेवण्यात आली होती; आणि त्यामुळे व्यवसायी चुगलखोर वाटेल त्या खऱ्या-खोट्या कंड्या आमचे विरुद्ध पिकवून अधिकाऱ्यांची प्रसन्नता संपादन करण्यात चूर झाले होते.

त्यातही त्या वसाहतीत जेव्हा गोरी सैनिक पलटण येअून अुतरली तेव्हा तर अधिकच भर पडली. त्या गोऱ्या सैनिकांस त्या रुक्ष आणि अेकान्त बेटात करमणुकीची अितर साधने नसल्यामुळे आमच्याविषयी, आमच्या क्रांतिकारक कृत्यांविषयी, जर्मनीशी असलेल्या आमच्या 'गुप्त संबंधा'विषयी मनसोक्त गप्पा मारण्याची तेवढीच अेक वेळ घालविण्याची करमणूक अुरली होती. त्यांच्या मंडळ्यांतून, टोळ्यांतून आणि चांगल्या शहाण्यासुरत्या अधिकाऱ्यांच्या चर्चेतून आमच्याविषयी आणि आम्हास सोडवू पाहणाऱ्या जर्मन रणतरीविषयी कोणत्या काल्पनिक आणि अद्‌भुत दंतकथा प्रचलित होत्या हे अनायासेच प्रकट करणारा कलकत्त्याच्या 'डिचरचा' 'कॅपिटल' मधील लेख प्रसिद्धच आहे! आणि त्याचा अुल्लेखही क्वचित पुढे येअीलच

आमच्यामुळे जगास अंदमान कळले.

आम्हां हिंदी राजबंद्यांस संभाळणे तर मग अितके सुलभ नव्हते! जिवंत जगतास पारखे होअून ते मेल्यासारखे समजून त्यांचा सर्वांस विसर पडावा म्हणून आम्हां सर्वांस अंदमानच्या ''काळ्यापाण्यावर'' नेअून बंदीत टाकण्यात स्मशानातील पुरलेल्या प्रेताहून आता यांची अधिक चिंता करणे नलगे म्हणून बहुतेकांस हायसे वाटले. परंतु अंदमानामुळे

आमचा विसर जगास पडला नाही; तर आम्हामुळे अंदमानाची आठवण जगास झाली. आणि कारागारास लढाऊ किल्ले करून आणि व्यापारी बंदरास विध्वंसिकांच्या आणि रणतरींच्या तोफांचा पहारा ठेवून आमचे रक्षण करावे लागले! या घटनांस पाहून आम्हास आमची जिवंतपणी मेल्यावरही अशी आठवण ठेवणाऱ्या आमच्या पूर्वकाळातील सहकाऱ्यांविषयी कृतज्ञता वाटल्यावाचून राहिली नाही आणि त्या कारागारात त्या अत्यंत भयंकर परिस्थितीतही अेक प्रकारचे अुत्तेजन आणि आधार मिळाल्यासारखे भासले. हे या अैतिहासिक वृत्तात न सांगता लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ आहे. केव्हा कोणाच्या चुगलीने आम्हावर राजकोपाचा कोणता आघात होअील हे त्या दिवसांत सांगणे शक्य नव्हते. ती चिंताही वाटत नव्हती असे नाही. तथापि त्या चिंतेतही हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रश्नास महायुद्धात अितके आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झाले हे पाहून राजबंदीवानांस थोडेबहुत समाधान न वाटणे अशक्य होते. आपल्या राजकीय महत्त्वाकांक्षाही या जागतिक भूकंपात सफल होतील, का मरुभूमीचे फळाफुलांनी डबडबलेल्या अुद्यानात रूपांतर होअील, का केवळ फुलाफळांनी डबडबलेल्या अुद्यानांचे जाळून पोळून रेताड मरुभूमी बनविण्यात या प्रचंड सामरिक भूकंपाचा शेवट होणार आहे?

ह्या चिंतेच्या, ह्या आशेच्या, ह्या भयाच्या खांद्यावर चढचढून ते राजबंदीवान अंदमानाच्या बंदीशाळेतील अंधाऱ्या कोठड्यांच्या निराश तमातून वर्तमानाच्या भिंतीपलीकडे भविष्याच्या प्रकाशास पाहण्यासाठी सारखे अुत्कंठ होअून राहिलेले होते!

प्रकरण चौथे

अंदमानात शेकडो राजबंदीवानांचा लोट पुन्हा लोटतो !

जर्मन रणतरींच्या अंदमानावर छापा घालण्यासाठी या झटापटी चालल्या असता अेक दिवस वर्तमानपत्राचा तुकडा आमच्या अेका 'लेखक' सहकाऱ्याने हाती दिला. चाळीतील कोपऱ्यात तो अुघडून छपून वाचू लागलो तो मथळ्यातच लिहिलेले आढळले – 'Mutiny at Meerat.'

मेच्या संधीस मीरतला ठेवलेल्या सेनानिवेशामध्ये बंड करून अुठण्याचा कट केलेला अुघडकीस आला. कित्येक लोक धरले गेले. कित्येक पुढे फाशी गेले. ती सैनिक अुठावणीची तार वाचताच अंगात थर्र झाले!

अठराशे सत्तावन वर्षी याच मीरतला याच मे महिन्याच्या संधीस सैनिक विद्रोहास प्रारंभ झाला. तीही अेका क्रांतीच्या देशव्यापी कटाची नुसती ठिणगी होती. ही आजची मीरतची घटना खरीच का अेखाद्या विस्तृत देशव्यापी क्रांतीच्या कटाची अकाली अुडालेली ठिणगी आहे?

नसती तर तिला सरकार अितके प्रसिद्ध करण्याअितके महत्त्व देते ना?-- नसली तरी देखील या दहा वर्षांत केवढा फरक झाला! असंतोष, आवेदने, अभ्यर्थना, निषेध, कट, दंगेधोपे, आघात, प्रत्याघात, पिस्तुले, शस्त्रे, चकमकी आणि आता सैनिक अुठावणी आणि बंडे यांच्या भुमका! कुठून गाडे कुठे आले!

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धापासून 'बंड' हा शब्द या देशाच्या कोषात सहसा झळकला नव्हता! ती कल्पनाच अुरली नव्हती. महायुद्धाचे आगीतून आज ती पुन्हा भडकली. देशाचे धाडस तापमापनाच्या या अंशापर्यंत चढले.

त्या दिवशी आणि त्या आठवड्यात राजबंदीवानांत आणि त्यांच्या संसर्गाने साध्या बंदीवानांत ही चर्चा आम्हीं वर दिलेल्या तुटक रूपरेखेत सारखी चालली होती.

तोच लाहोरची आणि पंजाबातील कटांची आणि क्रांतिकारक अुठावणीची बातमी आली. बोलता बोलता लढाअीवर जाण्यास नाकारल्यामुळे शिक्षा झालेले शिपाअी आणि नंतर पलटणीच्या तुकड्यांच्या तुकड्या त्या कारागारात आल्या. देशात गडबड अुडाली तिचा प्रत्यक्ष पुरावा मिळत चालला.

मागचा संप १९१४ च्या आरंभी संपला तेव्हा आम्हां जन्मठेपीच्या राजबंदीवानांस अंदमानास ठेवून, अवधीच्या बहुतेक राजबंदींस स्वदेशी कारागारात धाडण्याचे निश्चित होअून त्याप्रमाणे ते धाडले गेले होते हे मागे लिहिलेच आहे. परंतु आता महायुद्धाच्या दंगलीमध्ये त्या अवस्थेस कोण पाळतो! मागचे परत धाडलेले नसले तरी महायुद्धाच्या समयी स्वदेशात जी क्रांतीची लाट अुसळू पाहत होती त्यात सापडलेले राजबंदीवान बंगाल, संयुक्त प्रदेश आणि पंजाब येथून धरून आणून अंदमानात पुन्हा कोंबण्यात येअू लागले. त्यामुळे ठिकठिकाणांच्या राजकीय बातम्या आणि युद्धाची बरीच विश्वसनीय माहिती आम्हांस मिळत गेली.

ज्या वेळेस जर्मन रणतरींनी अंदमानच्या समुद्रात अेक दोन व्यापारी गलबते धरून आणि काही अडवून तो समुद्र रोधिला होता तेव्हापासून बरेच दिवस हिंदुस्थानातून बंदीवान अंदमानला धाडण्याचे बंद केलेले होते. तो समुद्र त्या जर्मन रणतरींचा जपानी, रशियन आणि अिंग्लिश रणतरींनी नाश करताच जेव्हा निर्वैर भासू लागला, तेव्हा पुन्हा ते 'चलान' सुरू झाले.

आणि अेके दिवशी लाहोरच्या क्रांतिकारकांची पहिली टोळी अंदमानच्या त्या कारागारात जन्मठेपीची शिक्षा होअून आली. ते बहुतेक 'गदर' खटल्यातील शीख होते.

त्यांस पाहताच त्यांच्या त्या दु:खद स्थितीचा क्षणभर विसर पडून आमच्या तोंडून अपरिहार्य अुद्‌गार निघाले- ''हे आले पहा शीख शेवटी! बोललो तसेच झाले!''

आम्ही विलायतेत क्रांतिकारक चळवळीत ज्या वेळेस पुढाकार घेत होतो तेव्हा अेक दिवस अेका शीख सहकाऱ्याशी शीख लोकांत राष्ट्रीय जागृती कशी अुत्पन्न करावी याविषयी चर्चा चालली होती. पंजाबचे अनेक तरुण अिंग्लंडमध्ये असत. त्या सर्वांस, पंजाब सैनिक भरतीचे केंद्र असल्याने तेथे झोपडी–झोपडीपर्यंत राष्ट्रीय जागृती करण्यास काय भिन्न प्रकारचे अुपाय आणि युक्त्या केल्या पाहिजेत, याची अेक योजना आम्ही सांगत असू. ती योजना आम्ही सांगत असता आम्हां हिंदूंतील अेक प्रमुख भाग जो शीख पंथ त्यात जागृती करणे किती महत्त्वाचे आहे हे सांगू लागलो, तेव्हा ते शीख गृहस्थ किंचित निराशेने म्हणाले, ''शिखांस धार्मिक कूपमंडूकतेचा झालेला रोग बरा करून अखिल भारतीय ममत्व अुत्पन्न करणे आणि त्यांच्या धार्मिक अुत्साहास राष्ट्रीय वळण देणे सध्या तरी फार कठिण आहे.'' तेव्हा आम्ही म्हणालो, 'मित्रा, तूही शीख नाहीस का? मग तुझ्यासारख्या अेखाद्या सरकारी मवाळ कुटुंबात जन्म आणि शिक्षण झालेल्या शीखातील अुच्च वंशज तरुणास राष्ट्रीय धर्माची दीक्षा आणि त्यागाची शक्ती जर अितक्या थोड्या कालात देता आली तर काय अितर शीखांस ती देता येणार नाही? मी शीख अितिहास लक्षपूर्वक अभ्यासला आहे. मी सांगतो ही योजना पुढे ठेवून जर तुम्ही प्रयत्न कराल, स्वदेशात, परदेशात शीख भेटेल तिथे प्रयत्न कराल, तर पाच वर्षांच्या आत आपले ते शीख वीर तुमच्या खांद्याशी खांदा भिडवून लढताना तुम्हांस आढळतील!'' ही गोष्ट १९०८-९ च्या संधीस घडली होती.

त्या गोष्टीची आठवण आम्हास त्या कारागारात त्या वेळेस झाली. आणि आमच्या सहकाऱ्यांस म्हणालो, ''ते शीख पाहा आले की नाहीत?

आता ते आपले नेपाळी बंधू तेवढे अुरले. अेकदा तो वीर गुरखा तेवढा हिंदुसंघटनाच्या शिबिरात आला की अखिल हिंदू अेक झाला.''

आमच्या त्या कालच्या मतमतांतरानुरूप हे भाव आणि भावना आमच्या मनात वारंवार अुदय पावत. या शीखांच्या पहिल्या टोळीचे मागोमाग पंजाबातील ठिकठिकाणांच्या क्रांतिकारक प्रयत्नांतील शिक्षा लागलेल्या अनेक राजबंदीवानांच्या टोळ्या येअू लागल्या. रंगूनकडे, सिंगापूरकडे, बस्रा अित्यादी स्थली लढाअी करण्यास नाकारण्याच्या अपराधासाठी किंवा बंड करून राज्यक्रांतिकारकांच्या पक्षास जाअून मिळण्याच्या प्रत्यक्ष केलेल्या सशस्त्र विद्रोहासाठी शेकडो शिपाअी लोकही मोठमोठ्या शिक्षा खाअून अंदमानात आले. त्यांच्या येण्याने त्या वसाहतीतील लोकांत राजकीय मतमतांतराचा फैलाव फारच जोराने होअू लागला. सिंगापूरला बंड करून अुठलेले, तेथून सयाममधून रंगूनला जाअून तेथे बंड करण्यासाठी सैनिकांत कट करणारे, काशीच्या कटातील शिक्षा झालेले, बंगाल्यातील सशस्त्र राजकीय दरोड्यासाठी शिक्षा झालेले – असे जवळजवळ शेदीडशे राजकीय बंदीवान त्या कारागारात अेकत्र होत चालले. या सर्वांची माहिती, त्यांची अद्‌भुत साहसे, त्यांच्या कटांच्या योजना अित्यादींचा अुल्लेख तर राहोच; पण त्यांची केवळ नावे देखील देण्याची या स्थली शक्यता नाही. पुढील आवृत्तीत जमेल तर तसे करण्याचा योग येअील.

या राजबंदीवानांत ज्यांचा माझ्याशी पूर्वीचा प्रत्यक्ष परिचय होता असे म्हटले म्हणजे प्रो. परमानंद हेच काय ते होते. यांच्याविषयी आणि अितरांविषयीही शक्य ती माहिती आम्ही बंदीवानांस पूर्वीच सांगत असू. त्यायोगे आणि ते सर्व बंदीवान येताच त्यांच्या तोंडून त्यांच्या ध्येयाची, त्यागाची, त्यांच्यातील, ज्या शेकडो जणांनी फासावर किंवा अुघड सशस्त्र चकमकीत प्राणत्याग केला त्यांच्या अद्‌भुत चरित्राची, त्यांच्या कटांच्या योजनांची, लढाअी प्रत्यक्ष पाहिलेल्यांच्या तोंडून फ्रान्स आदिक रणस्थानातील युद्धांची माहिती अैकत त्यामुळे त्या वसाहतीतील राजकीय जीवनात फारच मोठा फरक झाला. त्या हजारो बंदीवानांस जगतातील अुच्च वातावरणात झालेल्या घडामोडींचा विचार करण्याची बुद्धिशक्ती आणि क्षमता यावी आणि हिंदुस्थानच्या विस्तृत राष्ट्रीय जीवनात त्यांनी भाग घ्यावा असे शिक्षण देण्याचा जो आमचा प्रयत्न चाललेला होता त्यास या शेकडो राजबंदीवानांच्या आगमनाने महत्त्वाचे साह्य झाले.

त्यांच्यात माझ्या प्रत्यक्ष परिचयाचे असे प्रो. परमानंद हे जरी अेकच गृहस्थ होते तरी त्यांच्यातील बहुतेकांस माझी माहिती होतीच. अितकेच नव्हे तर त्यांच्यातील बहुतेकांनी माझ्या लेखांचा आणि पुस्तकांचा अभ्यास केला होता. त्यांच्या मनात मजविषयी असलेल्या या पूज्य भावनेमुळे ते आत पाय ठेवताच माझ्या भेटीसाठी साहजिकच आतुर होत. अधिकाऱ्यांनी मला त्यांच्यापासून दूर ठेवण्याचा प्रथम पुष्कळ प्रयत्न जरी केला तरी शेवटी केवळ तितक्या मोठ्या संख्येस त्या कारागारात संभाळणे अशक्य झाल्यामुळेच त्यांच्याशी माझे दळणवळण सर्रास सुरू झाले. अमेरिकेतील 'गदर' पत्रात सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे भाषांतर हिंदी, अुर्दू आणि क्वचित पंजाबी भाषेत होत असे हे त्यांनी मला सांगितले. त्यांच्यातील अेका गदर पक्षाच्या अुच्च शिक्षित प्रमुख पुढाऱ्याने, ज्याने लाहोरच्या खटल्यात मरणाची शिक्षा होत असताही आपला बचाव करण्याचे साफ नाकारून क्रांतिकारक यत्न मी केलेच होते, मग बचाव तो काय करावयाचा म्हणून शेवटपर्यंत आपला निश्चय सोडला नाही, त्याने मला सांगितले की, ''मी अेक हौशी मनुष्य होतो. राजकारणात काही भाग घेत नसे. पण अेकदा अेका स्नेह्याच्या आग्रहाने आपले सत्तावनचे क्रांतियुद्ध हे अिंग्लिश पुस्तक वाचावयास घेतले. तो दिवस आणि संबंध रात्र ते वाचीत होतो. संपवून दूर ठेवले आणि तेव्हापासून माझे जुने जीवनही दूर झाले. मी राष्ट्राच्या विमोचनाची शपथ घेतली आणि येथपर्यंत आलो!'' आम्ही विनोदाने 'येथपर्यंत' या शब्दावर कोटी करून म्हटले तर मग ते पुस्तक म्हणजे अंदमानचे तिकीटच झाले आहे म्हणावयाचे!

पूर्वी सैन्यात चाकरी केलेल्या आणि नंतर स्वकष्टाने परदेशात जे हजारो रुपये त्याने मिळविले होते ते गदर पत्रात क्रांतिकारक लेख वाचताच त्या कार्यी निनावी दान देअून टाकणाऱ्या अेका वृद्ध शीख राजबंद्याने सांगितले की, चीनमध्ये केव्हा केव्हा तेथील प्रागतिक लोक हिंदुस्थानची चर्चा करता विचारीत की, ''तुमचे ते सावरकर कोठे आहेत? सध्या कोणत्या कारागृहात आहेत?'' यावर त्यांस आमच्या अंदमानातील घाणा फिरविणे अित्यादी कष्टांची माहिती या शीखांनी सांगताच ते कळवळून अुत्कट दुःख प्रदर्शित करीत. आम्ही विलायतेत असता त्यावेळेस सन्यत्सेनच्या पुढारीपणाखाली असलेल्या चीनच्या क्रांतिकारक केंद्रात आणि वर्तमानपत्रात हिंदुस्थानची माहिती प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत असू. त्यापैकी काही चिन्यांस तरी आमची आठवण त्या १९१५-१६ व्या वर्षापर्यंत होत होती हे पाहून आम्हास ते विलायतेतील प्रयत्न अगदी विफल झाले नाहीत असे वाटू लागले.

त्या तेलाने असंतोषाचा अग्नी भडकविला!

या घाण्याच्या गोष्टीवरून, आम्हास घाणा फिरवावा लागला ही बातमी अमेरिकेतच प्रथम कशी प्रसिद्ध झाली ती गोष्ट आठवली. या आमच्या शीख बंदीवानांपैकी काही शूर आणि ध्येयनिष्ठ शीखांना कर्तव्योन्मुख करण्यास ती गोष्ट अुत्कटपणे कारणीभूत झालेली होती. ते सांगत, 'तुम्हास तेलाच्या घाण्यास जुंपलेले आहे असे चित्र क्रांतिपक्षाने छापलेले होते. ते अमेरिकेत विकीत चाललेल्या मुलांपाशी आम्ही पाहिले तेव्हा आम्हास अत्यंत खेद होअून डोळ्यात आसवे अुभी राहिली आणि वाटले ''अरेरे! आपल्या राष्ट्राच्या अुद्धाराकरिता हे असले थोर पुरुष हे हाल सोशीत असता आपण दारूचे पेले अुडवीत आणि पैसे मोजीत रममाण व्हावे ही केवढी लज्जेची गोष्ट आहे!'' या प्रकारच्या तीव्र पश्चात्तापाने राष्ट्रकार्यार्थ आपणही काही करावे अशी अुत्कट अिच्छा त्यांच्यात अुत्पन्न होअून त्यांनी तिकडे कमविलेल्या हजारो रुपयांच्या मत्तेस शेवटी लाथ मारून ते शीख, जे लोक हिंदुस्थान स्वतंत्र करण्यासाठी अमेरिकेहून हिंदुस्थानास शीर हातावर घेअून निघाले त्यांच्याबरोबर निघते झाले.

या अशा आम्हाविषयींच्या त्यांच्या अनुभवाच्या प्रत्येकी ते किती तरी गोष्टी सांगत, त्यांतील अेक-दोनच आठवणी वर दिल्या आहेत. शेवटच्या आठवणीचे आम्हास विशेषच आश्चर्य वाटते. कारण जेव्हा त्या काळ्यापाण्यावर अेकांत कोठडीत आम्ही तो घाणा घेरी येअीतो फिरवीत होतो, तेव्हा अनेक विचारात हा विचारही त्रस्त करी की, ''हेही कष्ट सोसले असते पण जर यांची वार्ता देशास पोचून तिकडच्या असंतोषाच्या अग्नीस अधिक चेतविण्यासाठी ती तेल होअून त्यात पडती तर! पण ही बातमी, या अंधेऱ्या कोठडीतील हे कष्ट देशास कसचे दिसणार! ही बातमी देखील त्यांना

कुठची समजणार?'' त्या विचारांचा विवेकाचे बळे तेव्हा कसा अुपशम केला ते मागे दिलेच आहे. परंतु ही आठवण त्या माझ्या शीख मित्रांनी सांगताच मला अर्थातच वाटले की ''घे! ज्यांची बातमी देखील कोणास कळत नाही अशा यातनाही सोसल्याच पाहिजेत– त्या निष्फळ दिसणाऱ्या यातना सहन करणे हा राष्ट्राच्या अेकंदर यातना सफळ करण्याचे कार्यक्रमात अेक अपरिहार्य भाग असतो. म्हणून त्या कोणास न कळल्या तरी विशेष चिंता नको होती. पण योगायोगाने त्या यातनांची बातमी स्वदेशास पोचून त्यांचा प्रत्यक्ष अुपयोगही झाला पाहा! त्या घाण्याने पडणारा तेलाचा थेंब थेंब त्या बादलीत गळत नव्हता, तर देशोदेशी प्रज्वलित झालेल्या असंतोषाच्या अग्निकुंडातच जाअून गळत होता! हे घे त्याचे प्रत्यंतर!''

या शीखांपैकीच अेकाने मला सांगितले की, त्याच्यापाशी असलेली माझ्या जप्त झालेल्या 'सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराची' प्रत त्याने ब्राझिलमधल्या अेका मित्रास धाडली होती. पुस्तक भारतीय तरुणास अितके हवेसे झाले होते की, ती प्रत मित्रापासून हातोहात जात जात अेकाने १५० रुपये देअून विकत नेली.

अशा अनेक वैयक्तिक बातम्यांबरोबरच आम्हास त्या त्या कर्मक्षेत्रात ज्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतलेला होता अशा पुढाऱ्यांकडून आणि अनुयायांकडून सयाम, कॅनडा, सिंगापूर, ब्रह्मदेश, अमेरिका, युरोप, बंगाल, पंजाब अित्यादी अनेक ठिकाणी झालेल्या क्रांतिकारक कटांचा कोमागाटामारूपासून तो महायुद्धकालीन पंजाबातील अुठावणीपर्यंतच्या अनेक सशस्त्र चकमकींचा आणि विदेशातील हिंदुस्थानी राजकीय परिस्थितीचा बहुतेक अित्यंभूत अगदी गुप्त आणि अगदी प्रकाश्य झालेला असा अितिहास पुष्कळ अंशी कळून चुकला. त्या वेळेस या अेकंदर चळवळीस सुसंगत सूत्रात गोवून हिंदुस्थानातील १९०९ च्या आरंभापासून तो महायुद्ध संपेपर्यंतच्या कालातील क्रांतिकारक रत्नांचा अेक संकलित अितिहास लिहिण्याची अिच्छा आम्हास वारंवार होत असे. परंतु तेव्हा कारागारात ते लिहिणे अशक्य होते. पुढे कधी तो अितिहास लिहिण्याअितके स्वातंत्र्य लाभण्याची, आमची सुटका होण्याची संधी मिळेल हेही त्या काळी तितकेच अशक्य दिसत होते. तेव्हा असा अितिहास तुम्ही लिहिलाच पाहिजे म्हणून आमचे शीख आदीक सहकारी मित्र जेव्हा आग्रह धरीत, तेव्हा आम्ही गंभीर विनोदाने म्हणावे ''मित्रांनो! अितिहास करणे हे आपल्या पिढीचे मुख्य काम आहे. अितिहास लिहिणे हे दुय्यम. ते पुढील पिढी क्वचित करील!''

पंजाबातील लाहोरच्या 'गदर' खटल्यातील पहिली टोळी आल्याबरोबर कारागारात त्यांची व्यवस्था कडकपणे ठेवण्याची अधिकाऱ्यांनी शक्यती सक्ती केली. तथापि मागील अनुभवावरून सावध होअून त्यांच्यातील सर्वांस सरसहा घाण्याचे काम न देता सशक्त आणि श्रमजीवी अशा काहीजणांस दिले; परंतु चंचुप्रवेश होअू द्याल तर लवकरच तुमच्यातील प्रत्येकाकडून ते घाण्यास जुंपून तेल काढवितील. तेव्हा तुम्ही पहिले जे गेला आहात तेच मुळी घाण्याचे काम करण्यास नाकारा असा पूर्वीच्या सर्व मित्रांनी त्यांस अनुरोध केला. त्याप्रमाणे त्यांनी हे बैलाने करावयाचे काम आम्ही करणार नाही म्हणून साफ कळविले. पूर्वी राजबंदीवान मूठभर होते तरी त्यांचेकडून या घाण्यापायी कोण संप, दांडगाअी आणि विरोध झाला ते न विसरलेले अधिकारी आता या चाळीस-पन्नास राजबंदीवानांच्या पंजाबी टोळ्यांशी भलताच आकस धरून बसणार नाहीत हे आम्ही जाणूनच होतो. याप्रमाणे अेक आठवडाभर होअील ते तेल करा, आम्ही पुढे पुन्हा कोलू कोणास देणार नाही असे अधिकाऱ्यांनी बोलणे लावले. ही तडजोड मान्य करावी असा आम्ही अनुरोध देअून ते प्रकरण मिटविले, आणि कोलूपायी मागच्या राजबंदीवानांनी ज्या चळवळी केल्या होत्या त्यांचा अुपयोग या नव्या राजबंदीवानांस होअून कोलूच्या ससेमिऱ्यातून ते सुटले.

पण तोच छिलका कुटण्यात अेक भांडण झाले. त्या टोळीतील अनेक तिखट स्वभावी तरुण कारागारास पहिल्याच दिवशी साष्टांग दंडवत घालून शरण येणे शक्य नव्हते हे अुघड दिसत असताही बारीच्या हाताखालील काही अुर्मट पठाणादिक तंडेलांनी काम मोजून देता घेता या राजबंदीवानांतील काही जणांचा अितर बंदीवानांचा करावा तसा

अुपमर्द केला. त्याचा प्रतिकार त्या पाणीदार राजबंदीवानांनी तिथेच करण्यास कमी केले नाही. याचा प्रतिवाद बंदीपालापर्यंत जाअून त्या राजबंद्यांपैकी जो झांशीकडचा अेक अगदी निर्भय आणि निधडा परमानंद नावाचा तरुण होता त्यास बंदीपालाने कार्यालयात चौकशी करण्यास बोलाविले.

परमानंदांनी बारीस मारले.

हा तरुण परमानंद प्रो. परमानंदाहून निराळा होता. पुढे कारागृहातील त्या 'नालंदाविहारात' यथेच्छ विद्याव्यासंग करून जे खरेखरेच स्नातक आणि अध्यापक झाले ह्यात या त्या वेळी तरुण असलेल्या परमानंदाचीही गणना होती. तेही विद्वता, त्याग अित्यादी गुणांनी त्या कारावासातच प्रोफेसराहून कोणत्याही प्रकाराने कमी नसणारी योग्यता संपादन करते झाले. बारीची जन्माची सवय काही सुटणारी नव्हती. त्याने बोलाचालीत, सहज कोणी अुभे राहते त्याप्रमाणे अुभा असलेल्या तरुण परमानंदास हात सोडून 'नीट' अुभे राहण्यास सांगितले. तो तरीही तसाच अुभा पाहून संतापाने अेक-दोन अश्लील शिव्या हासडल्या. अशा शिव्या बारीच्या गणतीतही नसत. परंतु त्या तेजस्वी तरुणास ती सवय नव्हती. बारीच्या तोंडून शिव्या निघताच हा त्याच्या सभोवती असणाऱ्या दोघां वॉर्डर जमादारांचे हातून सट्‌दिशी सुटला आणि भर कार्यालयात बारीच्या ताडकन श्रीमुखात भडकावता झाला. तो वाघासारखा तुटून येताना पाहताच बारी ओरडून अुठू लागला तो तो आघात त्याचे टोपीवर पडून बारीची टोपी पडली, खुर्ची लवंडली आणि बारी ''पकडो मारो'' करीत कार्यालयातून बाहेर पडला. परमानंदास अर्थातच लोकांनी धरून ओठ फुटेतो, रक्त वाहितो तोंडावर आणि पाठीवर गुद्यांनी आणि दंडुक्यांनी मारले. बारीने घाबऱ्या घाबऱ्या पर्यवेक्षकास दूरध्वनी देअून त्वरित बोलावले. तुरुंगात दंगा झाला, तशी धावपळ झाली. बंदीपालको, बारीको, बमगोलेवालोंने मारा! अशी ओरड झाली. पर्यवेक्षकाने येअून परमानंदासच वेत मारण्याची आज्ञा दिली, आणि त्यास तिकटीशी बांधून कठोरपणाने वीस का तीस वेत मारण्यात आले. प्रत्येक वेतासरशी रक्ताचे फवारे अुडाले. त्याचे अंग रक्तबंबाळ होअून मांसाचे तुकडे वेताच्या सपासप घावाने फुटून निघाले. पण त्याचे तोंडून ब्र अैकू आला नाही. वेताच्या पहिल्या आघातासरशी मोठमोठे बदमाष पण चित्कार करून गुरासारखे त्या कारागारात ओरडत असत. पण हा तरुण चूप! बारी म्हणाला, कसून मारो. वेतन कसकसून मारले; पण परमानंद अुस्स करीना.

सर्व वेत मारुन संपताच त्यास मलमपटटी करून रुग्णालयात न नेता पुन्हा खोलीतच कोंडण्यात आले. अंदमानात राजबदींवानांना वेत मारण्याचा हा पहिला प्रसंग.

शिव्या देण्याची बारीवर बंदी

या वेताचे परमानंदास जसे दु:ख नव्हते तसेच राजबंदीवानांसही नव्हते. कारण परमानंदांनी आधीच बारीवर आक्रमण करून त्यास मारले होते, बारीची झालेली अप्रतिष्ठा, त्या परमानंदाच्या तिखटपणामुळे वसाहतीभर राजबंदीवानांचा बसलेला दबदबा-- या लाभासाठी वेत खाण्याचे मूल्य देणे त्यास फारसे महाग वाटले नाही. आमच्या मनुष्याने बंदीपालास मारले, तुम्ही त्यास वेत मारिलेत. कारागाराच्या निर्बंधानुरूप आम्ही ते विसरतो. परंतु बारीने शिव्या दिल्या त्याविषयी निषेध दाखविण्यापुरताच राजबंदीवानांतील कित्येकांनी संप केला, पर्यवेक्षक आणि बारी सर्वांस समजावीत फिरू लागले. पर्यवेक्षकाने स्पष्ट अभिसूचन दिले की, ''बारीस कोणाही राजबंदीवानास शिवीगाळ न करण्याविषयी सक्त आज्ञा मी सोडली आहे. पुन्हा असे होणार नाही. तुम्ही कामास आरंभ करा. जे होअील ते आणि तितके करा, पण करा.'' या आश्वासनानंतर ज्यांनी संप केला होता त्यांनी पुन्हा काम सुरू केले.

या पहिल्याच टोळीच्या प्रतिकाराने पुढे ज्या शीखांच्या आणि अितर राजबंदीवानांच्या टोळ्या आल्या त्यांना कामाविषयी फारसा त्रास पडला नाही. तरीदेखील मधून मधून कोणातरी लहानसहान राजबंदीवर बळ करून बारी कामाचा दर वाढविण्याचा प्रयत्न करी. कधी हे राजबंदीवान तीन पौंड दोरखंडे तेव्हाच संपवितात म्हणून चारपाच पौंड

केली पाहिजेत म्हणून आज्ञा सोडी. कधी छिलका वाढवी. कधी हळूच कोणास तरी कोलूवर धाडण्याचा बूट काढी. परंतु राजबंदीवानांतील कामाचा दर वाढविला की ते त्याचा प्रतिवाद करून, त्यास काम करीत नाही असे सांगत आणि बारीने त्याचे शेवटचे शस्त्र 'वेत मारीन' काढले की सर्वच काम सोडू म्हणून धाक घालीत. राजबंदीवानांतील झुंझारपक्षाने बारीची डाळ शेवटपर्यंत शिजू दिली नाही. या नित्य घासाघिशीमुळे राजबंदीवानांत कोणा ना कोणीतरी नेहमी अिनकारीवर असे. बारीचे काम अधिक तर नाहीच परंतु पुरे असे देखील सर्व राजबंद्यांकडून कधी झाले नाही. तुरुंगाच्या दारावर ''अेकंदर बंदीवानांपैकी काम करतात किती आणि करीत नाहीत किती'' म्हणून अेक गणन प्रत्यही प्रसिद्ध करावे लागे. राजबंदीवान आल्यापासून त्या गणनात काम न करणाऱ्यांची संख्या शून्य अशी कधीच झाली नाही. असा अेकसारखा कोणी ना कोणी प्रतिकार करीत ठेवला म्हणून बारीस आणि अितर अधिकाऱ्यांस अधिक अधिक दडपीत जावयाची संधी किंवा साहस करवले नाही.

तंट्याचे मूळ सावरकर!

कारागारात युद्ध सुरू झाल्यापासून आमच्यावर अधिकाऱ्यांचा किती कडक पहारा होता हे मागच्या प्रकरणात सांगितलेच आहे. त्यातही जेव्हा हे शेकडो राजबंदीवान कारागृहात आले तेव्हा त्यांचे मनात मजविषयी असणारा आदर, विश्वास आणि पूज्यभाव पाहून मला त्यांच्यापासून शक्य तितके दूर ठेवण्याची बारी पराकाष्ठा करू लागला. पण ते अशक्य झाल्याने ज्यायोगे माझ्यावरील त्यांचा विश्वास अुडावा असे नाना प्रकारचे प्रयत्न स्वतः करून आणि त्याच्या माणसाळलेल्या पाळीव हस्तकांकडून करवून त्यांचा बुद्धिभेद करण्याची सारखी खटपट तो शेवटपर्यंत करीत होता; आणि शेवटपर्यंत ती त्याच्या मनासारखी सफल होअू शकली नाही म्हणून जळफळत होता. राजबंदीवान आणि साधे बंदीवान यांस सांगे, ''अहो या सावरकराचे नादी लागू नका; तो निष्कारण अधिकाऱ्यांचे रोषास बळी पाडील. तो अंगचुकार लबाड आहे. तुम्ही माझे मताप्रमाणे चाला. मी तुमचे कल्याण करवीन किंवा माझ्यावर तुमचा विश्वास नसेल तर ते पहा . . . अमुक अमुक गृहस्थ तेही तुमचे राजबंदीवानच आहेत. पण किती सभ्य आणि विनीत. त्यायोगे त्यांना पाहा आम्ही अधिका-याच्या जागा देखील दिल्या, नाहीतर तो आमचा सावरकर पाहा अजून छिलका कुटीत पडला आहे कोठडीत '' राजबंदीवानांस अिकडे असे सांगत तिकडे अधिका-यास बारी सारखा आमचे विरुद्ध लिहीत राहिला की, ''हा मनुष्य सर्व तंट्याचे मूळ आहे. हा बंदीवानांस जर्मनीची बढाअी सांगतो. अिंग्रजांच्या पराभवाच्या बातम्या देतो. कट करवितो. अुघडपणे पुढाकार घेण्यास शिक्षेच्या भयाने कचरत नाही. शीखांमध्ये याच्याविषयी असलेला पूर्वीचाच पूज्यभाव पाहून हा त्यांस भडकविण्याचा प्रयत्न करील. राजबंदीवानांवरील याचे वजन कितीही भांडणे झाली किंवा मी करविली तरी काही केल्या कमी होत नाही. हा महासाहसी आहे.'' मला अशा रीतीने अेक असुधारणीय भांडखोर म्हणून अधिकाऱ्यांस वारंवार परिचित करून देण्यात बारीचा आणखी अेक हेतू साध्य होत होता. तो म्हणजे हा की, त्यायोगे कारागृहात काहीही गडबड झाली तरी त्याचे अुत्तरदायित्व आपल्या डोक्यावरून काढून चटकन माझेकडे बारीस त्यायोगे फेकता येअी. '' ही सावरकरांची चिथावणी'' हे त्याचे पालुपद असे.

बारी स्वतःस जितका लुच्चा आणि पटाअीत समजे तितका तो अेका अर्थी भाबडा आणि मूर्ख असे. साधारण बंदीवानास ठकविण्यास जे त्याचे कौशल्य अुपयोगी पडले ते जेव्हा तो राजबंदीवानांस ठकविण्यास अुपयोजी तेव्हा मला तर हसू येअी. अेकदा त्याचे मनात आले की, आपण जर सावरकराविरुद्ध जे जे प्रतिवेदन केले आहे त्यातील थोडा भाग त्यास दाखविला तर मात्र तो भ्याल्यावाचून राहणार नाही. आणि मग राजबंदीवानांच्या सघंटनेचे नेतृत्व सोडून देअून त्यांचे काही होवो, आपण आपले हित पाहावे म्हणून पुढाकार घेणे सोडून देअील. असा काही विचार करून स्वारीने आम्हास कार्यालयात बोलावले. तेथे प्रमथतः आमच्या बुद्धीविषयी, विद्वत्तेविषयी व सार्वजनिक कामात निर्भय साहसाने झटण्याविषयी त्याने यथेच्छ स्तुती केली. (आणि राजबंदीवानांस हीच स्वारी सांगत फिरे, सावरकर अंगचुकार आहे) आणि नंतर आमच्या या गुणांचा आम्ही दुर्व्यय करीत असल्याने स्वतःस कसे धोक्यात पाडून घेत आहो याविषयी आमची कानअुघाडणी करण्यास आरंभ केला. तुम्हाविषयी सहानुभूती वाटत असूनही मला तुमच्याविरुद्ध काय भयंकर

प्रतिवेदने (रिपोर्टस्) लिहावी लागतात ही जर तुम्ही पहाल तर क्वचित आपण सावध व्हाल म्हणून मला तसे करणे अधिकारी या नात्याने सक्तपणे निषिद्ध असताही तुमच्यावरील लोभामुळे तुम्हास वाचून दाखवितो. असे म्हणुन स्वारीने आपली दैनिकी (डायरी) काढली आणि आमच्याविरुध्द त्याने वेळोवेळी काय लिहिले होते ते थोडे थोडे वाचून दाखविले. त्यांतीलच जी काही वाक्ये आम्हास आठवली ती वर दिली आहेत. आमच्या हिंदुस्थान सरकारकडे झालेल्या प्रत्येक आवेदनाविषयी (अर्जाविषयी) बारी दैनिकात लिही ''ही केवळ थाप आहे. सावरकर कशाही सवलतीने नमणारा व धाकाने काही दबणारा मनुष्य नाही. तो असुधारणीय आहे !'' हा उल्लेखही मला दाखविला आणि मी हे गौप्य फोडू नये म्हणून बजावले.

राष्ट्रहितास विरोधी नसलेले वचन पाळले

येथेच आम्ही हेही सांगून टाकतो की, बारीने आमच्या विरुद्ध किंवा आमच्या सहानुभूतीचे जे काय 'गौप्य' म्हणून वेळोवेळी आम्हास सांगितले होते आणि आम्ही ते विश्वास देअून अैकले होते ते आम्ही केव्हाही त्याची हानी होअील अशा रीतीने कोणास सांगितले नाही. दिलेला विश्वास आणि वचन आम्ही राष्ट्रीय हितास विरुध्द नसेल तेथे तेथे शेवटपर्यंत पाळावे. आता बारीसाहेब दिवंगत होअून अनेक वर्षे लोटली असल्याने त्या अनेक संवादांपैकी राष्ट्रीय हितार्थ या कारावासकथेत सांगणे जितके अवश्य तितकेच सांगत आहोत.

या अंदमानच्या वृत्तान्तात बारीसाहेबांच्या स्वभावातील कठोरपणाचेच अुल्लेख आम्हास अितका वेळ वारंवार करावे लागले. परंतु बारीसाहेबांच्या स्वभावाची दुसरीही अेक बाजू होती. तिचा अुल्लेख कुठे तरी करणे हे आमचे कर्तव्य आहे. कोणाही मनुष्यास प्रमाणाबाहेर दोष देणे हा आम्ही अन्याय समजतो. बारी कठोर होता यात संशय नाही ; परंतु बंदीपाल या नात्याने कठोरपणा धरणे हे त्यास बहुधा अवश्य झाले होते हेही ध्यान्यात ठेवले पाहिजे. हिंदुस्थानातील अत्यंत निदर्य,दुष्ट, पापी आणि अेक पैशासाठी दुसऱ्याचा प्राण हसत हसत घेणाऱ्या अनेक अपराध्यांच्या भयंकर समुदायास शिस्तीत ठेवणे हे काम त्याचेवर बंदीपाल या नात्याने पडले होते. अशा अुभ्या हिंदुस्थानात दांडग्यांतील दांडग्या आणि अुलट्या काळजाच्या दंडित अपराध्यांतील निर्ढावलेल्या बदमाषांस शिस्तीत ठेवण्यास जनहितार्थाच कोणासही कठोरपणा स्वीकारावा लागेल. तसा तो बारीने स्वीकारला हा त्याचा अपराध नव्हता हे आम्ही त्यास वारंवार सांगत असू. परंतु अशा लोकांत जन्म घालविण्याने त्याचा स्वभावच निदान बंदीगृहापुरतातरी कठोर, अनिरुद्ध, आणि निर्दय झाला होता. त्यामुळे त्यास चांगला आणि वाअीट याची निवड करता येत नसे, हा त्याचा दोष असे. त्यास खरोखरीच वाटे तो पोर्ट ब्लेअरचा परमेश्वर आहे. त्याच्या असत्य असो, निर्बंधाविरुद्ध अन्याय्य असो, लहरीप्रमाणे जो वागेल, जो त्याची दासासारखी हाजीहाजी करील, तो चांगला, अितर वाअीट ही त्याची मनुष्य ओळखण्याची व्याख्या होती. हा त्याचा दोष. निदर्यपणा ही त्याची अेक करमणूकच झाली होती. तो अशिक्षित असल्याने बुद्धीच्या विकासामुळे ज्ञान, विज्ञान, कला अित्यादी शक्तींचा आणि रुचींचा त्याच्यात फारच थोडा विकास झाला होता. म्हणून त्या करमणुकी त्यास पारख्या होत्या. त्यामुळेच बंदीगृहातील अुठाठेवी हेच त्याचे त्या अेकांत वसाहतीतील सारे जीवन आणि सारी करमणूक झाली होती. तरी देखील तो बंदीगृहाबाहेर त्याच्या कुटुंब, अिष्टमित्र अित्यादिकांच्या मंडलात अितका निदर्य नसे.अितकेच नव्हे तर कोणी चढविले म्हणून चढविलाही जात असे. विद्वत्ता नाही ही जाणीव त्यास असल्याने त्यास विद्वान म्हणावे म्हणून तो त्यास पाठ असलेल्या पाच-सहा अिंग्लिश कविता थोडेसे चुचकारून घेतले की अगदी अैटीत अेखाद्या नटासारखा म्हणून दाखवी. आपल्या विद्वत्तेचा आमच्यावर पगडा पाडावा अशीही त्यास केव्हा केव्हा लहर येअी. तेव्हा अेका दमात सर्व म्हणून टाकी. आमच्याविषयी कारावासातील विरोध सोडला तर तो मनातल्या मनात खरोखर आदर बाळगी. त्या अंदमानास कारणपरत्वे जे जे व्यापारी, संपादक किंवा सैनिक वर्गातील यूरोपियन येत ते आम्हास पहाण्यास अवश्य येत. युद्धाचे दिवसांत रणतरीवरून येणारे यूरोपिअन नौकाध्यक्षादिक अधिकारीही आमची वास्तपुस्त करून भेटून आम्हाशी बरोबरीने संवाद करून जात हे तो पाही. तेव्हा

त्याच्या मनात आदर अुत्पन्न होअी हेही साहजिकच होते.त्याच्या कुटुंबातील मंडळीत त्याची पत्नी फार देवलसी असे, आणि त्याची अेकुलती अेक सतरा अठरा वर्षाची मुलगी रंगूनला मॅट्रिकपर्यंत शिकून शिक्षक होत आली होती. बारीचा निदर्यपणा वारंवार मर्यादित करण्यास या दोन्ही महिलांचा बराच अुपयोग होअी. बंदीवान म्हणत, त्यास फार कठोरपणा करताना पाहून त्याची देवलसी पत्नी वारंवार रोधीत असे. त्या दोघींसही आमच्याविषयी व्यक्तिविषयक सहानुभूती वाटे. कुमारी बारी लहानपणापासून बारी मरणपावेतो जेव्हा जेव्हा रंगूनहून सुट्टीसाठी अंदमानात येअी तेव्हा तेव्हा आमच्या भेटीस कारागृहातही येअी आणि सहानुभूतीपूर्वक अर्धा अर्धा तास निरनिराळया विषयांवर संवाद करी.वैयक्तिक संबंधाने बारीच्या कुटुंबाशी आणि त्या त्या वेळी बारीशीही आम्ही तितक्याच घरोब्याने आणि लोभाने वागू. केव्हा केव्हा बारी बंगल्यावरून काहीना काही तरी फळफळावळही आम्हास धाडी. परंतु त्यात त्याचा अेक गर्भित हेतू असे की, त्यामुळे तरी आम्ही सहजच सौजन्य म्हणून त्यास कृतज्ञ राहू. आम्ही सौजन्य म्हणून त्यांचा स्वीकारही- अगदी आग्रह होअी म्हणून- करू आणि कृतज्ञेने त्यांचा येथे हा सार्वजनिक अुल्लेखही करीत आहो. परंतु त्यामुळे राजबंदीवानांचा पक्ष सोडून देअून, किंवा वसाहतीतील हजारो स्वदेशबंधूंच्या दु:खमोचनार्थ आणि अुन्नत्यर्थ आम्ही चालविलेल्या शुद्धी, ज्ञानवितरण अित्यादी चळवळीतून अंग काढून घेअून आपले तेवढे हिताहित पहात स्वस्थ पडून राहू ही जी बारीसाहेबांची अेक आशा असे ती जेव्हा विफल होअी आणि त्यांच्या अन्याय वर्तनाचा आम्ही पुन्हा प्रथमप्रमाणे विरोध करू तेव्हा मात्र त्याच्या त्या सौजन्याचा त्याला पश्चाताप झाल्यासारखा वाटे. आणि काही दिवस तो अगदी निष्ठुरपणाने वागू लागे. त्याच्या त्या वैयक्तिक सौजन्यास स्वीकारून त्याचे म्हणण्याप्रमाणे जे वागत आणि केवळ आपले दिवस कसे बऱ्या रीतीने निघतील याचीच चिंता वहावयाची हेच ज्यांनी आपले धोरण निश्चित केले होते अशा आमच्यातील अेका दोघा राजबंदीवानांस तो कार्यालयात केव्हा केव्हा बोलावी. त्याच वेळी आम्हाला पण बोलावी. परंतु जाणुनबुजून त्यांस खुर्ची देअून काही लिहावयाचे काम देअी- आणि आम्हास साध्या बंदीवानाप्रमाणे तिरस्कार्य अंतरावर वॉर्डरचे पहाऱ्यात अुभे करी. हेतू हा की, त्यायोगे अितर सर्व बंदीवानांत आमची अप्रतिष्ठा व्हावी! आणि आम्हास बारीच्या सौजन्याने वश होअून सार्वजनिक काम आपण का सोडले नाही असा पश्चात्ताप व्हावा !

दोन्ही शंका त्याज्य

परंतु बारीने आमची अप्रतिष्ठा केली तर बंदीवानांत आमची प्रतिष्ठा अुलट वाढत जाअी हे तो विसरे. किंबहुना जेव्हा जेव्हा तो आमच्याविषयी त्याचे मनात वाटणारा आदर व्यक्त करण्यासाठी आम्हास काही भेट धाडी किंवा सौजन्य दाखवी तेव्हाच आमच्या सहकाऱ्यांपैकी दुसऱ्या अतिरेकास जाण्याचा ज्यांचा स्वभाव होता त्यांस आमच्याविषयी थोडेसे वावडे वाटे. आम्ही बारीची फळफळावळ का स्वीकारतो हा त्यांचा आक्षेप आहे. आम्ही यास दोन्ही शंकास त्याज्य समजून त्यांची समज पाडीत असू की, आपले त्या व्यक्तीशी काय शत्रुत्व आहे. तो किंवा त्याची कुटुंबीय माणसे जेव्हा स्नेहाने आणि आदराने वागू अिच्छितात तेव्हा तेव्हा आपण व्यक्तिविषयक सौजन्य दाखविणे आपले सभ्यपणाच्या दृष्टीने कर्तव्य आहे. त्या त्यांच्या वर्तनाच्या आत जर विषारी हेतू असलाच तर ते विष आपण पचवीतच आहोत. तो हेतू आपण विफल करीतच आहोत. बारीस केव्हा आम्ही स्पष्टपणे सांगावे ‘आपल्या आग्रहाविषयी मी आभारी आहे परंतु ज्या परिस्थितीत आपण आणि मी सापडलो आहोत त्या परिस्थितीत आपणास सार्वजनिक कार्यात विरोध करणे हे मला प्राप्त आहे. तेव्हा ते स्वातंत्र्य राखून जर मला आपले आदरातिथ्य स्वीकारता येत असेल तरच आपण हा त्रास घ्यावा’ अितके स्पष्ट सांगून देखील तो आणि त्याची मंडळी कधी अत्याग्रहाने मला बोलावीत, बोलत, आणि सन्मानीत. तेव्हा व्यक्तिदृष्टीने मीही- त्यांचा हेतू तेवढ्यापुरता ते व्यक्त करीत त्याप्रमाणे निरपेक्ष आदरच आहे असे गृहीत धरुन, त्यांच्याशी कृतज्ञपणे वागे आणि तो सन्मान स्वीकारी.

खरी गोष्ट ही होती की, बारीचा स्वभावच दुरंगी होता. त्यास आदर वाटे, दयाही त्याचे हृदयात अगदी नव्हतीच असे नसे- पण जन्म कठोर व्यवसायात आणि लुच्च्यांशी अंशत:अपरिहार्य लुच्चेपणाने वागण्यात गेल्याने त्याच्या त्या

अुदार भावनेतही अनुदार वृत्तींचा थोडास बिंदू चुकूनमाकून पडल्यावाचून रहात नसे. त्याच्या कटुंबातील आणि अिष्ट मित्रांतील मंडळी आमच्या अिंग्रजी कविता वाचीत, आमचे पूर्वचरित्र औत्सुक्य आणि प्रशंसेने अैकत आणि अेकंदरीत आमच्याकडे आदराने पाहत. त्यांच्या विनंतीवरून आम्ही त्यांस काही अिंग्रजी कविता लिहून दिल्या होत्या.

अेक दिवसाचा निरपेक्ष दयाभाव

अेक दिवस मात्र, वर्षातून अेक दिवस मात्र बारी स्वतः होअून अगदी निरपेक्ष दयाभाव धारण करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न करी. तो दिवस म्हणजे ख्रिसमसचा. त्या दिवशी मात्र- आयर्लंडातील रोमन कॅथलिक संप्रदायाचे पिढ्यान्‌पिढ्या झालेले संस्कार त्या पोर्ट ब्लेअरच्या पोटाळ परमेश्वरास देखील दमन करणे अशक्य होअून बारीची मुद्रा शांत आणि दयार्द्र दिसे. त्याचे कट्टर विरोधी राजबंदीवान देखील आपल्या दर्शनाबरोबर तिरस्काराने त्याच्या भुंवया वाकड्या करू शकत नसत. त्यांस देखील तो सन्मानाने कार्यालयात आमंत्रण देअी आणि दहाबारा रुपये खर्च करून त्यांस मिठाअी दूध, चहा देत असे.

अशा वेळी आम्ही बहुधा त्या मिठाअीच्या मानास नाकारून त्याचे स्थली अेक-दोन ताजी वृत्तपत्रे मागावी. बारीने हो ना करता करता ती द्यावी आणि पुन्हा मिठाअी पण धाडावी ती धाडावीच. आम्ही गेलो नाही तर तो कोठडीत धाडून देअी. त्या दिवशी सहसा कोणाही बंदीवानास तो कठोरपणाने वागवीत नसे. खटलेही शक्य तितके करीत नसे.

बारीसारख्या व्यावसायिक क्रूरतेने निर्ढावलेल्या मनुष्यासही अेक दिवस तरी वर्षातून अितका सौम्य आणि सहृदय ज्या अुपदेशाने किंवा रूढीने केले त्या प्रेषित येसूचा अुपदेश किंवा ती कॅथलिक रूढी अगदीच विफळ झाली असे म्हणता यावयाचे नाही. आम्हां हिंदुस्थानी राजबंदीवानांसही येशू ख्रिस्ताच्या अुपदेशाचा काही लाभ झालाच तर ! असा विनोदी विचार त्या दिवशी माझ्या मनात हटकून येअी.

बारीच्या सौजन्याप्रमाणेच त्याचे स्वभावातील चाणाक्षपणही निर्भेळ नव्हते. जसे त्याचे सौजन्यही किंचित वक्र असे तसे त्याचे चाणाक्षपणही मूर्ख असे. कारण मूर्खपणाचे मूळ लक्षण जे स्वतःच्या शहाणपणाची मर्यादा न ओळखणे ते त्याच्यात स्पष्टपणे व्यक्त होत असे. म्हणूनच साधारण अशिक्षित बंदीवानास फसविण्यात किंवा नमविण्यात त्यास जो चाणाक्षपणा अुपयोगी पडे त्याचाच अुपयोग सर्वत्र होअील असे तो समजे. म्हणूनच मोठा फक्कड पेच म्हणून त्याने त्या दिवशी आम्हास कार्यालयात बोलावून ती त्याची दैनिकी आम्हास वाचून दाखविली! तिच्यामुळे आमच्याविरुद्ध खरोखरीच बारी काय लिहीत आला आणि वरिष्ठाकडे प्रतिवृत्ते धाडीत आला ते आम्हास स्वतः वाचावयास मिळाले. त्या वेळी – जरी बारी ती पाने झाकीत गेला तरी- त्याच्या राजबंदीतींल हस्तकांविषयीही त्याने केलेले अनुकूल अुल्लेख – केवळ आम्हास भयंकर ठरविण्यापुरते का होअीना – पण त्यांच्या तोंडची विश्वसनीय म्हणून दिलेली वाक्ये अंशतः पाहावयास सापडली. हे आमचे अनायासेच काम झाले. त्यास पाहिजे ते दाखविल्यास बारी अगदी महत्वाच्या मुद्रेने म्हणाला, पाहिलीत ना ही माझी 'डायरी'.

आमच्या विरुद्ध लिहिलेल्या त्या लिखाणाचा तिरस्कारपूर्व अुपहास करीत आम्ही म्हणालो, ते काय विचारावे! मागे त्या रोमच्या सीझरने ठेवली होती ती दैनिकी नि या गांवढळ सीझरची ही! डायऱ्या दैनिक्या अशा जगात या दोनच. दोन्हीही पाहण्याचे भाग्य मला लाभले खरे.

जरा चिडून पण विनोदावारी नेत बारी म्हणाला, ''पण याचे तात्पर्य ध्यान्यात धराल तर तुमचे कल्याण आहे. तुमच्याविरुद्ध सरकारपाशी अितकी भयंकर प्रतिवृत्ते साचली आहेत. अजून तरी सावध व्हा. मित्र म्हणून मी सुचवितो ; आणि आता या नव्या आलेल्या पंजाबी बंदीवानांच्या प्रकरणाशी तरी अगदी संबंध ठेवू नका. ते बहुतेक अशिक्षित, अुनाड, भणंग, आणि मोलकरी होते. आले झालं राजकारणाच्या वावटळीत पैशाच्या लोभाने. त्यांनी डाके (दरोडे) मारले ते का ? तुम्ही त्यांच्याशी बोलणे देखील तुमच्या थोरवीस शोभत नाही !''

मी शांतपणे पण निश्चयाने जे अुत्तर दिले त्याचे तात्पर्य असे की- **तो खरा शिक्षित की जो लोकांच्या दु:खाने कळवळून त्यांचे सुखासाठी स्वत:च्या यातनांस क:पदार्थ मानतो.** हे पंजाबी, हे शीख, अिंग्रजी जाणीत नसतील; पण अिंग्रजी म्हणजे शिक्षण नव्हे. त्यांच्या राष्ट्रासाठी सुशिक्षितांच्या सहस्त्रांत दहांनीही,केला नसेल असा स्वार्थत्याग आणि प्राणत्याग करणारे हे निर्भय आणि सरळ शेतकरी आणि मोलकरी लोक हे मला प्रतिष्ठेत कोणत्याही राजबंदीवानाहून त्या नात्याने कमी वाटत नाहीत; म्हणून मी संबंध ठेवणार.

बारी कोणाची निंदा करू लागला म्हणजे तिचा निषेध करणे बारीस अगदी आवडत नसे. त्याचे तोंडापुरते जरी त्या निंदेस कोणी होस हो मिळवून दिले तरी तो प्रसन्न होअी. पण हे माहीत असूनही आम्हास त्या पंजाबी शूर आणि प्रामाणिक स्वबांधवाची निंदा अैकणे केवळ पापास्पद वाटून आम्हास त्याचे समर्थन केल्यावाचून राहवलेच नाही. त्यामुळे बारी चिडला. आम्हास तो फारच पाण्यात पाहू लागला. पण प्रत्यक्ष कोणाच्याही भयंकर खटल्यात धरण्यास त्यास आम्ही संधीच देत नसू. म्हणून तो नुसती चडफड करीत बरेच दिवस राहिला. नंतर दोन-चारदा आमच्यावर अशा कोण्या कटात पकडण्यासाठी काही बदमाषांस त्याने अगदी नेमून टाकले.

ही फूस मिळताच या बदमाषांचे आम्हावर किटाळ रचण्याचे प्रयत्न वारंवार होत राहिले. अेव–दोनच अुदाहरणे देअू. अेकदा तेथील अेका ख्रिश्चन बदमाषाने आमच्या चाळीतील मोरीत अेक सुरी लपवून ठेवली; आणि आम्ही ती कोण्यातरी अधिकाऱ्यास मारण्यासाठी आणविली अशी साक्ष देण्यास दुसऱ्या अेका अशाच अुलाढालीत पटाअीत असणाऱ्या हिंदू बदमाषास सांगू लागला. सुदैवाने आमचे नाव त्या हिंदू बंदीवानास हिंदुसंघटणाचे आमचे प्रयत्न आवडून प्रिय झालेले होते. त्याने होस हो मिळवून आम्हास ती बातमी सांगितली. आम्ही तो कट बारीस कळविला आणि जर त्याची चौकशी न केली तर वरिष्ठ अधिका-यांस सांगू म्हणून दोघां राजबंदीवानांसमोर सांगितले. अर्थातच स्वारी नरमली आणि ते प्रकरण अंगाशी न येताच आम्ही बचावलो.

बारीचे प्रयत्न कसे फसले

दुसऱ्या अेका अगदी पट्टीच्या मुसलमान बदमाषास वेत मारले जाअून तो लोखंडी 'पिंज-यात' आमच्या शेजारी बंद करण्यात आला होता. त्यास स्वत:चे अपराधाची क्षमा मिळावी म्हणून त्याने आमच्या समोरचे दोन लोखंडी गज चाळीस बंद करण्यासाठी मारलेले होते, त्यांतून अेक मुसलमान वॉर्डराकडून रातोरात लहान करवतीने कच्चे कापून ठेवले. त्याच्या कटात अेक बर्माही होता. त्यांचा हेतू की साधले तर रातोरात त्या पिंजऱ्यातून आणि चाळीतून पळून जावयाचे. फसले तर ते गज आम्ही कापले होते, आणि आम्हीच पळून जाणार होतो म्हणून आम्हाविरुद्ध साक्ष देअून आपण क्षमा मिळवावयाची. ज्या रात्री ते पळणार त्याच संध्याकाळी तंडेलास ते गज किंचित वाकलेले दिसून शंका आली. तो कट अुघडकीस आला. तेव्हा त्या मुसलमान बदमाषाने आम्ही ते गज कापले आणि आमच्या समोरचेच ते असल्यामुळे आम्ही त्या रात्री पळून जाणार होतो म्हणून कळविले. पण चौकशी चालली तेव्हा त्या ब्रह्मी साक्षीदाराने ती चुगली केली असा संशय येअून त्याचेही नाव त्या मुसलमानाने दिले. पण धरला जाताच तो ब्रह्मी साक्षीदार सत्याला जागला आणि त्याने रागावून त्या मुसलमान बदमाषाचाच खरा बेत अुघडकीस आणून त्या मुसलमान बदमाष वॉर्डरासही धरून दिले. तेव्हा अर्थातच आमच्यावरील हे किटाळही टळले. याविषयी आम्ही प्रत्यक्ष पर्यवेक्षकासही अशा प्रकारची किटाळे मजवर कशी रचली जातात आणि यास कारण बारीची बदमाषांस ''सावरकरांवर डोळा ठेवा'' ही असलेली चिथावणी होय असे स्पष्ट बजावले होते.

या घटनांहून निराळ्या प्रकारच्या आणखी अेका घटनेत बारीने आम्हास गोवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला होता.

पंजाबी शीख राजबंदीवानांत चतरसिंह नावाचे अेक राजबंदी होते. शीख शाळेत हे शिक्षक होते. त्यांनी अेकदा शाळा निरीक्षणास आलेल्या अेका मोठ्या अिंग्रजी अधिका-यावर क्रांतिकारकांच्या गडबडीत सशस्त्र आक्रमण करून

त्याचा वध करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांना जन्मठेप झाली. त्यांचा स्वभाव अत्यंत तापट असे. कारागृहात शीख बंदीवानांस साबण, तेल अित्यादी साधे पदार्थही केस धुण्यास न देण्याच्या, कामाच्या, शिवीगाळींच्या अशा अनेक प्रकारच्या सोसाव्या लागणाऱ्या अडचणींना वैतागून अेक दिवस बंदीवानांचे वजन चालले असता त्यांनी अिंग्रज पर्यवेक्षकावर चाल केली. त्या मारामारीत पर्यवेक्षक खुर्चीवरून पडल्यामुळे त्यास फारसे लागले नाही. परंतु अेकाअेकी कारागृहात पर्यवेक्षकास मारले म्हणून आरोळी अुठून सर्व तंडेल, वॉर्डर, अित्यादिकांनी चतरसिंगास धरून बेदम मारले. त्या पर्यवेक्षकाने स्वतःच येअून चतरसिंगास सोडविले म्हणून बरे. परंतु ही बातमी अैकताच बारीने मीच चतरसिंगास चिथाविले म्हणून प्रतिवेदिले. (रिपोर्ट केला.) त्याचे अेकच दिवस आधी पर्यवेक्षक कधी कधी आमच्याशी राजकारणी बोलत, तसे बोलता बोलता आम्ही त्यांस प्रश्न केला होता की, तुम्ही हिंदुस्थानास देशीय स्वराज्य (Home Rule) देण्याच्या पक्षाचे आहात की नाही .? त्या प्रश्नाचा लाभ घेअून बारीने म्हटले की, या प्रश्नावरूनच सावरकरांचे अंग दुसऱ्याच दिवशी झालेल्या त्या आक्रमणात होते असे सिद्ध होते. दुसरी गोष्ट अशी की, त्या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी दोन-चार राजबंदीवानांनी पर्यवेक्षकापाशी जाअून चतरसिंगाचा तीव्र निषेध केला होता; पण आम्ही तसे काही अेक केले नाही. तुम्ही असे का केले नाही म्हणून बारीने विचारताच आम्ही सांगितले की, ''अेका बंदीवानाने दुसऱ्याच्या कृत्यात तोंड घालू नये ही तुमचीच आज्ञा आहे ना ? माझ्या स्वतःच्या भावास जेव्हा आजार झाला आणि त्यास रुग्णालयात नेण्यात आले नाही; तेव्हा मी आपणांस आणि पर्यवेक्षकास तिकडे लक्ष देण्यास विनविले, तेव्हा तुम्ही स्वतःच्या सख्ख्या भावाचे संबंधात देखील ''तुम्ही बंदीवान, भाअू असो वा नसो, तुम्हास दुस-या बंदीवानाचेविषयी बोलण्याचे प्रयोजन नाही'' म्हणून धमकावले होतेत. मग आता चतरसिंगही अन्य बंदीवान. त्यांचे कृत्यामध्ये मी का तोंड घालू?'' म्हणून बारीस अुत्तर दिले होते. तिसरी गोष्ट की, चतरसिंगास वेत मारणार म्हणून ठरत होते तेव्हा अितर राजबंदीवानांसह आम्हीही म्हणत होतो की, चतरसिंगने निर्बंधाविरुध्द आक्रमण केले तर निर्बंधविरुध्द रीतीने सरकारी हस्तकांनी त्यास गुरासारखे बडविलेही होते. ती शिक्षा झालीच आहे. पर्यवेक्षकास काही दुखापतही झाली नव्हती. तेव्हा आता वेत मारण्याचे कारण नाही. या आमच्या दोन तीन गोष्टी अेकत्र जुळवून त्या कृत्याचे बुडाशी सावरकरबंधूच होते हे सिद्ध करण्याचा बारीसाहेबांनी प्रयत्न चालविला. चतरसिंगास त्यानंतर लोखंडी पिंजऱ्यात वर्षोनुवर्षे बंद ठेवण्यात आले होते. या प्रकरणी प्रो. परमानंदाच्या हाती सहज पडलेल्या अेका चिठीवरून त्यांचा तर्क त्यांनी असा प्रसिद्ध केला आहे की ''ही सारी कारवाअी बारीची असे. पर्यवेक्षकास सर्वच राजबंदीवानांविरुद्ध भडकविण्याची ही संधी आलेली पाहून बारीस आनंदच झाला होता. आणि म्हणूनच सावरकर बंधूंवर याचा सर्व दोष मढवून कारागृहातील सर्व अशांतीचे मूळ कारण, सावरकरबंधूच असतात, त्यांस अशा अशांतीने आनंद होतो असा डांगोरा पिटण्यास त्याने आणि अितर अधिकाऱ्यांनी कमी केले नाही'' (प्रो. परमानंद कृत आपबीती)

लढाअीचे दिवसांत आमच्याविरुद्ध वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत असे अनेक संशय अुत्पन्न केले जात असल्याने आम्हास कोणत्या पेचात केव्हा गोवण्यात येअील याचा आम्हास आणि आमच्या अिष्टमित्रांस केव्हाच थांग लागत नसे. या चिंताजनक परिस्थितीत आम्ही स्वसंरक्षणासाठी अर्थातच शक्यतो कारागृहाच्या निर्बंधाविरुद्ध स्वतः कधीही पाअूल टाकू नये म्हणून जपत होतो. परंतु स्वतः निर्बंधभंगाच्या कैचीत न गवसण्यासाठी जपत असताही आमच्या सहकष्टभोगी राजबंदीवानांच्या किंवा बंदीवानांच्या सुखदुःखार्थ केवळ अुदासीन राहून आमच्या सार्वजनिक हितार्थ चालविलेल्या न्याय्य चळवळी सर्वस्वी सोडून देणे म्हणजे भ्याडपणा होय असे आमचे मन आम्हास सांगत असल्याने आम्ही अवश्य तेव्हा राजबंदीवानांच्या पक्षाचे अुघडपणे समर्थन करून त्यांचेवरील अन्याय दूर करण्याचे कामी साधने योजण्यास कमी करीत नसू.

शरीरस्वास्थ्य बिघडते

या १९१५ ते १९१६ अिसवीचे मध्यंतरीच आमची प्रकृतीही ढासळावयास आरंभ झाला.

१९१० व्या वर्षी विलायतेत प्रथम पकडला गेलो तेव्हापासून ‘विलायती बंदीशाळा, हिंदुस्थानातील अनेक कारागृहे आणि अंदमानचे काळेपाणी या भिन्न भिन्न प्रकारच्या बंदीगृहांतून जे अनेक शारीरिक कष्ट सोसावे लागले, कौटुंबिक चिंता वहाव्या लागल्या, राजकीय चळवळींच्या अुत्क्षोभक आणि चिंताजनक खटपटी कराव्या लागल्या, कदन्न, आरोग्यविघातक राहणी आणि कठोर परिश्रम यास तोंड द्यावे लागले त्या सर्व आपत्तींचा सतत ताण पडला असतानाही आमच्या शरीराने १९१५ व्या वर्षापर्यंत अुत्तम प्रकारे टिकाव धरला. परंतु अेकसारख्या अपक्व आणि नि:सत्त्व अन्नाने प्रथम पचनक्रियेस त्या वर्षापासून बाधा होत चालली. आम्ही ती गोष्ट पर्यवेक्षकादी अधिकाऱ्यांच्या कानावर घालून पाहिली. परंतु त्याची वेळीच कोणी विचारपूस केली नाही. नंतर अेक-दोन वेळा सडकून ताप आला; परंतु तापातही आम्हास अितर बंदीवानांप्रमाणे रुग्णालयात नेण्यात येत नसे. किंवा ताप अुतरल्यानंतरही काही दिवस रुग्णालयात बरेसे जेवण देण्यात येत नसे. जरा ताप अुतरला न अुतरला की, पुन्हा कामावर धाडण्यात येअी आणि ते ठराविक अन्न कच्चेपक्के जसे मिळेल तसे खावे लागे. त्यामुळे आवेचा विकार जडला. परंतु साधारण बंदीवानांना नुसते काम चांगले केले तरीही दूध देण्यात येत असताही आम्हास घोटभर दूध मिळेना. त्यामुळे भात त्या कारागारी ‘डाळी’शी खावा लागे. पोळी बहुधा कच्ची असल्याने आम्ही ती सोडूनच दिली. पण त्यायोगे वजन अुतरत चालले. पुढे डाळही पचेना. तेव्हा भात घ्यावा आणि त्यात नुसते निर्भेळ पाणी ओतून तो काला खावा असा क्रम काही दिवस ठेवला की, आवेचा अुपद्रव कसा तरी टळावा. आवेने पोट मुरडून येअी. भलत्याच वेळी पोट मुरडून आले की, अवेळी परसाकडे जाण्याची त्या कारागृहात जवळजवळ चोरीच झालेली असल्याने मोठा त्रास होअी. ताप अंगात मुरत चालला. त्यानेही आव वाढे. शेवटी तो भातही पचेनासा झाला. कारण तो दोनचार दिवसांनी अर्धा कच्चा येअी.आव अधिक झाली –अितकी अधिक झाली की– तिची डॉक्टरास निश्‍चिती होअी अितका स्त्राव झाला पाहिजे- म्हणजे तो बघण्यास येणार. अशा वेळेस अगदी देवास नवस करण्यासारखी मनाची व्याकूळ स्थिती व्हावी, की देवा डॉक्टरच्या समोरच जेव्हा शौचास बसवावयाचे तेव्हा ती आव अेकदाची पडोच पडो ! कारण काही कारणाने तेव्हा आव पडली नाही किंवा पडून नुसता रक्ताचा बिंदू पडला की ‘केवळ खोटे’ म्हणून डॉक्टर निघून जावयाचे. आम्हा स्वत:स हा अनुभव अनेक वेळा आला आहे की पोट दुखे, रात्री बेरात्री रक्त पडे, आव पडे; पण योगायोगाने डॉक्टरच्या देखत ती न पडली की ते सर्व “केवळ शंका!” या वर्गात जावयाचे–जर “अगदी खोटे” या वर्गात गेले नाही तर ! अशा वेळी जेव्हा डॉक्टर यावयास आणि ताप यावयास किंवा आंव पडावयास अेकच गाठ पडे तेव्हा त्या तापाचा आणि आवेचा अेखाद्या वेळीच प्रसन्न झालेल्या देवतेसारखा, अुपकार वाटे! अशी अपूर्व पर्वणी साधून आम्ही आजारी ठरलो तर अेक दोन दिवसांच्या बऱ्या जेवणाने आणिआजारी वर्गास मिळणाऱ्या दुधाने पुन्हा ती आव बंद होअी – की चाललेच पुन्हा कामावर ! पुन्हा ते अन्न, पुन्हा तो रोग !

याच सुमारास आमचे बंधूस, १९१४ व्या वर्षी यावज्जीवन काळेपाणी झालेल्या राजबंद्यास संपाचे शेवटी जो स्वत: स्वैंपाक करण्याचा अधिकार मिळाला होता त्याप्रमाणे, स्वैंपाक करण्याची अनुज्ञा मिळाली, आमच्या बंधूंनी शिधा घ्यावा आणि दहा वाजता कामाची सुटटी झाली म्हणजे तो आपण स्वत: अेका स्वतंत्र नेमून दिलेल्या कोपऱ्यात शिजवावा. पुढे पुढे त्यांच्याबरोबर अेकत्र स्वैंपाक करण्याची अनुज्ञा श्री. वामनराव जोशी यांनाही मिळाली. त्या दोघांस अेकत्र जेवणखाण करता येअू लागल्याने किती तरी सुख वाटू लागले. माणिकतोळ्याच्या बंगाली राजबंद्यांसही अेकत्र ठेवले गेले. आमच्या बंधूंस अशी अनुज्ञा मिळाल्यावर त्यांनी काही भाजी, काही पोळी, असे अेक-दोन प्रकार आम्हास छपवून धाडावे. कारण आम्हास स्वैंपाकाची अनुज्ञा तोवर मिळाली नव्हती. पुढे जेव्हा मिळाली तेव्हा जोडीदार घेण्याची परवानगी मिळेना; आणि स्वत:ची प्रकृती आधीच बिघडल्याने स्वैंपाक करण्याचे कष्ट होअीनात. लगेच ताप येअी. म्हणून बंधू काय जे कधी कधी नरोटयातून लपून छपून धाडीत त्यावर दिवस कंठावे. त्यांच्या त्या नरोटीभर आमटीचा – आमचे बंधू पाकक्रियेत बरेच निष्णातही आहेत; निदान आमच्यापेक्षा तरी आहेतच ! स्वाद अगदी अमृतासारखा लागे. याचे कारण आमच्या बंधूंचे पाकनिष्णातत्व नसून हेही क्वचित असू शकेल की ज्या दिवशी आमटी नसेल त्या

दिवशी केवळ निर्भेळ पाण्याशी भात खाण्याचा प्रसंग पडावयाचा. कारण ती कारागारीय डाळीची आमटी पचेनाशी झालेली आणि दुधाचे तर दर्शन दुर्लभ.

अशा स्थितीत प्रकृती दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली, आणि सार्वजनिक कामाचा व्याप व कारागारीय त्रास तर वाढत चालला. हळूहळू अंगात प्रत्यही रात्री बेरात्री ताप चढतोसा वाटू लागला. पण तो अधिकाऱ्यांच्या स्थूल दृष्टीस प्रत्यक्षीभूत होण्यासारखा नसल्यामुळे तसेच विनाऔषध, विनाविश्रांती दिवस रेटावे लागले. तिकडे आमच्या बंधूंचीही अर्धशिशी वारंवार भडकून आणि त्या कुग्रास अन्नाच्या सातत्याचा परिणाम होअून त्यांचीही प्रकृती खालावत चालली. शेवटी आम्हास आणि त्यांना दूध प्रत्यही किंचित मिळू लागले. पण ते अितक्या विकोपास प्रकृती गेल्यावर की त्या दुधास पचविण्याचे सामर्थ्य पोटास अुरू नये.

याच संधीस राजबंदीवानांस क्षुब्ध करून सोडणारी आणखी अेक दुर्घटना घडली. अशी तर अेक-दोन राजबंद्यांची भांडणे आणि कामाच्या तुरळक आणि व्यक्तिशः अिनकारी नेहमीच चाललेल्या असत. आणि अधिकाऱ्यांची अगदी मअू पाहिले की पुन्हा कोपराने खणावयाची सवय आम्हास माहीत असल्याने आम्ही अशा प्रत्येक तुरळक वा आंशिक अन्यायाचाही प्रतिकार करण्यास अुत्तेजन देणे आपले कर्तव्यच समजत होतो, अुदाहरणार्थ,छिलका सर्व राजबंदीनांकडून दीड पौंड घेण्याचा प्रघात पडत असता अेक दोघां अल्पवयी बंगाली राजबंदीवानांस निवडून त्यांचेपासून मात्र दोन पौंड घेण्याचा प्रयत्न अधिकाऱ्यांनी करताच आणि त्याने त्याप्रमाणे काम न केल्याने शिक्षा देत देत अंती वेत मारू म्हणून धाक घालताच राजबंदीवानांच्या सार्वत्रिक संपाची भीती अधिकाऱ्यांस घालण्यात आली. तेव्हा शेवटी त्यास नावापुरते दोन पौंड लिहून, तो करू शकेल तितकाच छिलका त्याचेपासून करून घेण्याचे अधिकाऱ्यास मान्य करावे लागले. अशी भांडणे चालली म्हणजे त्या त्या व्यक्तींना मजपासून काढून शक्यतो दुसऱ्या भागात दूर ठेवण्यात येअी की, त्यायोगे त्यांस प्रतिकार करण्याचे कामात पाठिंबा मिळू नये. या दीड पौंड छिलक्याचे भांडणातच अेका बंगाली युनिव्हर्सिटीच्या अेम्.अे. चा अभ्यास करणाऱ्या प्रामाणिक आणि बुद्धिमान राजबंद्यासही काम अिनकार करावे लागले.त्यांना ते काम दोन पौंड करणे फार त्रासदायक होअी. आणि अधिकाऱ्यांचा हट्ट ते केलेच पाहिजे. शेवटी त्यांनी अनेक शिक्षा खाल्ल्या व अंती त्यांस वेत मारण्यात आले. राजबंद्यास वेत मारण्याची क्रूर शिक्षा – केवळ त्यांस कठिण परिश्रमाची कामे अितर जन्माभ्यासी श्रमजीवी कामकऱ्यांप्रमाणे करता येत नव्हती म्हणून देण्यास कमी न करण्यात अधिकाऱ्यांचा जितका तिरस्कार्य हट्ट दिसून आला तितकाच त्या अेम्.अे. पर्यत शिकलेल्या अुच्चकुलीन बंगाली तरुणाचा ते वेत शांतपणे अेकही चित्कार मुखातून निघू न देता सहन करण्यात अेक अनुकरणीय सात्विक निश्चय आणि धैयशाली तितिक्षाही दिसून आली. या सदा चाललेल्या अशा घासाघिशीने अेका व्यक्तीस जरी वेळेवर त्रास पडला तरी त्यायोगे अेकंदर राजबंदीवानांवर कामाचा बोजा टाकणे अधिकाऱ्यांस फार जड जाअी.छिलकाच दोन पौंड जेथे पुरा मिळेना तिथे कोलूचे नाव कोण काढू देणार ! पंजाबचे राजबंदीवान आल्यापासून तर पोर्टब्लेअरच्या कारागारातील खालच्या अधिकाऱ्याचे शिवराळ शौर्यही राजबंदीवानांपुढे फिक्के पडले. कारण त्या राजबंदीवानांत शेतकरी, हस्ताश्रमी, सुतारादीक व्यवसायी असे गावागावातील लोक असल्याने त्या शिवराळ तंडेलादिकांच्या पितामहांनी अैकल्या नसतील अशा वेचक शिव्या त्यांस पुष्कळ येत होत्या. आणि आमच्याप्रमाणे त्या वेळेवरही न अुच्चारण्याअितकी त्यांची जीभ असमयज्ञही नव्हती. म्हणून त्यांस कोणी तंडेल अरे म्हणताच त्यास त्याच भाषेत ते का रे म्हणून ठणकावून देत. आअीस आअीच नव्हे तर आजी आणि बापास त्याचा आजा. अशा प्रमाणाने त्या शिवराळ तंडेलादिकांच्या पूर्वजांचा अुद्धार राजबंदीवानांकडून होअू लागला. त्यामुळे आम्हास ज्या विद्येचा अुपयोग स्वभावपरत्वे स्वतः करता येत नसे तिचा प्रयोग आमचे सहकष्टभोगी करण्यास कचरत नाहीत हे पाहून आम्हास बरेच वाटे. कारण त्यामुळे जी बोथट करता आली नाहीत ती त्या नीच आणि भाडोत्री गुंडांची शिवराळ शस्त्रे त्याच शिवराळ हलकटपणावर घासून बोथट झाली. हे सांगणे नलगेच की, स्वदेशाकरिता कोणाही तथाकथित सुशिक्षिताहून ज्यांचा स्वार्थत्याग कमी नव्हता आणि प्रामाणिक सच्छीलतेत जे कोणाही तथाकथित नागरिकाहून हीन नव्हते अशा त्या

आमच्या अशिक्षित गावकरी राजबंदीवानांकडून कोणाही बंदीवानास निष्कारण शिवीगाळ वा पीडा होण्याची भीती फारच थोडी असे. अुलट त्या बंदीवानांसाठी त्या राजबंदीवानांनी प्रत्यही काहीना काही झुंज करीतच असावे.

अशा तुरळक आणि वैयक्तिक झुंजी जरी चालत आणि त्यांचा राजबंदीवानांचे प्रतिकारसामर्थ्य जिवंत ठेवण्यास आणि अधिक त्रास देण्याची अधिकाऱ्यांची प्रवृत्ती मारण्यास अुपयोग होतो असे जरी आम्हास वाटे तरी अेकंदरीत आम्ही तेव्हा कोणत्याही कारणाने शक्यतो सार्वत्रिक संपापर्यंत गोष्ट जावी अशी अिच्छा करीत नव्हतो. कारण मागे अंदमानातील 'प्रचार' या प्रकरणात आम्ही वर्णिलेल्या आमच्या योजनेनुरूप आमचे ते नवागत राजबंदीवान बंधू निरनिराळ्या प्रकारचे बौद्धिक शिक्षण घेत होते आणि संपादिलेल्या ज्ञानाचा अमेरिकेसारख्या दूर खंडात प्रत्यक्ष निवसून अुपार्जिलेल्या व्यवहारचतुरतेचा आणि देशभक्ती, लोकसेवा अित्यादी अुदात्त भावनांचा त्या बंदीवानांच्या वसाहतीत सारखा प्रचार करीत होते, त्यांच्या प्रगल्भ शिक्षणाचे आणि त्यांच्याकरवी चाललेल्या बंदीवानांतील शेकडो लोकांमधील प्रचाराचे महत्व मला, अनावश्यक आणि केवळ घासाघासी पुरत्याच केलेल्या संपांहून पुष्कळ अधिक आणि चिरस्थायी वाटे. परंतु अशी माझी अिच्छा असताही वर अुल्लेखिलेल्या दुर्घटनेमुळे आणि पुढे निर्देशिलेल्या हिंदुस्थानातील राजकीय परिस्थितीमुळे असा अेखादा मोठा संप करणे हे राजबंदीवानांचे कर्तव्य आहे असे मला वाटू लागले आणि माझ्या मताच्या मंडळींसह आम्ही तो घडवून आणण्यासाठी निर्धाराने झटू लागलो.

प्रकरण पाचवे

चौथा संप आणि शरीरस्वास्थ्याचा बिघाड

ती दुर्घटना अशी की, भानसिंग नावाच्या अेका शीख राजबंदीची तंडेल आणि पेटी ऑफिसरशी बोलाचाली होअून त्यांनी भानसिंगास खोलीत बंद केले आणि बारीस बोलावून आणले.बारीने भानसिंगास खोलीत शिरून शिव्या देताच त्यानेही बारीसाहेबास अुलट शिव्या दिल्या. त्यामुळे संतापून बारीने त्याच्या पट्टेवाल्या सेनेस ''अिसको ठीक करो'' म्हणून खूण केली. या 'ठीक करो'चा अर्थ आम्ही मागे सांगितलेलाच आहे. ती खूण होताच दहा-पाच तंडेल, पेटी ऑफिसर अित्यादी मंडळी दंडे घेअून खोलीत घुसली आणि त्यांनी भानसिंगास बेदम पिटण्यास आरंभ केला. तो अेकटा शक्यतोवर त्यांच्याशी अुलट मारहाण करीत राहिला. शेवटी त्या अुतार वयातील शिखास त्या मंडळीने खाली पाडून दंडुक्यांनी ठेचून काढला. त्याचे ते त्या वेळचे आक्रोशणे सर्व कारागारात अैकू आले. ''अरे मारा ! भाअिओं मेरेको मारा !'' अशा त्याच्या आरोळया अैकताच त्याच चाळीत खाली बंद असलेल्या पाच-सहा राजबंदीवानांचा राग अनावर होअून ते अेकदम अुसळून बाहेर आले आणि हातात सापडेल ते घेअून वर चढले. बारी भानसिंगाचे वरचे मजल्याचे दार लावून अुभा होता. राजबंदीवान, बारी बाहेर येताच त्यास मारण्यासाठी वर घुसत आहेत हे पाहताच भानसिंगास ठेचणे सोडून तो झटकन त्या वरच्या मजल्यास असलेल्या गुंटीचे दार अुघडून त्या जिन्याने बाहेर पडला. भानसिंगाच्या या मारपिटीची ही माहिती तेथे प्रत्यक्ष अुपस्थित असलेलया राजबंदीवानांच्या आणि अितर बहुतेक राजबंदीवानांच्या तोंडून जशी अैकली तशीच वर्णिली आहे. अितकेच नव्हे तर पुढे आम्ही सांगणारच आहो त्याप्रमाणे दोघां प्रमुख राजबंद्यांनी ती लेखी कथनात अधिका-यांस अशाच प्रकारे कळविली होती.

मारा ! भाअिओं मेरेको मारा ! या आरोळ्या आणि मारहाणीची धांदल शेजारच्या चाळीत अैकताच आम्हास कळून चुकले की, आज कोणास तरी ''ठीक करण्यात'' येत आहे. भानसिंगाचे नाव अैकताच फार वाअीट वाटले. मारहाणीच्या वेळी बारीचा केवळ हुकूम म्हणून आत घुसलेल्या, पण भानसिंगास न मारता अितरांसह नुसते मारण्याचे ढोंग करणाऱ्या अेका पेटी ऑफिसरनेही ही माहिती खरी आहे असे सांगितले. ती जेवण्याची वेळ होती. आमच्या चाळीतील दोघां प्रमुख राजबंदीवानांसह आम्ही या आततायीपणाचा त्रीव निषेध करण्याचे नक्की केले आणि चाळीचाळीत पत्र पाठविण्यास सुरुवात झाली. राजबंदीवान या मारहाणीने भिअून न जाता संतापून गेले आणि सार्वजनिक संपाची भाषा सुरू झाली. अेक दोघांनी तर... हीही भाषा अुच्चारली पण...

ही गडबड बारीस कळताच, प्रबळ प्रतिक्रिया पाहताच घाबरण्याच्या त्याच्या स्वभावानुरुप तो दचकला. संध्याकाळी मला भेटायला आला तेव्हा मी त्यास स्पष्ट सांगितले की, तुम्ही विचारता म्हणून सांगतो की, तुमच्या आततायीपणाचा कळस होत चालला आहे, याचा परिणाम आम्हाला आणि मला तर भोगावा लागेलच; पण परिणामी तुम्हालाही भोगावा लागेल. त्याने सर्व दोष भानसिंगावर टाकून तो मला डसला अित्यादी निमित्ते सांगितली. मी म्हटले ते सत्य होते असे गृहीत धरले तरी देखील तुम्ही त्यास निर्बंधाप्रमाणे खटला करून वेत मारावयाचे होते; पण हा छळ का केलात? भानसिंगास रक्त ओकेतो मारलेत ही गोष्ट तेथील राजबंदीवान आणि बंदीवान अेकमुखाने सांगतात ती गोष्ट खोटी नाही.

पर्यवेक्षकाकडे दुसऱ्या पाहणीचे दिवशी ठरल्याप्रमाणे राजबंदीवानांतील निवडक लोकांनी या प्रकरणाची चौकशी करून बारीस शिक्षा करण्यात यावी म्हणून मागणी केली. परंतु अुलट ज्या राजबंदीवानांनी बारीस घेरण्याचा आणि भानसिंगास सोडविण्याचा प्रयत्न केला होता त्यांसच धाक- दपटशा देण्यात आला. तेव्हा संप करणे निश्चित झाले.

याच वेळेस हिंदुस्थानातून बातमी आली की, राज्यघटनेत कित्येक नवीन अधिकार देण्यासाठी जी चर्चा चालली होती तिच्याविषयी चौकशी करण्यासाठी जे प्रयत्न आम्ही करीत होतो त्यात विशेष लक्ष अर्थातच या गोष्टीकडे असे. हिंदुस्थानातील राजकीय जगाच्या दृष्टीपुढे राजबंदीवानांचा प्रश्न हा सदोदित प्रामुख्याने तळपला पाहिजे. जे त्या प्रश्नास

शिवण्यासही भीत त्यांना देखील तो टाळता येणे अशक्य व्हावे, अितक्या तीव्रतेने राजबंदीवानांच्या यातनांची कहाणी हिंदुस्थानच्या हृदयात शल्याप्रमाणे सतत बोचत ठेवली पाहिजे. हिंदुस्थानास संतुष्ट करण्यासाठी ज्या काही गोष्टी करणे अपरिहार्य आहे त्यांत राजबंदीवानांची सुटका ही अेक गोष्ट आहे हे अधिकाऱ्यांचे मनावर ठसविण्यासाठी अंदमानात चळवळ जिवंत ठेवणे हे जसे अवश्य होते तसेच ती माहिती हिंदुस्थानात निरंतर पोचवून लोकांची मने हादरून जातील अशा त्रीवतेने ती त्यांचेपुढे धरणे हेही अवश्यच होते. या सर्व प्रकरणासाठी मॉटेग्यूसाहेब येण्याचे संधीसच पोर्टब्लेअरच्या राजपीडितांविषयी काहीतरी अुत्क्षोभक परंतु सत्य घटना प्रसिद्ध करावयाची असेल, तर ती प्रथम पोर्टब्लेअरमध्ये घडविली पाहिजे. भानसिंगाच्या या क्रूर छळाचा प्रतिकार करण्यासाठी शेकडो राजबंदीवानांनी केलेला संप ही तशी घटना होणार होती आणि म्हणूनच या अुद्‌देशानेही संपाची अुभारणी नेटाने करणेचे आम्हास अिष्ट वाटले.

संपाचा प्रत्यक्ष पुढाकार जुन्या राजबंदीवानांनीच घ्यावा आणि सर्वांचे वतीने त्यांनीच मागण्या सांगाव्या असे काही बांधवांचे म्हणणे पडले. परंतु त्यायोगे संपाच्या मुख्य हेतूचीच नव्हे तर प्रसंगविशेषी राष्ट्रीय कार्याचीही हानी होण्याचा कसा संभव आहे हे मी माझ्या सहकाऱ्यांस समजावून दिले. प्रत्यक्षच पुढे झाल्यामुळे बारीस आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत सर्वांस जी हवी ती संधी मिळून, मला आणि जुन्या राजबंदीवानांना अलीकडेच ज्या थोड्याबहुत स्वतंत्र फिरण्याच्या सवलती देणे केवळ निर्बंधरीत्या (According to Jail Rules) निरुपाय म्हणून अधिकाऱ्यांस भाग पडले होते त्या सर्व सवलती काढून घेअून मला खोलीत रात्रंदिवस पुन्हा कोंडून ठेवण्यात येअील. त्यामुळे संपाची बातमी हिंदुस्थानात पोचविण्यासाठी माणसे धाडणे, पत्र धाडणे, युद्धाच्या बातम्या बाहेरून नियमाने आणून देणाऱ्या साहाय्यकांपासून वर्तमानपत्रे घेणे, ती लपून छपून वाचणे, संपामुळे बंद झालेल्या राजबंदीवानांच्या बातम्या परस्पर पोचवून त्यांना अेका दावणीत धोरणाने वागता यावे असे बेत करणे आणि कळविणे ही सर्व संपाचे दृष्टीने अत्यंत महत्वाची कामे करणे खोलीत आम्हीच बंद होअून पडल्याने फार कठीण होणार. दुसरे की, गेल्या चार-पाच वर्षांत कारागाराच्या अत्यंत क्रूर अशा पहिल्या प्रबळ टकरीस आम्हास तोंड द्यावे लागल्याने आम्हा सर्वच जुन्या राजबंदीवानांच्या प्रकृतीवर हानिकारक परिणाम होअून त्या खंगून गेल्या होत्या. आम्हास आणखी हातकड्या, कोठडीबंद्या, कुग्रास अन्न आणि प्रसंगी वेत खाण्याचाही अुपचार करावयास भाग पाडणे म्हणजे आमच्या जिवासच धोक्यात घालणे होते आणि तेही संपासारख्या तात्कालिक आणि स्थानिक फुटकळ कार्यासाठी ! अशा कार्यी जीव देण्यास निघणे म्हणजे केवळ राष्ट्रीय हिताचीच हत्या करणे होते. अेकदा पुढे पाय टाकल्यावर तो मागे घेणे अधिकच हानीचे होते. त्यापेक्षा आता ही संप, प्रतिवाद, अिनकाऱ्या अित्यादी स्थानिक चळवळ नवीन आलेल्या ताज्या दमाच्या शे सव्वाशे मंडळींतील लोकांनीच काही दिवस पाळीपाळीने अंगावर घेअून चालवावी हेच अधिक युक्त होते. तिसरे महत्त्वाचे कारण जे विशेषत: मीच काम सोडून पडणे अनिष्ट ठरविणारे होते ते हे की, त्यायोगे माझा हिंदुस्थानात पत्रही टाकण्याचा अधिकार त्यामुळे छिनला जाता. वर्षभर ज्याला कारागारीय कोणतीही शिक्षा नाही त्यास वर्षातून अेक वेळ पत्र टाकता येणार. मी बंद होतो तर पत्रही बंद होते. पण माझे पत्र बंद होणे म्हणजे संप तर राहोच परंतु राजकीय बंदीवानांच्या सुटकेच्या प्रश्नाचीच महत्वाची हानी करणे होते.

कारण की, राजबंदीवानांत ज्या अेका-दोघांच्या पत्रांस हिंदुस्थानातील पुढाऱ्यांच्या वृत्तपत्रांच्या आणि जनतेच्या कानापर्यंत पोचता आले असते त्यांनी तशी सर्व राजबंदीवानांची चर्चा करणारी किंवा कोणत्याही रीतीने अधिका-यांस झोंबणारी पत्रे टाकण्याचे ‘वेडेपण’ करण्याचे शहाणे साहस कधीही केलेले नव्हते. बारी रागावताना! बरे, जे लोक पत्रांतून आपल्या सहीने सत्य ती ती माहिती लिहिण्यास आणि सर्व राजबंदीवानांच्या हिताची चर्चा करण्यास धजणारे राजबंदी होते त्यांच्या पत्रांची हिंदुस्थानातील जनतेवर परिणाम करण्यासाठी प्रसिद्धी होण्याचे किंवा त्याची तशी चर्चा होण्याचे परिस्थितीमुळे अशक्य होते. अशा स्थितीत माझ्या अेकट्याच्याच पत्रास ते काम करणे अपरिहार्य झालेले होते. माझे धाकटे बंधू माझ्या अेकट्याच्याच नव्हे तर त्या नावाखाली आणि त्या निमित्ताने सर्व राजकीय बंदीवानांच्या सुटकेचा प्रश्न हिंदुस्थानात सारखा प्रचलित ठेवण्यास झटत असत हे जनतेस ठाअूकच होते. त्यांस माझ्या वार्षिक पत्राचा प्रबळ आधार मिळत असे. माझे वार्षिक पत्र येताच त्याच्या भराभर प्रती केल्या जात. आणि त्या हिंदुस्थानातील अनेक पुढाऱ्यांच्या हाती पडत. त्यांपैकी कित्येकांकडून ते पत्र वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध केले जाअी. कित्येक अुत्कट

देशभक्त आपण होअून त्या पत्राची प्रत करण्यास येत आणि ती अेक पवित्र आठवण म्हणून संग्रही ठेवीत. पॅरीसपर्यंत त्या वार्षिक पत्रांच्या प्रती कशा जात आणि तेथे हिंदी लोक त्या किती अुत्सुकतेने आणि भक्तीने वाचून त्याच्या प्रती प्रती करून कशा संभाळून ठेवीत ते बॅरिस्टर असफअल्ली यांनीही 'फार्वर्ड' मध्ये प्रसिद्ध केलेच होते. त्या पत्रांतून मी केवळ पोर्टब्लेअरच्या कारागारीय कागाळ्या तेवढ्या गाळी. बाकी राजबंदीवानांच्या सुटकेसाठी काय काय चळवळी केल्या पाहिजेत, त्या प्रश्नास हात घालण्यास पुढारी कसे भितात, सरकार क्रांतिकारकांना आणि त्यातही मला राजबंदीवान म्हणून म्हणण्यासही कसे कचरते, ते त्यांचे करणे किती विपरीत आहे म्हणून लोकांनी ते कसे खोडून काढले पाहिजे अित्यादी चर्चाच करीत होतो असे नसून त्यात शक्य तेव्हा या ना त्या निमित्ताखाली देशास हितावह असणारी राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक मतेही प्रदर्शित करीत होतो. विशेषतः लढाअीत जो पर्यवेक्षक त्या पोर्टब्लेअरच्या कारागारावर होता तो अेकंदरीत बऱ्याच अुदार स्वभावाचा असे आणि मी वर्षभर प्रत्यक्ष निर्बंध भंग न करता राहिलो म्हणून प्रसन्न होअून मला बऱ्याच निरंकुशपणे पत्र लिहू देअी. केवळ कारागारीय अुल्लेख त्यात नसले म्हणजे मग तो सहसा पत्रात खोडाखोडी, बारी जळफळला तरी, करीत नसे. या सवलतीचा मी शक्य तेवढा लाभ घेण्यास चुकत नसे. कारागारीय माहिती अितर प्रकारांनी धाडावी लागे आणि ती तशी धाडली जाअून केव्हातरी काहीतरी वर्तमानपत्रातून येतच असे; परंतु तशा गुप्तपणे धाडलेल्या आणि माझ्या सहीने, प्रत्यक्ष सरकारी अधिकाऱ्यांचेच द्वारे धाडलेल्या माझ्या वार्षिक पत्रात अर्थातच फरक असे. माझ्या या पत्राचा कौन्सिलपासून तो झोपडीपर्यंत अधिक परिणाम होअी. आणि गुप्त पत्रे दहा टाकावी तर अेक पोचणार आणि त्यातून झाले तर अर्धेच प्रसिद्ध होणार. पण माझे पत्र तर निश्चितपणे अधिकाऱ्यांचे मुद्रेसह हिंदुस्थानभर प्रसृत होणार. अेतदर्थ या पत्रास धाडण्याची आणि त्यायोगे स्वदेशी माझ्या मतांची आणि राजबंदीवानांच्या सुटकेच्या प्रश्नाची चर्चा सारखी प्रज्वलित ठेवण्याची ही संधी मी सहसा कर्तव्य म्हणूनच गमावीत नसे.

या आणि अितर कारणांसाठी मी संपाची योजना अशी ठरविली की जुन्या राजबंदीवानांना (म्हणजे मला, माझे बंधूंना आणि श्रीयुत जोशी यांना कारण बाकीच्या जुन्या राजबंद्यांतील कित्येक तर भानसिंगास मारले हे त्यांस माहीत असूनही ते आपणास काहीअेक माहीत नाही, अितरांशी आमचा काहीच संबंध नाही असे स्पष्टपणे सांगून संपास कोण अुत्तेजन देतो, कोण नाही अित्यादी बातम्याही देण्यास मागे घेत नसत. तेव्हा संपात त्यांनी येण्याचा प्रश्न नव्हता.) सोडून नव्यांपैकी ज्यांच्या प्रकृतीस परिणामकारक असा अपाय होण्याचा संभव नाही त्यांनी संपात प्रत्यक्ष काम सोडून भाग घ्यावा ! प्रथमतः राजबंदीवानांना कोणते हक्क पाहिजे आहेत आणि भानसिंगाची मारहाण हे संपाचे केवळ तात्काळ निमित्त असून मुख्य कारण आणि मागणी म्हणजे राजबंदीवानांस राजबंदीवानांप्रमाणेच वागविण्यात यावे हे कसे आहे हे लेखी कथनात दोघां पुढाऱ्यांनी लिहून द्यावे, ते लिहून न घेतले तर काहींनी अन्नत्यागाच्या संपाची धमकी द्यावी; आणि कोणींही प्रकृती विकोपास जाअीतो कोठडीत सडत पडण्याचा हट्ट धरू नये किंवा अन्नत्यागाने प्राण देअू नयेत असा बेत ठरला. संपाच्या समर्थनार्थ आणि देशात खळबळ माजविण्यासाठी शक्य ती खटपट करणे हे आम्ही अंगावर घेतले. त्याविरहित माझ्या बाहेर राहण्याने पोर्टब्लेअरच्या वसाहतीतील शिक्षणादि जे सार्वजनिक प्रचारकार्य आम्ही हाती घेतलेले हेते तेही अव्याहत चालू शकले.

ठरलेल्या दिवशी चाळीचाळीतून राजबंदीवानांच्या टोळया कामे फेकून अुठून अुभ्या राहिल्या. जवळजवळ शंभर लोक त्या संपात समाविष्ट झालेले असावेत. मागे जे संप झाले तेव्हाहून आता राजबंदीवानांची संख्या पुष्कळच वाढल्यामुळे आणि अधिकाऱ्यांची शक्ती आणि सक्ती त्या पहिल्या संपामुळेच बरीच ढिली झाल्यामुळे या संपाचा परिणाम पुष्कळच झाला. राजबंदीवानांच्या नव्हे तर त्या वसाहतीच्या अितिहासातही असा मोठा आणि अितका संघटित टिकाव धरून राहिलेला संप दुसरा झालेला कोणास आठवत नाही. राजबंदीवानांविषयी दर सहा महिन्यास अेक प्रतिवेदन अधिकाऱ्यांस हिंदुस्थान सरकारकडे धाडावे लागे. वसाहतीत आम्ही येअीतो ''सब ठीक है'' म्हणूनच सर्व प्रतिवृत्ते येत असल्याने असल्या क्रूर अपराद्ध गुंडांच्या वसाहतीस दमन करून चूप बसविण्याच्या अधिकाऱ्यांच्या कौशल्याची हिंदुस्थान सरकार अर्थातच प्रशंसा करी.

परंतु राजबंदीवान आल्यापासून वसाहतीच्या वार्षिक प्रतिवेदनात किंवा राजबंदीवानांच्या स्वतंत्र प्रतिवृत्तात अधिकाऱ्यांस ''सब ठीक है'' असे कधीच प्रतिवेदिता (रिपोर्ट व ऽरता) आले नाही. अेतदर्थ या संपादिक चळवळी दबविण्यास ते आपल्या लौकिकासाठी फार धडपडत. तथापि त्यांसही संपामागून संप आणि भांडणामागून भांडणे पाहता पाहता आता पहिल्या संपासारखी चीड येण्याचे किंचित कमी झाले होते. तरी त्यांची धडपड सारखी चालू होती. संप होताच बारीने आमच्याविरुद्ध राजबंदीवानांच्या मनात विकल्प भरविण्यास जो आरंभ केला तो शेवटपर्यंत! राजबंदीवानांच्या खोल्यांशी अर्धा अर्धा तास अुभे राहून सांगत फिरे ''अरे हा सावरकर तुम्हास झुलवितो आहे, फसवितो आहे. स्वतः मागे राहिला. पहा तो शिक्षेस भितो. तुम्ही वेडे आहा. तो दुसरा 'अमका' पहा- तसे वागा. तुमचे हित होअील.''

– मग सावरकरांना अेवढे घाबरता का ?

पण राजबंदीवानांतील ते लोक बारीच्या बारशास जेवलेले होते. त्यांस तो 'अमका' जसे आचरतो तसे बारीची हांजीहांजी करण्यासाठी त्यांस बातम्या देण्यापर्यंत लांगूलचालन करावयाचे असते तर त्यांचा सावरकराने काही हात धरला नव्हता हे ठाअूक होते. सावरकराने अेकंदर वीस-बावीस वेळा त्याच कारागारात आडव्या बेड्या, अुभ्या बेड्या, साखळदंडी बेड्या, हातकड्या, कोठडीबंद्या, अन्नत्याग अित्यादी सर्व प्रकारच्या शिक्षा खाल्लेल्या होत्या हे त्यांस सरकारी टिपणातच बघावयास मिळत होते.ते राजबंदीवानांचे कर्तव्य म्हणून संपात समाविष्ट झालेले होते आणि त्यांतील कित्येक तर अितके संतप्त होते की सावरकरांना पुरे वाटलेल्या प्रतिकाराहून आणि प्रतिवादाहून अधिक अुग्रतर प्रतिवाद करण्यास आग्रह करीत होते – केवळ सावरकरांनीच प्रमुखत्वे त्यांना रोखून ठेवले होते ! तेही राहो; केवळ बारी सावरकरांविरुद्ध अितका अुपदेश देतो हेच अेक कारण सावरकरांचे धोरण आणि वर्तन हे राजबंदीवानांच्या आणि त्यांच्या राष्ट्रास हितप्रदच आहे हे सिद्ध करण्यास त्यांतील बहुतेकांस पुरेसे वाटे.त्यांतील कित्येक तर हसून त्यास म्हणत देखील की ''क्योंजी साहेब! सावरकरबाबू आप कहतें वैसेहि जो डरपोक है तो आप अुनसे रातदिन अितने घबराते क्यों रहते?''

बारीचे आणि त्याच्या हस्तकांचे आम्हां राजबंदीवानांतील झुंजारपक्षात फाटाफूट पाडण्याचे सर्व प्रयत्न विफल झाले. संप जोरात चालला, तिकडे बिचारा भानसिंग मात्र त्या मारानंतर पुन्हा सुधारला नाही. त्यास पुढे रक्त ओकण्याचा विकार होअून अेका आठवड्याचे आत रुग्णालयात नेण्यात आले. तेथे आमची प्रकृती बिघडल्याने आम्हासही काही दिवस नेण्यात आल्यामुळे आमची त्याची गाठ पडली. त्याने त्याच्या पाठीवरचे वळ आम्हास दाखविले. तेथेच त्यास क्षयाची भावना अितक्या वेगाने झाली किंवा पूर्वीची प्रकृती अितकी विकोपाला गेली की तो दीडअेक महिन्यात हा लोक सोडून चालता झाला ! भानसिंग हा अशिक्षित शेतकरी - परंतु सुशिक्षितांतही असा प्रामाणिक देशभक्त नेहमीच सापडेल असे आम्हास वाटत नाही. बिचारा जन्मठेप घेअून ज्या देशाचे मंगलार्थ तिथे आला तेथेच अेका वर्षादीड वर्षाचे आत त्याच देशाचे मंगलार्थ झुंजत असता मेला. अशीच तेथील राजबंदीवानांतील प्रत्येक प्रामाणिक मनुष्याची भावना झाली.

भानसिंगवरील अत्याचार आणि संपवाल्यांच्या मागण्या रीतसर अधिकाऱ्यांच्या कानावर घालण्याकरता जे दोन पुढारी नेमलेले होते त्यांचे लेखी कथन अधिकारी घेअीनात. तेव्हा ठरल्याप्रमाणे त्या दोघांनी अन्नत्याग केला. दहा-बारा दिवसपर्यंत ते दोघे त्यांतील अेक सन्माननीय साठ वर्षांचे शीख गृहस्थ होते आणि दुसरे अेक तेजस्वी पंजाबी रजपूत तरुण अन्नावाचून आपल्या कोठडीत बंद पडलेले होते. शेवटी त्यांचे लेखी कथन लिहून घेण्यात आले आणि संपवाल्यांच्या ''आम्हास जगतात आणि विशेषतः अिंग्लंडात राजबंदीवानांस वागविले जाते तसे वागविले जावे या मुख्य मागणीपासून तो शीखांस केस धुण्यास थोडे पाणी आणि थोडा साबण देण्यात यावा.'' या स्फुट मागणीपर्यंत सर्व मागण्या

गोवण्यात आल्या. याप्रमाणे अन्नत्यागाचे मूळ कारण सफल झाले म्हणून त्या वृद्ध आणि सन्मान्य शीख गृहस्थाने पूर्वी ठरल्याप्रमाणे अन्नग्रहण केले; परंतु हा समंजसपणा संतापाचे आवेशात करण्याचे सोडून रजपूत तरुणाने आपला अन्नत्यागाचा निश्चय तसाच चालू ठेवला. दोन आठवड्यांनी त्याचे नाकात दूध नळीने त्यास धरून घालण्यास आरंभ झाला, त्या अन्नत्यागाने त्या तरुणाचा देह कृश होत चालला. पण त्याचे ते मानी रजपूत रक्त त्यायोगे थंड न पडता अधिकच वाढू लागले. त्याने कपडे घालणे सोडले. पांघरूण घेणे सोडले. अुपाशी अुघडानागवा, थंडीत वाऱ्यात त्या सिमेंटच्या मिश्र फरशीवर कोठडीत तो पडलेला असे, कोणाशी चकार शब्द बोलेना. ज्यांस अैकावयाचे नाही त्या अधिकाऱ्यांशी बोलायचे तरी का ? मला सांगणे ते मी लेखी कथनात सांगितले आहे. बस अितके अेकदा बोलून त्याने जी जीभ आवरली ती पुन्हा काही अुचलली नाही. कमिशनर येअून गेला पण अेक नाही, दोन नाही. असे अेक दिवस नाही दोन दिवस नाही, पुरे सहा महिने तो निरन्न स्थितीत, दिगंबर होअून त्या कोठडीत पडला होता. त्याचा सुदृढ आणि प्रशस्त देह अस्थिपंजर झाला. त्याच्यासारखा तेजस्वी, प्रामाणिक आणि अमोलिक देशभक्त असा मातीच्या मोलावर मरू नये म्हणून आम्ही शक्य ती खटपट केली. अंती अेका युक्तीने त्याची प्रत्यक्ष भेट घेतली. त्याची थोडी निंदा केली. प्रतापही वेळी भलत्याच ठिकाणी ठाण मांडून झुंजण्याचा मूर्खपणा करण्यापेक्षा रणातून दोन कोस मागे हटणे हाच शूरपण कसा समजत होता ते हळदीघाटाचे आणि अितर अुदाहरणांवरून सांगितले. आपण शंभर रुपयांचा प्राण राष्ट्रासाठी म्हणून देताना शंभरीशंभर प्रतिमोल घेअून मग द्या; नाहीतर राष्ट्राचे नावाने अशी आत्महत्या करताना राष्ट्राची काही अंशी हानीच कराल असे निक्षून सांगितले. तेव्हा कुठे स्वारीचा निश्चय ढळला. मी मरेतो देह दंडिणार नाही असे त्याने गुप्तपणे वचन दिले. आणि आम्ही थोडे निश्चिंत झालो.

पण अितर अिष्ट मित्रांस हे वचन सांगता येअीना. ते म्हणत तुम्हीच त्यास अन्नत्यागापासून परावृत्त होअू देत नाही. तुमचा शब्द तो मोडणार नाही! हा त्यांचा खोटा आरोपही काही काळ सहन करावा लागला कारण ''तू अन्न अंती खाशील हे दिलेले गुप्त वचन मी कोणास सांगणार नाही'' असे प्रतिवचन आम्हास त्या तरुणास द्यावे लागले होते. आम्ही डॉक्टरास प्रत्यही त्याची प्रकृती अतिरेकाला गेली की नाही हे आम्हास गुप्तपणे कळविण्यास सांगून ठेवले होते.

केव्हा केव्हा त्यास त्रस्त करण्याकरिता पठाण वॉर्डरातील अधिकाऱ्यांचे हस्तक आअीमाअीवरून शिव्या देत; कारण या निमित्ताने तरी तो अुलट बोलेल. अुलट शिवी मौनव्रतामुळे तर देता येअीना. अंगात ताप, आणि त्या अभद्र बीभत्सपणाच्या शब्दांचा मारा तर सोसवेना. अशा स्थितीत अेके दिवशी धावून जाअून त्या तरुणाने रात्री आपल्या कोठडीच्या भिंतीवर आणि भूमीवर ताड ताड डोके आपटण्यास आरंभ केला. धावपळ झाली. पर्यवेक्षकांनी त्याचे खोलीतच दोन वॉर्डरास पहाऱ्यास रात्रभर ठेवण्यास आरंभ केला. नाहीतर न जाणो तो आत्महत्या करील.

अंती मला अेक दिवस डॉक्टराने कळविले की, आता मात्र अेक तर तो मरेल किंवा वेडा होअील. हे अैकताच सर्व राजबंदीवानांचेकडून अेक समाअीक पत्र त्याने अन्न ग्रहण करावे अशा विनंतीचे धाडले आणि आता तुला तू हटलास म्हणून कोणासही म्हणता यावयाचे नाही; तर सगळ्यांची आज्ञा म्हणून अन्नग्रहण कर; कारण प्रकृतीचा रबर तुटणार तोच तुटण्याचे आधी तू ताणणे बंद करशील असे तू वचन दिले आहेस. ती वेळ आली आहे असे निक्षून कळविले. तेव्हा त्या मानी गृहस्थाने अेकदाचे अन्न ग्रहण केले !

आमचे सारखे सांगणे असे की, संपासारख्या तात्कालिक अुपयुक्त चळवळीसाठी अितर कष्ट जरी सोसणे युक्त असले तरी कोणाही देशभक्ताने त्या राजबंदीवान म्हणवून घेण्यासारख्या मागणीसाठी स्वप्राणाचेही बलिदान आणि तेही असे अन्नत्यागादी अुपायांनी आपण होअून करणे म्हणजे मूर्खपणा करणे होय.त्या मानधन राजबंदीवानांनी दोन वेळा सार्वत्रिक अन्नत्यागाचा संप करण्याचा घाट घातला. मधून मधून दहा-पाच जणांनी आरंभही करावा. पण आम्ही तो अुचलून न धरता हाणून पाडावा. त्यांच्या त्या तेजस्वीपणाचा यथोचित गौरव करीतच हाणून पाडावा. आज त्या वेळी अन्न सोडून बळाने मरू पहाणाऱ्यांपैकी आम्ही ज्यांस खेचून परत ओढले त्यांपैकी काही सुटून स्वराष्ट्राची सेवा पुन्हा

करीत आहेत. ज्या मानधन तरुणाविषयी वर अुल्लेख केला आहे त्याची आणखी काही माहिती शक्य झाले तर पुढील आवृत्तीत देण्याचा प्रयत्न करु.

हा संप ज्या दिवशी झाला त्याच दिवशी माँटेग्यूसाहेबांस अेक आवेदन धाडण्याची जी परवानगी आम्ही मागितली होती त्याविषयी चर्चा करताना बारी आम्हास म्हणाला "Well, you have accorde a fine recepton to Mr. Montegue!"

माँटेग्यूच्या आगमनास पोर्टब्लेअरची प्रतिवंदना– सलामी– म्हणूनच संप अितका संगीत करण्यात आला होता हे जरी खरे होते तरी त्यात मी प्रत्यक्ष काम न सोडण्याचा जो विचार केला त्यामुळे मला आवेदनपत्रांची परवानगी नाकारणे अधिकाऱ्यांस जड गेले. दुसरे अेक महत्वाचे कारण होते.

हिंदुस्थानात ज्या सुधारणा करावयाच्या त्यायोगे राज्यक्रांतिकारकांची समजूत काही तरी पटेल की नाही हा प्रश्न माँटेग्यू आदिक झाडून साऱ्या अधिकाऱ्यांपुढे होता याविषयी आमच्याशी तत्रस्थ वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपण होअून येअून केलेल्या अेतद्विषयक चर्चेने आणि वर्तमानपत्रातील लेखांनी आम्हास शंका अुरली नव्हती. त्यामागे मोर्लेसाहेबांच्या सुधारणांच्या हप्त्यांचे वेळी तर आम्ही अिंग्लंडमध्येच होतो. आणि क्रांतिकारकांस शमविणे– निदान अितरांस क्रांतिकारकांच्या आगगिळ्या जाज्वल्य पंथात शिरण्याअितके असंतुष्ट होण्यापासून बचावणे– हा त्या सुधारणा देण्यात अिंग्लिश सत्तेचा मुख्य हेतू होता हे आम्हास त्या वेळी अनेक प्रख्यात अिंग्लिश गृहस्थांशी झालेल्या वादविवादामुळे आणि गोखले अित्यादी पुढाऱ्यांच्या तत्रस्थ भाषणामुळे आणि प्रत्यक्ष संवादामुळे ठाअूकच होते. तेव्हा हिंदुस्थानात सुधारणांचा हप्ता मागण्यासाठी अेकमुखी मागणी करण्याचे प्रयत्न जे लोकमान्यप्रमुख सर्व देशभक्त करीत होते त्यांत क्रांतिकारकांतील प्रमुखांपैकी कोणी तरी थोडासा हात देणे भाग होते. तेव्हा अशा वेळेस महत्त्वाच्या नियंत्रणात्मक सुधारणा जर खरोखरच करण्यात आल्या तर क्रांतिकारकांतीलही अनेक लोक शांतिप्रधान मार्गाचा अवलंब करू अिच्छितील हे सरकारच्या दृष्टीस आणणे आम्ही आपले कर्तव्य समजलो. माँटेग्यूने सर्व पक्षांच्या भेटी घेतल्या, त्यात क्रांतिकारकांचा पक्ष अुघड सापडणे दुर्घटच होते. तेव्हा अशा अपरोक्ष रीतीने त्यातील काही जणांकडून त्यांची मते कळणे त्यास अिष्टच होते. म्हणूनच आमच्यातील अनेक लोकांशी आडून पाडून ही चर्चा अधिकारी करीत. परंतु काही भिअून अगदीच शेळपटपणा स्वीकारून ''नको रे बोवा ते राजकारण. स्वातंत्र्य मिळाले तरी आज ते नको; निदान आपण तरी हरीहरी म्हणत बसलो आहोत आणि आम्हास सुटकेपलीकडे काही पाहावयाचे नाही'' असे म्हणत. तर काही अिंग्लिशांना हाकून द्यावयाच्या जळत्या शपथा जशा पूर्वी घेतल्या तशाच अधिकाऱ्यांस पाठ म्हणून दाखवीत. अशा स्थितीत क्रांतिपक्षाच्या ध्येयाची आणि राजकारणाची तात्त्विक चर्चा केलेले सुसंगत, युक्तियुक्त, आणि निर्भीड लेखी कथन आम्ही धाडू अिच्छितो हे अैकताच अधिकाऱ्यांस अेक प्रकारे ती अिष्टापत्तीच वाटली. ते मी न करता त्यांच्या आवडीच्या कोणी अितराने केले असते तर त्यांस हवे होते. पण ते जमेना. माझे नावाने गेलेले आवेदन वरिष्ठांस अधिक अुपयुक्त वाटेल हेही त्यांस माहीत होते. आणि मी संपात काम सोडून न मिळाल्यामुळे, कारागारीय नियमाची पण काही आडकाठी नव्हती. तेव्हा मला माँटेग्यूसाहेबांस गव्हर्नर जनरलचे द्वारा आवेदनपत्र धाडण्याची परवानगी मिळाली आणि त्याप्रमाणे मी ते धाडिले.

माँटेग्यूसाहेबांस वरील आवेदनपत्र धाडताच त्याचा अिष्ट तो परिणाम होण्यासाठी त्यातील विधेयांची माहिती हिंदुस्थानात प्रसिद्ध होणेही परमावश्यक होते. कारण त्यायोगे हिंदुस्थानातील जे पुढारी सुधारणांसाठी झटपटत होते त्यांना हेही अेक सबळ कारण सांगता येते की, जर समाधानकारक सुधारणा मिळाल्या तर हे पहा राज्यक्रांतिकारकांतील काही प्रमुख लोक देखील शांततेच्या मार्गाचा अवलंब करण्यास सिद्ध आहेत! आमच्या अवश परिस्थितीतही जो काय पाठिंबा आम्हास आमच्या पुढाऱ्यांस देता येण्यासारखा होता तो द्यावा म्हणून आम्ही आमच्या त्या वर्षीच्या पत्रात या आवेदनाचा अुल्लेख केला. ते पत्र आमच्या प्रकृतीची त्या वेळची अवस्थाही प्रदर्शित करीत असल्याने त्याचे मूळच अंशतः भाषांतरित करून खाली देत आहो. त्यायोगे राजकीय बंदीवानांच्या मुक्ततेविषयी आपल्या स्वदेशबंधूंस सतत

अुत्तेजित करण्याचे कामी आमच्या वार्षिक पत्रद्वारे आम्ही कोणत्या धोरणाने आणि किती झटत होतो हेही तत्कालीन लिखाणावरून दृग्गोचर होअील.

''...महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेने सर्व राजकीय बंदीवानांच्या मुक्ततेविषयी ठराव संमत केला हे वाचून फार आनंद झाला. (गेल्या पाळीस-नाशिकासही असाच महत्वाचा ठराव महाराष्ट्राने केला होता.) अेकंदरीत मुंबअी प्रांतिक परिषद ही अितर कोणत्याही प्रांतिक परिषदेहून अधिक चिकाटीने आणि निर्भयतेने हिंदुस्थानातील सर्वच राजबदीवानांना मुक्त करण्यासाठी झटत आहे हे खरे आहे. गेल्या वर्षी माझ्या माहितीप्रमाणे युक्त प्रदेश आणि आंध्र प्रदेश या दोघां संस्थांनीच हा ठराव केला होता. त्यातही आंध्र परिषदेचा ठराव संग्राहक आणि कळकळीचा होता. त्यावरून हे स्पष्ट होत होते की, आपल्या मातृभूमीच्या मोचनार्थ बरोबर असो वा नसो परंतु त्यांस तसे करणे आपले कर्तव्य वाटताच ज्यांनी प्रामाणिकपणाची आणि निर्विवाद स्वार्थत्यागाची पराकाष्ठा करून कारागृहातून आपले जीवन झिजवीत झिजवीत त्या महान मोचनास आपले आयुष्य अर्पण करण्यास मागे घेतले नाही, त्यांच्याविषयी आंध्र बंधूंची अंतःकरणे समवेदनेने भरलेली आहेत. तू लिहिलेस की पत्रांतून आणि मासिकांतून वारंवार राजकीय बंदीवानांच्या सुटकेविषयी लेख येतात. पण मग मला हे समजत नाही की, राष्ट्रीय सभेलाच तेवढी त्याविषयी नाव काढण्याची अेवढी लाज का वाटते ? ज्या लोकांची प्रतिनिधी म्हणून ती सभा म्हणविते त्यांच्या मनात वसत असलेल्या राजबंदीवानांच्या विषयींच्या नुसत्या मानुष्यिक सहानुभूतीचा देखील अुल्लेख करण्यास ती सभा अितकी का भिते ? त्या राष्ट्रीय सभेने गेल्या वर्षी अेक ठराव संमत केला – पण तो केवळ स्थलबद्ध राजबंदीचाच (Interned) काय तो ! त्या सभेला या गोष्टीचा विसर पडला की, स्थलबद्ध लोक युद्धानंतर आपोआप सुटणारे आहेत. परंतु त्या आमच्या स्थलबद्ध बंदीवानांच्या दुःखाने त्या शोभिवंत आणि मुक्तवासू मंडपात सुखासीन झालेल्या ज्या देशभक्तांच्या डोळ्यास टिपे आणली त्यांच्या हे मात्र ध्यानात आले नाही की, त्या दुःखाच्या अनेक पटींनी तीव्रतर दुःखास निरवधी काल सहन करीत अेक नाही दोन नाही, पण शतावधी लोक अितरत्र झिजत झुरत पडलेले आहेत ! त्यांची मुक्तता आपोआप होणारी नाही म्हणूनच या प्रतिष्ठित आणि अुत्तरदायी नेत्यांनी त्यांच्याविषयीच अधिक प्रयत्न केला पाहिजे होता. प्रतिष्ठित आणि अुत्तरदायी ! तेथेच गोम आहे. ते केवळ स्थलबद्धांविषयी बोलतात. कारण त्यांना ठाअूक आहे की, ते अितके धोक्याचे नाही. परंतु ते अितर राजबंद्यांविषयी चकार शब्द काढीत नाहीत. कारण त्यायोगे त्यांच्या साहेबांच्या घरी त्यांच्या प्रतिष्ठितपणास बट्टा लागण्याचा संभव आहे. राष्ट्रीय सभेचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे तिच्यात पुढे पुढे करणा-या मूठभर लोकांची मते प्रदर्शित करणे नसून देशातील बहुमत प्रदर्शित करणे हे होय. मग अितकी वृत्तपत्रे आणि प्रांतिक सभा राजबंदीवानांची मुक्तता करा म्हणून मागणी करीत असता या राष्ट्रसभेच्या पुढाऱ्यांतीलच काही पुढाऱ्यांवर जेव्हा कारागृहात सडत पडण्याचा प्रसंग आला तेव्हा राष्ट्रसभेने आणि ज्या लोकांसाठी ते झटले आणि पाशात पडले त्यांनी त्यांच्या दुःखाचा नामनिर्देश करणे हे त्यांचे कर्तव्य होय अशी स्वतःच अपेक्षा केली असता आणि विशेषतः आयरिश, बोअर, ऑस्ट्रियन अित्यादी लोकांनी आपआपल्या देशातील राजबंदीवानांच्या मुक्ततेची अुघड चळवळ करुन ती मुक्तता करविली असता, 'राष्ट्रीय' म्हणविणाऱ्या सभेने मात्र आपल्या हिंदी राजबंद्यांविषयी चकार शब्द काढण्यास भ्यावे हे अत्यंत अनुचित होय. राष्ट्रसभेला तसे करणे आता भागच पाडिले पाहिजे. जर काही म्हाताऱ्याकोताऱ्यांच्या अंगास कापरे भरत असेल तर त्यांनी हवे तर ठरावाच्या बैठकीस अुपस्थित राहू नये. या थोड्या प्रतिष्ठितांस धीर नाही म्हणून सर्व राष्ट्राने या अपराधी मुग्धतेचे पाप डोक्यावर काय म्हणून घ्यावे ?

अशा प्रकारचे ठराव करताना देखील अेक – दोन गोष्टींविषयी फार सावधता ठेवली पाहिजे. पुष्कळ पत्रे ''राजबंदीवानां''विषयी लिहिताना त्या सोयिस्कर शब्दाचा अुपयोग अशा संदिग्धपणे करतात की त्यात नक्की कोणाचा अंतर्भाव केलेला आहे हे सरकारास तर काय पण लोकांसही समजू नये. कधी त्याचा अर्थ स्थलबद्ध बंदी तर कधी स्थानांतरित तर कधी निर्वासित पण अगदी स्पष्टपणे अुल्लेख करून राजकीय कार्यात दंडित झालेल्या सर्व बंदीवानांचा अंतर्भाव त्या शब्दात क्वचितच केलेला असतो. गेल्या पाळीला मी तुला लिहिलेच होते की, बानरलॉनी देखील आयरिश राजबंदी सोडताना ''जे व्यक्तिविषयक अपराधासाठी दंडित नाहीत त्या राजबंदीवानांना सोडले'' म्हणून त्यांचे भिन्नत्व

दाखविण्याचा धूर्तपणा केला होता. आता त्या सद्गृहस्थास माहीत होते की, मताभिलाषी स्त्रिया (suffragists) अशा वैयक्तिक अपराधासाठीच दंडित झालेल्या होत्या. परंतु त्यांस लढाअी सुरू होताच सोडण्यात आले! मग बानरलॉच्या हातात तो वैयक्तिक अपराध हा शब्द आताच त्यांच्या खऱ्या हेतूस झाकणारी ढाल का व्हावी आणि त्या दंडित शब्दास हिंदी पुढाऱ्यांनीच अेवढे का भ्यावे? बोथा मुख्य प्रधान आहेत; आणि रेडमंड पार्लमेंटातील अेका (constitutional) पक्षाचे अध्वर्यू आहेत. तरी सरकारविरूध्द सशस्त्र बंड करणाऱ्या आणि त्याच्या विपक्षीय असलेल्या राजबंदीवानांसही त्यांनी सोडले. परंतु राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांस मात्र आपण प्रतिष्ठित अशा बंडखोरांची नावे देखील कशी अुच्चारावी म्हणून धाक पडला आहे ! नगरच्या वेशीशी भीक मागणाऱ्या भिकाऱ्यास नगराच्या अध्यक्षपणाच्या आणि नगरशेटांच्या पेक्षाही आपल्या प्रतिष्ठितपणाची आणि अुत्तरदायित्वाची अधिक जाणीव आहे! तेव्हा यापुढे ठरावातून आणि लेखातून राजकीय बंदीवान या शब्दाची अशी व्याख्या असावी की, त्यात क्रांतिकारकांतसुद्धा सर्व राजबंदीवानांचा समावेश व्हावा. ''जे जे कोणी – मग ते दंडित असोत वा विचाराधीन (under trial) असोत वा स्थलबद्ध असोत ते वैयक्तिक आक्रमणासाठी किंवा सार्वत्रिक बंडासाठी (वास्तविक मला या भिन्नत्वशून्य प्रभेदाचा अर्थच कळत नाही) अपराधी ठरलेले असोत - पण जे जे शुद्ध आणि निर्भेळ अशा राजकीयच हेतून प्रेरित होअून झुंजत होते, ते ते राजकीय बंदीवान होत'' हीच त्या शब्दाची खरी व्याख्या आहे. वैयक्तिक शब्दात आणि राजकीय या शब्दात मुख्य प्रभेद हा त्या कृत्यावरून पडत नसून त्या कृत्यामागे असलेल्या हेतूवरून पडत असतो. हेतूही मुख्य कसोटी होय. कोणतेही कृत्य स्वयमेव राजकीय ठरत नाही. कारण सशस्त्र बंड देखील– जर ते केवळ कोण्या व्यक्तीच्या पोटापाण्याकरिताच असेल तर– राजकीय आणि सार्वजनिक ठरणार नाही. आणि त्यास कोणाही सुज्ञ गृहस्थाची सहानुभूती मिळणार नाही. तो केवळ अेक थोरला दरोडाच होअील–अर्थात त्या व्यक्तीच्या पोटाचा प्रश्न हा कोण्या अेका सार्वजनिक अधिकाराचे रक्षणासाठी चाललेल्या लढ्यात निमित्तमात्र पुढे केलेला असेल तर ती गोष्ट निराळी. ठगातील ज्या टोळ्या नुसत्या स्वार्थी लूटमार करीत फिरत त्यांनी लढाया दिल्या म्हणूनच केवळ त्या राजकीय वा सार्वजनिक स्वरूपाच्या ठरत नाहीत. परंतु मतवाल्या स्त्रियांपैकी मुख्य प्रधानाला अेकाअेकी चाबुकाने झोडपणारी आणि प्रत्यक्ष आग लावीत फिरणारी स्त्री देखील सरकारने 'राजकीय' म्हणूनच मानली. कारण त्यांची कृत्ये जरी व्यक्तिविशेषांवर आघात करणारी असून सार्वत्रिक किंवा अुघड लढाअीची नव्हती तरी त्यांच्या त्या वैयक्तिक झुंजीचा हेतू स्वतःचा सूड अुगविणे किंवा स्वार्थ साधणे हा नसून कोणत्या तरी सार्वजनिक कल्याणासाठी, कार्यासाठी झटणे हा होता. साधन दुष्ट किंबहुना दंडनीय आणि पापीही असू शकेल वा नसेल. परंतु कृत्याचे नैतिकत्व त्या कृत्यास प्रेरक होणाऱ्या हेतूत असते. तो हेतू राष्ट्रीय असेल तर ते कृत्य राजकीयच ठरले पाहिजे.

हे सर्व विवरण मी अितक्या प्रमुखपणे यासाठी केले आहे की, जर क्वचित राजक्षमा देण्यात आली –यद्यपि राजबंदीवानास अशी राजक्षमा देण्यात येण्याविषयी मला फारशी आशा नाही– तर राजबंदीवान कोणास म्हणावे याची स्पष्ट व्याख्या न झाल्यामुळे सरकारास कोणाची तरी अन्याय्य प्रभेद करून राजबंदीवानांतील अनेकांस ते राजबंदी नव्हतेच असे म्हणण्याची आणि म्हणून राजक्षमेत त्यांचा अंतर्भाव न करण्याची संधी मिळण्याचा संभव आहे. अेतदर्थ तू सर्व प्रमुख लेखकांच्या ही गोष्ट दृष्टीस अेव्हापासून आणावी आणि सर्वांनी सर्व राजबंदीवानांस सोडण्याची चळवळ हाती घ्यावी.

याविषयी राष्ट्रीय सभेच्या विषयनिर्वाचक मंडळात तरी काही चर्चा होते की नाही आणि कोणते प्रस्ताव अितर सभांतून संमत होतात 'त्यांत सर्व राजबंदीवानांना सोडण्याची मागणी असते का' आपली काही स्थलबद्धांविषयीच असते ते स्पष्टपणे कळवीत जा.

(आ) दुसरी गोष्ट अेक सार्वजनिक बृहत् आवेदनपत्र सरकारास धाडण्याच्या बेताविषयी. (अशा प्रकारचे आवेदन हजारो सहयांसह सरकारास कसे धाडावे आणि राजबंद्यांच्या सुटकेची चळवळ कोणत्या धोरणाने आणि अुपायांनी करावी ते मी सुटून गेलेल्या माझ्या राजबंदीवान स्नेह्यांपैकी काहींचे हस्ते बंधूंस आधीच कळवलेले होते.) तो बेत कार्यात रूपांतरित झालाच पाहिजे. युद्धानंतर तसे आवेदन धाडणे अधिक परिणामकारक आहे म्हणून क्वचित आपण

तो बेत सध्या स्थगित केला असेल. (अि) तिसरी गोष्ट म्हणजे ठिकठिकाणी राजबंदीवानांस सोडविण्यासाठी सभा अेकामागून अेक भरविण्याची योजना ही होय. अेका वर्षीच नव्हे तर या सभांचे चक्र सारखे वर्षोमागून वर्षे चालूच ठेवले पाहिजे. (अी) अेकंदरीत राष्ट्रीय सभा, प्रांतिक परिषदा, सरकारास सार्वजनिक थोरली आवेदने, त्या त्या राजबंदीच्या कुटुंबांकडून वैयक्तिक आवेदने, वृत्तपत्रांतील सतत लेख, व्हाअीसरीगल विधिसभा आणि प्रांतिक विधिसभा (Councils) पासून तो थेट पार्लमेंटपर्यंत प्रश्नोत्तरांची धुमश्चक्री अशा विविध रीतीने राजबंदीवानांच्या प्रश्नाची अेकसारखी चळवळ अशा नेटाने चालवा की, तो प्रश्न देशीय राजकारणाचे अेक प्रमुख अंग होअून बसेल आणि प्रत्येक वेळी ''राजबंदीवान'' म्हणजे क्रांतिकारक दंडितासुद्धा राजकीय हेतूने आक्षेपभूत कृत्यास प्रेरित झालेला प्रत्येक बंदीवान होय ही गोष्ट स्पष्टपणे विशद केली जावी.

या सर्व चर्चेत मी प्रत्यक्ष परिणामापेक्षा या सर्व प्रयत्नांच्या आनुषंगिक नैतिक परिणामांकडेच अधिक लक्ष दिलेले आहे हे मी मोकळेपणाने सांगतो. मी सरकारला स्पष्टपणे कळविले आहे की, राजबंदीवानांच्या सुटकेचा हा प्रश्न अपरिहार्यपणे 'हिंदुस्थानास प्रगतिशील' आणि वास्तविकच नियंत्रित अशा शासनसंस्थेचे अधिकार मिळणाऱ्या प्रश्नांशी निगडित झालेला आहे. म्हणून अशा प्रकारच्या राजक्षमेने होणाऱ्या सर्वसाधारण सुटकेचा संभव सध्या तरी अपेक्षित नाही हे अुघड आहे. याप्रमाणे प्रत्येक सुटका जरी संभवनीय नाही तरी पण मी वर दिल्याप्रमाणे सुटकेविषयी जे प्रयत्न करावयाचे त्यांचे अेक फळ तरी पदरात पडल्यावाचून राहणार नाही आणि ते म्हणजे आपल्या राष्ट्रावर होणारा त्या प्रयत्नांचा नैतिक परिणाम, जे हुतात्मे, सैनिक आणि वीर आपल्या राष्ट्रीय युद्धात झुंजार राहिले त्यांची स्मृती राष्ट्रास पुन्हा अुत्कटत्वाने येअून, त्यांच्या कष्टांविषयी आणि हेतूविषयी सहानुभूती आणि कळकळ व्यक्त करणाऱ्या या प्रयत्नांनी ते युद्ध अंतिम विजयापर्यंत झुंजत राहण्याचा अुत्साह राष्ट्रात संचरेल. रणात कामास आलेल्या सैनिकाची कृतज्ञपणे आठवण काढणे हे नवीन सैनिकाची भरती करण्याचे अत्यंत परिणामकारक साधन असते.

तशा परिस्थितीत सुटून तरी काय अुपयोग ?

वर अुल्लेखिल्याप्रमाणे मी शासनसंस्थेच्या सुधारणेविषयी माझे विचार कळविण्यासाठी माँटेग्यूंना आणि गर्व्हनर जनरल यांना अलीकडेच जे आवेदनपत्र टाकले आहे त्यातील मुख्य विधेये अशी होती की, जर ते म्हणतात त्याप्रमाणे हिंदुस्थानात खरोखरच अेखादी अुत्तरदायी शासनसंस्था स्थापन करण्याचा त्यांचा विचार असेल तर मग आम्हां राजबंदीवानांना बंदीशाळेत कोंडून ठेवण्याचे मुळीच कारण नाही. दुसरे असे की, जर अुत्तरदायी सत्ता देणाऱ्या सुधारणा शासनसंस्थेत होणार असतील आणि राजबंदीवानांची सुटका मात्र करण्यात येणार नसेल तर लोकांचा पूर्वीचा अुडालेला विश्वास केवळ त्या सुधारणांच्या योगे किंवा सरकारी मन:शुद्धतेच्या भाषणांनीच काय तो सरकारवर पुन: बसेल हे दुर्घट आहे. कारण नुसत्या दैशिक स्वराज्याने लोकांच्या घरादारातून त्यांच्या आप्तेष्टांच्या वियोगाने पसरलेला असंतोष समूळ निर्मूलन कसा होअील ? ज्या देशात भावापासून भाअू हिसडून नेलेले आहेत, शतावधी, सहस्त्रावधी देशभक्त कारागृहातील कोठड्यातूनच लोखंडी पिंजऱ्यातून सडत आहेत किंवा देशपार होअून विवासनात भटकत आहेत, आणि दर दुसऱ्या कुटुंबातून कोणी मुलगा व भाअू वा मित्र वा प्रियकर वा पिता हिसडून नेला जाअून वियोगाच्या ''सहाऱ्यातून'' (मरुभूमीतून) व्याकुळ होअून जळत पडला आहे, त्या देशात शांतता आणि संतोष हे नांदावेत तरी कसे ? परंतु अुलटपक्षी हेही ध्यान्यात ठेविले पाहिजे की, राजबंदीवानांची नुसती मुक्तता करून त्याबरोबरच जर काही तरी महत्वाच्या शासन-सुधारणा न केल्या आणि दायित्वपूर्ण सत्ता राष्ट्रास न दिली गेली तर ती राजक्षमा आणि ती राजबंदींची मुक्तता तशीच विफळ होअील. मी माझ्या स्वत:च्या मुक्ततेच्या मार्गात हे सत्य आड येत असताही प्रामाणिकपणे हे सांगून टाकले. कारण त्या देशात सुटून गेलो तरी आम्हास जीव सह्य तरी कसे होणार की जिथे प्रगतीचा प्रत्येक पथ ''अतिक्रमण करणाऱ्यावर खटला भरला जाअील'' अशा सूचनेने कुंठित झालेला आहे ; जेथे प्रत्येक पुढचे पाअूल सुलतानाचा अुपमर्द करते आणि मागे पाअूल टाकल्यास स्वत:च्या स्वाभिमानाचा आणि

सुलतानाहून कमी कडक नसणाऱ्या स्वतःच्या धर्मबुद्धीचा अुपमर्द होतो? तेथे धोक्यात पाअूल न पडता चालणे शक्य तरी होणार कसे? अेतदर्थ दैशिक स्वराज्य आणि राजबंदीवानांची मुक्तता ही विभक्त होअू शकत नाहीत. अेकास सफळ व्हावयाचे तर दुसऱ्यासहच त्याची योजना झाली पाहिजे. मी हेही स्पष्टपणे सांगितले होते की, हे आवेदन धाडण्यात माझा मुख्य अुद्देश राजबंदीवान वर्गाची मुक्तता हाच असल्याने मला स्वतःला न सोडले तरी मी असंतुष्ट राहणार नाही; अुलट मला सोडावे लागेल म्हणूनच जर क्वचित राजबंदीवानांस सर्वसाधारण क्षमा करण्यात येत नसेल, तर मला न सोडता ज्या शेकडो लोकांस सोडणे शक्य आहे त्यांस जरी सरकार सोडील तरी त्यात मला खरोखर आनंदच होअील. जर मी म्हणतो अशा रीतीने सरकार खरोखरीच दायित्वपूर्ण शासनाधिकार म्हणजे कमीत कमी वरिष्ठ विधिमंडळात परिणामकारक बहुमत ज्यावर अर्थातच तो अेखादा राज्य-समिती (Council of State) चा दगडोबा प्रत्येक वरात शाप मिसळविण्यासाठी स्थापिलेला नाही, असे लोकपक्षीय प्रतिनिधींचे बहुमत देणार असेल आणि या अधिकारदानासहच अशेष राजबंदीवानांस, युरोप आणि अमेरिका अित्यादी ठिकाणी अडकून पडलेल्या आमच्या निर्वासितांसह सर्व राजदंडितांस मुक्त करण्याचे औदार्य दाखवीत असेल तर निदान मी तरी –आणि मजप्रमाणेच अितर कित्येक– अशी राज्यघटना प्रामाणिकपणे स्वीकारीन आणि जर आमच्या लोकांना आपले प्रतिनिधी म्हणून आम्हास निवडणे योग्य वाटले तर त्याच विधिमंडळांच्या सभांगणात आमच्या आयुष्याच्या परमध्येयासाठी आम्ही झटू की ज्या विधिमंडळांनी आजपर्यंत आमच्याविषयी केवळ द्वेषच काय तो धारण केला आणि त्यांच्या कार्याविषयी आणि धोरणाविषयी आमच्या मनात तिरस्कार अुत्पन्न करुन ठेवला. मी हे विधान सरकारच्या मनात येणा-या शंकेस अुद्देशून सहेतुकपणे केलेले होते. कारण मॉंटेग्यूसाहेबांच्या लिखाणात जवळजवळ स्पष्टपणेच असा सूचक प्रश्न केलेला आहे की, या सुधारणा दिल्या तर क्रांतिकारक त्या स्वीकारतील का? त्यांच्या ध्येयास आणि महत्वाकांक्षेच्या पूर्ततेस या सुधारणा अनुकूल आहेत असे पाहून ते क्रांतिकारक आपले पूर्वीचे भयंकर मार्ग सोडून शांततेच्या आणि अुपयुक्ततेच्या मार्गावर येतील अशी आशा प्रदर्शित केलेल्या त्या मॉंटेग्यू साहेबांच्या वाक्यास अुत्तर म्हणूनच आम्ही स्पष्ट सांगतो की, केवळ करमणुकीसाठी का कोणी आगीच्या डोंबात आणि संकटाच्या जबडयात घुसत असतो? हे क्वचित घडते आणि हे तर त्याहूनही क्वचित घडते की, जो खरा देशभक्त आणि भूतदयेने प्रेरित झाला आहे तो रक्तपात, आघात, आणि प्रत्याघात यांनी अपरिहार्यपणे क्रूर झालेल्या राज्यक्रांतीत रंगून गेलेला आहे की जेव्हा त्यास अधिक लाभकारक, अधिक चिर परिणामी, अधिक सुलभ, अधिक संघर्षशून्य असा प्रगतीचा अेखादा वैध (Counstitutional) मार्ग अुघडा आहे आणि तो आक्रमिणे शक्य आहे! अर्थात जेव्हा रज्यघटनाच नसते, विधीच नसतो, तेव्हा वैध प्रयत्नांच्या गोष्टी बोलणे म्हणजे केवळ थटटा आहे! परंतु जेव्हा अिंग्लंडात किंवा अमेरिकेत रूढ असलेल्या कोणा शासनसंस्थेप्रमाणे विधिनियंत्रित अशी अेखादी प्रगतीपर राज्यघटना अस्तित्वात असते तेव्हा राज्यक्रांती हा जणू काही गुलाबपाणी शिंपडलेला अेक शीतल मार्गच आहे अशा प्रकारे त्यासंबंधी बोलणे, ही तर त्याहूनही निर्दय थट्टा आहे. अेवढेच नव्हे तर तो अपराध आहे.

अशा अर्थाचे आणि विधेयांचे आणि अशाच भाषेत लिहिलेले आवेदन मी मॉंटेग्यूसाहेबांस धाडले आहे.

केवळ नावापुरता दुसरा वर्ग!

तू तुझ्या गेल्या पत्रात विचारलेस की, मी ''दुसऱ्या वर्गात'' बढती पावलो तर काय काय सवलती मिळाल्या? तुरुंगातून बाहेर जाण्याची ? नाही! लेखन-साहित्य ठेवण्याची? नाही. बंधूसह राहण्याची अथवा नुसते बोलण्याची तरी ? नाही. अपरिहार्य आणि सक्त श्रमापासून मुक्ततेची ? नाही. वॉर्डर होण्याची किंवा कोठडीतून बंद न ठेवण्याची? नाही. अधिक चांगली किंवा आदरयुक्त वागविले जाण्याची? नाही. अधिक पत्रे धाडण्याची? नाही. घरून भेट येअू देण्याची? नाही. अितरांना हे पाच वर्षांनी अुपभोगिता येते. पण मी आज कारावासाच्या आठव्या वर्षात आहे पण ही

कोणतीही सवलत मला अद्याप मिळाली नाही तर मग तू म्हणशील ''तुम्हास दुसऱ्या वर्गात बढती मिळाल्याचा लाभ काय'' तर हाच महत्त्वाचा थोर लाभ की ''दुसऱ्या वर्गात बढती'' झाली!! कळले, डॉक्टर?

हे झाले कारागृहातील बाह्य सवलतीविषयी. परंतु हे सर्व देखील जोपर्यंत माझे शारीरिक आरोग्य ठीक राहिले होते तोपर्यंत सह्य होते. परंतु या वर्षी माझ्या वाट्यास तीही दु:सह अडचण आली आहे. कारण माझे शारीरिक आरोग्य अगदी नष्ट होत चालले आहे. मी सहसा असे लिहावयाचा नाही हे तुला माहीत आहे. परंतु आता तसे लिहिणे मला माझे कर्तव्य आहेसे वाटते. मला ही निश्चिती आहे की, दुदैवाच्या कोणत्याही घाल्याने गीतेचा अभ्यासी आणि माझा भाऊ सहसा डगमगावयाचा नाही. बाळ, प्रत्येक वर्षी अेक दिवस तरी या कारागारातही निर्भेळ आनंदाचा वाटे. तो दिवस म्हणजे घरी तुम्हाला वार्षिक पत्र टाकण्याचा.परंतु यद्यपि आज तुला पत्र लिहीत असता पूर्वीप्रमाणेच त्या सर्व प्रिय दृश्यांची आणि स्नेहमय मूर्तींची कृतज्ञ स्मृती जागृत होअून मनाला आनंद होत आहे, तरी तो आनंद शरीराच्या वर असले पत्र लिहिताना पडणारा सुखद ताणही झेपण्याची शक्ती न अुरल्याने, पूर्णपणे अुपभोगिता येत नाही. गेल्या मार्चमध्ये मी ११९ पौंड भरलो. या वर्षी माझे वजन ९८ पौंड झाले आहे. आमांशाचा विकार वेळीच वैद्यकीय अुपचार आणि व्यवस्था न केली गेल्यामुळे विकोपाला गेला आहे. आता देह अस्थिपंजर झाला आहे. आठ वर्षे हे बंदीवासाचे ओझे मी सहन केले. अनेक आणि तुम्हास अज्ञात अशा आपत्तींनी मला जंग जंग पछाडले आणि या भयाच्या, धाकाच्या, वक्रतेच्या, अपशब्दांच्या अश्रूंच्या आणि अुसाशांच्या दुष्ट आणि दु:खी वातावरणात अुदात्त जीवनाचा कोंडमारा होतो की काय असे झाले. परंतु अीश्वराने त्यातही अढळ अुभे राहण्याची शक्ती आजवर मला दिली. आणि मी त्या परिस्थितीशी झुंजत राहू शकलो. परंतु आता देहाने सोसलेले घाव विकोपास जाअू पाहात आहेत आणि दिवसेंदिवस तो खंगत चालला आहे. अलीकडे मात्र आरोग्यपर्यवेक्षक (Medical Superintedent) अधिकारी माझ्या प्रकृतीकडे काहीसे लक्ष देअू लागले आहेत आणि यद्यपि मला अजूनही 'कर्तव्य' म्हणजे कारागारातील काम करावेच लागत आहे; तरी सध्यापुरते मला रुग्णालयात जेवण म्हणजे नीट शिजविलेला भात आणि दूध मिळू लागले आहे. मला जी शंका येते ती, ही की, – ही सारखी वाढत चाललेली अशक्तता अंती अंदमानी कारागारातील त्या परिचित सहचाऱ्याच्या, त्या क्षयरोगाच्या हाती मला सोपवून देते की काय! अेकाच गोष्टीने या शंकेचा निरास होणारा आहे आणि ती गोष्ट म्हणजे परिवर्तन, फेर, पालट; अर्थातच कारागारीय परिभाषेतील पालट नव्हे. कारण त्या परिभाषेत परिवर्तन म्हणजे आहे त्याहून कष्टतर परिस्थिती असा अर्थ होतो! –परंतु पालट म्हणजे सुखतर परिवर्तन– कोणत्या तरी हिंदुस्थानी बंदीशाळेत किंचित आरोग्यप्रद वायुमानाचे स्थानी धाडले जाणे. कारण हा अेकसारखेपणा अगदी कंटाळवाणा होत आहे. तरी देखील तू काही अेकदम चिंतामग्न होअू नकोस. ही परिस्थिती त्रासदायक आहे; परंतु निर्णायक नाही. कारण बंदीशाला म्हटली की तिची चिकाटी विलक्षण असते. ती आपल्या भक्ष्याचे लचके तोडते पण मारीत नाही. व्यथा देते– पण वधीत नाही. नि:सत्व करते पण नष्ट करीत नाही. राख करते पण राखून ठेवते. आणि जीवनाचा अत्यल्प संभव असताही अेंशी अेंशी वर्षापर्यंत रखडत पडणाऱ्या बंदींची अुदाहरणे दुर्मिळ नाहीत. म्हणून शरीर कितीही अशक्त झाले असले, तरी सहसा जीवासच काही अपाय होअील अशी भीती –जर मध्यंतरी अेखादे अनपेक्षित संकट अुद्‌भवले नाही तर– तुम्हास आजच पडावयास नको आहे.

आणि पुन्हा हे सर्व शरीरापुरतेच काय ते. कारण यद्यपि पेटलेल्या चितेशी बांधून टाकले असता बडेजावाने अग्नीची चेष्टा करण्याचा वाचिवीरतेचा प्रयत्न अुपहासास्पद होणारा आहे, तरी मी अितके सांगू शकतो की, आत्मा अजूनही या कंपित आणि विचलित देहास आपले हातात ठेवण्यास समर्थ आणि संमत आहे. याहून कष्टतर आणि दीर्घकालीन कष्टास तोंड देण्यास सिद्ध आहे. केवळ निमूटपणेच नव्हे तर निश्चलपणे, निडरपणे हे सर्व सहन करण्यास सिद्ध आहे. आपल्या वरिष्ठ बंधूची प्रकृतीही मजपेक्षा जरी बरी आहे, तरी अर्धशिशीने त्याचेही वजन १०६ पौंडावर आले आहे.''

अंदमानातील पत्राचा सर्वदूर प्रचार

या माझ्या १९१८ च्या ऑगष्टमध्ये टाकलेल्या अणि सरकारी संमतीनेच धाडल्या गेलेल्या कारागृहीय पत्रातील काही अुताऱ्यांवरून मी सर्व राजबंदीवानवर्गाच्या मुक्ततेविषयी कशा प्रकारे झटत होतो आणि माझे तत्कालीन भाव आणि परिस्थिती काय होती हे बरेच प्रदर्शित होणारे आहे. या पत्राच्या शेकडो प्रती करून माझ्या कनिष्ठ बंधूंनी त्या वर्षी जमलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या सर्व प्रतिनिधींत वाटल्या. त्याचे अुतारे अमृत बझार पत्रिका, बंगाली आणि अितर अिंग्लिश दैनिकांतून आणि अनेक देशी भाषांतील वृत्तपत्रांतून आणि मासिकांतून प्रकाशित झाले. माझ्या प्रकृतीविषयी चिंताग्रस्त होअून लोकांत जोराची सहानुभूती अुत्पन्न झाली आणि त्यामुळे राजबंदीवानवर्गाच्या कष्टांकडे सार्वजनिक लक्ष तीव्रपणे वेधिले गेले. माझ्या बंधूंनी, मी, या आणि अितर सरकारी आणि अंतःस्थ पत्रांतून आखून दिलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे अेकसारखी चळवळ सुरू ठेवली. आणि लोकांच्या मनात गुप्तपणे वसत असलेली राजबंदीवानवर्गावरील भक्ती आणि प्रीती हळूहळू धीटपणे व प्रकटपणे व्यक्त होण्यास शिकली. दोन-चार मित्रांच्या आग्रहास बळी पडून मी जर संपात काम सोडले असते तर अशा संधीस हे पत्र सरकारीरीत्या मला टाकण्यास सापडले नसते. परवानगीच मिळाली नसती. परंतु या पत्रातील वस्तुस्थिती सरकारी अधिकाऱ्यांच्याच परवानगीने माझ्या भावास कळविता आल्याने, ती खरी असे मानण्यास आणि तिच्या आधारावर राजबंदीवानांच्या छळाविषयी तीव्र आलोचना करण्यास, निनावी किंवा अंतःस्थ पत्रांच्या माहितीवर विसंबण्यास भिणाऱ्या पत्रांनाही आणि पुढाऱ्यांनाही शक्य झाले. कित्येक प्रमुख पुढा-यांच्या डोळ्यांतून या पत्राची प्रत वाचताच टिपे गळली हे आम्हास नंतर कळले. अमृतबझारपत्रिकेत "Outrageous treatment of a political prisoner" या मथळ्याखाली या पत्रावर आलेला लेख आम्हास कारागारात बघण्यासाठी आमच्या प्रच्छन्न स्नेह्यांनी गुप्तपणे धाडला होता.

सरकारद्वारा हे पत्र गेल्याने त्यातील विधेयांस जरी विशिष्ट महत्त्व आले होते तरी त्या पत्रात सरकारी निर्बंधनानुरूप कारागारीय संपाची आणि अितर फुटकळ गोष्टींची माहिती देता आली नाही. ती अुणीव भरून काढण्यास अंतस्थ पत्रे हिंदुस्थानात धाडणे नेहमीप्रमाणे प्राप्तच होते. म्हणून प्रथमतः अेक पत्र लिहून त्याच्या टाअीपरायटरने अनेक प्रती काढून त्या श्री. मदन मोहन मालवीय, डॉ. बेझंट अित्यादी बहुतेक पुढाऱ्यांस आणि विधिमंडळातील सभासदांस दर आगबोटीतून दोन-दोन चार-चार धाडण्यात आल्या त्या काही पोचत, काही गहाळ होत. नंतर अेक सद्‌गृहस्थ, ज्याचा नामनिर्देश ते दुर्दैवाने लवकरच वारल्यामुळे येथे करावयास हरकत नाही, ते डॉ. दामोदर, हिंदुस्थानात येताना सर्व माहिती जी त्यांनी डोळ्यांनी पाहिली होती ती टिपून अंदमानहून स्वदेशी घेअून आले. न्यू अिंडियात आणि अितर अेक-दोन मासिकांत त्यांचे अंदमानच्या राजबंदीविषयींचे लेख आधीच निनावी प्रसिद्ध झाले होते. त्यामुळे त्यांचेवर आधीच सर्व अधिकाऱ्यांचा अंदमानमध्ये फार डोळा होता. त्यांचा स्वभावही फार स्वतंत्र बाण्याचा होता. मागे अुल्लेखिलेल्या आमच्या संस्थेचे ते सभासद असून राजबंदीवानांना निरपेक्ष रीतीने ज्या काही प्रमुख लोकांनी वर्षोनुवर्षे अंदमानात साह्य दिले त्यांत ते अेक होते. आश्चर्याची म्हणून जी गोष्ट अनेकांस वाटेल ती ही की, ते मद्रासकडील अस्पृश्यांतील अेक अस्पृश्य होते. देखणा, प्रतिष्ठित, स्वाभिमानी, धाडसी आणि स्वतंत्र बाण्याचा तो पुरुष पाहताच अशा कित्येक कर्त्या पुरुषांचे कर्तव्य आम्ही आमच्या या अस्पृश्यतेच्या शापाने आणि छापाने खुंटवून नामशेष करीत आमच्या राष्ट्राचे बळ क्षीणतर केलेले आहे ही गोष्ट तत्काळ मनात डाचू लागे? संधी मिळताच त्यांची अुन्नती आणि विकास स्पृश्यवर्णाने तोंडात बोट घालून पाहत राहावे असा होअील हे डॉ. दामोदरसारख्या कर्त्या देशभक्तास पाहताच तत्काळ ध्यानात येअी. त्यास त्याचे वरिष्ठ गोरे अधिकारी देखील दचकून असत. तो मार्गाने भलत्यासलत्या गोऱ्यास रामराम करीत नसे म्हणून कागाळ्या होत. दुर्दैवाने हे गृहस्थ अगदी भर वयात अिन्फलुअेंझास हिंदुस्थानात येताच बळी पडले! तरीही त्यांनी आम्ही सांगितलेली कामगिरी प्रथमच पुरी केली होती; आमच्या अेका राजबंदीवान स्नेह्यांतील आणि प्रमुख सहकाऱ्यांतील गृहस्थाने भानसिंगाच्या मारहाणीसुद्धा संपातील सर्व घासाघाशीपर्यंत राजबंदीवानांच्या छळाची स्फुट माहिती लिहून अेक पत्र सिद्ध केले होते ते आम्हास दाखविल्यावर आम्ही आमच्याविषयीच्या यातनांचा अुल्लेख तेवढा त्यातून सहेतुक गाळून नंतर आमच्या संस्थेतील शपथबद्ध झालेला अेक अत्यंत विश्वासू बंदीवान आपली दहा-बारा वर्षांची शिक्षा भरून सुटून जाणार होता त्याचे हाती हिंदुस्थानात धाडले. त्याने मोठ्या कौशल्याने सर्व

झाडाझडती झाली तरी त्यातून ते संभाळून हिंदुस्थानात ठरलेल्या पत्त्यावर टाकले. हे पत्र पोचले तरी वृत्तपत्रे त्या आधारावर प्रसिध्द करण्यास जरा कचरु लागली. परंतु डॉ. दामोदर हिंदुस्थानात येअून पोचताच त्यांनी पुढाऱ्यांच्या गाठी घेअून त्या पत्रातील दिसण्यात भयंकर दिसणाऱ्यां घटनाही कशा सत्य आहेत हे त्यांस वैयक्तिक दायित्वावर पटवून दिले. ते पत्र बंगालीत आणि मला वाटते न्यू अिंडियातही साग्र प्रसिद्ध झाले. तेव्हा स्वदेशात राजबंदीवानांच्या छळाविषयी अेकच ओरड होअून अंदमानचा प्रश्न सर्व देशप्रेमी लोकांचे मनात सारखा सलू लागला. हे पत्र प्रसिद्ध होताच आणि स्वदेशात ही जागृती होताच हिंदुस्थान सरकार कडूनही विचारपूस झाली आणि यथापूर्व अंदमानातील अधिकाऱ्यांत मोठी खळबळ अुडून गेली.

अिकडे संप चिकाटीने चाललाच होता. संपातील लोकांस – ज्यांत थोराड शरीराचे असे लोक होते की, त्यांस प्रत्यहीचे भरपूर जेवणही अपुरे पडे. त्यांस त्या प्रत्यहींच्या अन्नाहूनही कमी असे शिक्षेचे अन्न मिळू लागले. त्याचा वचपा काढण्यास त्या कारागारातील नारळांच्या थोरल्या कारखान्यातून लागलेल्या खोबऱ्याच्या ढिगातील थाळया भरभरून खोबरे अंतस्थ रितीने आमच्या सहायक बदीवानांनी, वॉर्डरांनी आणि पेटी ऑफिसरांनीही त्या संपवाल्यांच्या कोठडीत नेअून पोचवावे. दर दोन-तीन दिवसाआड अेखाद दुसरे दैनिक वा साप्ताहिक पत्र आम्हास अंत:स्थ रीतीने मिळे. ती मोठी गंमत असे. प्रथम ते कारागाराच्या फाटकाचे आत कोण्यातरी मोरीच्या नाळीतून, नाहीतर कोणाच्या तरी कोटात शिवले जाअून, नाहीतर कचरागाडीतल्या अेखाद्या फळीच्या खाली दबून, नाहीतर कोणा साहसी गृहस्थाच्या खिशात अुघड अुघड घुसून प्रवेश करी. नंतर ते संधी साधताच आमच्या चाळीत येअी. जो आणणारा तो अिकडे तिकडे कामात अगदी दंग होअून फेऱ्या घालीत सुटावयाचाच. सरकारचे काम अितक्या प्रामाणिकपणे पायतोड करून कोणी करतो आहे असे दिसताच आमची मंडळी समजावयाची की, बहुधा डाक आली. मग त्याच्या मार्गावर त्या चाळीच्या गजाशी जाअून गुपचूप अुभे राहावे. आम्ही संपात नसल्यामुळे कोठडीत बंद नव्हतो – पण म्हणजे मोकळे होतो असे नव्हे, तर चाळीच्या कोठडीपुढल्या लांब ओरीत बंद होतो. त्या गजाशी सहजसे अुभे राहता खूण पटली की, अेका सोयीस्कर जागी गजातून ती जोराने खेपा घालीत खोबरे वहाण्याच्या पाट्या घेअून हिंडणारा बंदीवान किंवा चलो काम करो बैठे है साले! म्हणून बंदीवानांस धाक घालीत कामात दंग दिसणारा अधिकारी चटकन गजातून ते पत्र आत टाकी. ते येताच आम्ही दोघे तिघे असलो तर त्याचे तीन लहान तुकडे होत. कारण कोणी आल्यास सर्व लांबलचक पत्र लपविणे कठीण. मग ते तुकडे दिव्यामागे, भोकात, भिंतीत जिथे साधेल तेथे लपवून गुरु जसे वेळ सापडताच अर्धा कच्चा गिळलेला कडबा अुगळून पुन्हा सावकाश रवंथ करीत बसते तसे तो तुकडा अेकेक काढून वाचून टाकावयाचा. अेकजण वाचू लागला की दुसऱ्याचा पहारा. नंतर चार ओळी वाचल्या की लगेच तितकाच तुकडा फाडून चोळून मोळून त्या वृत्तवाचनकार्याचा जो शेवटचा विभाग (खाते) पत्रनाश त्या विभागाच्या अधिकाऱ्याकडे तो चोळामोळा फेकला जाअी. तो अधिकारी त्वरित ते सर्व लटांबर पाण्यात कोळून पुन्हा त्याचा लगदा करून फेकून देअी. कारण नुसते फेकले आणि त्या पत्राच्या नावाचाच तुकडा कोणास सापडला तर ते पत्र घेणाऱ्या धन्याचा पत्ता अेका तासात लागावयाचा. कारण पोर्टब्लेअरमध्ये पत्रे घेणारे अगदी मोजके आणि नोंदलेले लोक. म्हणजे सगळाच हाहा:कार ! अशा रीतीने ते पत्र वाचून त्यातील माहिती संक्षिप्त लिहून अेक कारागारीय चिठठीचे वृत्तपत्र सिद्ध होअी. मग त्या दिवशी संध्याकाळपर्यंत चाळीचाळीतून फिरत राही. कोठडीत कोणी पत्र दिले तर वॉर्डराने पहाऱ्याचे हेलपाटे घालताना त्या प्रकाशात साधेल तसे वाचावयाचे. अेकदा दोनदा त्याच वेळी अधिकारी येण्याची पाळी आल्याने तो कुलुपे अुघडून चाळीत येअीतो ते दोन-तीन स्तंभकागद चावून गिळून टाकावे लागले. कोठडीबंद लोक या कारागारीय चिठ्ठीच्या वर्तमानपत्राची प्रतीक्षा करीत अगदी अुभे असावयाचे. त्यात ते लढाअीचे दिवस. जो तो बातमी मागे. सुशिक्षित असत ते तर बातमीवर संतुष्ट न राहता पत्राच्या चार ओळी का होअीना पण छापलेला तुकडा मागत. पण असे महत्वाचे तुकडे लहान वेटोळी करून नारळाच्या कचऱ्यात खुपसून चाळीचाळीतून धाडावे लागत. अशा रीतीने लढाअीच्या बातम्या, संप चालू होता आणि म्हणून अधिकाऱ्यांनी शक्य तितका कडक बंदोबस्त ठेवला होता तरीही- काळ्या लोकांवर विश्वास कमी झाला म्हणून गोरे सैनिक चाळीचाळीतून पहाऱ्यावर ठेवले तरीही– प्रत्यही सर्वांस पोचवीत राहण्याची व्यवस्था चालूच होती. हे गोरे सैनिक

देखील ओळख होता होता काही अितके मनमिळाअू आणि सहानुभूतिप्रवण निघाले की, त्यांनी देखील बातम्या दिल्याच नाहीत किंवा वर्तमानपत्रेही दाखविलीच नाहीत असे शपथेवर सांगण्यास आम्ही धजत नाही. त्यांच्याही मग बदल्या होत. तरी तेच. कारण मनुष्यस्वभाव!

काकुळत्या करण्यातही निष्णात!

अेवढया या गडबडीत केव्हा केव्हा चटकन पत्र आणणारा वा वाचणारा धरला जाअी. तेव्हा मग तोंड अगदी बघण्यासारखे करावे लागे. दादा, बाबा, जमादार, जमादारसाहेब अशा अगदी बारीपर्यंत प्रथम विनवण्या करून त्या आणणाऱ्या बंदीवानास सोडविण्याचा प्रयत्न करावा लागे. दोन-चार वेळा बारीला द्रव येअून त्याने पत्र सोडून दिली होती ही गोष्ट बारीविषयी तितकी कृतज्ञता प्रदर्शित करण्यासाठी जशी सांगणे प्राप्त आहे, तशीच आम्ही केविलवाण्या काकुळत्या करण्याच्या समयज्ञ कलेतही किती निष्णात झालो होतो हे सिद्ध करण्यासाठीही सांगणे प्राप्त आहे. बरे अितक्यावर खटला झालाच तर ''चलता है!'' अेकदा असेच अेक पत्र धरले जाअून आम्हास हातकडीत सात दिवस लोंबकळत अुभे राहावे लागले असता बारी आला आणि वक्र विनोदाने हातकड्या दाखवून म्हणाला :- ''हे काय रे'' आम्ही म्हटले ''हे पोस्टेज!' तो म्हणाला, ''जरा महाग पडले नाही?'' आम्ही म्हटले, ''छे? किती तरी स्वस्त. तुम्हास वर्तमानपत्रे घ्यावयाची तर वर्गणी भरावी लागते आणि त्यावाचून पोस्टेज. आम्हास कारागारात वर्गणीवाचून वृत्तपत्रे मिळतात. केव्हा केव्हा असे आठ दिवस हातकडीचे पोस्टेज-टपालव्यय दिला की झाले. पुन्हा सहा महिने फुकट पत्र!''

हातकड्या बेड्यांच्या माराखाली त्या सहा सहा महिने कोठडीबंद झालेल्या राजबंदीवानांत कित्येकांच्या प्रकृती अगदी विकोपास गेल्या. अेक-दोघांस क्षयाची चिन्हे स्पष्ट दिसू लागली. अंदमानात क्षयालाच बहुतेक लोक बळी पडत. त्या सुदृढ दीर्घकाय शेतकरी आणि श्रमजीवी शीखांतही लोक क्षयाला बळी पडण्याचा संभव दिसू लागला. अेक-दोघांस कोठडीबंदी असह्य होअून डोके बिघडते की काय अशी चिन्हे दिसू लागल्याचे त्यांनी कळविले. परंतु तरीही पहिल्या सहा महिन्यांनंतरही पुढे संप चालवावा ही त्यांची चिकाटी स्थिरच होती. परंतु आमच्या नेहमीच्या धोरणाप्रमाणे संपासारख्या तात्कालिक चळवळीत अशा अुत्कृष्ट देशभक्तांचा बळी देणे नाही असा आम्ही आपला निश्चय कळविला. संप चालवावयाचाच तर पहिल्या संपातून जे वगळले गेले त्या नव्या बंदीवानांनी कामे सोडून कोठड्यांत जावे आणि जे थकले भागले होते आणि ज्यांच्या प्रकृतीस धोका होण्याचा संभव स्पष्ट दिसू लागला होता त्यांनी कोठड्यांतून बाहेर येअून हलकी कामे, जी अधिकारी- वर्ग देण्यास मान्य झाला होता ती करीत जरा विश्रांती आणि पालट घ्यावा असे आम्ही सांगितले. पुष्कळ चर्चेनंतर आणि विरोधानंतर अंती ते दृढप्रतिज्ञ लोक संप सोडण्यास मान्य झाले आणि त्याप्रमाणे सर्वांनी पुन्हा कामे आरंभ केली. सहा महिन्यांनी त्या रजपूत तरुणानेही तेव्हाच अन्नग्रहण केले हे मागे सांगितलेच आहे.

संप संपताच अधिकाऱ्यांना पुन्हा अेकदा हायसे वाटले. या नेहमी चालू असलेल्या संपांनी अधिकाऱ्यांचा दरारा असा पहिल्यासारखा कारागृहात काही अुरला नाही. पर्यवेक्षक किंवा बारी आला म्हणजे चाळीचाळींतून हे राजबंदी बसूनच रहात, हातकडया लावून अुभे करविले तरी तो बळाने करून घेतलेला सन्मान अधिकाऱ्यांसच अपमानाहून त्रासदायक वाटे. त्याविरहित असल्या आणि विशेषत: या शेवटच्या संपाने कारागृहीय व्यवस्थेस आर्थिक चट्टा काही थोडा बसत नसे. त्यावाचून देशात माजलेली खळबळ आणि जिच्यामुळे हिंदुस्थान सरकारकडून होणा-या प्रश्नप्रतिप्रश्नास अुत्तरे देत बसण्याचा त्रास, आणि प्रसंगी भीती, या सर्व गोष्टींमुळे संपास अधिकारी मनापासून कंटाळले होते. राजबंदीवानांस राजबंदीवानांप्रमाणे लेखले जाअून त्या वर्गास अिंग्लंड अित्यादी देशांत वागविले जाते तसे वागविले जावे ही अेक मागणी सोडून हिंदुस्थान सरकारकडून त्या संपाचे आधी केलेल्या बहुतेक लहान- सहान पण महत्वाच्या मागण्या मान्य करण्यात आल्या. लांब पत्रे धाडू देणे, शीखांस केसासाठी स्नानास गोडे पाणी, साबण आणि तेल मिळणे, अन्नाची सुधारणा, कामाची अतिशय सक्ती नसणे अित्यादी सवलती मिळाल्या. संपाचा मुख्य हेतू जो हिंदुस्थानात

परिणाम होअील अितका अंदमानच्या पीडेचा प्रतिवाद आणि प्रतिकार करणे तो साध्य झालाच होता. आणि यद्यपि संपाच्या मागणीप्रमाणे भानसिंगाच्या मारहाणीसाठी बारीची अुघडपणे चौकशी होअून तो दंडित झाला नाही, तरी अेक तर त्याला त्या आक्षेपातून सुटण्याकरिता पुष्कळ धडपड करावी लागावी अितकी विचारपूस वरिष्ठांकडून झाली होती. त्यास सहसा पुन्हा तसे करण्यास धजण्याचे साहस अुरले नव्हते आणि दुसरे की, अेका अधिकाऱ्याची अुघड चौकशी करणे सरकारास भाग पाडणे हे काम हिंदुस्थानातील विधिमंडळे आणि मुद्रक यांचे होते. त्या कारागारात बांधून टाकलेल्या राजबंदींना त्याविषयी जो प्रतिकार करता आला तो त्यांनी केला होता.

त्या संपानंतर अधिकाऱ्यांच्या वर्तनात पुष्कळच ढिलाअी झाली. पूर्वी धर राजबंदी की दडप घाण्यात असे प्रकार होअून सतरा वर्षाची मुले देखील त्यास अपवाद नसत. पण मागच्या संपांनी आणि प्रतिकाराने नरम होत युद्धकाली आलेल्या त्या शेकडो राजबंदींतील अगदी धिप्पाड आणि सशक्त मनुष्यासही कोणी घाण्यात फारसे धाडले नाही. छिलका पुरा करून घेण्याचीच जिथे अधिकाऱ्यांस मारामार पडे तिथे घाण्याचे नाव व्यर्थच होते. अशा घासाघिशीने जे कराल ते करा पण काहीतरी काम करा– अगदी नाही म्हणू नका असे अगदी स्पष्टपणे सांगून अधिकारी दिवस ढकलू लागले. जर छिलक्याशीच घासाघीस केली नसती तर ते पुन्हा घाणा देत. घाणा तर काय पण बरेच दिवस अेखादा संप किंवा भांडण न केले तर बारी पूर्वी पूर्वी दोरीचे काम देखील वाढवू लागे! अेकदा अशीच स्वस्थता पाहून त्याने तीन पौंड दोरीचे काम प्रत्येक चार पौंडावर चढविण्याचा प्रयत्न केला होता. कारण ''तीन पौंड देरी हे राजबंदी झटकन वळतात आणि मग सगळा दिवस वाचन करीत बसतात!'' अशा या अधिकाऱ्यांस नेहमी घासाघीसच ठीक वळणावर ठेवी.

शेवटी बारी थकून गेला

परंतु या संपानंतर बारी अगदीच थकून गेला. हिंदुस्थानपर्यंत त्याचा दुर्लोलिक झालेला. सरकारही शेवटी त्यास संशयित दृष्टीनेच पाहू लागलेले, आणि राजबंदीवानांना लहानमोठ्या सवलती मिळत मिळत तो वर्ग अितका डोअीजड झालेला की, त्यामुळे कारागारात त्यापूर्वीच्या पोर्टब्लेअरच्या परमेश्वराची अेका फत्तराहून अधिक प्रतिष्ठा किंवा भीती साधारण बंदीवानही मानीत नाहीसे झालेले. अशा स्थितीत तो अगदी अुदासीनपणे राहू लागला. मरो तो सरकारी दरारा, माझे राहिलेले दिवस कसेबसे भरले की सुटलो म्हणून तो स्पष्टपणे सांगे. पूर्वी आम्हास प्रत्येक संपात त्याच त्या मागण्या करताना पाहून तो म्हणे ''काय सावरकर! त्याच त्या मागण्या मागता! पण तुमचा हा प्रयत्न दगडी भिंतीस डोक्याने टक्कर देण्यासारखा व्यर्थ आहे!'' आता त्या मागण्यातील कित्येक मागण्या पचनी पाडीत पाडीत स्थिती अितकी झाल्यावर आम्ही बारीस म्हणावे, ''त्याच त्या मागण्या मागणारी चिकाटी बघू शेवटी आपले डोके फोडून घेते की दुसऱ्याचे! अजूनपर्यंत तर ती अगदीच व्यर्थ गेली नाही असे राजबंदीवानांचे अलीकडे वर्षोनुवर्षे दर्शन न झालेला तो तेलाचा घाणाच सांगेल!''

युद्धानंतर आलेल्या राजबंदीस आता पुष्कळ स्वातंत्र्य आणि काहीकांस अितर राजबंदीवानांवर देखरेख करण्यासाठी किंवा मोकळेपणाने हिंडताफिरता यावे अशी कामे देण्यात आली. विशेषतः जे संपास अनुकूल नसत किंवा आपआपले काम करून स्वस्थ बसत त्यांच्या साधेपणाकडे सरकारचे लक्ष वेधून त्यांस पुस्तके बांधणे, कारखान्यात, छापखान्यात सोअीस्कर कामे आणि अधिकार अुत्तेजनार्थ म्हणून मिळत. संपांचा अणि घासाघिशीचा हा अेक महत्वाचा अुपयोग असे. कारण त्यामुळे प्रत्यक्ष भांडण करणाऱ्यांचा जरी लाभ झाला नाही तरी भांडणात न पडणाऱ्या राजबंदीवानांच्या 'सरळ' वर्तणुकीचे तर काही फळ होअी आणि त्यायोगे काही राजबंदी तरी सापेक्षतः बऱ्या स्थितीत राहू शकत. सरकारास ते 'सुशील' वाटावे म्हणून तरी कोणाकोणास 'चंडशील' होणे अवश्य होते. नाहीतर त्या सुशीलांसही तीन पौंड दोरीचे नावे चार पौंड दोरखंड वळावे लागते.

या संधीस युद्धाचे पहिले स्वरूप बदलेले होते. आता जर्मनीचा पहिला भर अुतरत चालला होता आणि त्या मानाने बंदीवानांच्या आशेच्या पहिल्या अुतू जाअू पहाणाऱ्या अुकळीसही अुतार पडत चालला होता. मागून जे राजबंदी आले त्यांच्यातही साधारण बंदीवानांप्रमाणे अगदी अुद्या चाललो म्हणून पक्का विश्वास बाळगणारे लोक होते. संपाची आधी

शिक्षा होताना ''सहा महिने बेडी'' म्हणून पर्यवेक्षक शिक्षा देअी, तेव्हा त्यास तिथेच कित्येक भोळ्या राजबंदीवानांनी सांगावे की ''जाव! सहा महिने तुझे राज्य तरी टिकणार आहे कुठे!'' अशा माझ्या सहतप्यांस मी पुष्कळ विनवी की ''बाबांनो, अशा भलत्याच आशा धरू नका! नाही तर क्वचित निराशेची प्रतिक्रिया सहन होणार नाही! आलीच वेळ तर निघून जाअूच. पण त्यावर अवलंबून राहू नका. तिची निश्चिती न बाळगता अिथेच झुंजत मरण्याची मनाची सिद्धता ठेवा.'' अिंग्रजांचे राज्य अेक-दोन आठवड्यात नामशेष होणार अशा या आशेने वणव्यासारख्या पेटलेल्या त्या बंदीवान जगतात अेक म्हातारा मात्र मला असा खंबीर भेटला होता की तो सांगे, ''अरे जाव! अिंग्रजांचे राज्य कधीही जाणार नाही!'' हा हत्यारी होता मोठा धाडसी. तीनदा अंदमानातून पळून जाण्याचा प्रयत्न त्याने केला. पूर्वी अेकदा १० वर्षे शिक्षा भरून हा सुटून गेला. पुन्हा सुटताच त्याच्या त्या पहिल्या शिक्षेस कारणीभूत झालेल्या त्याच्या शत्रूस ठार मारून जन्मठेप घेअून अंदमानास आला. आणि तिसऱ्या प्रयत्नात सफलता येअून अंदमानाहून निसटला. नावेत बसून अेकटा महिनाभर समुद्रात भटकत भटकत फिरत होता! शेवटी अगदी मद्रासच्या तटास लागता लागता पकडला गेला. अशा अनेक निराशा झाल्याने त्यास, अितर बंदीवानांस जसे आशेचे वेड लागले होते तसे, यास निराशेचे वेड लागले होते. कोणीही अिंग्रजांचे राज्य जाअील असे म्हटले की तो कातावे आणि संतापून म्हणे, ''अशा तीन लढाया झालेल्या मी पाहिल्या आहेत. आणि अिंग्रजांचे राज्य जाणार म्हणून पन्नासदा अैकले आहे. पण ते सगळे खोटे. लुच्चेपणा केवळ. अिंग्रजांचे राज्य कधीही जाणार नाही. जो ते कधी जाअील म्हणेल तो .... आहे!'' म्हणून शिवी देअी ! पण या माणसाचे मनात त्या अिंग्रजांचेविषयी किंवा राज्याविषयी लवलेशही प्रीती होती असे कोणी समजेल तर ती चूक होती. तो अेकदा अिंग्रजांचा सूड घेण्यासाठी अेक भयंकर कृत्य करण्यासाठीही सिद्ध झालेला होता...!

अन्नसत्याग्रही रामरक्षा याचा मृत्यू!

या संपाचे गडबडीतच रामरक्षा नावाच्या अेका पंजाबी ब्राह्मणाच्या मृत्यूची दुर्घटना घडली होती. हे गृहस्थ चीन, जपान अित्यादी स्थळी प्रवास करीत असता राज्यक्रांतिकारकांच्या पक्षात समाविष्ट होअून सयाम आणि रंगून येथील बंड करण्याच्या आणि सैनिकांस बिघडविण्याच्या कटात दंडित झाले होते. तिकडेही त्यांस अतिशय पीडा सहन करावी लागली होती. अंदमानातील कारागारात पाय ठेवताच त्यांनी पाहिले की, ब्राह्मणांच्या गळ्यातले यज्ञोपवीत काढून घेण्यात येत आहे.ते स्वतः परदेशी मुरलेले आणि बाह्य संस्कार धर्म समजण्याच्या आकुचिंतपणाहून फार प्रगल्भ विचारांचे होते. परंतु कोणासही त्यांचे अिच्छेविरुद्ध त्यांचे धर्मचिन्ह काढून घेण्यास भाग पाडावे हे त्यांस न रुचून त्यांनी आपले यज्ञोपवीत देण्याचे साफ नाकारले. अधिकाऱ्यांनी असल्या गोष्टीतही मूर्खपणाचा हेका चालवून ते तोडून टाकले. त्या धार्मिक अपमानाचा प्रतिवाद करण्यासाठी यज्ञोपवीत नाही तोवर मी अन्न घेणार नाही म्हणून रामरक्षा यांनी शपथ खाल्ली; अन्न तर काय पण पाणी देखील ते घेअीनात. निर्जल आणि निरन्न असे कडक व्रत करीत तो वीर त्या कोठडीत कित्येक दिवस पडून राहिला. शेवटी काही पंधरा दिवसांनी त्यास नाकाने नळी घालून बळाने अन्न देण्यात येअू लागले. त्यासही महिना अुलटून गेला. यज्ञोपवीताकरता झुंजत, मरणाचा पण करून तो ब्राह्मण तसाच झगडत राहिला. त्याच्या पूर्वीच्या झालेल्या छळाने आणि या निरशनाने खंगून त्याच्या छातीत भयंकर दुःख होअू लागले. डॉक्टराने त्यास क्षयाची भावना झाल्याचे कळविले. सर्वजण म्हणत तू आता अन्न घे; पण तो अैकेना. मरणाचे दारी बसला. आम्ही स्वतःच्या हातची चिठठी धाडली. शेवटी मोठ्या प्रयासाने अन्नग्रहणास त्याचे मन वळविले. परंतु दुर्दैवाने विकोपास गेलेला विकार बरा न होअून तो ब्राह्मण-वीर अेक दोन महिन्यातच मृत्यू पावला.

परंतु त्याचे हे प्रकरण तिथेच दबू न देता त्याची बातमी वरिष्ठ अधिकारी, हिंदुस्थानी मुद्रालय आणि शेवटी कारागृहाचे चौकशीसाठी नेमलेल्या मंडलकमिशन यांपर्यंत पोचविली गेल्याने शेवटी ब्राह्मणांस कारागारात यज्ञोपवीत ठेवण्याचा अधिकार मिळाला. या यःकश्चित अधिकारासाठी देखील अेका ब्राह्मणाचा बळी द्यावा लागला. ब्राह्मण

बंदीवानांसच नव्हे तर सर्व पंथांच्या बंदीवानांस त्यांचे अत्यावश्यक धर्मचिन्ह बाळगण्याची परवानगी सर्व कारागारांतून सध्या मिळालेली आहे.

युद्धाचा शेवट जसाजसा येअू लागला तसतसा जर्मनीचा पराभव स्पष्ट दिसू लागला. तेव्हा पूर्वी जर्मनीच्या भरभराटीविरुद्ध अिंग्रजांच्या खोट्या विजयांच्या बातम्या सांगण्याचा जसा अिंग्रजांस प्रसंग आला तसाच जर्मनीच्या खोट्या विजयांच्या काल्पनिक बातम्या अुठवून त्यावर आपल्या तीव्र निराशेची धार बोथट करण्याकडे बंदीवानांची प्रवृत्ती वाढत गेली. अिंग्रजांच्या पराभवाच्या अितक्या अवाच्या सवा बातम्या बंदीवान अुठवीत की युध्दानंतर अेक-दोन वर्षांत अिंग्रजांस बंदीवानांस पत्रे वाचू देणेच अधिक अिष्ट दिसले. कारण वृत्तपत्रांतून निदान अगदी लंडन घेतले, लाहोरला अमीर आला, अित्यादी अद्‌भुत घटना तरी कोणी छापणार नव्हता. याच वेळेस आम्हा राजबंदीवानांस अंशतः वरील कारणासाठीच आणि अंशतः आम्हांस वृत्तपत्र देअून काही तरी मनोरंजन करता यावे म्हणून त्या वेळचा सुज्ञ पर्यवेक्षक लंडन टाअीम्सची साप्ताहिक आवृत्ती कारागारात अुघडपणे देत असे. शेवटी तुर्कीचा पराजय होत गेला हे अैकून मी आनंदच मानी. ते मुलमानांस तर राहोच पण कित्येक राजकारणाशी अपरिचित असणाऱ्या राजबंदीवानांसही प्रथम रुचले नाही. मागून त्यांच्या ते ध्यानात आले. जर्मनीच्या पराभवाच्या बातम्या मी यथातथ्यपणे सांगे पण त्यांना त्या अप्रिय बातम्या अैकून त्या सांगणाऱ्याचाच राग येअी. बरे बातमी विचारल्यावाचून तर त्यांस राहवत नसे. मी कधी म्हटले, ''बातमी सांगत नाही, तुमच्या समाधानासाठी खोट्या बातम्या सांगणे हे मी निंद्य समजतो.'' म्हणजे अगदी गयावया करू लागत. अशा वेळेस त्या बंदीवानांना जर्मनी पराजयाचा आणि तुर्कीच्या पराजयाचा खरा अर्थ मी समजून देण्यासाठीआठवड्याच्या बैठकीत तोच विषय अेकदोनदा घेतला होता. अनुकूल असेल तेव्हाच बातमी अैकणे हा मूर्खांचा स्वभाव असतो. शूर आणि कर्तबगार पुरुष प्रतिकूल बातमी प्रथम अैकू अिच्छितो. कारण प्रतिकुलाशी टक्कर ताबडतोब देता यावी. नेपोलियन बोनापार्ट रात्री देखील आज्ञा देअून ठेवी की कोठलीही प्रतिकूल बातमी आली की त्यास ताबडतोब अुठविले जावे. अनुकूल असेल तर अुठल्यावर कळवली जावी! त्यातही अनुकूल बातमी अैकण्यासारखी तपश्चर्या हिंदुस्थानने अजून केलेली नाही. अजून कितीतरी प्रतिकूल बातम्या अैकावयाच्या आहेत! सत्य आहेना? मग ते प्रतिकूल असले तरी त्यास तोंड दिले पाहिजे. मागे राजेलोक कोणी पुत्रजन्माची कहाणी अैकविण्यास आले म्हणजे सोन्याची कडी देत; पण कोण्या पराजयाची बातमी अशा लोकांस घरात घुसून, छातीवर बसून शत्रूच जेव्हा देअील तेव्हाच काय ती कळणार! असे भ्याड बनून कसे चालेल?'' असे समजावून सर्व बंदीवानांना पराभवाच्याही बातमीमुळे होणाऱ्या प्रतिक्रियेपासून शक्यतो सांभाळण्याचा प्रयत्न आम्ही करू. हळूहळू लढाअीच्या अुत्तररंगाच्या बातम्या देखील अैकून घेअून त्यांची चर्चा शांतपणे करण्याची सवय बंदीवानांतील बहुतेक समंजस माणसांस लागली. तुर्कस्थानच्या पराभवामुळे हिंदुस्थानातील मुसलमानांच्या महत्त्वाकांक्षेस लागलेले भलतेच देशविघातक वळण वेळीच अुतरण्यास साहाय्यच होअील हेही हळूहळू सर्वत्रांस समजू लागले.

तरीही अितर बंदीवानांवर तर काय पण राजबंदीवानांवरही लढाअीच्या परिणामाची थोडीबहुत प्रतिक्रिया होतच गेली. काही त्यामुळे, काही कारागारांस कोठडीत बंद पडून पडून प्रकृतीवर अपरिहार्य परिणाम होअून आणि काही त्या अंदमानातील आरोग्यघातक वायुमानाचे योगेकरून त्यामागून आलेल्या राजबंदीवानांतील धडधाकट आणि शारीरिक परिश्रमास अपरिचित नसलेल्या आमच्या बांधवांतही कित्येकांची प्रकृती अगदी ढासळून गेली. तीनचार वर्षाचे आत कोणास आमांशाने जर्जर केले, कोणी आत्महत्येचे नाव काढू लागले, तीनचार शीख बंधू क्षय होअून आमच्या डोळ्यासमोर वारले. तेव्हा आम्हीही त्याच विकाराचे शंकेने त्याच रुग्णालयात ठेवले गेलो होतो. ते देशभक्त अुदार आणि शूर लोक असे पटापट मरताना पाहून फार वाअीट वाटे. आपणही आज अुद्या असेच या वाटेनेच जाणार! हेच आश्चर्य की जेथे तीन-चार वर्षांत त्या असल्या सुदृढ आणि धडधाकट लोकांची शरीरप्रकृती खचून गेली तिथे आपली आज आठ-नअू वर्षे टिकाव धरू शकली!

-पुनर्जन्म घेअून परत येअीन

जोतीशचंद्र पाल.

जोतीशचंद्र नावाचा अेक बंगाली तरुण लढाअीचे दिवसांत बारिसाल येथे जर्मनीच्या शस्त्रास्त्रांसह येणाऱ्या रणतरीची मार्गप्रतीक्षा करीत बसलेल्या बंगाली राज्यक्रांतिकारकांची पोलिसांशी जी अुघड चकमक झाली त्यात गोळी लागून आहत झालेला आणि मग जन्मठेप द्वीपांतराची शिक्षा लागलेला होता. संपाचे दिवसात कोठडीबंदी झाल्यमुळे अेक दिवस संध्याकाळी त्यास अन्न, वाढून शिपाअी बंद करू लागला. जोतीशचंद्र म्हणाले, कोठडीत शौच केलेला गमला (मडके)तसेच आहे. ते काढा म्हणजे अन्न आत नेतो. कोठडीतच मडक्यात बंदीस परसाकडे बसावे लागे हे पूर्वी सांगितलेच आहे. शिपायी म्हणाला आता आत जा. त्या बोलाचालीत त्यास बळेच अन्नासह त्या कोठडीत कोंडून शिपायी आणि जमादार निघून गेले. बारीने पण दाद घेतली नाही. रात्रभर त्या दुपारच्या शौचाच्या मडक्यास अुशाशी तसेच सहन करीत जोतीशला त्या लहान सड्या कोठडीत राहावे लागले. अशा प्रकारचा राजबंदीवानास हा काही पहिलाच प्रसंग नव्हता. पण जोतीशबाबूंच्या सहनशक्तीच्या तुटत आलेल्या दोरीस तो हिसका असह्य झाला. त्यांनी ते अन्न फेकून दिले आणि अन्नत्याग केला. थोडेच दिवसांत त्यास रक्ताची भयंकर हगवण लागली. ते रुग्णालयात आले. त्यांस अन्नग्रहणाचा आम्ही सर्व आग्रह करीतच होतो. अंती प्रत्यक्ष भेटीत अगदी गळ घालून त्यांचेकरवी अन्नग्रहण करविले; पण त्यामुळे तुटलेली दोरी पुन्हा हाती गवसली नाही, सांधता आली नाही. त्यांचे त्या रात्री भडकलेले डोके बिघडत बिघडत अेका महिन्यात त्यांस वेड लागले. पुढे ते वेड्यांचे रुग्णालयात वर्षभर होते. पुढे गेल्या वर्षापर्यंत बंगाल्यात अेका तुरुंगात होते. अंती परवा अेका पत्रात अेका अगदी य :कश्चित कोपऱ्यात अेक चार ओळींची बातमी वाचली की ''जोतीशचंद्र पाल यांचा अंत बऱ्हामपूर येथील वेड्यांच्या रुग्णालयात झाला.'' अलीकडे त्यांचे वेड नाहीसे झाले होते असे म्हणतात. मरणानंतर त्यांनी आपल्या आप्तांना पुढील आशयाचा संदेश पाठवला होता –

''मरणानंतर माझा आत्मा स्वर्गामध्ये स्वस्थ घोरत पडेल असे मनातसुद्धा आणू नका! माझी मातृभूमीवरील भक्ती जर अकृत्रिम असेल तर तिच्या सेवेकरता मी पुनर्जन्म घेअून ताबडतोब परत येअीन अशी निश्चिती असू द्या!''

वेडा जोतीश! अलीकडे त्यांचे वेड बरे झाले होते असे म्हणतात म्हणून वर लिहिले आहे. परंतु या मरणाचे वेळी धाडलेल्या चिठ्ठीवरून जे वेड त्यांस आजन्म लागलेले होते ते बरे झाले होते असे काही दिसत नाही!

आणखी अेक अुत्तमातील अुत्तम, अुदार, हिंदुसंघटनांचा पक्का अभिमानी असा पंजाबी राजबंदी असाच अगदी वेडाच्या, क्षयाच्या किंवा मरणाच्या तावडीत त्या काळी सापडत आलेला होता. ज्ञानतंतूंच्या क्षीणतेमुळे काही राजबंदीवान अनिद्रेच्या आणि मस्तिश्कव्यथेच्या रोगास बळी पडलेले होते. त्यांत हेही गृहस्थ सापडले. रुग्णालयातून अेक दिवस मला चिठ्ठी आली त्यात सर्व परिस्थिती लिहून हा जीवनभार आता असह्य होत आहे, आत्महत्या हाच एक अुपाय अुरला आहे म्हणून वर लिहिले होते. तत्काल शक्यतितक्या युक्तीप्रयुक्तींनी त्याचे मनात अुत्साह भरवून आणि राष्ट्रसेवेसाठीच असे निष्फळ मरण शक्यतो टाळणे हे आपले राष्ट्रधर्मीय कर्तव्य कसे आहे हे वारंवार सांगून त्यांस त्या संकटातून सोडविण्याचा प्रयत्न केला म्हणून त्या आमच्या अुदार मित्राच्या जीवनास तरी त्या वेळी आम्हास पारखे व्हावे लागले नाही. अेकदोन वर्षांनी त्यांस जरा मोकळेपणी हिंडता येण्यासारखे काम मिळून त्यांची प्रकृती सुधारतही गेली.

निराश झालेले लाला हरदयाळ

याच संधीस राज्यक्रांतिकारकांच्या कचरत्या धैर्यावर आणखी अेक टोला मारण्यासाठी अगदी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून लाला हरदयाळांचे अेक पत्रही वाचावयास देण्यात आले. पूर्वी अेक बोटभर छापलेल्या तुकड्यास जवळ ठेवण्यासाठी आठ-आठ दिवस हातकडी देणारे अधिकारीच त्यांस अवश्य वाटे तेव्हा बोलाबोलावून अशी वर्तमानपत्रे वाचावयास देत. महायुद्धानंतर लाला हरदयाळजींनी अेक पत्र प्रसिद्ध केले होते राज्य-क्रांतिकारकांशी सर्व संबंध सोडून आता अिंग्लंडच्या छत्राखालीच हिंदुस्थानने स्थानिक स्वराज्य मिळवावे आणि ते शांततेच्या मार्गाने वैध चळवळ करूनच मिळेल अशा मताचे पुरस्कर्ते झालो आहोत. बारीने मला आणि माझ्या बंधूंना अेकत्र बोलावून ते

कात्रण वाचावयास दिले. नंतर माझे मत विचारले. मी अितकेच बोललो, की ''लाला हरदयाळ प्रामाणिक मनुष्य आहेत. ते जे लिहितात तशीच त्यांची आज समजूत असेल हे मी जाणून आहे!''. याहून अधिक चर्चा मला करता येत नाही अितकेच सांगून आम्ही परत आलो. हरदयाळच्या पत्राचाच विषय पुढच्या बैठकीत आम्ही घेतला होता. त्यांचा अितिहास, अेखाद्या प्रतिकूल धक्क्यासरशी त्यापुरती तरी निराश होणारी त्यांची वृत्ती आणि आजपर्यंत अनेक अेकांतिक मतांस धरीत सोडीत आलेली त्यांची प्रवृत्ती ही मला माहीत होती. त्या वेळेपुरते ते जे बोलतील ते त्यांचे प्रामाणिक मतच असे. पण ती निराशेची आणि आशेची अेकांतिक प्रतिक्रिया फार वेळ टिकत नसे, तसेच ते पत्रही! असाच निष्कर्ष बहुतेकांनी काढला. काही म्हणाले, हे पत्र केवळ आपले मत पाहण्यासाठी बनावट छापलेले आहे. मी तसे नसून पत्र बहुधा खरे आहे असे सांगितले. त्यातील तुर्कस्थानच्या आणि तदनुषंगाने अमीर आणि हिंदुस्थानातील काही मुसलमान यांच्या राष्ट्रविघातक, महत्त्वाकांक्षेची केलेली मीमांसा मात्र सर्वांस मान्य झाली. मी ते रात्रंदिवस सांगतच होतो. त्या पत्रामुळे कोणाच्याही मनावर अधिक परिणाम झालेला आम्हास मुळीच आढळला नाही.

युद्धाचे वेळी ''आज चले, कल चले,'' म्हणून अगदी प्रतिज्ञेवर सांगणारी आशा अशी निष्फळ ठरली. जर का तो अडाणी भविष्यवाद खरा झाला असता तर ते लोक अितर भविष्यवाद्यांप्रमाणे सहजासहजीच ज्योतिर्विद म्हणून पदवी पावू शकले असते; पण आता योगायोगाने ती संधी गेली. सर्वांसच अेक प्रकारची तीव्र अुदासीनता भासू लागली. पण बुडत्यास काडीचा आधार. युद्धात सर्वसहा सुटका होणार ती राहिली पण युद्धात अिंग्रजांचा विजय झाल्याने निदान त्याप्रीत्यर्थ तरी काही सुटका किंवा सूट मिळणारच की नाही? आता तीच चर्चा चहूकडे चालू झाली. त्याच संधीस हिंदुस्थानातही अंदमानाच्या आरोग्यघातक वायुमाना-विषयी बरीच चर्चा चालू झाली होती. माझ्या मागच्या अुतारा दिलेल्या पत्राने त्या विषयाकडे देशाचे लक्ष तीव्रतेने वेधले होते. त्याप्रमाणे मला स्वदेशात परत कोणत्या तरी तुरुंगात आणून ठेवावे म्हणजे बरे अशीही चर्चा सुरू झाली. शेवटी अंदमानात दाट वदंता अुठली की राजबंदीवानांतील जुने लोक हिंदुस्थानी कारागारात परत जाणार. आणि मी? सिंगापूरला! पाहता पाहता अेक दिवस आमचे श्रीयुत जोशीबुवा आणखी अेक-दोन राजबंदी खरोखरच हिंदुस्थानात जाण्यास निघाले! त्यांच्या जाण्याची बातमी लागण्याच्या आधीच माझ्या जाण्याची धूमच अुठली होती. म्हणून ते रुग्णालयात आम्हास युक्तिप्रयुक्तीने अेकदा भेटावयासही येअून गेले होते. अेकत्र सुखदु:खाचे आणि विशेषत: दु:खाचे भागीदार झालेल्या आमच्या त्या निष्कपट सहतप्याने आमचा निरोप घेतला –पण पाहतो तो आम्हास त्याच कारागारातच ठेवून तेच आता हिंदुस्थानास गेले. आमच्या आणि आमच्या बंधूंच्या वारे पालट आणि थारे पालटीचा संभव कधी येअील– कधी तरी त्या कारागारातून आमची त्याहून कमी असह्य स्थळी बोळवण होअील ही आम्ही कधीच फारशी आशा ठेवली नव्हती. त्यामुळेच या वेळोवेळी होणाऱ्या निराशेचे धक्के सोसता आले.

राहता राहिली युध्दातील विजयोत्सवाप्रीत्यर्थ मिळणारी सुटका किंवा सूट. अेक दिवस ती भरवशाची म्हैस व्याली आणि सर्व बंदीवानांस वर्षामागे अेक महिना सूट मिळाली! काही म्हातारेकोतारे सोडले. राजबंदीवानांनाही सूट मिळाली. पण आम्हास ? यथापूर्वमकल्पयत्! आम्हास अेक दिवसाची देखील सूट नाही – सुटकेचे नावच नको.

प्रकरण सहावे

मरणोन्मुख शय्येवर

युद्धाच्या अुत्तरार्धातील या सार्वजनिक अुलाढाली चालल्या असताच मागे अुतारा दिलेल्या पत्रात अुल्लखिल्याप्रमाणे आमची प्रकृती दिवसेंदिवस खंगत चालली. जेव्हा आमांशाचा विकार अगदीच विकोपास गेला आणि प्रत्यही शंभरपर्यंत ताप अंगात राहू लागला तेव्हा कुठे अेकदाचे आम्हास जरा नीट व्यवस्थेने रुग्णालयात नेण्यात येअून अुपचार सुरू झाले. कोणत्याही बंदीवानास रुग्णालयातील थोडाबहुत आराम आजारीपणात कारागारात येताच मिळू शके. आमचा आजार अितका विकोपास गेल्यावर आजारीपणात रुग्णालयात शुश्रूषा केली जाण्याची ती सवलत आम्हास आठव्या वर्षी देण्यात आली. नाही तर आजारी झालो तरी कोठडीबंदी काही सुटली नव्हती.

अेकदा रुग्णालयात नेले गेल्यावर मग पर्यवेक्षकाने कारागारात शक्य तितकी आमची व्यवस्था केली. अन्न वारंवार पालटून पचेल तसे देवविले. या परिवर्तनास मूळ कारण आमच्या पत्रांनी हिंदुस्थानामध्ये विधिमंडळात आणि वृत्तपत्रांत चालू झालेली चर्चा होती. परंतु ही बरी व्यवस्था अितक्या विलंबाने झाली की प्रकृती सुधारेना; अंगात ताप भरे तो अुतरण्यास क्वीनीन अेकसारखे देण्यात येअी. त्यामुळे आमांश आणि रक्ताची आव वारंवार त्रास देअू लागली. केव्हा केव्हा भात वा दूध जसेचे तसे रेचात निघून जावे अितकी पचनशक्ती क्षीण झाली. पोर्टब्लेअर म्हणजे अंदमान – मध्ये क्षय आणि आमांश आणि मलेरिया हे बहुधा हातात हात घालून चालत. आम्हास आमांश नि मलेरिया लागला होताच. सहा-सात महिन्यांनी क्षयाची शंका आम्हासच नव्हे तर डॉक्टरनाही येअू लागली हे साहजिकच होते. त्या रुग्णालयात आमच्या आजूबाजूस चांगले दृढकाय असलेले धष्टपुष्ट राजबदी आणि बंदी क्षयास, आमांशास आणि मलेरियास बळी पडत होते. तेथे आमच्या आठ-आठ वर्षे तुरुंगाच्या विषारी छायेखाली खुरटून गेलेल्या प्रकृतीचा काय पाड? आमांशामुळे अन्न वर्ज्य. अन्नाभावामुळे अशक्तता वाढली. मज्जातंतू अगदी क्षीण झाले. कारागारात मन रंजविण्यासच नव्हे तर आत्म्यासही समाधान देण्यास अेकच काय जे साधन असे ते म्हणजे वाचन! पण त्या तांतविक क्षीणतेने (Nervous debility) ते वाचन वा बौद्धिक संवादही झेपेनासे झाले. जरा वाचले वा बौद्धिक संवाद केला की ताप झटकन अेक-दोन अंशांनी वर चढे, म्हणून वाचन सोडले. पुस्तके जवळ देखील ठेविनासा झालो. खाटेवर पडून असावे. त्यामुळे कारागारात आधीच दुर्धर भासणरी वेळाची लांबी अशी कंटाळवाणी दीर्घता पावावी की बोलून सोय नाही, आणि तो लांबलचक वेळ आमांशाच्या वेदना किवा तापाच्या भणभणीत काडावयाचा. तरी त्याही स्थितीत मागच्या प्रकरणांतून वर्णिलेल्या सार्वजनिक खटपटी तसाच शक्यतो करीत राहिलो.

राजवाड्यांतही रोग असतातच!

अेखाद वेळे वाटे की, कारागारात आपण आजारी पडलो म्हणून आपल्यास कारागाराचा विशिष्ट त्रास येतो आणि बाहेर असतो तर बरे असे वाटते. पण कारागारावरच सर्व दोष लादणे अन्याय्य आहे. बाहेत तरी काय! जे बाहेर आहेत ते काय या रोगांनी आजारी पडत नाहीत की काय! मलेरिया, आमांश आणि क्षय यांना राजवाड्यांतूनही मज्जाव नसतो. प्लेगच्या साथी, अिन्फलुअेन्झाचा भडिमार सुरू होतो तेव्हा मुंबअीसारख्या नाटकगृहांनी आणि विलासांनी आणि विद्युद्दीपांनी झगमगलेल्या नगरांतूनही घरोघर मरणाचे कण्हणे अैकू येत नाही का? अेकेका घरात चार-चार मरणाची अंथरुणे पसरलेली नसतात काय? मग आपण कारागारात आहोत या भावनेने जी अेक दु:खाला तीव्रता प्राप्त होते ती बहुतांशी निरर्थक आहे. कारण बाहेरही ही दु:खे भोगावीच लागतात. अशा शेकडो झोपड्या आहेत- अशी शेकडो गावे आहेत की जेथे हजारो दीन दरिद्री याच आजारांनी तळमळत पडले असता तुला कारागारात जो डॉक्टर, जी शुश्रूषा आणि जी औषधे मिळत आहेत त्यांचा लवलेशही लाभ त्यांना मिळत नाही! तुझ्या कारागारातील या परतंत्र दुर्दशेहूनही त्यांची ती स्वतंत्रतेची दुर्दशा अधिक असह्य आहे. मग आजाराचे दु:ख तेवढे सोस. कारागारात आहे म्हणून मी आजारी

पडलो असे कुथत त्या आजाराचे दु:ख कारागाराच्या कल्पनेने अधिक दुस्सह करू नकोस. कारागारात नसतो तर किती चांगले झाले असते! ही तुझी हुरहूर अितर दृष्टींनी खरी असली तरी आजारीपणाच्या विषयात ती तितकी खरी नाही. कारण आजार आणि त्यांचा सेनापती मृत्यू हा कारागारात वरचेवर भेटतो हे जरी खरे असले तरी बाहेर अगदी भेटतच नसतो असे नाही. कारागारीय जीवन बाहेरच्या जीवनाहून फारसे अधिक निरर्थकही नाही, कंटाळवाणेही नाही, शिळेही नाही, अेकसारखे नाही, हे तत्वत: झाले.

व्यवहारत: पाहिले तर जर बाहेरच्या स्वातंत्र्यादिक राष्ट्रीय चळवळी किंवा वैयक्तिक जीवनातील भातुकली सार्थ आणि गंभीर असतील तर हे कारागारीय जीवनही अगदी तसे नाहीच असे नाही. त्या राष्ट्रस्वातंत्र्याच्या महान ध्येयासाठीच हे कारागार, हा बंदीवास, ही तपस्या तू आणि तुझे हे सहतपी आचरीत आहेत. त्या ध्येयाच्या गांभीर्याचे तेज परावर्तित होत असल्याने तुझ्या कारगारीय जीवनातील लहानसहान गोष्टीही बाहेरील मोठमोठ्या जीवन-घटनाप्रमाणेच तेजस्वी आणि आदरणीय आणि महत्त्वाच्या भासणाऱ्या आहेत. रशियाच्या झारच्या किंवा अेखाद्या रासपुतीनच्या विलासी व राज्यव्यापीअुलाढाली लोक जितक्या अुत्सुकतेने वाचतात त्याहून अधिक अुत्सुकतेने आणि पूज्यबुद्धीने रशियातील अेखाद्या अलेक्झांडरला मारून सैबेरियात सडत पडलेल्या क्रांतिकारकांच्या वैयक्तिक आणि लहानसहान हालचाली केव्हा केव्हा वाचल्या जातात. राजवाड्यावर केंद्रित झालेले नसते अितके अेकाग्रतेने सार्वजनिक लक्ष केव्हा केव्हा निर्वासितांच्या झोपडीवर किंवा दंडितांच्या कारागारीय अंधारकोठडीवर विद्ध झालेले असते. आणि नसते तेव्हा देखील राष्ट्रीय अुष:काल यावयास त्या अंधारकोठड्यांतील अंधाराच्या घटिका मोजीत बसणे अत्यंत अवश्यच असते आणि म्हणूनच अत्यंत महत्त्वाचे असते, मग कारागारातील जीवन केवळ कारागारीय म्हणूनच बाह्य आणि स्वतंत्र जीवनाहून हीनतर किंवा व्यर्थतर का वाटावे?

स्वतंत्र जीवन? वेड्या मना, या कारागाराच्या भिंतीबाहेर का स्वातंत्र्य आहे? या दगडी भिंतींपलीकडे सृष्टिनियमांच्या भिंती आहेत! मनाला 'अिच्छेच्या, क्षितिजाच्या भिंती', आहेत! या कारागाराच्या भिंतींनी तू जितका बद्ध झाला आहेस तितकेच ते बाहेरचे तुला स्वतंत्र वाटणारे लोकही बद्ध झाले आहेत. थोडक्यात म्हणजे जे कारागारात तेच बाहेर, हे प्रमाण अधिकअुणे असेल– पण प्रकार अेकच.

आणि करमणूक? ही काय करमणूक, या पहा या पुस्तकाच्या दोन पृष्ठात मुंग्यांनी आपली राजधानी बांधली आहे.

आजाराची जी गोष्ट तीच कंटाळ्याची. कारागारात जीवन अेकसारखे आणि निरर्थक वाटते. पण तत्वत: पाहता बाहेर तरी काय आहे? तू बंदी आहेस. पण हा बंदीपाल आणि हा पर्यवेक्षक तरी बंदी नाही ना? पण काय फरक आहे! तेही प्रत्यही अुठतात, कार्यालयात बसतात, तेच ते लिहितात. खातात, निजतात! पुन्हा अुठतात– पुन्हा निजतात. त्यांचेही जीवन कोणाचे मोठे सार्थकत्व पावते आहे. लग्ने झाली, मुले झाली, पेन्शन मिळाले, हे सार्थक? लहान मुलेही भातुकलीत हे सर्व प्रकार खेळतातच. त्या पोरखेळाहून या संसाराचा काही तर अधिक अर्थ तुझ्या कारगारीय अन्वयाने, दृष्टीने, लागतो का? तत्वत: दोन्हीही खटाटोप व्यर्थ आहेत. कारण आअीबापांच्या कडेवर वाढावे, मग त्यांस स्मशानात पोचवून मुलाबाळांस कडेवर वाढवावे, आणि मग आपण स्मशानास पोचावे – कशासाठी? काय मिळते या सर्व खटाटोपात? हे चक्रही अेकसारखे आणि कंटाळवाणेच नाही का? आचार्यांनी विचारलेला प्रश्न ''तत: किम्'' हा तुझ्या कारागारीय परवश चळवळीस जितका लागू आहे, तितकाच तो बाहेरच्या महायुद्धांच्या चळवळीसही लागू नाही का? या फ्रान्स आणि जर्मनीने कितीदा हेच युद्धाचे पोरखेळ केलेले आहेत? फ्रेंच लोकांची गॉलवर स्वारी झाली तेव्हापासून आजपर्यंत– आज फ्रान्सने विजय मानावा की अुद्या जर्मनीपुढे नाक घासून काळासुतकी वेष धारण करावा. आज नेपोलियन पहिला की अुद्या नेपोलियन तिसरा; बाजीराव पहिला की अुद्या बाजीराव दुसरा! यात या अेकसारखेपणात, या चूळबोळक्यांच्या मांडामांडीत आणि मोडामोडीत हा अुभा संसार कोणता अर्थ साधीत आहे? जिकडे तिकडे ते अेकसारखे. पण कंटाळा, निरर्थकता, तत्वत: कारागृहाचे कोठडीच्या दारावर नव्हे तर संसारातील

प्रत्येक राजवाडयावर, ताजमहालावर, पर्वतावर आणि समुद्रावर हीच पाटी टांगलेली असते की ''तत्ः किम्!'' मग कारागारात आहेस म्हणून विशेष वाअीट का वाटून घेतोस! जे कारागारात तेच–

हिंदुस्थान स्वतंत्र झाले तरी

बातमी! बातमी! या बातमीच्या लालसेची तीच स्थिती. कारागारात बातमी मिळत नाही आणि बाहेर मिळते म्हणून कारागार असह्य वाटते? हे पहा कोणत्याही बातमीने अंतिम समाधान होणारे आहे का? अगदी हिंदुस्थान स्वतंत्र झाले; तरी मना! चिरकालिक अशी काहीतरी शाश्वती मानता येअील का? हिंदुस्थान आज स्वतंत्र झाले; पुन्हा वैभवाने शिथिल झाले; पुन्हा परतंत्र झाले; तो अितिहास पहा. या पिढीने स्वातंत्र्यार्थ लढावे, पुढील पिढीने ते भोगावे; तिसरीने ते गमवावे, पुन्हा सहावे, लढावे, मरावे, भोगावे, गमवावे– प्रत्येक राष्ट्राचा, प्रत्येक राजकुलाचा, प्रत्येक समाजाचा अुभा अितिहास, सर्व बातम्या, या तीन-चार वाक्यांत भरलेल्या आहेत. अेवढया अेकदा अैकल्या की पुन्हा बातमी म्हणून अुरत नाही. छे! राष्ट्रांची नव्हे तर अुभ्या विश्वाची देखील नवी बातमी म्हणून येणे नाही. कारण सर्व अुलाढालीतील अगदी निर्णायक अगदी शेवटची, प्रलय! ही प्रभव विश्वाची पहिली बातमी. ती आता शिळी झाली आहे. आता जी अगदी ताजी बातमी म्हणून अैकू येणार तो प्रलय! बस प्रभव ते प्रलय, यात सर्व बातम्या आल्या. आणि त्या दोन्ही तुला कळल्या आहेत. मग कारागारामध्ये बातमी नाही म्हणून विशिष्ट दुःख का मानतोस, नुसत्या पोरखेळाच्या बातम्या, भातुकलीच्या बातम्यांहून तत्त्वज्ञांस अधिक रंजनार्ह कशा वाटणार! या क्षणिक आणि अुत्पती, लय, अभाव, प्रलय, जन्म, मृत्यू या लंबकामध्ये कुठेतरी हेलकावा खाणाऱ्या बातम्या आलेल्याच आहेत. त्या अितक्या क्षणिक आहेत की त्यांतील कोणतीही बातमी शेवटची म्हणून म्हणता न आल्याने ही बातम्यांची तृष्णा कधीही शमणार नाही- मग तू कारागारात बस किंवा जगात अगदी वाऱ्यासारखा मोकळा सूट! गेल्या महिन्याच्या बातमीसाठी कारागारात चुटपुट लागते तर गेल्या तासाच्या बातमीविषयी अमेरिकेत चुटपुट लागते! कारण तिकडे प्रतिप्रहरी नवे पत्र निघते म्हणून गेल्या प्रहराची बातमी शिळी वाटून ताज्या प्रहराची बातमी मिळण्यासाठी मन लोलूप आणि व्यवसायातील बाजारभावामुळे चिंतातुर होते. अुद्या पृथ्वीवरील सर्व बातम्या क्षणोक्षणी कळू लागल्या तर मनुष्य मंगळावरील बातमी अैकण्यासाठी असाच चुटपुट करीत बसेल की तू जसा या कारागारात हिंदुस्थानातील बातमी अैकण्यासाठी बसला आहेस.

तेव्हा तत्वतः पाहिले तर कारागारातील तुझे जीवन बाहेर जे स्वतंत्रपणे फिरत आहेत त्यांच्या जीवनाहून अगदीच व्यर्थ नाही. ती पहा मुंग्यांची नगरी लोकसंख्येने अगदी पाटीलपुत्रात नव्हती अितकी ती गजबजली आहे. ती अंडी, ती त्यांची राणी, ती त्यांची राजकन्या, त्या त्यांच्या लढाअू मुंग्या म्हणजे खडे क्षत्रिय सैन्य पहा. मुंग्यांतही चातुर्वर्ण्य सुप्रतिष्ठित आहे. श्रमविभाग आहे. ते पलीकडे आकाशात तुझ्या डोळ्यांपुढे तरंगत फिरणारे तिळाहून दसपट सूक्ष्मतर असणाऱ्या घुंगुरुटांचे राष्ट्र पहा. थवाचा थवा ज्यू लोकांच्या फिरत्या अवस्थेतील राष्ट्राप्रमाणे अेकत्रित अुडत प्रवास करीत चालला आहे पहा. आणि त्या घुंगुरुटास यःकश्चित लेखू नकोस. अेवढा तू मनुष्य पण तुला पंख नाहीत. पण त्या तिळाच्या दहाव्या तुकड्या अेवढ्या त्या घुंगुरुटास बघ ते पंख. त्यातील स्नायू किती सूक्ष्म असतील पण किती कार्यक्षम! ते अीश्वरी कौशल्य निरीक्षण कर. ही काय करमणूक नाही? मोठमोठे शास्त्रज्ञ केवळ कृमिकीटकांचे वा पशुपक्ष्यांचे जीवनक्रमांचा अभ्यास करण्यासाठी आयुष्याचे आयुष्य अेखाद्या वारुळापुढे वा मधाचे पोळ्यापुढे बसून काढतात. ते जर निरर्थक तुच्छ नसेल तर तुझे तरी आयुष्य या कारागारात निरर्थक जाते आहे म्हणून का म्हणावे?

मांजराचे भांडण आणि रामायण

किंवा ही करमणूक पहा. ती मांजरे प्रत्यही अुत्तररात्री आपली प्रीति गीते गात फिरतात. अितक्यात अेकादा प्रतिस्पर्धी येअून त्या रतिगीतांचे पर्यवसान रणगीतात होअून भयंकर रण माजते. का? अुपहासास्पद वाटते हे सारे? पण मग रामायण तरी काय आहे? या दोन मांजरांसारखीच दोन मनुष्ये कामातुरतेत प्रतिस्पर्धी झाली आणि त्यांचे भांडण

जुंपले. ही मांजरे नखांनी ओरबाडतात आणि तोंडांनी भयानक गर्जना करतात. ते भाला, तलवार, त्रिशूळ घेअून बोचकरीत होते आणि दुंदुभीच्या तोंडांनी गर्जना करीत होते! बाकी मनोविकारांचे तीव्रत्व, गंभीरत्व आणि व्याकुलत्व अुभयपक्षी समान होते. मांजरांस या बोक्याची लढाअी आम्हास रामरावणांची वाटली तितकीच महत्त्वाची वाटत असणार हे अुघड आहे. विकासवादाच्या भाषेत बोलावयाचे म्हणजे हे मार्जारायणच विकास घेत घेत रामायणात परिणमित झाले आहे.

विकासवादाची गोष्टच निघाली म्हणून तेही पहा. जीवनकलह हे विकासाचे जसे विघटक साधन आहे तसे अपत्यसंगोपन हे संघटक साधन म्हणून विकासशास्त्रज्ञ म्हणतात. जीवनकलहाचे तत्त्वानुरूप त्या मार्जारायणाचाच रामायण हे विकास आहे तसेच या अपत्यसंगोपनाचे तत्वानुरूप ‘मेरी’चे किंवा ‘यशोदे’चे मातृप्रेम हा त्या गृहपालित मादीच्या प्रेमाचा विकास आहे. ते पहा कारागारीय डॉक्टरचे अंगण आणि त्यात आपल्या दहा-बारा पिलांस मागे पुढे घेअून खेळवीत आणि मधूनच त्यांस कुकूचीकूचे मंजुळ पाळणे म्हणत चाललेली ती कोंबडी. पहा त्या घारीच्या झेपेपासून कसे आपले पिलू वाचविले. पूतनेच्या झेपेसरशी यशोदा कळवळली नसेल तसा त्या घारीची झेप आपल्या पिलांवर पडताच तिचा जीव कासावीस झाला. पहा ते सृष्टीचे कौतुक, लहान मुलांचे खेळ किंवा शाळेतील चढाओढी पाहण्यास दर्शिके (तिकिटे) काढून लोक जातात. हा या लहान पिलांचा थवा. त्या त्यांच्या अुड्या, ती कुलकुलकुल किलकिल, ती दाणे टिपण्यात चढाओढ आणि त्या आट्यापाट्या, तशाच मनोरंजक नव्हेत काय? त्यांच्या मनात तेच खेळाडू भाव आणि तोच आनंद अुचंबळत आहे. जीवन हे जीवोजीवी समसंवेदन झालेले असते. केवळ सहानुभूतीने ते जगून पहा.

पंधरा दिवस तरी सुख मिळते तर!

रुग्णालयात आणि जिथे जवळ जवळ अेक वर्ष काढल्यानंतर पुन्हा जेव्हा पाच क्रमाकांच्या चाळीच्या तिसऱ्या तळावर (मजल्यावर) अगदी अेकांतात आम्हास ठेवण्यात आले तेव्हा त्या ओसाड वेळात अशा ‘प्रतिप्रसव’ विचारांनी कारागारात वाटणाऱ्या मनाच्या अुद्वेगाशी आणि देहाच्या क्षीणतेशी भांडत बसावे. केव्हा केव्हा प्रत्यही अेकनाअेक दुखणे मागे लागल्याने वाटावे की, आता हे देहवस्त्र अगदी पांघरता न येण्याअितके जीर्ण झाले यात शंका नाही. पण क्वचित प्रकृती पुढे सुधारेलही, पण वाट तरी किती पहावयाची. सहा महिने वर्ष-दीड वर्ष गेले. आज आमांश, अुद्या रक्तामांश, परवा ताप, तेरवा आणखी काही. असे सोशीत राहिलो. शेवटी निश्चय केला की हे कारागार काही आम्हास सुटण्याचा संभव दिसत नाही; आणि हे कारागार सुटत नाही तोवर प्रकृती सुधारत नाही. मग पुढे अुपयोगी पडेल म्हणून कसेबसे तोलून धरलेले हे शरीर – द्याना फेकून अेकदाचे. सुखासाठी सर्व खटाटोप. दु:खात रडत कुठवर बसा असे म्हणून महिन्यातून किती दिवस देहधारण सुसह्य असते आणि किती दिवस त्रासदायक होते ते ठरविण्याकरिता भिंतीवर गणती ठेवली. प्रत्यही आजार वा त्रास झाला किंवा दिवस बरा गेला ते भिंतीवर टिपावे असे दोन महिने गेले. नंतर घेतली बेरीज. पाहतो तो साठ दिवसांत पंधरा-अेक दिवस प्रकृती जिवंत राहावेसे वाटावे अितकी बरी होती असे दिसले. तर मग अजून सर्वच दु:खमय नाही. पंधरा दिवस तरी हा देह सुखमय होतो. पाहावे तर मग जगून आणखी थोडे!

पण अशा नुसत्या मनाच्या मनोऱ्यावर कोणास थोडेच सदोदित राहता येते. वस्तुस्थितीचा गुरुत्वमध्य खेचून त्यास खाली ओढण्यास थोडाच सोडतो. असेच अेकदा ओढले जाअून आम्ही अगदी मरणाच्या गर्तेच्या टोकावर लोंबकळत पडलो. रुग्णालयात शरीर अत्यंत क्षीण, ९५ पौंडावर वजन आलेले, पोटात अन्न म्हणून जात नाही, क्षयाची चिन्हे, ताप नेहमी अंगात कणकणत असलेला, आपले असे जवळ कोणी नाही, शत्रूप्रमाणे लेखलेल्या आणि लेखणाऱ्यांच्या बंदीत, अपमानात, निराशेत, कोणाशी प्रेमाचे शब्द बोलावयाची चोरी, थोडे खालीवर बसण्याअुठण्याची चोरी अशा स्थितीत दोन-तीन महिने प्रकृती अितकी विकोपास गेली की केव्हा मृत्यूचा हिसडा बसेल आणि जीवनाचा धागा तुटेल याचा मुळीच कोणास भरवसा वाटेना. जगावयाचे म्हटले तरी जगणे अशक्य होणार असे दिसू लागले.

तेव्हा वाटावे त्या रुग्णालयात आता मरण येणार! पुढे काय? प्रत्यही बौद्धांच्या शून्यवाद, ज्ञानवाद, विज्ञानवादापासून तो हेनकेल हर्बर्टच्या 'सब्स्टन्स' आणि विकासवादापर्यंत मरणानंतरच्या सर्व अुपपत्ती मनात विंवचून पाहत बसावे. मीमांसेपासून मीलच्या अुपयुक्ततावादापर्यंत 'धर्माच्या' म्हणजे कर्तव्यकर्माच्या स्वरूपाचा अुहापोह विवरणून पहावा. अशाच अगदी क्षीणतेच्या अेका दिवशी जीवनाच्या शेवटचा निरोप म्हणून ती ''मरणोन्मुख शय्येवर'' ही कविता केली. ती करताना ती वाचावयास आम्ही जगू अशी खरोखरीच काही आशा नव्हती.

धरलो गेलो तेव्हा अिंग्लंडात फाशीच्या छायेत 'माझे मृत्यूपत्र' म्हणून आणि फाशीची शिक्षा ज्या दिवशी देण्यात येण्याचा भरपूर संभव होता त्या दिवशी 'पहिला हप्ता' या कविता रचल्या होत्या. त्यानंतर मरणाच्या अगदी अुंबरठ्यावर अुभे राहून त्याच्याशी दोन शब्द बोलावयाचा प्रसंग या तिसऱ्या 'मरणोन्मुख शय्येवर' या कवितेत आलेला होता. या तीनही कविता 'Echo from the Andaman' या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

तिन्ही बंधूंची भेट

या वर्षात मला आणि माझ्या बंधूंना घरच्या मंडळींच्या भेटीची परवानगी अेकदाची मिळाली. अितरांना अंदमानात पाच वर्षांनी घरची मंडळी आणून अेक-दोन दिवस आणि कधी आठवडेही त्यांच्याबरोबर राहावयास मिळे. आम्हांस ती सवलत आठ वर्षांनी देण्यात आली. तीही किती अुलाढाली कराव्या लागल्या तेव्हा! अेकदा तर माझे कनिष्ठ बंधू परवानगी मिळून आमच्या कुटुंबासह कलकत्यास येण्यास निघाले देखील तोच ती परवानगी पुन्हा रद्द झाल्याची तार आली. अशी निर्दय थट्टा सारखी चालली होती. मुंबअी सरकारास विचारावे तर त्यांनी लिहावे पोर्टब्लेअरला विचारा. पोर्टब्लेअरचे कमिशनरला लिहावे तर त्यांनी लिहावे हिंदुस्थान सरकारास विचारा. हिंदुस्थान सरकारास लिहिले तर त्यांनी म्हणावे हा मुंबअी सरकारच्या अनुरोधावर (शिफारशीवर) अवलंबून राहणारा प्रश्न आहे. असे चालता चालता १९१८-१९ च्या मध्यंतरी अेकदाची भेट झाली. पण ती कारागारात– अितरांप्रमाणे अेकत्र राहणे दूरच पण अेकत्र बसणे ते पर्यवेक्षकासमोर. त्यातही न जाणो अेखादा क्रांतिकारक कट होतो की काय या भयाने अेका पडद्यामागे अेक मराठी जाणणारा वॉर्डर आम्ही काय बोलतो ते अैकावयास छपवून ठेवलेला. अशा परिस्थितीत आठ वर्षांनी माझ्या कनिष्ठ बंधूंस, माझ्या धाकट्या भावजयीस आणि माझ्या पत्नीस आम्ही भेटलो.कनिष्ठ बंधूंची प्रकृती सुदृढ असलेली पाहून समाधान वाटले. त्या भेटीचा आनंद शक्यतो अुपभोगण्यासाठी अितर भूतकालच्या, वर्तमानाच्या आणि भविष्याच्या सर्व चिंता आणि दु:खद स्मृती बळपूर्वक हृदयाने तळाशी दाबून धरून अगदी अेखाद्या लग्नमंडपात निर्विघ्न पार पडलेल्या लग्नाच्या गोष्टी सलील बोलत बसावे तसे हासत खेळत तो तास दीड तास बोलत बसलो. पण वहिनी – माझ्या ज्येष्ठ बंधूंच्या पत्नी – त्या का आल्या नाहीत? जिच्यावर आमच्या कुटुंबांच्या दु:खांच्या ओझ्याचा अधिकातील अधिक भार राजकीय संकटात पडला आणि जिने तो अधिकात अधिक धैर्याने आणि अेकनिष्ठेने तो सोसला ती माझी लहानपणाची मैत्रीण, ममतेची आअी, राजकारणातील अत्यंत विश्वस्त सहकारिणी, माझ्या आणि तिच्या निर्वासित पतीच्या भेटीसाठी सारखी सात वर्षे झुरत वाटत पाहत असता आता आयत्या वेळेस ती वहिनी भेटीस का आली नाही? कारण की वर्षो न् वर्ष त्या भेटीच्या वाटेकडे आपल्या पणतीतील तेलवात सारीत सारीत टक लावून बसलेले ते तिचे वत्सल, विरहव्याकुल डोळे त्यांच्या पणतीतील ते आशेचे तेल आणि ती जीवनाची ज्योत संपून गेल्यामुळे आयत्या वेळी मिटून गेले! आपल्या राष्ट्राच्या मंगलाप्रीत्यर्थ पेटविलेल्या वियोगाच्या अग्निकुंडात झुरत जळत आज ती अंती भस्म झाली आणि अुद्या अंदमानास आपल्या पतीस भेटावयास जावयाची परवानगी आहे म्हणून अधिकाऱ्यांची दयाळू तार आली!

ती वार्ता बंधूने सांगितली, ती हलाहल गिळावे तशी गुपचिप गिळून टाकली. अुलट म्हटले, हे जग परिवर्तनशीलच आहे. कधीतरी संयुक्तांचा वियोग होणारच. आजपर्यंत देवाने अेकत्र राहू दिले हेच अुपकार, त्यातही आता आपल्या आयुष्याच्या नाटकाचा अुत्तररंगच लागणारा आहे. आता अेकेक पात्रे कथानकातून अशीच गळावयाची, या दृश्य रंगभूवरून अशीच तिरोहित व्हावयाची. आणि अदृश्याचे रंगभूवर? हे पहा बाबांची पुनर्जन्मावर निष्ठा आहे. तेव्हा

त्यांच्या निष्ठेप्रमाणे वहिनींचा आत्मा क्वचित, नव्हे बहुधा निश्चयाने, या वेळी सुक्ष्मरूपाने आपल्या या कौटुंबिक संमेलनात समाविष्ट झालेलाच असेल, सगळे हे अैकत असेल. बरे आमच्यासरख्या कोणाची तितकी नि:शंक निष्ठा नसली तर ग्रंथच आटोपला. राष्ट्राच्या हितार्थ रणात वीर झुंजत असता जी वीरांगना अुत्तेजन देत देत संकटांच्या धारेने छाटली जाते ती धारातीर्थीच पडते. आणि पडते म्हणजे अवघ्या दु:खातून सुटते, जशी अग्नीची ज्योत दिसत दिसत नाहीशी होते, विझते, मुक्त होते, सुखदु:खातील होते. म्हणून अेवीतेवी तिच्यासाठी दु:ख अकारण आहे. आपल्यास ती अुरली नाही अितकेच दु:ख सोसणेच कर्तव्य असे सांगून तो विषय सोडून दिला. आणि राष्ट्रीय आणि धार्मिक आणि कौटुंबिक आणि विनोदिक संभाषण त्या समयाच्या कक्षेत जितके अधिक भरता येअील तितके भरुन घेतले. अेका तासात अितके बोलून टाकण्याची शक्ती माझ्यासारख्या बोलघेवडयासही क्वचितच आलेली असेल. आम्हा त्रिवर्ग बंधूंची अेकत्र झालेली अशी ही भेट बारा वर्षांनी झाली! मुंबअीहून विलायतेस गेलो तेव्हा नौयानांचे अड्ड्यावर तिघे अुभे होतो १९०६ व्या वर्षी – ते आज अंदमानचे कारागारात पुन्हा भेटलो १९१९ व्या वर्षी आणि केवळ अेक तास काय ते भेटता येअील या अटीवर!

मला माझ्या पत्नीची भेटही अेक अर्धा तास अेकान्तात घेण्याची परवानगी मिळाली होती. लगेच माझ्या बंधूंना आणि कटुंबीयांना पोर्टब्लेअरमधून नौयानावर चढविण्यात आले. आठवडाभर देखील या बेटावर बेट पाहाण्यासही राहू दिले नाही. न जाणो टेहळणी करून आमच्या सुटकेसाठी अेखादी नाव नाहीतर विमान धाडून देण्याचा कट व्हायचा ! माझ्या बंधूंच्या येण्याने वसाहतभर सर्व लोकांची त्यांस पाहण्याची अुत्सुकता वाढलेली होती; पण कोणासही भेटण्याची बंदी होती. तरी देखील त्या भाविक बंदीवानांमधील कित्येकजण तीस भीक न घालता त्यांस भेटून गेले आणि प्रेमाने त्यांस फळफळावळीच्या भेटी देण्यास कचरले नाहीत.

विकार नि विवेकाचे द्वंद्व

मंडळी गेली. अेखाद्या तापाच्या रात्रीत मध्येच अेक क्षणभर डोळा लागावा, अेखादे गोड स्वप्न पडावे आणि क्षणात पुन्हा जाग येअून आजारी अंथरुणावर आपण तळमळत पडावे तसे त्या पाच क्रमांकाच्या त्रितल चाळीतील तिसऱ्या तक्तावर पुन्हा बंद होअून पडलो. आता रुग्णालयातून आम्हास अिथे बंद केलेले होते. अगदी अेकान्त पण समोर समुद्र आणि आकाश आणि त्या समुद्रातील ते रास नावाचे बेट स्पष्ट दिसत असे. अशी मुक्त वायूची आणि मुक्त दृश्याची कोठडी आम्हास आजपर्यंत मिळाली नव्हती. त्यातही चाळीच्या त्या सोप्यात फिरावयास मिळे. तेव्हा त्या रासची शोभा पाहत बसावे. डोक्यात विचारांचे चक्र चाले. त्रास होअी. केव्हा केव्हा मनात विकारांचे बंड माजे. अगदी अनावर होअून विवेकास सिंहासनावरून अुचलून फेकून देणारे बंड होअी तेव्हा क्षणभर त्यांना शरण गेल्यावाचून ते मोडण्याचा दुसरा मार्ग शक्य दिसू नये. मग ते अराजकपणात आपसात झुंजून अन्योन्यास बळी पडू लागलेसे पाहिले की पुन्हा आम्ही आमच्या हाती राज्यकारभार घेअू लागावे आणि अेकेकास बद्ध करून विवेकाचे स्थानावर त्याची पुनर्स्थापना करावी. त्यांच्या हाती मन सापडू नये म्हणून जाणूनबुजून अगदी य:कश्चित गोष्टी, चरणाऱ्या त्या काम्पौंडच्या गायी, अुडणारे आणि खोबरे पळवून न्यावयास कूट युद्धाचे कावे करणारे कावळे, किवा 'रास'कडे जाणा-या नाव पाहत त्यात मन घालीत बसावे. कारागारात अेकान्ताच्याअतिरेकाने मन अितके अंतर्मुख होते की त्यास बळाने बाहेर ढकलावे तरी बहिर्मुख होत नाही. बाहेरच्या गोष्टींत गुंगण्याची सवय सुटून जाते. तेच ते जुने विचार घोळीत बसण्याची भंगड सवय त्यास लागते.

त्यातही वाचन अशक्ततेमुळे अशक्य झालेले; तिथे गंभीर विचारांचे आणि ध्यानधारणादिक अभ्यासाचे नावच नको. त्या समोरच्या समुद्राकडे बघता बघता आणि त्याच्या त्या लाटांप्रमाणे चित्तवृत्तींच्या लाटांस अेकीतअेक विलीन करता करता केव्हा झपकन मन त्या समुद्राच्याच खोलीप्रमाणे कोण्या गंभीर खोलीत नाहीसे होअून चित्त अेकाअेकी ध्यानस्थ व्हावे. कधी त्या समुद्रात, कोंदणात हिरकणीसारख्या शोभणाऱ्या त्या लहान 'रास' बेटाच्या मध्ये उंच

अुभारलेले ते चर्च आणि आकाशाकडे अेखाद्या अंगुलीप्रमाणे संबोधन करीत राहिलेले शिखर पाहत मन अेकाअेकी तसेच अेकाग्र होअून आकाशातील त्या परम पित्याच्या स्मृतिस्पर्शाने मुग्ध व्हावे; पण ती गंभीर अेकाग्रता वा त्या विशाल मुग्धतेचा तो अेकांतिक अुमाळा त्या अशक्त आणि तांतविक दुर्बलतेने पंगू झालेल्या चित्तास आणि मज्जास सहन होअू नये. अशा ध्यानानंतर वा विचारांचा ओघ ओसरताच डोके दुखू लागावे, मज्जास आणि ज्ञानतंतूस ताण पडल्यासारखे वाटून दुर्बळता विशेषच वाटू लागावी; म्हणून तो आनंदही पारखा झाला. अशा वेळी भगवान बुद्धाची आठवण व्हावी. त्या अुपासानंतर आलेल्या मूर्च्छनेतून अुठताच ध्यानशक्ती, शारीरिक शक्ती त्यास प्रथम संपादन करावी लागली. खडीसाखर, लोण्याचा गोळा, खीर, जे मार्गाने मिळत गेले ते तोंडात टाकून प्रथम अुपासाने क्षीण झालेला देह स्थूल करावा लागला! मग अितरांची काय कथा! अशा स्थितीत वाचन वर्ज्य, विचार वर्ज्य, ध्यान वर्ज्य, धारण वर्ज्य, आणि गंभीरता अशक्ततेने वर्ज्य, तर सलीलता कारागारीय क्रूरतेने वर्ज्य, संगत नाही, सोबत नाही, फिरणे नाही, खेळणे नाही, केवळ त्या समोरच्या डॉक्टरच्या कोंबड्या, ती घुंगरुटे आणि ते पक्षी.

ती त्या मंडनमिश्राची कोठडी

हो! पक्ष्यांचे नाव निघताच अेका सुखाची मात्र आठवण न काढणे केवळ कृतघ्नपणा होअील. ते सुख म्हणजे त्या बुलबुलांच्या करमणुकीचे काय ते. अंदमानी बुलबुल सुरेख असतात. चिमुकले, रेखीव, चपळ! आणि ते त्यांचे सुंदर स्वर! खेळकर तरी किती. त्यांचे थवेचे थवे त्या खोबऱ्यावर तुटून पडावयाचे आणि माझ्या चाळीसमोर किलबिल किलबिल करीत असावयाचे. गंभीर विचार झेपेनात म्हणून जेव्हा मनास बळे बळे लहानसहान गोष्टींत मी रंजवू लागे तेव्हा या बुलबुलांनी माझे मनोरंजन करावे. त्यांची आणि मैनांची भाषा देखील मला कळू लागली. मैनांच्या भाषेतले निरनिराळे दहा-पंधरा स्वर म्हणजे शब्द तरी मी अगदी बरोबर ओळखी. कोठडीत तो शब्द अैकताच नक्की ओळखी. त्यांचा बाहेर हा अमका विचार चाललेला आहे. त्यांची साधी बोलावणी, लपंडावांच्या आरंभाची भाषा, निकडीची बोलावणी, भयसूचना, सुखगीती, रतिभीती, शिशुगीती, पिलांस बोलावणे, प्रियकरांस बोलावणे, युद्धापूर्वीची अंतिमोत्तरे (Ultimatums) आव्हाने, रणगर्जना अित्यादी प्रसंगांचे निरनिराळे स्वर आणि शब्द अगदी भाषेसारखे ठराविक असत. आणि त्या भाषेच्या व्याकरणात मी अगदी व्युत्पन्न झालो होतो. माझी भाषा त्यांना मला शिकवणे शक्य नव्हते; कारण पक्षी पाळणे हा कारागारीय अपराध असे. नाहीतर ते माझ्या खोलीत सहज पाळले जाते. जर मला तसे करता येते तर मी त्यांस राष्ट्रप्रीतीची गाणी शिकविली असती. आणि मग शंकराचार्य मंडनमिश्राचे घर कोणते म्हणून विचारीत गेलो तेव्हा जसे लोकांनी अभिमानाने सांगितले की ज्याच्या दारापुढें पोपट आणि मैना वेदान्ताचा वाद करीत असतात,'जानीहि तन्मंडनमिश्रगेहं'. त्याचप्रमाणे माझ्या कोठडीविषयीही चौकशी करीत अेखादा नवीन बुलबुल आला असता जुन्या बुलबुलांनी सांगितले असते की जिच्या गजाशी मैना आणि बुलबुल हिंदुस्थानची स्वातंत्र्यगीते गात असतात ''जानीहि तन्बंडनमिश्रकक्षं''.– ती त्या मंडनमिश्राची, बंडखोराची, कोठडी होय!

कावळ्यांचीही माझ्याशी बरीच घसट झाली होती. तिथे अेकदा माझ्या संमतीने अेका मुसलमान बंदीने गुप्तपणे कावळा पाळला. पण दोन-चार दिवसांनी मी पाहिले की तो कावळा ब्रह्मी लोकांच्या भाजीस अुपयोगी पडण्याचा योग येत आहे! कारण त्या कारागारात अितर कोणचेही मांस खाण्यास वर्षोनुवर्षे न मिळाल्यामुळे मांसाशनी ब्रह्मी लोक आणि काही मुसलमान कावळे धरून मारून ते मांस कारखान्यातील आगीवर शिजवीत आणि खात. अितकेच नव्हे तर त्या शिजवलेल्या मांसाच्या अेकच रोटीस अेक आणा किंवा चार पाने तंबाखू या दराने आपसात विक्रीही करीत. त्या मुसलमान बंदीनेही यासाठीच तो कावळा पाळला होता– आणि ही मला शंका येण्याचे दुसरेच दिवशी त्याने खालच्या ब्रह्मी लोकांस तो देअून त्याची भाजीही करून टाकली!

काव्यरचना बंद झाली!

कारागारात मी प्रथम आलो तेव्हा अशाच कडक अेकान्तात बंद होतो. पण तेव्हा काव्य करण्यात माझा वेळ जाअी.आठ वर्षांनी – म्हणजे माझ्या बरोबरीचे बंदीवान बाहेर स्वतंत्रपणे हिंडत फिरत दहा लोकांवर सत्ता चालवीत सापेक्षतः पुष्कळ मनसोक्तपणे राहू लागले तरी – मी तशाच कडक अेकान्तात बंद झालो होतो. पण आता वेळ घालविण्यास, ते काव्य रचावयाचीही शक्ती अुरली नव्हती. प्रथमतः शिक्षा लागता केलेल्या काव्यरचनेच्या निश्चयास अंदमानात संघटना आणि प्रचार करण्याचे कार्य हाती घेणे शक्य आहे हे पाहताच मी आधी काही दिवसांपुरते स्थगित केले होते आणि नंतर तांतविक अशक्ततेमुळे ते काम जवळ जवळ सोडूनच द्यावे लागले. जी काय हजार दीड हजार कविता झाली होती ती पाठ ठेवण्यातच कठिणाअी पडू लागली, मग नवीन रचणे दूरच. दर आठवड्यास काही तरी वेळ जुन्या पाठांतरावर आवृत्ती करावी. मी अेकदा असे गणन केले होते की जर मी अेकसारखा त्या बंदीशाळेत केलेल्या कविता म्हणू लागलो तर सकाळी आरंभ केला असता तो सर्व दिवस आणि ती सर्व रात्र काही जेवणाचा वेळ सोडून सारखा म्हणत राहू शकेन अितक्या कविता झाल्या होत्या. त्या सर्व पाठही येत होत्या. पण या अशक्ततेमुळे त्या आजाराच्या वर्षा दोन वर्षांत स्मृतीच्या चाळणीतून पठनाभावी किती तरी कविता गळून गेल्या.

अशी ही अेकान्त बंदी जरी अितकी त्रासदायक आणि कडक होती, तरी त्यामुळे माझ्या कारागारीय सार्वजनिक चळवळी काही बंद पडल्या नव्हत्या. या ना त्यामार्गे शुध्दी, संघटन, शिक्षण आणि राजकीय जागृती अित्यादी अुपांगांच्या चळवळी वसाहतभर विस्तार पावतच होत्या.

या अेकान्त चाळीतही, त्या तिसऱ्या तळावर येअून कारागारीय अधिकाऱ्यांचा रोष पत्करून आणि वेळी हातकडीत अुभे करणारी संकटेही सोसून ज्या बंदीवानांनी –राजकीय आणि साध्या– माझी भेट घेणे सोडले नाही; माझी सेवा करणे सोडले नाही. त्यांचे आभार अिथे व्यक्त केल्यावाचून मात्र राहवत नाही.

त्या पाचव्या क्रमांकाच्या चाळीतील त्या तिसऱ्या तळावर मला ठेवण्यात अेक हेतू तेथील समोरच असलेल्या समुद्राचा मुक्त आणि शुद्ध वायू अुपभोगिता यावा हा होता हे मागे सांगितलेच आहे. त्यामुळे आणि विशेषतः त्या दोन वर्षात माझी प्रकृती अशी मरणोन्मुख शय्येस खिळली असता हळूहळू जे आरोग्यदायक अन्न देण्यात येअू लागले आणि वैद्यकीय काळजी घेण्यात येअू लागली त्यामुळे शेवटी माझी प्रकृती सुधारू लागली अन्न थोडेफार पचू लागले आणि क्षयाची पूर्वचिन्हे ताप, वजन अुतरणे ती मावळू लागली. जवळ जवळ दीड-दोन वर्षांनी मी ती मरणोन्मुख शय्या गुंडाळून ठेवू शकलो.

बाबांचे ते दुःखद दर्शन– !

पण माझी ही मरणोन्मुख शय्या मी जो गुंडाळून ठेवली न ठेवली तोच ती पुन्हा पसरावी लागली. ती माझ्या ज्येष्ठ बंधूंसाठी! कारण त्यांची प्रकृतीही ढासळत ढासळत मी सुधारण्याच्या संधीस अगदीच बिघडून गेली. त्यातही दुःखाची गोष्ट ही की, त्यांची व्यवस्था शेवटपर्यंत म्हणण्यासारखी चांगली ठेवण्यात आली नाही. काळ्या चवाळ्याचा कोट घालून, पित्ताशय बिघडून ठणका लागल्यामुळे वाकून चालत ते रुग्णालयात जात आहेत. तिथे अेक अुद्धट आणि मेणघुणा हिंदी मद्रासी मेडिकल असिस्टंट डोळे वटारून, बूट आपटून त्यांस किंचित ओढाताण करुन म्हणत आहे 'कुठे दुखते आहे? अिथे तर काही नाही! लबाडी आहे सगळी!' आणि या अपमानाने खिन्न होअून त्याचा प्रतिवाद करण्यासाठी पुन्हा रुग्णालयात जायचेच नाही, काय होअील ते होवो म्हणून निश्चय करीत तो कष्टभोगी देशभक्त त्या चवाळ्याचा काळा कोट घालून, जो क्षयाचा असावा असे सर्वांस वाटे अशा खोकल्याने अेकसारखी ढास लागलेल्या स्थितीत कण्हत आपल्या कोठडीकडे परत नेला जात आहे- तो दुःखद देखावा मला अजून दिसत आहे. त्या मद्रासीच्या या वर्तनाविषयी पुढे कानअुघाडणी झाली; पर्यवेक्षकही क्षयाच्या शंकेने बंधूंच्या थुंकीची परीक्षा करता झाला आणि अंती 'लबाडी' म्हणून विकोपास घालविलेले ते दुखणे अेका निर्भीड वरिष्ठ डॉक्टराने – जो हिंदुस्थानातून हेतूपूर्वक तिकडे सुधारणा करण्यासाठी धाडण्यात आला होता – त्याने क्षयाचा डाग त्यांच्या कटीच्या मणक्यात शोधून काढल्यामुळे क्षयाची भावना म्हणून ठरले! तरीही अंदमानमध्ये असेतो त्यांच्या दुखण्याची हेळसांडच चाललेली होती.

खोकला अितका व्हावा की ते अेका चाळीत खोकू लागले की बाजूच्या दोन्ही चाळींत ती ढास अैकणाऱ्यास घाबरे करी. जीव कासावीस होअून आता त्यांचा श्वास कोंडतो की काय असे दिसे तरी ती ढास काही थांबत नसे. असा खोकला, प्रत्यही १०० ते १०२ अंशांपर्यंत ताप, पित्ताशय नीट ताठ अुभे राहू देअीना अितका दुखत असलेला आणि आमांशाचा तो किळसवाणा त्रास अशा स्थितीत त्या कर्मवीराने अंदमानात शेवटचे दीड वर्ष घालविले.

त्या दीड वर्षात जन्मठेप घेअून आलेले शंभर दीडशे राजकीय बंदीवान आणि चार-पाचशे चोर-डाकू, हत्यारी अित्यादी साधे बंदीवान – कोणीकोणी तरी अेक वर्ष शिक्षा भोगली नव्हती तरी- विजयोत्सवाच्या आणि आम्ही पुढील प्रकरणी अुल्लेखिणार आहोत त्या राजक्षमेच्या योगे सोडले गेले– पण दहा वर्षे अशा छळात बंदीत रखडीत पडलेल्या आणि शेवटी क्षयाच्या चोचीने ज्याच्या जीवनाचे लचके सारखे तोडले जात होते त्या या जर्जर झालेल्या राष्ट्रीय बंदीवानास मात्र सोडले गेले नाही.

आणि निर्बंधाच्या (कायद्याच्या) भाषेत बोलावयाचे म्हणजे त्यांच्यावर अेवढा भयंकर कोप होण्यासारखा महान अपराध जो सिद्ध झालेला होता तो हा की त्यांनी अेक दहा पानांची चोपडी प्रसिद्ध केली होती! म्हणून जन्मठेप. आणि दुसरा अेक अपराध की ते माझे बंधू लागत होते. म्हणून क्षय झाला तरी सुटका नाही.

पण तरीही त्या कष्टभोगी कर्मवीराचा आत्मविश्वास, तत्त्वनिष्ठा वा धीर यत्किंचितही न्यून झाला नाही. मरणाचे मार्गण खिळू लागले असताही मांडलेल्या ठाणापासून तिळभरही तो ढळला नाही.

तरी हे अंदमानचे वृत्त. तेथून हिंदुस्थानातील कारागारात परत आणल्यानंतर त्यांच्या दैवी जे कष्ट पुढे लिहिले होते त्यासमोर हे अंदमानातील शरीरकष्ट आणि मानसिक जाच काहीच नव्हते! त्यांस अजून पुढे तोंड द्यावयाचे होते!

प्रकरण सातवे

पंजाब आणि गुजराथ येथील दंगे

सैनिक दंडकाखाली दंडित झालेल्या राजबंदीचे आगमन आणि

कारामंडळ (जेल कमिशन) पुढील साक्ष

महायुद्ध संपून त्याची प्रतिक्रिया संपते न संपते तोच पंजाबमधील आणि अहमदाबाद, दिल्ली, वीरमगाव, अित्यादी ठिकाणांतील १९१९ या वर्षी अुडालेल्या दंगलीची बातमी अंदमानमध्ये येअून थडकली. आम्हां सर्वांस मोठे कौतुक वाटले. महायुद्धाच्या धांदलीत ती जागतिक महान क्रांतीची वरात निघून गेल्यानंतर तेव्हा माश्या अुडवीत पडलेले हे निबद्ध हिंदी तट्टू आता धडपड करीत अुठू पाहत आहे. मागोमाग पंजाबमधील आणि गुजराथेतील सैनिक दंडकाने दंडित केलेले (Martial law convicts) राजबंदीही येअून पोचले. अंदमानात राजकारणासाठी शिक्षा झालेले मुसलमान राजबंदीवान अजून बहुतेक आलेले नव्हते. या सैनिक दंडकाच्या बंदीवानांत मुसलमान राजबंदीवानही थोडेबहुत होते. त्यांच्या सर्वांच्या शिक्षा जन्मठेपीपासून तो दोन वर्षे सक्त श्रमापर्यंत होत्या.

१९११ या वर्षी ज्या नौयानावर बसवून मला अंदमानात आणण्यात आले, त्यावरच्या साध्या बंदीवानांशी बोलता बोलता मी म्हटले होते की, ''मी अेकटा राजबंदीवान जन्मठेपीवर जातो म्हणून तुम्ही हळहळता ते ठीकच आहे; पण घरादाराचा स्वदेशार्थ होम करून जेव्हा हे नौयानचे नौयान केवळ राजबंदी जन्मठेप्यांनीच भरभरून अंदमानात जा ये करील तेव्हा कुठे स्वदेशास जे पाहिजे ते मिळण्याची योग्यता आली असे सिद्ध होअू लागेल. राजबंदी जन्मठेप्यांची संख्या हे हिंदुस्थानच्या जिवंतपणाची अुष्णता मोजणारे औष्ण्यमापन (Thermometer) आहे.'' ते शब्द मला तेव्हा आठवले; कारण ती दोन नौयाने जवळ जवळ राजबंदीवानांनीच भरून आलेली होती. आता त्या कारागारात दोनशेपर्यंत तरी राजबंदीवान अेकत्र झाले होते. बहुतेक दहा वर्षे वा जन्मठेपीसारख्या भयंकर शिक्षेने दंडित, तरी बहुतेक ती शिक्षा कर्तव्य म्हणून अुन्नत मस्तकाने आणि धैर्याने सहन करीत असणारेच होते. औष्ण्यमापनाचा पारा त्या माझ्या येण्यापासूनच्या दहा वर्षांत कितीतरी वर चढला! अेक वर्ष दीड वर्ष बंदी कोणास झाली तर ज्या हिंदुस्थानात तो देशभक्त हुतात्म्यासारखा समजला जाअी त्याच हिंदुस्थानात शेकडो लोक जन्मठेपीवर जाण्यासही कचरत नाहीत आणि ती गोष्ट अितकी प्रत्यहीची होते की त्यांची नावे देखील लोकांच्या ध्यान्यात राहत नाहीत, आणि अेक किंवा दीड वर्षांची शिक्षा! – तिची गणना सुटकेतच होअू लागली. ''सुटला म्हणतात अमका, केवळ दोन वर्षे बंदी!''

अितके झाले तरी साध्य प्राप्त व्हावयास हवे तर अजून कितीतरी आणखी व्हावयास पाहिजे. कितीतरीअधिक कष्टांचे मूल्य अजून मोजून दिले पाहिजे; तेव्हा भरपाअी होअील.

देशभक्तीला बौद्धिक बळ हवे

असे विचार आठवड्यांच्या बैठकीतून आणि वैयक्तिक चर्चेत मी सारखे सांगत होतो; त्यामुळे कष्ट सोसण्याची शक्ती आणि धृती अधिक अुत्पन्न होअी. आलेला थकवा किंवा झालेली निराशा दूर होअी. या नवागत राजबंदीवानांत बहुतेक खेडेगावांतील लोक होते. बहुतेक अगदी अशिक्षित होते. परंतु बहुतेक देशभक्तीला पारखे नव्हते. मला मोठे घबाडच हाती लागलेसे वाटले. मी त्यांच्यातील प्रत्येकास विनवीत चाललो की, स्वाभाविक देशभक्तीने आपण युक्त होता; पण त्या देशभक्तीमागे बौद्धिक बळ नव्हते ते आता अुपार्जन करण्याची संधी गमवू नका. हा नालंदा विहार आहे. ज्ञान आणि तप यांची साधना आरंभ करा. अ, आ पासून मी आणि माझे सवंगडी यांनी या राजबंदीवान होअून आलेल्या दुकानदार, शेतकरी, खेड्यातील पाड्यातील बांधवांस शिकविण्यास सुरवात केली. त्यात गुजराथी होते त्यांस गुजराथी शिकविण्यास मी ती पुस्तके विकत आणविली. पंजाब्यांस गुरुमुखी धडे, गुजराथ्यांस गुजराथी धडे, हिंदुस्थानी

त्यांस हिंदी धडे, देत मी जो थोडा वेळ त्यांच्यात सकाळ दुपार मिसळू शके त्या वेळात देअू लागलो. प्रत्येक क्रमांकाच्या चाळीतून आमच्या संस्थेच्या तत्त्वाप्रमाणे आमच्या सभासदांनी तोच क्रम चालविला. त्या बंदीवानांत माझे नाव अैकलेले पुष्कळच लोक होते. त्यांचेवर माझ्या शब्दांचा सहजच परिणाम होअी.

त्यांतीलच अेकाने मला सांगितले – मागे माझ्या पंजाबी बंधूंतील अेक-दोघांनीही तसेच सांगितले होते – की तुम्ही अंदमानास आल्यावर अमेरिकेकडून येणाऱ्या जलयानांवरील हिंदी लोक जर क्वचित सिंगापूरहून पुढे सरकताना त्यावर असले तर त्यांतील कोणीकोणी अंदमानाकडे तोंड करून त्यास नमस्कार करीत; कारण तेथे त्यांच्या देशार्थ झुंजलेले बंदीवान वीर कोंडलेले होते! या गोष्टी अैकल्या म्हणजे आम्ही पूर्वार्धात ग्रथित केलेल्या आमच्या अंदमानमधील पहिल्या दुसऱ्या आठवड्यातच अुच्चारलेल्या वाक्यांची आम्हास आठवण येअी की, ''अपमानांनी आणि लांछनांनीही तेजोभंग होअू देअू नका. असाही अेक दिवस क्वचित येअील, याच कारागारात तुम्हां राजलांच्छितांचेच पुतळे अुभारले जातील!'' निराशेच्या मूर्च्छेवर दिलेल्या कल्पनेच्या त्या अुत्तेजक मात्रेची –त्या शब्दांची– अितकी तरी चरितार्थता झाली तर! अंदमानातील निर्वासितांस सर्वच भरतखंड काही अगदीच विसरले नाही तर!

त्या राजबंदीवानांस नुसती अक्षरओळखच नव्हे तर भूगोल, अितिहास, अंकगणित अित्यादी शिक्षणही देण्याचा धूमधडाका चालला होता. त्याविरहित संध्याकाळी जेवण झाल्यानंतर सर्व बंदीवानांस सापडणाऱ्या तासा अर्ध्यातासात आणि रविवारी वीस वीस पंचवीस-पंचवीस बंदीवानांस बसून हिंदुस्थानातील राजकारणाची स्थिती, सुधारणांचा अर्थ, परदेशीय अितिहास, अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे अित्यादी विषयांवर मी संवाद करावे आणि त्यांस आणि अितर बंदीवानांस बौद्धिक शिक्षण देत असावे. त्या दिवसांत त्या कारागारात राष्ट्रीय शिक्षणाचा अेकच धडाका अुडाला होता. पंजाबी राजबंदीवानांतील जुने बंदी त्यांची 'गदर' पत्रातील क्रांतिकारक हिंदी आणि पंजाबी गाणी गात म्हणत तेव्हा तंडेल पेटी ऑफिसरांसुद्धा सर्व बंदीवानांची चाळच चाळ ती अैकत अुभी राही. अितकेच नव्हे तर आमच्या चाळीत कारखान्यासाठी अुभारलेल्या पत्र्याच्या छपराचे आड असलेल्या हरताळीवर संध्याकाळी कुस्तीचे शिक्षणही राजबंदीवान घेअू लागले. कारण नवीन आलेल्या राजबंदीवानांत अेक-दोन नामांकित पहिलवानही आलेले होते.

बन गये बाबूजी जंटलमन

त्या वेळेस त्यांना शिक्षण देत असता केव्हा केव्हा मोठा त्रास व्हावा. केव्हा केव्हा मोठी गंमत वाटावी. गुजराथी राजबंदींत अेका मुसलमानास गुजराथी शिकविण्यासाठी तंबाखू देअून वश करावे लागले. पंजाबातील अेक ब्राह्मण– अगदी खेड्यातला पण पक्का लबाड असे. पंजाबातील दंग्यात धरला गेला होता. त्यास शिकविण्याकरिता नुसती तंबाखूच द्यावी लागत नसे तर आम्हास मिळणाऱ्या रुग्णालीयन जेवणातील दुधाचा नैवेद्यही कधी कधी अर्पण करावा लागे! आणि तरी देखील स्वारी आम्ही आल्याची चाहूल लागली म्हणजे काय ती अक्षरे मोठ्याने घोकायची. वयाची ५० वर्षे अुलटली होती पण लहान मुलासारखा खोड्याळ असे. आम्ही अेके दिवशी तंबाखू वेळेवर न दिली की पाटी लपवून ठेवून ती हरवली म्हणून सांगे. आणि आम्ही नाही असे पाहून आमच्यावर अेक गमतीचे गाणे करून ''बन गये बाबूजी जंटलमन, बन गये बाबूजी!'' म्हणे. ते अैकून आम्हास अशी गंमत वाटे की त्यास ते गाणे आमच्यासमोर म्हणण्यासाठी आणखी अेक चिमूट तंबाखू द्यावी लागे! त्यास अितर राजबंदी आमच्याशी असे बरोबरीने न करण्याविषयी दटाअू लागले. आम्ही मध्ये पडून त्याची सुटका करावी. त्याचे ते ''बन गये बाबूजी जंटलमन, बन गये बाबूजी'' हे गाणे अजून आम्ही कधी कधी हौसेने गुणगुणतो!

पाटी, पेन्सिल आणि अंकलिप्या घेअून त्या राजबंदींच्या मागे मागे आम्हास कितीदा फिरावे लागे त्याची गणनाच नाही. काही तर आमच्याशी बोलण्याचे देखील त्या त्रासाकरिता टाळीत. अेका 'जीवा' नावाच्या चाळीस वर्षाच्या गुजराथी शेतकऱ्यास क ख ग चा पाढा आम्ही मोजून चाळीस वेळा दिला होता. ती गंमत पाहून राजबंदी खो खो हसत. पण अखेर त्याला तो पाढा आला ही गोष्ट त्याहूनही गमतीची झाली! असे ते अशिक्षित होते; पण हृदय पवित्र,

भक्तियुक्त, शुद्ध, केवढी त्यांची भक्ती आणि काय लीनता! त्यांच्यात कित्येकांस दंग्यातून झालेल्या गोळीबारात गोळ्या लागलेल्या होत्या.आम्ही नेहमी अभिमानाने त्या घावांच्या डागावरून हात फिरवावा आणि म्हणावे, हे पहा आमचे सैनिक, ही पहा त्यांची सन्मानदर्शक पदके! भाडोत्री सोन्याच्या पदकांहून ही मांसावर अंकित केलेली पदके माननीय आहेत. ही पदके किती किती प्रामाणिक आहेत!

बारीची बोळवण

आणि कारागारात राजबंदी या सर्व अुलाढाली करीत असता बारीसाहेब कुठे होते? पूर्वी राजबंदीवानाने वर पाहिले की खाली पहा आणि तो खाली पाहत असला तर वर पहा म्हणून काही तरी निमित्ताने त्यांचा अुपमर्द करीत गर्जत जाणारा तो पोर्टब्लेअरचा मर्त्य परमेश्वर कुठे होता? कुठे नाही. त्या कारागारातच होता; पण अगदी त्या पोर्टब्लेअरच्या अेखाद्या दगडासारखा. टक्कर कोणी घेतलीच तर लागणारा; पण आपण होअून कोणाशी टक्कर घेण्यास न जाणारा अेक निरुपद्रवी धोंडा होअून पडला होता. दहा वर्षांच्या सतत घासाघिशीने कंटाळून, ते संप, ती वृत्तपत्रांतील हाकाहाक, तो त्याचा बोज गेल्याचे दुःख यांनी तो त्रासून गेला होता, आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीही डोअीजड झालेल्या आणि संख्येने व संघटनेने सारखे वाढत जाणाऱ्या त्या राजबंद्यांविषयी 'भीक नको पण कुत्रा आवर' असे धोरण त्याने स्वीकारले होते. आमची ही अुलाढाल जिथे दोघेजण बोलायची चोरी तिथे पंचवीस जणांच्या सभा हे सर्व तो अैके; पण साफ पेटी ऑफिसर अित्यादिकांस सांगे की, ''माझ्या कानावर काही कागाळी येअू देऊ नका. माझ्या आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या समोर काही त्यांस असे अेकत्र बसू देअू नका, काम थोडे थोडे करुन घ्या, आणि बोभाटा होअील असे काही भयंकर कृत्य होअू देअू नका म्हणजे झाले. मग त्या सैतानांस काय वाटेल ते करू द्या. तुमचे तुम्ही संभाळा. जा!''

त्यातही आमच्या वर्षा न् वर्षाच्या शिक्षणाने जमादार पेटी ऑफिसरांपर्यंत बंदीवानांतील अधिकारीही बहुशः आमच्याच वळणाचे झालेले होते. आपण होअून चुगली करणारे फार थोडे अुरलेले असत. त्यामुळे बहुतेक गोष्टी तर बारीच्या कानावर न जाताच घडत असत. या अधिकाऱ्यांत संघटनाच्या आणि राष्ट्रीय विचारांच्या प्रेरणेचे लोक कसे असत याचे अेक अुदाहरण म्हणून सांगू. अेक गुजराथी बंदीवान जो शेतीच्यासाठी हत्या केल्याच्या अपराधासाठी दंडित झालेला होता तो आम्ही आलो तेव्हापासून आमच्या विचारांनी प्रेरित झालेला आणि आमचा कट्टा अभिमानी असे. राष्ट्रीय रुची त्याला अितकी लागली की, संपासारख्या अगदी कडक बंदोबस्ताच्या दिवसांतही तो स्वतः काम करी. बंदी होता तेव्हा नारळाच्या फळाच्या सोललेल्या सालीत लपवून राजबंदींच्या चिठ्ठया नेत-आणीत असे. पुढे वॉर्डर झाल्यावर कचरा भरणा-या टोळीवर तो मुख्य असे तेव्हा त्या टोकऱ्यांतून वर्तमानपत्रे आम्ही भागाभागांतून धाडावीत ती त्यानेच न्यावी. त्याच्या या साहसाने त्यास आमच्या मंडळीत 'डाकवाला' म्हणून अुपपद मिळालेले होते. अगदी जेव्हा बारीचा सत्ताकाल कडकपणे गाजत होता तेव्हा पेन्सिल किंवा कागदाचा बोटभर तुकडा अशक्य म्हणून पाणी पिता पिता कटोऱ्यावर विटकरीने आम्ही बातम्या वा निरोप लिहावे आणि ते कटोरे या राजश्रींनी सहज फिरवीत अिकडचे तिकडे पोचवावे. झाडाची पाने कचऱ्यात फेकण्यात यावी; याने खूण केली की ती आम्ही अुलगडून पहावी तो त्यांवर बाहेरून आणलेल्या अेखाद्या बातमीचे दोन शब्द काट्याने कोरलेले! कोणासही शंका येणार नाही अशा रीतीने! ते झाड पुढे तुरुंगात तोडण्यातच आले. अशा या निर्लोभपणे राष्ट्रीय स्वयंसेवकाचे काम करून राजबंद्यांसाठी आणि शुद्धी अित्यादी सार्वजनिक चळवळीसाठी झटणाऱ्या बंदींची वाढत वाढत जमादाराचे जागी त्या वेळेस बढती झाली होती. तो पूर्वी स्वतः आमचेपाशीच अ आ पासून गुजराथी शिकला होता. तो आता जमादार झाला तरी आम्ही सांगू त्यास अिकडे तिकडे पाहत स्वतः वाचण्यास देअी आणि शिकवी. अिकडे तिकडे पाहत – कारण अशा सार्वजनिक परोपकारी राष्ट्रीय प्रवृत्तीस अुत्तेजन देण्याचे ठिकाणी ते कारागारीय विधानाच्या दुष्ट धोरणानुसार दंडनीय ठरलेले होते. तो बंदीवानाचे काम आणि अितर आवश्यक शिस्त किती पाळी आणि किती प्रामाणिक व निर्व्यसनी असे ही गोष्ट त्याची

राजबंद्यांशी सहानुभूती असल्यामुळे तो शंकास्पद मनुष्य म्हणून ठरलेला असताही बारीच्या हाताखालीच, पण बारीच्या कृपेने नव्हे, जमादार झाला होता. यावरून बव्हंशी सिद्ध होअील.

क्रांतिकारक कावळे चिमण्या मारणार नाहीत.

आमच्याच शिक्षणात वाढलेले लोक जिकडे तिकडे वसाहतीत आणि कारागारात पसरत गेल्याने, आणि राजबंद्यांस कसेबसे शांत ठेवा हे धोरण वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसच कंटाळून स्वीकारणे भाग पडल्याने आमचे बारीसाहेब अेखाद्या मृत ज्वालामुखीप्रमाणे बंदीशाळेच्या लेख्यालयात बसलेले आहेत. अष्टौप्रहर तोंडात धरलेल्या काठीअेवढ्या चिरुटाचा धूर जो काय तो त्यांच्या तोंडाचा ज्वालामुखी सोडीत असेल तेवढाच काय तो! सर्व बाकी थंड. त्यातही आताशा त्यांना विकार जडलेला होता. ते लॅमबॅगोच्या आजाराने अगदी कंटाळत आले होते. अखेर अेकदाची त्यांना अवधीची सुट्टी मिळाली. आणि लवकरच ते पोर्टब्लेअर सोडण्याची सिध्दता करू लागले.

ते त्यांची पोर्टब्लेअरची वीस तीस वर्षांची मत्ता बांधून- बिंधून घेत आहेत तोवर त्यांच्या सुट्टीची गोष्ट निघाल्यामुळे आठवलेली मागच्या सुटटीची अेक गंमत सांगून टाकू. चार-अेक वर्षापूर्वी म्हणजे १९१५ वा १६ व्या वर्षी त्यांनी आयर्लंडास जाण्याचे ठरविले आणि त्यांना अवधीची सुटटीही मिळाली. आयर्लंडमधून हे महाशय दोन-चार पैसे घेअून पूर्वी पळून आलेले होते. तो पूर्वीचा भिकारी मनुष्य आज दहा-पाच हजार गाठीशी मारून परत आयर्लंडला जाणार होता. ते म्हणतच, ''मी माझी वीस वर्षांची अंदमानची जन्मठेप पुरी केली बरं का सावरकर? कारण मीही अेक अिथे बद्ध झालेला मनुष्यच नव्हतो का?''आयर्लंडास आता परत जावयाचे पण राजबंद्यांची जी त्यांनी दयाळू व्यवस्था आजवर ठेवली होती ती त्यांच्या पोटात डाचू लागली आणि ते दिवस म्हणजे लोकांत पीडक म्हणून बभ्रा झालेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांपैकी अेका-दोघांस कोणा तरी अुद्दंड क्रांतिकाराच्या हातून झटपट राम म्हणण्याची पाळी आल्याची प्रत्यही बातमी आणणारे? बारीच्या कार्यालयात अेक दिवस त्याची गोरी मित्रमंडळी बसली असता ही चर्चा निघाली; आणि कलकत्याकडून प्रवास करण्यात बारीसाहेबांच्या जिवास त्यांच्या कीर्तीने लुब्ध होअून त्यांस प्रसाद द्यावयास टपलेल्या अेखाद्या दुष्ट क्रांतिकारकाची घातक भेटगाठ पडण्याचा संभव असल्यामुळे प्रवास हिंदुस्थानातून न करता परस्पर सिलोनमार्गे करावा अशी बोलणी सहज झाली. आगेमागे असलेल्या आमच्या 'मुनशी' (बंदीलेखक) मंडळींनी ती अैकून आम्हास कळविली. त्या काळी गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या मनात अशी भीती अुद्भवणे हे केवळ भ्याडपणाचेच लक्षण नसून काही अंशी शहाणपणाचेही असे, असे आम्हास वाटे. या संवादाने बारीसाहेबांस स्वत:चे फारच महत्त्व वाटले आणि त्या दिवशी संध्याकाळी सगर्व स्वत: बारीसाहेबच त्यांच्या दंडम विनोदाने विचारते झाले की, काय सावरकर, तुमचे मित्र म्हणे आम्हावर बॉंब फेकणार आहेत हिंदुस्थानात पाअुल टाकताच? आम्हीही त्यांच्या दंडम विनोदाचेच अनुकरण करून अुत्तर दिले, ''मला नाही वाटत. जर कोणापाशी खरोखरच बॉंब असतील तर अशा कावळे – चिमण्याच्या पारधीत आपली दारू अुधळण्यापेक्षा अेखाद्या वाघाची मृगयाच करणे अधिक शहाणपणाचे हे न समजण्याअितका मला नाही वाटत कोणी क्रांतिकारक वेडा असेल!'' बारीसाहेबांचा गर्व तर ढेकळासारखा पाण्यात विरला. भीतीचे काय झाले ते त्यांचे त्यांस माहीत!

बारीचा मृत्यू !

ही झाली मागच्या सुटीची गोष्ट. या सुटीची गोष्ट अगदी निराळी होती. आता ते बहुधा नित्याचेच चालले होते. अंदमान तर सुटणारच; पण हे जगही फार दिवस त्यांस दिसेल की नाही याचीही शंका यावी अशी त्यांची प्रकृती खंगली. शेवटी शेकडो बंदीवानांच्या शिव्याशापांचे अुपहार स्वीकारीत कंबर बसून गेलेल्या बारीसाहेबास दोघांजणांना धरून जलयानावर चढवावे लागले. अर्ध मुमुर्षू स्थितीत ते हिंदुस्थानास पोचले.तेथे लवकरच त्यांचे अगदी हालाहाल होअून प्राणोत्क्रमण झाले. त्यांची स्मृतीही त्यांनी पीडिलेल्या राजबंदीवानांनीच जिवंत ठेवली म्हणून राहिली आणि हा

ग्रंथ असेतो राहीलही. नाही तर तीही तेव्हा मृत झाली असती. आणि वास्तविक तसेच व्हावयास पाहिजे होते. कारण राजबंद्यांचे हाल जे झाले त्यास ते मूळ कारण नसून केवळ निमित्तभूत होते. पण त्यामुळे त्यांस अगदी प्रमाणाबाहेर महत्त्व आले. तथापि अमूर्त संस्थेच्या दुष्टपणाची वा सुष्टपणाची माहिती देताना कोणा तरी मूर्त व्यक्तीचा नामोल्लेख अपरिहार्य होतो त्यामुळे तशा यःकश्चित बंदीपालाचे नाव लोकांच्या दृष्टीसमोर आले. नाही तर बारीच्या दोषांची किंवा गुणांची कशाचीच तितकी प्रख्याती वा कुख्याती होण्याची पात्रता नाही.

तरीही जे काही सुखाचे शब्द आम्हास त्या अत्यंत विवश अवस्थेतही तो बोलला आणि आम्हाविषयी त्याने आणि त्याच्या कुटुंबीयांनी जी काही कधीबधी सहानुभूती प्रदर्शित केली त्याविषयी त्या बंदीपालाचे, त्याच्या सदय कन्येचे आणि त्याच्या देवलसी पत्नीचे आभार मानल्यावाचून आम्ही पुढे जाणार नाही. परस्पर विरुद्ध परिस्थितीहून अन्य परिस्थितीत भेटलो असतो तर तो क्वचित आमचा अेक चहाताच झाला असता असे आम्हास वाटते, आणि या समजतीस आधार त्याचेच आमच्यामागे आमच्याविषी त्याने काढलेले अनेक अुद्गार आहेत.

शाप आणि क्षमा!

बारीचा अुल्लेख संपविता संपविता 'छोटया बारी'ची त्या 'पठाणीराज्य' पोर्टब्लेअरमध्ये गाजविणाऱ्या मिर्झाखानाचीही बोळवण करून टाकू. बारीची ज्वालाच जेथे विझत आली होती तेथे तिच्या अुष्णतेस थंडी होअून ती लुप्तप्राय होत आली होती हे सांगणे नकोच. जिकडे तिकडे राजबंदीवानांचा जोर पाहून, त्याचे दुष्ट पठाणी-सिंधी हस्तक अेकेक करून 'तोडून' टाकविण्यात आलेले पाहून, जेथे तेथे सरकारी काम आणि कारागारीय योग्य शिस्त त्यांच्याहूनही नीट पार पाडणारे पण सापेक्षतः सौम्य, सद्वर्तनी आणि राष्ट्रीय विचारांचे हिंदू बंदीवान आणि 'स्वतंत्र' लोक वसाहतीत आणि कारागारात बहुतेक लहानमोठया जागावर नेमले गेल्यामुळे निरुपाय होअून ही मिर्झाखानाची दाढीबाज स्वारी अगदी ढिली झालेली होती. राजबंदीवानांपुढेच लांगूलचालन करून दिवस कंठू लागली होती. मुसलमानी धर्मवेड – जे पूर्वी त्यास निष्कारण अुन्मत करीत होते तेच आता त्याची भीतीही निष्कारण वाढविण्यास कारणीभूत होअी. त्यास वाटे आपण जसे काफरास छळले तसेच ते आता आपणास छळतील! अेक गमतीची गोष्ट त्याच्या या प्रवृत्तीचे दिग्दर्शन करील. या अुत्तरकाली त्यास अेकदा हातास काही व्यथा झाली. काही केल्या तो ठणका राहीना. बारीचे सगळे अंग जसे लुळे होत आले होते तसाच त्याच्या या हस्तकाचा हात अगदी लुळा झाला. तेव्हा त्या धर्मवेड्या मिर्झाखानाच्या मनाने पक्के घेतले की, होयना होय त्या सात क्रमांकाच्या आरशीवाल्या बड्या बाबूनेच आम्हां दोघांवर काही जादू मारली असावी. बारी असा अितका भोळसट नसे; पण मिर्झाखानाने धास्ती खाल्ली. आम्हास अत्यंत गौरवून त्याने आजारीपणात निरोप धाडला की, माझे शंभर अपराध आहेत. सावरकर बाबूंस म्हणावे क्षमा करावी आणि माझा हात मला परत द्यावा. ही त्याची विनंती अैकून मी त्याची समज घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला की, मी जादू केली नाही; अितकेच नव्हे तर जादूटोण्यावर माझा विश्वास देखील नाही. पण तो काही मानेना. तेव्हा केवळ त्यास निश्चिंत करावे म्हणून म्हटले, बरे तर तुम्ही म्हणता की मी बरे होअील असे म्हटले तर तुमचा हात बरा होअील. तशीच तुमची भावना असेल तर मी ओश्वरसाक्ष तुमचे बरे अिच्छितो. पुढे त्याचा हात बरा झाला. तो अर्थात औषधानेच. त्याला कशाने वाटला त्याचे त्यालाच माहीत. पुढे सहाअेक महिने तो तिथे होता. पण दात पडलेल्या सापासारखा. नंतर विजयोत्सवाचे वेळी जे तीनशे-चारशे बंदीवान सुटले त्यांत अर्थातच आपल्या भूतकाळच्या पीडक सेवेचे फळ या स्वारीच्या हाती पडले आणि तो दहा वर्षे हिंदूंचा छळक म्हणून गाजलेला पण पुढे हिंदूंपुढे गोगलगाय झालेला मिर्झाखान सुटून गेला. त्याचे मागे तर पठाण-सिंधी-पंजाबी- मुसलमानांची गुरमी सुटली. अरेरावी पार चिरडून टाकली गेली. जे अेक-दोघे अुरले ते चुपचाप दिवस काढू लागले. जिकडे तिकडे वॉर्डर, हवालदार, जमादार, स्वतंत्र अधिकाऱ्यांतील लेखक, डॉक्टर, कम्पौंडर, कारागारात आणि वसाहतीत बव्हंशी हिंदूच झालेले असून त्यांच्या सापेक्षतः सरळ आणि प्रामाणिक स्वभावामुळे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसही तेच मानवत चाललेले पाहून पठाण म्हणू लागले, ''अब क्या बोलना अब तो हिंदूराज हो गया है!''

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपाशी काही जुन्या पठाणांनी चुगल्या देखील कराव्या की, ''साब, अब तो पोर्टब्लेअरमें हिंदुराज है. साब, हमको बडा डर है, हमारे अुपर कुछ मुकादमा (खटला) न बनाया जाय!'' ज्या वेळेस यांचे 'पठाणराज' होते तेव्हा हिंदूंना असे खोटे खटले करून निष्कारण छळण्याची ज्यांना खोड होती त्यांच्यापैकी या अवशिष्ट शिष्टांना आता हिंदूही तेच करतील अशी भीती वाटणे हे त्यांच्याच दुष्टतेचे प्रतिबिंब होते, हिंदूंच्या नव्हे. कारण हिंदूंनी निष्कारण कोणास मुसलमान म्हणून छळले नाही; अितकेच नव्हे तर समंजस आणि धर्मवेडापासून अलिप्त असलेल्या मुसलमान बंधूंस आम्ही शेवटपर्यंत पाठिंबाच देत असून, शिकवीत असून आणि आमच्या वशिल्याने होअील तितके कल्याणच करवीत असू. त्यांतील कित्येकांचे अर्ज लिहिले असतील; कित्येकांच्या कामात साह्य देवविले असेल. पुढे जेव्हा आमच्या हातीही या यःकश्चित नरोटीतल्या 'हिंदू राज्या'चा काही अधिकार आला तेव्हा मुसलमानी जमादारादिकांस आम्ही किती सचोटीने आणि न्यायाने वागविले हे पुढे त्यांच्याच शब्दांत सांगण्यात येअीलच.

बारीची बोळवण झाल्यानंतर तेथे दोन-तीन तत्रस्थ आणि हिंदुस्थानातून आणविलेल्या अस्थायी (Permanent or temporary) बंदीपालांची ये-जा चालली. यांपैकी अेकास बारीच्या पहिल्या दराऱ्याची माहिती अैकून परंतु अुत्तरार्धातील त्याच्या हताशेची आठवण न राहून आपण सरकारास आपला पराक्रम राजबंदीवानांस सतावून गाजवावा असे वाटूनच की काय नवीन आलेल्या गुजराथी राजबंदीपैकी त्यास जे सौम्यस्वभावी लोक दिसले अशास कोलू करण्याची त्याने आणि त्याच वेळेस तशाच अुथळ स्वभावाच्या आलेल्या अेका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने आज्ञा केली. राजबंदीवानांनी झुंजून झुंजून या कोलूची कंबर मोडली होती. त्यांस तो देणे बरेच झाले होते. बरे देणे तर नवीन आलेल्यांत जे धष्टपुष्ट किंवा झुंजार होते त्यांस ते कठीण काम देण्यात यावयास पाहिजे होते; पण अशक्त, सौम्य आणि अगदी गायीसारखी खेडवळ माणसे निवडून त्यांसच घाण्याचे कष्टकारक काम दिले– हेतू हा की, ते भिअून ते काम करतील.पण पहिल्याच दिवशी ते सर्व अिनकार करून बसले. त्यांस मागचा अितिहास सांगितलेला होता. त्यांच्यातील दोघे आमच्याच चाळीत होते. त्यांचेपाशी सर्व धोरणे ठरवून ठेवले. त्यांचा अिनकार होताच त्या बंदीपालाने अगदी बारीचा आव आणूनआरडाओरड करून त्या आमच्या चाळीत असलेल्या अेक दोघांस – जे त्याने अितरांचे पुढारी म्हणून ठरविले होते – लाकडी घाण्यास अगदी बैल जुंपतात तसे बांधून अितरांकडून तो घाणा ओढावा म्हणून आज्ञा दिली. अर्थातच अितर बंदीवान तो घाणा घेअून पळत सुटताच बांधले गेल्यामुळे त्या गुजराथी राजबंदीस अेक तर घाणा फिरवीत पळावे – म्हणजे घाणा फिरवावा, नाही तर अंग टाकून भुअीवर खरचटत ओढले जावे, हे दोनच मार्ग अुरले. त्यांतील अेकाने हा मार्ग स्वीकारला. तो भुअीवर पडला. बांधला गेल्यामुळे अितर बंदी ओढीत त्यासरशी घाण्यामागे भुअीवर आपटत, फराफरा ओढला जाअू लागला. थोड्याच वेळात ही त्या घाण्याच्या चाळीतील बातमी सर्व क्रमांकांत फैलावली. आमच्याही क्रमांकात आली. अितर राजबंदीस – निरोप धाडून काय ते ठरविता जेवणाची वेळ आली. तेव्हा गुजराथी राजबंद्यांच्यावर होत असलेल्या या अत्याचाराच्या बातम्या खऱ्या का खोट्या ते आम्हास बंदीपालास विचारणे आहे म्हणून प्रत्येक चाळीतून निरोप गेले. ही गडबड अैकून बंदीपाल कारागृहात आला. तो पाहतो तो काय! झुंजात पटाअीत झालेल्या जुन्या राजबंद्यांतील अेकाहून अेक निश्चयी आणि करारी पुरुष हातात थाळ्या घेअून आणि या कार्याची व्यवस्था लागल्यावाचून अन्न घेणार नाही म्हणून चाळीच्या दारादारांत आडवे येअून बिथरलेले अुभे आहेत. बंदीपालाने हा पहिलाच प्रसंग पाहिलेला, राजबंदीवानांशी गाठ आहे हे स्वारीने ओळखले. प्रथम म्हणाला, गुजराथ्यास घाण्यास बांधविले ही गोष्टच खोटी आहे. तेव्हा अेक धिप्पाड आणि संपात नेहमी पुढे असलेला पंजाबी राजबंदी चिडून म्हणाला की, काय आमचा तो गुजराथी भाअी खोटे बोलतो? हे पहा- आणि त्याने तो लोखंडी थाला गदेसारखा अुगारला – ''हे पहा, वेळ पडली तर या थालीपाटाने डोके फोडून टाकू! आमच्यावर अत्याचार करणाऱ्याने नीट विचार करून तो करावा!'' बंदीपाल चकार शब्द न बोलता मागे गेला. त्या दोन गुजराथ्यांस घाण्यातून काढून खोलीत बंद करण्यात आले; आणि राजबंदीवानांस निरोप आला की तुम्ही जेवा. तुमच्या माणसास काही त्रास होणार

नाही. काही दिवसांनी त्या गुजराथी राजबंदीस अितरांप्रमाणे छिलका देण्यात आला आणि सार्वत्रिक संपाचे हे नवे आणि शेवटचे कारण त्या संपाच्या नुसत्या धाकानेच दूर झाले.

टीक करणारेच टीक झाले

याच बंदीपालाच्या हातून आम्हास आठवते त्याप्रमाणे अंदमानात निर्बंधाविरुद्ध अशी शेवटची मारहाण करण्यात आली. राजबंदीवानांना नेहमी साहाय्य करून आमच्या सार्वजनिक चळवळी मन:पूर्वक भाग घेणाऱ्या साध्या बंदीवानांतील अेका धाडसी हिंदू तरुणावर – ज्याचा अुल्लेख आम्ही मागे शुद्धीप्रकरणीही केला आहे – अधिकाऱ्यांचा नेहमीच डोळा असे. त्याला ज्ञानार्जनाची गोडी फार असे. त्याच्या हाती अेकदा कामाचे वेळी पुस्तक असलेले पाहून का अशाच कोणत्या तरी कारणाने त्यावर चिडून त्यास कार्यालयात बोलावून या राजश्रींनी ग्राम्य शिवी दिली. ग्राम्य शिवी म्हणजे बंदीगृहात अिंग्लिश भाषेत नावाच्या मागे अुपपद जसे नियमाने येणारे अुपपद असे. परंतु अंदमानच्या कारागारात लोकांचे स्वभाव आठ वर्षांपूर्वीचे राहिले नव्हते हे त्या बंदीपालास काय ठाअूक! त्याने शिवी हासडताच ''तुमारा बाप–'' म्हणून या बंदीपाल राजश्रींच्या जनकासच त्या शिवीचा अुपहार त्या हिंदू तरुणाने दिला! तेव्हा संतापाने फणफणून तो बंदीपाल अुठला आणि त्याने त्या बंदीवानास वॉर्डराकडून धरवून आपल्या हाताने तोंडावर आणि छातीवर टोशामागून टोशे मारण्यास आरंभ केला. तोंड सुजून, रक्त वाहू लागले तेव्हा त्यास सोडले. त्यातही त्या बंदीवानास गंडमाळेचा रोग होता हे ध्यान्यात ठेवले पाहिजे. बंदीपालास वाटले त्याची खोड मोडली. अितर भित्रे किंवा लुच्चे लोक त्यास म्हणाले, ''अरे बाबा, अिंग्रजांशी ते राजबंदीच भांडू जाणत! आपण कोणच्या झाडाचा पाला? आता झाले ते झाले. तू तोंड सुजले आणि रक्त वाहिले ते पडलो म्हणून झाले असे डॉक्टरास सांग. नाही तर अुलट शिक्षा खाशील'' पण तो धीराचा माणूस. त्याचा डोळा आणि ओठाचा सर्व भाग पार सुजला होता. तो बंदीपालाने मारले म्हणून सुजला असे डॉक्टरास त्याने प्रतिवेदिले. पण डॉक्टर बंदीपालाचे भयाने तिकडे कानाडोळा करू लागला. पर्यवेक्षकास बंदीपालाने त्याची भेटच घेअू दिली नाही. तेव्हा आमच्यातील अेका राजबंदीने ती गोष्ट अुघडकीस आणण्याचे ठरविले. त्या आठवड्यातच योगायोगाने चीफ कमिशनरही येणार होते हे पाहून बंदीपाल घाबरला; विनवण्या करू लागला. पण चीफ कमिशनरपुढे तो अत्याचार मांडण्यास तो हिंदू तरुण भ्याला नाही. बंदीपालाचे कान चांगलचे अुपटले गेले. अशा पूर्वीच्या प्रतिवादाने तुरुंगात मारपीट हटत आलीच होती. या नव्या राजश्रींनी तिला चालना देण्याचा प्रयत्न करताच त्यांसही ही थप्पड बसल्यामुळे त्यांनीही पुन्हा असे दुष्ट कृत्य करण्याचे साहस केले नाही. त्यापुढे जे वर्ष दीड वर्ष आम्ही तिथे घालविले त्यात बंदीवानास अशी निष्कारण आणि क्रूर मारपीट पुन्हा झाल्याचे आम्हास आठवत नाही. आठ वर्षांपूर्वीचे त्या वसाहतीतील ते ''ठीक करो'' स्वत:च असे ठीक केले गेले. मारपिटीचे हे आमच्या आठवणीतले शेवटचे अुदाहरण म्हणून हेतूपूर्वक येथे सांगितले. हेही सांगणे अवश्य आहे की, या रक्त ओकेतो मारण्यानेही न भीता त्या तरुण हिंदू बंदीवानाने सार्वजनिक चळवळी करण्याचे सोडले नव्हते. त्याची बंदीची चौदा वर्षे आधीच भरली होती; पण मी येअीतो तो सुटला नव्हता. आमच्या मागे त्या बिचाऱ्याचे काय झाले अीश्वरास ठाअूक!

हिंदू संस्कृतीचा अभिमान धरणारे बंदीपाल

यापुढे बदल्या होता होता बारीसाहेबांचा मेहुणा आणि त्या वसाहतीत पूर्वीपासून अनेक अधिकारांच्या जागांवर काम केलेला अेक गृहस्थ बंदीपाल झाला. त्या गृहस्थाचे नाव डिगिन्स असे होते. कोणत्याही चांगल्या मनुष्यासही त्या अंदमानी निर्बंधाच्या धोरणात चांगले राहता येत नसे. तरी तशा दुष्ट धोरणातही आपला अधिकार ज्याने शक्यतो न्यायाने गाजविला आणि त्यामुळे ज्याचे नाव सर्व बंदीवान बारीसाहेबांचे जितक्या त्रासिक तिरस्काराने घेत तितक्याच कृतज्ञ आदराने घेत असत ते हे डिगिन्ससाहेब त्या कारागारावर येताच सर्वांस आनंद झाला. हिंदुसंस्कृतीचा त्यांस अभिमान असे. ते आयरिश होते आणि विशेष की, ते थिऑसफिस्ट असत. बारीच्या तोंडचे अेक मुक्ताफळ मागे

अिंदुभूषणाच्या आत्महत्येच्या प्रकरणात आम्ही दिलेच आहे की, या थिऑसफिस्टच्या पुस्तकाने मनुष्यास वेड लागते. परंतु त्या बारीच्या या मेहुण्यास थिऑसफिस्टची पुस्तके रात्रंदिवस वाचूनही वेड लागल्याचे कुठे आढळून आलेले नव्हते! सरकारास देखील आढळून आलेले नव्हते. हे गृहस्थ ज्ञानलिप्सू आणि सुसंस्कृत असत. सरकारी काम चोख रीतीने करून घेअून आणि शिस्त योग्य तितकी कडक राखूनही बंदीवानांस माणसांप्रमाणे वागविता येते अितकेच नव्हे तर कारागारीय संस्थेचे मुख्य ध्येय दंडितांची आत्मिक, मानसिक, आणि नैतिक सुधारणा हेच असावयास पाहिजे या तत्त्वानुरूप दंडितांच्या वसाहती चालविता येतात हे त्यांच्या वर्तनाने ते शक्यतो त्यांच्या कक्षेत सिद्ध करून दाखवीत. यापायी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा असमंजस कोपही त्यांस काही वेळा सहन करावा लागला.

कारागारीय अन्वेक्षक मंडळ

या बदल्या अिकडे चालल्या असता तिकडे हिंदुस्थानात अेक ''कारागारीय अन्वेक्षक मंडळ''- जेल कमिशन नेमले गेल्याची बातमी आली. या अन्वेक्षक मंडळापुढे जे प्रश्न होते त्यांत अंदमानाच्या वसाहतीचे पुढे काय? हा प्रश्न होता. या कारागारीय मंडळाची नेमणूक करण्यास आणि विशेषतः अंदमानच्या वसाहतीच्या स्थितीची चौकशी करून तिच्या भवितव्याचा विचार करण्याचा प्रश्न प्रामुख्याने त्यापुढे ठेवण्यास आमच्या अंदमानीय चळवळी आणि सतत आठ-नअू वर्षे तिकडील दुर्दशेची कहाणी हिंदुस्थानात आणि जगात अेकसारखी अुजेडात आणण्याची सुरू ठेवलेली खटपट ही विशेषतः कारणीभूत झालेली होती याविषयी आम्हास मुळीच शंका वाटली नव्हती. हेही आम्हास आणि अंदमानातील सर्व सुजाण बंदीवानांस अुघड दिसत होते की, जर या वेळी आपल्या कष्टांची माहिती सविस्तरपणे आपण होअून या अन्वेक्षक मंडळाचे कानावर घालण्याचे धैर्य केले नाही, तर ही वसाहत म्हणजे अेक देवाने जगतास दिलेली देणगीच असून तीत सध्या सुधारण्यासारखे काही फारसे वाअीट नाही या मताचे अधिकारी आपल्या मताची छापच त्या मंडळावर पाडण्यास सोडणार नाहीत. अधिकाऱ्यांतही अेक-दोन प्रमुख अधिकारी अंदमानचा जळवायूच आरोग्यनाशक असून तेथील बंदीवानांच्या वसाहतीचे धोरणही पुष्कळ अंशी घातक आहे असे स्पष्ट मत देणारे होते. पण अधिकारी वर्ग असा अशा खटपटीत निमग्न झाला की, ते कारामंडळ येताच त्यास मागच्या अत्याचारांची शक्यतितकी कमी माहिती मिळावी; जी मिळेल ती खोटी ठरविण्यात यावी; आणि अेकंदरीत सब ठीक है असे त्यास भासवून त्याची परत बोळवण करण्यात यावी. त्यांनी जिकडे तिकडे रंगरंगोटी आणि टापटीप करण्यास आरंभ केला. तोंडपुजे बंदीवान शोधून शोधून त्यांस अधिकाऱ्यांविरुद्ध अन्वेक्षक मंडळापुढे काहीही प्रतिवाद किंवा कागाळ्या होअू नयेत अशी बंदीवानांत व्यवस्था करण्यास नेमले. अुलटपक्षी राजबंदीवानांच्या धुरीणत्वाखाली बंदीवानांनीच नव्हे तर, लोकांनीही आपआपल्या दुर्दशेचा पाढा शक्य तितक्या निर्भीडपणे त्या अन्वेक्षक मंडळापुढे मांडावयाची व्यवस्था चालविली. जिल्ह्याजिल्ह्यातूनअेकमताने अेकाच प्रकारच्या अेकमुखी मागण्या आणि प्रतिवाद केले जावे म्हणून निरोपांची आणि लेखी शिकवणुकीची डाक सुरू झाली. अन्वेक्षक मंडळासमोर बंदीवानांची सर्व बाजू मांडण्याचे काम निरनिराळया जिल्ह्यातून निरनिराळ्या माणसांकडे जरी देण्यात आले होते तथापि त्या सर्वांचे प्रमुखपणे प्रतिनिधित्व करण्याचे कार्य आम्ही अंगावर घ्यावे म्हणून वसाहतीतल्या बंदीवानांचा नव्हे तर तेथील स्वतंत्र लोकांचाही आम्हास सारखा आग्रह सुरू झाला. त्यांच्या मागण्या आम्ही ज्या भाषेत, ज्या कोटिक्रमात आणि ज्या निर्भीडपणे कारामंडळापुढे मांडू त्याप्रमाणे अितर कोणी करू शकणार नाही असा त्यांचा भाविक विश्वास होता. त्याविरहित कारामंडळाचे मनावर आम्ही सांगितल्याने जो परिणाम होअील आणि त्या माहितीस जे महत्त्व येअील ते महत्त्व येणे आणि तो परिणाम होणे, तीच माहिती त्याहूनही स्पष्टपणे किंवा तीव्रतर भाषेत जरी अितर कोणी सांगितली असती तरी शक्य झाले नसते, हे त्या बंदीवानांच्या आग्रहातील विधेय वस्तुस्थितीस धरूनच होते. म्हणून तो अेकसारखा आग्रह पाहून आपण ते काम अंगावर घ्यावे असे मलाही वाटू लागले.

परंतु दुसरे पक्षी अेक महत्त्वाची अडचण आमच्यापुढे होती. अंदमानात बंदीवानाने स्वतःसंबंधी काय वाटेल ते प्रतिपादन किंवा गाऱ्हाणे केले तर ते अेक वेळ क्षम्य समजण्यात येअी; पण त्याने अितर बंदीवानांविषयी काहीही बोलणे

किंवा कोण्या बंदीवानाचा पक्ष घेअून त्याची वकिली करणे हा अेक अपराधच समजण्यात येत असे. त्यास तसे करताच अेकदम चूप करण्यात येअी की, दुसऱ्याशी तुला काय करावयाचे? तू स्वतःसंबंधी काय ते बोल. त्यातही त्या वेळेस हिंदुस्थानात राजबंदीवानांस विजयोत्सवातील क्षमेप्रीत्यर्थ सोडावे म्हणून पुष्कळ चळवळ चालली होती. कौन्सिलमध्ये प्रश्नोत्तरे होत होती. सरकारने हिंदुस्थानात आणि तत्रस्थ अधिकाऱ्यांनी अंदमानात असे स्पष्टपणे कळविले की, ही सुटका करण्यात त्या त्या राजबंदीचे प्रस्तुत राजकीय आणि सार्वजनिक वर्तन आणि मन प्रमुखत्वे विचारात घेण्यात येअील. म्हणजे आमच्या आणि आमच्या बंधूंच्या सुटकेचा प्रश्न प्रामुख्याने अंदमानातील अधिकाऱ्यांच्या मतावरूनच निर्णित होणार. कारण आमचे मत आम्ही गर्व्हनर जनरलास जरी स्पष्टपणे आवेदनद्वारे कळविले होते तरी ते स्पष्ट आहे की नाही आणि खरे आहे की नाही हे सरकार अंदमानी अधिकाऱ्यांच्या गुप्त अुपनेत्रातून ठरविणार! यातही आमच्या आजपर्यंत सार्वजनिक चळवळींनी अंदमानाच्या यच्चयावत् अधिकाऱ्यांचे आम्ही किती प्रेमभाजन झालो होतो ते प्रसिद्धच होते. अशा स्थितीत या वरून येणाऱ्या कारामंडळाचे पुढे वसाहतीच्या सर्व काळ्याबेऱ्या कृत्यांची झडती घेणे आणि बंदीवानांचे आणि स्वतंत्रांचे वतीने अधिकाऱ्यांचा पक्ष हाणून पाडण्याचे काम प्रमुखत्वे स्वीकारणे म्हणजे त्या वसाहती अधिकाऱ्यांच्या वर्तनमापाप्रमाणे आम्ही अत्यंत दुर्वर्तनी आणि मुक्ततेस अगदी अयोग्य असे ठरणेच होते.

स्पष्ट बोलणे म्हणजे बंदीवास वाढविणे

त्यातही ही बातमीही आम्हास कळली होती की, ते कारामंडळ अेका विशिष्ट हेतूने राजबदींची पाहणीही करणार होते. ती गोष्ट म्हणजे, अंदमानच्या अधिकाऱ्यांचे तद्विषयक प्रतिवृत्त (रिपोर्ट) वाचून आणि आपण स्वतः प्रमुख राजबंद्यांची चाचणी करून कोण सुटकेस योग्य आणि कोण अयोग्य ते हिंदुस्थान सरकारास प्रतिवेदिणे ही होय.जर आम्ही गाळीव अधिकाऱ्यांनी भरलेल्या त्या कारामंडळासमोर अंदमानी अधिकाऱ्यांच्या आणि अर्थातच त्यांस पाठिंबा देणाऱ्या हिंदुस्थान सरकारच्या तत्कालीन बंदीशालाविभागातील दुष्ट धोरणावर आणि पीडक व्यवहारावर टीका केली तर ते धाष्टर्य त्या संभावित लोकांस असहनीयच होणार हे अुघड होते. म्हणजे, अेका अर्थी असा पुढाकार घेणे म्हणजे आमच्या सुटकेच्या मार्गातली आणखी अेक संधी गमावणे होते; आणि अुलटपक्षी जर हा राजबंदीवानांचा – अुभ्या वसाहतीचा अत्याग्रह अवमानिला तर आजपर्यंत राजबंदीवानांस त्यांतील शेकडो जणांनी जे साह्य दिले आणि आदर दाखविला त्यांचे ऋण न फेडता त्यांचे छळ टाळण्याची हाती चालून आलेली अेक महत्वाची संधी गमावणे होते. ते दहा-बारा हजार बंदीवान आणि त्यांचे न्याय्य गाऱ्हाणे! अितक्या लोकांचे दुःख खऱ्याखऱ्या छळांचे नुसते अुल्लेख करून अशा चौकशीचे वेळी वेशीवर टांगण्यास जर आपण कचरलो तर ती चौकशी करणे सरकारास भाग पाडावे म्हणून केलेले स्वतःचे सार्वजनिक परिश्रमच व्यर्थ जाअू देणे नव्हते काय? कारण ही चौकशी आमच्या सर्वांच्या सतत प्रयत्नांनी, सोसलेल्या छळांनी आणि केलेल्या प्रतिकार प्रतिवादांनीच आलेली होती. दुसरे कोणीही ते कथन केले असते तरी अितके परिणामकारक होणारे नव्हते हे आम्हास प्रामाणिकणे अितर हजारो बंदीवानांप्रमाणेच वाटत असल्यामुळे कारामंडळापुढे साक्ष देणे आम्हास कर्तव्य वाटू लागले.

तशी मुक्तता अधिक अहितकारक

अंदमानात आम्ही आमच्या वर्तनाचा बिंदू सदोदित या दोन टोकांच्या मध्यंतरी ठेवीत असू. अंदमानात जे काय राष्ट्रहित साधता येअील ते अितके महत्त्वाचे कधीही नसणार की जितके मुक्तता झाल्यास हिंदुस्थानात येअून साधता येअील; परंतु म्हणून मुक्ततेसाठी वाटेल ते विश्वासघातक, निंद्य, नीच आणि देशाच्या किंवा जातीच्या स्वाभिमानास कलंक लागेल, असे लाळघोटी वर्तन त्यामुळे समर्थनीय ठरणार नाही. कारण त्यायोगे होणारी मुक्तता ही राष्ट्रास अधिक हितकारक होण्यापेक्षा स्वतःचे अुदाहरणाने अधिक अनीतिमान आणि राष्ट्रघातकी मात्र होणारी होती. तेव्हा असे वर्तन टाळून जर मुक्तता मिळण्याची निश्चित संधी मिळत असेल तर ती साधावयाची. ती निश्चित संधी मिळेतो त्या

परिस्थितीतच जे काय राष्ट्रहित साधता येअील ते साधण्याचा प्रयत्न करीत राहून दिवस कंठावयाचे. त्यातही शक्यतो ज्यांच्यावर सरकारचा अितका अुग्र दोष वा तीव्र दृष्टी नाही तोवर त्यांचेकडून ती कृत्ये करवावयाची. जेव्हा आपणावाचून ती त्या परिस्थितीत शक्य असलेली सार्वजनिक चळवळ करण्यास दुसरे कोणी अितके अिच्छुक वा समर्थ नसेल तेव्हा ती प्रकरणे स्वतः करावयाची. मुक्ततेचा संभव दिसत असता दाटून दवडावयाचा नाही. पण तो निश्चित संभव नसता केवळ आशाळभूत भ्याडपणाने ''नाही तर सोडणार नाहीत'' असे म्हणत अंदमानात स्वकीयांचे चाललेले छळ निमूटपणे पाहतही बसावयाचे नाही. कारण अंती आमची सुटका अंदमानातील आमच्या वर्तनावर जितकी अवलंबून असे त्यापेक्षा ती हिंदुस्थानातील राजकीय वातावरणातील अुष्णतेवरच अनंत पटींनी अवलंबून असणार हे आम्हास पक्के ठाअूक होते. ते हिंदुस्थानातील वातावरण जोवर राजकीय बंदीवानांस सोडण्यासाठी चाललेल्या चळवळीने आणि लोकमतास काहीतरी राजकीय महत्त्व प्राप्त होण्याअितके तप्त झाले नव्हते तोपर्यंत अगदी ''बारीवाक्यं प्रमाणं'' म्हणून बसलेले आणि कोणत्याही सार्वजनिक कार्यात न पडणारे असे जे राजबंदी होते तेही माझ्यासारखे तिथे सडत पडले होते. त्यांस जे सरकार ''समंजस'' समजू लागले आणि थोड्याफार सवलती अितरांहून अधिक देअू लागले तेही जेव्हा अितरांच्या चळवळी अधिकाऱ्यांच्या कठोर वर्तनाचा निषेध करू लागल्या तेव्हाच. अितर धृष्टशील झाले नसते तर हे समंजसही 'सुशील' म्हणून सरकारास वाटले नसते. राजबंदीवानवर्गाची सुटका कारागारात त्यांनी कितीही गायपण स्वीकारले तरी तेवढ्याने करण्याअितके सरकार भोळे नव्हते. ती-झाली तर मुख्यत्वेकरून हिंदुस्थानातील राजकारणी डावपेचात तो अेक पेच अनुकूल होअील असे वाटण्याअितके लोकमत प्रबळ होअील तेव्हाच! हेही आम्हास कारागारीयच नव्हे तर अैतिहासिक अनुभवानेही निश्चितपणे माहीत होते.

या आमच्या नेहमीच्या धोरणाप्रमाणे आम्ही मध्यम मार्ग स्वीकारला. हजारो बंदीवानांचे छळ आपणाअितके परिणामकारकपणे कोणासही कळविता येणार नाहीत; म्हणून आम्ही कारामंडळासमोर साक्ष देण्याचे ठरविले. परंतु आपण होअून पुढे न जाता ते कारामंडळ जर आपणाकडे वस्तुस्थिती विचारण्यास चालून आले तर ते सांगावे; आणि त्यातही ज्या गोष्टी अगदी आपणास सत्य म्हणून सिद्ध करता येतील तितक्याच सांगाव्या असे आम्ही ठरविले. त्यांनी विचारले असता सत्य ते सांगण्यासाठीही जर सरकार आम्हास 'धृष्टशील' समजून सोडणार नसेल तर त्यांचे मनात काहीतरी निमित्ताने सोडावयाचेच नव्हते – हे नाहीतर दुसरे निमित्त सांगतील – असेच अपरिहार्य होते. मग अेवीतेवी सुटका नसेल तर हजारो बंदीवानांच्या आणि विशेष राजबंदीवानांच्या वर्गाचे शक्य ते हित न करणे म्हणजे कर्तव्यास चुकणे होय असे आम्हास वाटले.

शेवटी जेव्हा कारामंडळ अंदमानास आले तेव्हा ते अपेक्षेप्रमाणे नीट आम्हास विचारीत आमचे कोठडीतच आले. त्यात मुंबअीच्या कारागार विभागात जन्मभर अधिकार गाजविलेले जॅक्सनसाहेबही होते. पानगलचे राजे आणि अितर अुच्चपदस्थ लोक होते. त्यांनी अंदमानच्या वसाहतीची, कारागारातील व्यवस्थेची, राजबंदीवानवर्गाची चर्चा आपण होअून प्रश्नोत्तरांच्या ओघात काढली. तेव्हा आम्ही त्या विषयाची यथास्थित माहिती त्यांचेपुढे मांडली. त्यांतील अेक-दोन चुटके संभाषणाचे धोरण ध्यान्यात येण्यासाठी खाली देतो.

सडेतोड नि तर्कशुद्ध अुत्तरे

राजबंदीवानांवर झालेल्या अनेक अत्याचारांची कर्मकथा जी या पुस्तकात येथवर वर्णिलीच आहे ती – वर्णीत असता भानसिंगाच्या मारहाणीची माहिती आम्ही सांगितली. तेव्हा त्या संभाषणात अधिकाऱ्यांचा पक्ष गो-या सभासदांहूनही अुद्धटपणे आणि रागारागाने समर्थन करणारा अेक हिंदी सभासद म्हणाला, 'पण भानसिंगाच्या अंगावरचे घाव मारहाणीनेच पडले हे तुम्हास कशावरून वाटले?''

मी : ते आपोआप पडले हे गृहीत धरता येअीना म्हणून.

कारामंडळातील अन्य सभासद : तो जिना अुतरत असता भोवळ येअून पडला होता. त्याने ते घाव पडले होते. तुम्ही मारहाणीच्या वेळी समक्ष नव्हता ना? मग अैकीव माहिती कुचकामाची.

मी : पण भानसिंग आपण म्हणता तसा जिन्यावरून पडला तेव्हा आपण स्वत: अिथे होतेत का? नाही! तर मग आपणासही ही अैकीव माहितीच कोणी तरी कळविली, मग तीही कुचकामाचीच. केवळ माझ्या माहितीपेक्षा ती अधिक अविश्वसनीय. कारण ती घटना घडताना आपण अेका समुद्राआड हिंदुस्थानात होता आणि मी हा अेका भिंतीआड अिथे होतो. मी ते ओरडणे, मारो-मारा, अित्यादी आवाजांची आणि धावपळीची गडबड प्रत्यक्ष अैकिली आणि पाहिली आणि अगदी तेथे असणाऱ्या अनेक मनुष्यांनी अेका पाच मिनिटांचे आत मला ती घटना सांगितली.

सभासद : आम्हास अधिका-यांनी माहिती दिली.

मी : आणि मला त्या प्रसंगी अुपस्थित असलेल्या राजबंदींनी दिली. ते राजबंदी अधिकाऱ्यांहून कमी विश्वसनीय आहेत असे मला वाटत नाही. येथील कारागारांचे खालचे अधिकारीच आगळीक करणारे असल्याने ते घटना विकृत करून सांगणे अधिक संभवनीय आहे; आणि वरिष्ठ अधिकारी घटनास्थळी स्वत: नव्हते. त्याव्यतिरिक्त मी भानसिंगाचे अंगावर छडीचा वळ रुग्णालयात स्वत: पाहिला होता.

नंतर माझ्या मतासंबंधी आडूनपाडून चर्चा करीत अेकजण म्हणाला – पण तुम्हाला कारागाराबाहेर सोडले तर तुम्ही काय करणार?

दुसरा सभासद मी अुत्तर देण्यापूर्वीच अुपरोधिक हसून म्हणाला,''राजद्रोह फैलावण्याचे काम पुन्हा सुरू करणार''! मी म्हटले- ''तुम्ही स्वत:ला अंतरज्ञ समजता आहासे दिसते. नाहीतर माझे मनात काय ते तुम्हीच सांगण्यासाठी पुढे झाला नसता. बरे समजा तुम्ही म्हणता तसे राजद्रोह फैलावण्याचे काम मी पुन्हा सुरू केले तर मला तुम्ही पुन्हा धरू शकाल. पुढे कोणी चोरी करील म्हणून आज त्याने तसे काहीअेक केले नसताही या कारागारात कोणास त्याचे अितर साथीदारांहून आणि तुमच्याच नियमाविरुद्ध त्यास डांबून टाकाल की काय? तुमच्या नियमांच्या आधारेच मला कारागाराबाहेर सोडणे न्याय्य आहे. माझ्यावर गेल्या पाच वर्षांत अेकही खटला झाला नाही. माझ्याहून तुरुंग तोडून पळून जाण्यासारखे अपराध ज्यांनी केले ते देखील तुम्ही कारागारात अेक वर्षाहून अधिक काळ डांबून ठेवीत नाही. कारागाराचीच काय गोष्ट पण हिंदुस्थानातही मला जर मुक्तपणे सोडण्यात आले तर तिथेही मी ठरलेल्या अटी प्रामाणिकपणे पाळीन. राजकारण करू देत नसाल तर अितर दिशेने देशाची आणि मानवजातीची सेवा करीन, हित करण्यास झटेन. बरे मी ते वचन मोडले तर आपणास मला पुन्हा जन्मठेपीवर धाडता येअील. आपला निर्बंध (कायदा) आणि शक्ती अितकी सूक्ष्म, प्रबळ आणि सर्वसाक्षी आहेच.

सभासद : तसे म्हणता येअीलच असे नाही. कारण तुम्ही निर्बंधाच्या कक्षेत न आलेत म्हणजे निर्बंध मोडीत नव्हतेच असे नाही सिद्ध होत. राजद्रोहाचे खटल्यात सापडले गेला नाहीत तरी तुम्ही राजद्रोह केला नसेल असेच नाही म्हणता येणार.

मी : आणि केलाच असेही नाही म्हणता येणार. जोपर्यंत कोणास चोरी करताना धरले नाही किंवा नैर्बंधिक (Legal) संशय आलेला नाही तोवर कोणासच चोर म्हणून म्हणण्याचा आपणास अधिकार नाही. तीच स्थिती राजद्रोहाची. मी माझी मते गव्हर्नर जनरलपर्यंत अनेक वेळा कळविली आहेत. वैध (Constitutional) अुपायांनी या मिळणाऱ्या सुधारणांत थोडेबहुत सार्वजनिक राजकीय हित साध्य होअील. ते मी साधते का हा प्रयत्न त्याच वैध मार्गाने करू अिच्छितो.जर सुधारणांचा तसा अुपयोग हात गेला आणि त्याने पुढील सुधारणांचा मार्ग मोकळा झाला तर कोणताही राजक्रांतिकारक हा वैध आणि शांतीच्या मार्गानेच देशहित साधण्यास झटू अिच्छील. जाणूनबुजून रक्तपातास आणि प्राणघातास मनुष्य प्रवृत्त होण्याअितका स्वत:चे जिवास कंटाळलेला नसतो. आम्हास निरुपाय

वाटला, तेव्हा तो भयंकर मार्ग चोखाळला. हौस होती म्हणून नव्हे. बरे राजकारणात मी वैध मार्गानेच जाओीन असा आपणास माझ्या वचनावरून विश्वास वाटत नसेल तर मी राजकारणात मुळीच – अेका ठराविक अवधीपर्यंत पडणार नाही असेही मी लेखी वचन देण्यास सिद्ध आहे. मीच काय, माझे अितर स्नेहीही देतील. तेव्हा अशा अटींवर तरी या आम्हां राजबंदीवानांची मुक्तता व्हावी. राजकारणव्यतिरिक्त मार्गेही आम्ही पुष्कळ लोकसेवा आणि साहित्यसेवा करू शकू. तीही का बंद करता? हे अितके प्रामाणिक शूर आणि स्वार्थत्यागी आत्मे आणि शक्ती या दगडी भिंतीआड व्यर्थ का राहू देता? आयर्लंडच्या बंडखोरांस दहादा सोडलेत. त्यानी दहादा अटी मोडल्या तरी पुन्हा त्यांनी वचन देताच अकरावी संधी तुम्ही दिलीत – मग आमच्यावर अेकदा तरी विश्वास टाकून का पाहू नये – अेक संधी तरी आम्हास का देअू नये!

या सुरात तास दीड तास संभाषण झाले. अंदमानातील कारासंस्थेचे सर्व भयंकर स्वरूप आणि जंगलकाम, रबरकाम अित्यादी कामांत बंदीचे होणारे असह्य पीडन यांची कहाणी सांगितली. ती या ग्रंथात दिलेलीच आहे म्हणून द्विरुक्ती नको.

त्याचप्रमाणे अेकंदर दंडविज्ञान आणि शिक्षाविज्ञान (Criminal Law & Penollogy) याचे मूळ ध्येय आणि व्यवहार कसा असावा आणि आहे, तसेच कारासंस्थेचे अिंग्लिंडातील बोर्स्टल संस्थेपासून तो अमेरिका अित्यादी ठिकाणच्या नव्या नव्या प्रयोगाविषयीही आमच्याशी कारामंडळाने चर्चा केली. नंतर त्याचा सुसंगत सारांश अेका आवेदनपत्रात (अर्जात) लेखी धाडावयास सांगून ते मंडळ गेले.

आमच्याप्रमाणेच राजबंदीवानांतील आणखी दोनचार अर्ज त्यांनी मागविले होते. बाहेरही जिल्ह्याजिल्ह्यांतून आमच्या ठराविक पद्धतीच्या भाषेने निरनिराळया पुढारी बंदींनी आवेदनपत्रे धाडली. अर्थातच त्यास त्यांच्यापुरतीच चर्चा करता आली. राजबंदीवानांतील अेक-दोन आवेदनपत्रे अगदी निर्भीड होती. सर्वांची मागणी अेकमुखीच होती. अंदमानाची वसाहत आहे तशी न चालविता तत्काळ बंद करावी असा जिकडून तिकडून आवाज अुठला. बहुतेक तर अंदमानाची बंदीवानवसाहत आमूलातच बंद करावी अशी मागणी करू लागले. हिंदुस्थानच्या पत्रांतून अर्थातच अंदमानाचा छळ बंद करण्यास ती वसाहतच बंद केली पाहिजे असा गवगवा झाला. बंगालीत प्रमुख लेख असेच आले. कारण वसाहतच बंद करणे आणि वसाहतीचे ते स्वरूप बदलणे यांतील फरक तिकडची बारीक माहिती किंवा ययार्थ स्वरूप हिंदुस्थानात कोणासच माहीत नव्हते आणि ते सूक्ष्म फरक तिकडील बंदीवानांस तत्काळ ग्रहण करता येणारे नव्हते. म्हणून अंदमानच्या वसाहतीस तोडा, या भाषणाचा बरोबर अर्थ त्या गडबडीत व्यक्त झाला नाही. तरीही आमच्या आवेदनपत्रात आम्ही त्या प्रश्नाचे दिग्दर्शन केले होते. त्या भेदामुळे पुढे बंदीवानांच्या साधारण प्रवृत्तीस आम्हास तीव्र विरोध कसा करावा लागला हे पुढे स्पष्ट होअीलच. आमच्या आवेदनपत्रात कारासंस्था आणि शिक्षाविज्ञानाच्या ध्येय आणि व्यवहाराविषयी जी चर्चा केली होती तिची रूपरेखा खाली दिली आहे.

कारावासांची व्यवस्था कशी असावी?

''शिक्षाविज्ञानाचे ध्येय दंडितांची आत्मिक, मानसिक आणि शारीरिक सुधारणा हे असावे. प्रतिशोध (सूड अुगविणे) हे नव्हे. त्या नैतिक सुधारणेस शक्य करणारे आणि नैतिक अवनतीस रोखणारे अेक परिणामकारक साधन म्हणूनच काय तो यथाप्रमाण आणि अत्यावश्यक तितका प्रतिशोध आणि शासन यांचा अवलंब केला जावा.''

अजूनपर्यंत मनुष्यस्वभावातील क्रूर प्रवृत्तीचा समूळ नायनाट झाला नसल्याने आणि दंडाच्या भयाने नीतिभयापेक्षा अनेक मनुष्ये अेकंदरीत अधिक संयमयुक्त राहून सामाजिक बंधने पाळतात हा अनुभव वरचेवर येत असल्याने, अपराध्यास अपराधाच्या अपेक्षित सुखापेक्ष अपराध केल्याने अधिक दु:खच होते अशी प्रत्यक्ष भीती वाटावी अितका दंड देणे अवश्य आहे. पण तो व्यक्तिविशेषाच्या आणि अपराधाच्या परिस्थित्यनुरूप न्यूनाधिकत्वे कठोर असावा.

सरसहा वेतांची किंवा फाशीची शिक्षा जरी आज निषिद्ध मानता आली नाही तरी ती ज्या व्यक्तीस कोणच्याही अितर अुपायाने सुधारणे अशक्य वाटत आहे त्या व्यक्तीसच देण्यात यावी.

जे दंडित होतात त्यात अल्प वय, सुधारणीय स्वभाव, अपराधांचा पश्चाताप, अपराधाची वा दंडित होण्याची संख्या अित्यादी काही ठळक मापाने वर्गीकरणे करावे आणि त्यांची सुधारणीय किंवा दुस्सुधारणीय, दंडनीय किंवा दयनीय, (to be pitied) अशी भिन्न विभागांत वाटणी व्हावी. त्यांच्यात शक्य ते संमेलन घडू देअू नये. सुधारणीय किंवा दंडनीय वर्गास अवरोध अेकाच प्रतीचा असला तरी सौम्य शासनाखाली ठेवावे आणि विरुद्ध वर्गास सापेक्षतः कठोर आणि कडक शासनात ठेवावे. सुधारणेप्रमाणे या वर्गातील त्या वर्गात किंवा त्या वर्गातील या वर्गात घालण्यात यावे.

दंडितांकडून काम करवून कारागारसंस्थेची आर्थिक स्थिती सुधारावी किंवा अर्थप्राप्ती व्हावी हा मुख्य अुद्देश केव्हाही असू नये. तर त्यांस होते त्याहून चांगले नागरिक करून स्वतंत्र जगात पुन्हा त्यांस सोडता यावे असे शिक्षण त्यांस सक्तीने देण्यात यावे, अंदमानासारख्या ठिकाणी शिक्षण न घेण्याची अप्रत्यक्ष सक्ती जी असे ती तर केवळ सैतानी वृत्तीचेच द्योतक होती. कामाच्या सक्तीपेक्षा शिक्षणाची सक्ती बंदीवानांवर केली जावी. शिक्षण विशेषतः सामाजिक, सद्‌गुण आणि मानसिक नीतिमत्ता वाढविणारे असावे.

विशेषतः वीस-बावीस वर्षांपर्यंतचे दंडित हे कधीही असुधारणीय म्हणून समजले जाअू नयेत. मग त्यांचा नैर्बंधिक (Legal) अपराध कोणचा का असेना. भावी नागरिक त्यांस करता येअील अशा निर्धाराने व्यक्तिस्वभावाप्रमाणे कडक व सौम्य शिस्त त्यांस लावून शिक्षण देण्यात यावे. समाजाला अुपयोगी आणि त्यांच्या चरितार्थाला पोषक असे धंदे त्यांस शिकविण्यात यावेत. राष्ट्रीय आणि मानवी गुण त्यांच्यात विकास पावण्यास साहाय्यक होणाऱ्या मनोरंजनाची – संगीत, चित्रपट (सिनेमा) अित्यादींची परवानगीही मधूनमधून त्यांस देण्यात यावी.

अर्थातच त्यांची स्थिती नेहमीच अितकी कष्टप्रद असलीच पाहिजे की त्यायोगे त्यांस कारागार हे बाहेरच्या जगताहून त्रासदायक आणि दुःसह वाटावे. पण ती दुःसहता आपणच आपणावर ओढवून घेतली आहे आणि नियमानुकूल वागून सामाजिक सद्‌गुण शिकू तर ते जितके लवकर शिकू तितके लवकर आपणांस पुन्हा त्या समाजात स्वतंत्रपणाचे सुख अनुभवास मिळेल अशी निश्चिती आणि जाणीव त्यांच्यात अुत्पन्न केली जावी. आणि अनुभवाअंती ती यथार्थ आहे असे त्यांस प्रत्यंतर घेता यावे.

काही काही वंशांतच पापप्रवणता जन्मसिध्द असते हे तत्व अगदी अुत्कटपणे आढळून येअील, त्याच विशिष्ट अुदाहरणापुरते अवलंबिले जावे. साधारणतः ते सिद्ध होण्यास जितका पुरावा पाहिजे त्याच्या शतांशसुध्दा अजून मिळालेला नाही. अुलट पुरावा वाटेल तितका सापडतो.

वरील रूपरेखा अत्यंक त्रोटकपणे दिली असल्याने त्यातील काही विधाने शंकास्पद वाटतील; परंतु आम्ही तोंडी चर्चेत ती विशद करून सांगितली होती. अंदमानसंबंधी आमचे धोरण आम्ही असे दर्शविले की :-

जलवायूच्या दृष्टीने अंदमान हे सध्या जरी आरोग्यघातक आहे तरी ते प्रयत्नांनी आरोग्यप्रद होअू शकेल. राहणी आणि व्यवस्था अुत्तम असेल तर आजही अंदमानात दीर्घायुषी आणि आरोग्यवान जनता नांदू शकेल. अुदाहरणार्थ अिंग्रजादिक सुखवस्तू अधिकारी तिकडे चांगले धष्टपुष्ट राहू शकतात.

ज्या लोकांच्या स्वभावात अपवादस्वरूप क्रौर्यप्रवणत्व दिसून येते किंवा सामाजिक नियम ज्यांनी वारंवार भंग केल्याने सभ्य समाजात ज्यांना नांदता येत नाही अशा लोकांस हिंदुस्थानात कारागारातून व्यर्थ कुजवीत मारण्यापेक्षा त्यांस अंदमानसारख्या बेटात वसाहत करावयास भाग पाडणे आणि कडक शिस्तीखाली सामाजिक कामे करावयास लावणे हे राष्ट्रीयदृष्ट्या अवश्य आहे. त्यायोगे त्यांच्या आयुष्यास काही तरी सामाजिक फळ येअील. त्यांचे व्यक्तिजीवनही त्यांस अधिक सुखकर आणि सुधारणीय वाटू लागेल. कारण सभ्य जगातील सौम्य निर्बंधांत जरी त्यांना

समाज करून राहता आले नाही तरी त्यांच्या अुद्दंड प्रवृत्तीस वशीभूत करील अशा कडक शिस्तीत त्यांस समाज करून राहता येते. अगदी क्रूर म्हणून गाजलेले स्वार्थांध लोकही कारागारीय कडक शिस्तीत मेणाहून मअू झालेले आणि सामाजिक नियम पाळणारे झालेले आढळतात. अशा लोकांस वसाहतीत लग्ने करून, धंदे करून नांदू दिल्यास त्याची शक्तीही समाजाचे दृष्टीने सफळ होअील, त्यांचा बोजा समाजावर पडणार नाही, आणि त्यांची संतती अुत्तम नागरिक होण्याचा संभवही हातचा जाणार नाही. हिंदी कारागारात त्यांस चौदा चौदा वर्षे गाडून टाकण्यात अितक्या लोकांस संततिविहीन केल्याने राष्ट्राचे संख्याबळ घटते. तेच वसाहतीत त्या स्त्रीपुरुषांना कडक शिस्तीत संसार करू दिल्यास वाढेल. कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया अित्यादी वसाहती अशाच अुदंड अपराध्यांच्या संततीने आज अंशतः भरभराटीस आणविल्या आहेत. त्याविरहित सभ्य आणि सुपीक देशात जे लोक अुद्दंड भासतात त्यांची तीच अुद्दंड क्रूरता आणि कठीण स्वभाव जंगली आणि अुग्र रानटी लोकांनी आक्रमिलेल्या अुजाड भूभागास अुपजाअू आणि सुपीक करण्यास आवश्यक असते, अुपयोगी पडते. अेतदर्थ अंदमानसारख्या बेटास वसविण्याचे कामी या बंदीवानांचा अुपयोग करून घेतला असता अेक नवीन वसाहत हिंदुस्थान देशास मिळवून दिल्याचे महत्कार्य त्यांनी आणि आपण केल्यासारखे होअील.

त्या कारणासाठी आम्ही अंदमानची बंदीवान वसाहत बंद करावी या मताचे नसून केवळ त्या वसाहतीचे सध्याचे रानटी आणि क्रूर धोरण आणि निर्बंध तेवढे बदलावे असे आमचे मत आहे. अंदमानात ''काम चोपून घ्या'' हे ध्येय नसावे. हे ध्येच बदलावे, पण अंदमानात आलेल्या बंदीवानांस व्यक्तिपरत्वे आणि वर्गपरत्वे असे वागवा की, ते आणि निदान त्यांची संतती अुत्तम नागरिक व्हावेत आणि हिंदुस्थान देशाच्या संस्कृतीस आणि समाजास ही वसाहत त्यांनी अेक नवा अुपहार म्हणून अर्पण करावा.

आम्ही म्हणतो तसे केल्यास अंदमानचे महत्त्व किंवा त्यास वसविण्याप्रीत्यर्थ आजपर्यंत झालेला कोट्यवधी रुपयांचा व्यव व्यर्थ जाअील म्हणून जी अधिकाऱ्यांस धास्ती वाटत आहे ती वाटण्याचे काही अेक कारण अुरणार नाही, अितकेच नव्हे तर अंदमानाचे महत्त्व कल्पनेबाहेर अुलट वाढविण्यासच ही व्यवस्था कल्पनेबाहेर कारणीभूत होअील.

ज्या दिवशी आम्ही अंदमानात पाय टाकला त्या दिवसापासून आम्हास असे वाटत आहे की, हिंदुस्थानचा अंदमान हा अेक जलदुर्ग आहे. आज नाही अुद्या अिथे वैमानिक आणि सामुद्रिक ठाणे स्थापन केले जाअील आणि पूर्वेच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षेचा अन्याय्य आक्रमण जर कधी हिंदुस्थानावर झाला तर त्याच्या सामुद्रिक रणनौकांस आणि विमानांस पहिला शह अंदमानचा दुर्ग देअील, मग हिंदुस्थाना तट.

अशी आणि अितर विधेये ग्रंथित केलेले आवेदन- पत्र आम्ही कारामंडळास धाडले. आमच्या तोंडी चर्चेत आणि आवेदनपत्रात आम्ही अंदमानची जलदुर्ग दृष्टीने वर्णिलेली योग्यता आणि भविष्य अैकून कारामंडळात कित्येक नवीनच काही अैकावे तसे चमकले. काहीजण काही विक्षिप्त अैकावे तसे हसले; पण तिची स्मृती राहावी अितकी त्या सूचनेची छाप त्यांच्यावर पडल्यावाचून राहिली नाही. कारण त्यानंतर कित्येक महिनेपर्यंत आमचे पर्यवेक्षक त्या पाच क्रमांकात पाहणीवर येताना लहरीत असले तर समुद्राकडे बोट दाखवून विनोदाने मला म्हणत ''ते पहा सावरकर, या अंदमानाच्या तुमच्या भावी जलदुर्गातील रणतरी अितस्ततः पहारा देत आहेत पहा!'' मी हसून म्हणावे, त्या तुम्हाला आणि मला क्वचित पाहता येणार नाहीत; पण आपल्या मुलांना बहुधा पाहता येतील.

ही गोष्ट १९१९-२० च्या संधीस घडली. त्या वेळेस आपल्या मुलांस दिसेल म्हणून जिची मी आशा दर्शविली होती ती घटना बहुधा आमच्या पर्यवेक्षकांना आणि आम्हाला स्वतःच दिसेल असा संभव आज म्हणजे १९२६ लाच वाटू लागला आहे. कारण परवा नोव्हेंबरच्या अेका पत्रात वाचले की,

‘‘अंदमान बेटाचा यापुढे अपराध्याच्या वसाहतीदाखल अुपयोग न करता त्यांना स्वपोषणसमर्थ अशी वसाहत बनविण्यासाठी आणि नौसाधन विभागाच्या –आरमार विभागाच्या आणि बिनतारी यंत्राच्या कामाच्या दृष्टीने या बेटाची जी अपयुक्तता आहे त्या अुपयुक्ततेचा लाभ करून घेण्यासाठी वर्षास ४।। लाख रुपये व्यय करण्याचे हिंदुस्थान सरकारने ठरविले आहे.’’

याविषयी अिथे अितकेच सांगणे पुरे आहे की, आम्ही १९१० व्या वर्षी अंदमानात पाय टाकताच आमच्या माहितीप्रमाणे पूर्वी कोणासही प्रामुख्याने न पटलेली जी योजना आमच्या ध्यानात आली आणि जिचा आम्ही तोंडी आणि लेखी पुरस्कार आजवर करीत आलो ती अंती फलोन्मुख होत आहे. ही बातमी जर खरी असेल तर त्यात आम्हास आनंदच आहे. परंतु अंदमानास सामुद्रिक आणि वैमानिक ठाणे करण्याच्या योग्य निश्चयासाठी तेथील अपराध्यांची वसाहत बंद करण्याचे मात्र काही कारण होते असे आम्हास वाटत नाही. अुलट ती वसाहत तशीच परंतु अर्थातच राष्ट्रीय आणि सुधारणेच्या धोरणाने चालविणे हे अंदमानच्या भरभराटीस आणि सैनिक शक्तीस सर्वथा अनुकूलच होणारे आहे असे आमचे मत आहे.

प्रकरण आठवे

राजक्षमा आणि राजबंदीवानातील शेकडो बंदींची मुक्तता

कारामंडळ गेले. आमच्याशी झालेल्या चर्चेचा आणि आमच्या आवेदनाचा त्या सभासदांवर पुष्कळ परिणाम झाला यात शंका नाही. यातही शंका नाही की, त्या सर्व चर्चेत ''जर सुधारणा यशस्वी होत गेल्या तर क्रांतिकारक शांतिमय मार्गाचा अवलंब करतील'' असा जो आमचा रोख दिसला त्यातील आमच्या जर-तर-चा राग आणि संशय येअून आमची सुटका करण्याचा अनुरोध कारामंडळाने हिंदुस्थान सरकारास केला नाही.

तथापि, हजारो बंदीवानांच्या कल्याणासाठी आपल्या हातून शक्य ते आपण केले आणि तेही सरकारास आम्हास न सोडण्यास कोणतेही न्याय्य वा समंजस कारण न देता या जाणिवेने आम्हास आत्मप्रसन्नतेचे सुख अनुभविता आले.

तिकडे कारामंडळ येण्याच्या आणि जाण्याच्या या गडबडीचेच आगेमागे हिंदुस्थानात राजबंदींच्या प्रश्नास अेकदम राष्ट्रीय स्वरूप देणारी अेक घटना घडली होती आणि ती म्हणजे राजबंदींची मुक्तता करण्यासाठी

मुंबअीच्या '' राष्ट्रीय संघाने ''
– नॅशनल युनियनने–
धाडलेले सत्तर हजारांवर सह्यांचे आवेदन !

हे होय.असे अेक थोरले आवेदन सरकारास धाडून या विषयासंबंधी लोकमत किती तीव्र संवेदना अनुभवीत आहे हे सरकारचे निदर्शनास आणावे म्हणून आम्ही किती वर्षे अिच्छित होतो हे मागील प्रकरणावरून आणि अुद्‌धृत पत्रावरून वाचकांच्या लक्षात आलेच असेल. मुंबअीतील आणि महाराष्ट्रातील आमच्या देशबंधूंच्या सतत खटपटीने ती आमची अिच्छा अेकदाची फलद्रूप झाली. सरकार नेहमी म्हणत असे, क्रांतिकारकांविषयी सर्वसामान्य लोक अत्यंत अुदासीन असून त्यांस समाजाची सहानुभूती नाही. अितकेच नव्हे तर त्यांस सामान्य जनता दुष्ट आणि स्वार्थी अशा पापी अपराध्यांहून वेगळे समजत नाही. या आक्षेपास अुत्तर देण्यासाठी, आणि राष्ट्रीय हितार्थ झटणाऱ्या आणि झुंजलेल्या देशभक्तांच्या, त्यांचे मार्ग चुकीचे वाटत असले किंवा नसले तरी– त्यांच्या राष्ट्रीय वीरोचित बाण्याची आणि देशसेवेची कृतज्ञ स्मृती आपण बाळगतो हे अुघड प्रकट करण्याचे धैर्य दाखविल्याने, राष्ट्रीय मनावर जो अेक अुच्च नैतिक परिणाम होतो तो करविण्यासाठी, अशा राष्ट्रीय आवेदनाची फार आवश्यकता होती असे आम्हास वाटत असे. आमच्या बंधूंच्या भेटीचे वेळीही आम्ही त्यांस हे कळविले होते. त्यांच्या आणि मुंबअीच्या ''राष्ट्रीय संघा''च्या अव्याहत चळवळीने त्या आवेदनपत्रावर सह्या करण्यासाठी लोकांनी जो अुत्साह दाखविला, स्टेशनवर, मार्गावर, नाटकगृहात, खेड्यापाड्यातून अनेक स्वयंसेवकांनी स्वयंस्फूर्तीने जी मेहनत केली, मुंबअीसारख्या मोठ्या नगरापासून तो भगूरसारख्या गावापर्यंत कुलीन स्त्रियांनी देखील प्रसिद्धके वाटून आणि सह्या घेत हिंडून आमच्याविषयी जी भावना प्रकट केली आणि महाराष्ट्राप्रमाणेच वेळ होता तितक्यात शक्य तितकी सहानुभूती अितर प्रांतांतूनही ज्या प्रमाणाने प्रदर्शविली गेली त्यामुळे हे अेका पंधरा दिवसांचे आत साठ-सत्तर हजार सह्या केलेले आवेदनपत्र म्हणजे हिंदुस्थानच्या राजबंदींच्या अितिहासातील अेक स्मरणीय घटना झाली होती. अितकेच नव्हे तर ते हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय भाव आणि ते व्यक्त करणारे धाडस ही कशी वृद्धिंगत होत चालली आहेत याचेही सबळ निदर्शक होते. कारण अेका वेळी क्रांतिकारकांचे नाव काढण्यास लोक चळचळ कापत आणि मोठमोठी राष्ट्रीय माणसे आणि वर्तमानपत्रे त्यांच्या नावाचा 'राजश्री' बिजश्री अित्यादी अुपपदासह अुल्लेख न करता नुसत्या अेखाद्या अधम पतिताचे नावाप्रमाणे अेकेरी अुल्लेख करीत.

या आवेदनपत्रात हिंदुस्थानातील सर्व राजबंदीवानांची आणि आमच्यावर सरकारचा विशेष रोष दिसून आल्यामुळे विशेषतः आणि त्यासहच आम्हा अुभयतां बंधूंची मुक्तता त्वरित करावी म्हणून मागणी केली होती. वेळ फार थोडा होता म्हणून सह्या मुख्यतः महाराष्ट्रातूनच घेतल्या गेल्या. पर्याप्त समय असता तर सर्व प्रांतांनीही तशाच हजारो सह्या धाडल्या असत्या. थोडा वेळ होता तरीही प्रत्येक प्रांतातील ठळक प्रमाणात सह्या आलेल्याच होत्या.

या आवेदनपत्रातील वर निर्दिष्ट केलेला आमचा हेतू पूर्ण झाल्याने आम्हां राजबंदींस अंदमानात काय वाटले हे १९२० च्या आम्ही अंदमानमधून धाडलेल्या तत्कालीन पत्रातील खालील अुताऱ्यावरून व्यक्त होअील.

''आभार आहेत! ज्या आमच्या पुढाऱ्यांनी आणि देशबंधूंनी आणि विशेषतः ज्या राष्ट्रीय संघाने (Bombay National Union) हिंदी राजकीय बंदीवानांच्या मुक्ततेसाठी हे आवेदनपत्र धाडण्याचे काम अंगावर घेअून, सह्या करून आणि हे पार्लमैंटपर्यंत धाडून देण्यात परिश्रम केलेल्या सर्वांचे आभार आहेत! हे अितक्या थोड्या अवधीत ७५००० वर सह्या झालेले आवेदनपत्र सरकारवर महत्त्वाचा– मग तो अप्रदर्शित का असेना पण परिणाम केल्यावाचून राहणार नाही. न्यूनतः अितके तरी झालेच की त्यायोगे राजबंदींची नैतिक प्रतिष्ठा समाजात वाढली, आणि राजबंदींसहच आणि त्यायोगे ज्या कार्याकरिता ते झुंजले आणि पडले त्या कार्याचीही! आता मात्र आमची मुक्तता– जर ती झालीच तर – स्वीकारण्यासारखी झाली खरी. कारण आता लोकांनी आम्हास परत बोलावण्याची आपली अुत्कंठा व्यक्त केली. या आमच्या देशबंधूंच्या सहानुभूतीविषयी आम्हास किती आनंद आणि कृतज्ञता वाटते ते पूर्णपणे व्यक्त करता येत नाही. आमची आम्हास योग्य वाटते त्याहून त्यांनी आमची अधिक संभावना केली यात शंका नाही.''

थोडेच दिवसांत सरकारने राजबंदींस राजक्षमेनुसार सोडण्याचा संकल्प प्रसिद्ध केला.

राजबंदींच्या या सुटकेचे श्रेय ज्याप्रमाणे पूर्वीपासून चालत आलेल्या चळवळीस होते त्याचप्रमाणे वरील भव्य सार्वजनिक आवेदनासही होते यात शंका नाही.

अेक दिवस कारागारातील काम आटोपून बंद होण्याचे आधी आम्ही अितर बंदीवानांच्यासह जो अुभे आहोत तो राजबंदींतील अेक शीख मित्र धावत धावत आमच्याकडे आला आणि मोठ्याने टाळी वाजवून म्हणाला, ''बाबूजी, मुक्तता! राजबंदींस सोडण्याची आज्ञा आली आहे. तुम्ही सुटलेत! बाबूजी सुटलेत!''

मुक्तता! त्या शब्दाचा संभव अैकताच जो कोण आनंद होतो तो जन्मठेपीवरच्या किंवा फाशीचे कोठडीतील बंदीच्या अंतःकरणासच विचारावा! त्या चाळीतील सर्व राजबंदी चमकून अेकत्र झाले! आणि सुटका सुटका म्हणूनअेकमेकांस सांगू लागले!

परंतु मुक्तता हा शब्द आम्ही अितके वेळा अैकला होता आणि अितके वेळा फसलो होतो की आमच्या निष्ठुर मनास त्यांच्या आनंदास फार वेळ पाहवले नाही. १९११ व्या वर्षीच अेक राजबंदी असाच धावत येअून राज्यारोहणोत्सवार्थ आम्हास सोडले म्हणून सांगत होता नाही का? आणि मंडळींनी अंथरुणे देखील बांधून जाण्याची सिद्धता केली होती! त्यास आज आठ-नअू वर्षे लोटली. आम्ही अजून त्याच कारागारात होतो. अितर राजबंदी कित्येक आले आणि कित्येक गेले!

अेतदर्थ आम्ही आमच्या मित्रास खोचूनखोचून विचारले, बातमीचा आधार दाखीव व भाषा काय, अुगम कुठून, तार आली की काय, त्या दिवसात आम्हास बाहेरून बातम्या मिळण्याची व्यवस्था अितकी फक्कड लागत आलेली होती की प्रत्यहीच्या तारा जशा अधिकाऱ्यांच्या हातात अंदमानाच्या छापखान्यात छापून पडत तशीच त्यांची अेक प्रत सात समुद्र-पहारे-भिंती-कुलपे-चुगल्या-हातकड्या निर्बंध ओलांडून आम्हा राजबंदींचे हाती पडे. तशीच त्या दिवशीच्या तारेची प्रत आम्हास धाडण्यात आलेली आमच्या मित्राचे हाती आम्हास देण्यासाठी कोणा वॉर्डराने गुपचूप दिलेली होती. ती त्याने

आम्ही खोचून खोचून विचारताच हसत हसत आमचे हाती टाकली, आणि ''अभी तो हुवा? आता तर विश्वास पटला?'' म्हणून विजयानंदाने आम्हास हलवू लागला.

आम्ही तार वाचली. राजबंदी सुटणार नाही. पण आम्ही ते वाक्य आमच्या मित्रास दाखवून म्हटले – हे पहा– "So far as it is compatible with public safety!" अर्थात सार्वजनिक शांततेला अनुकूल वाटेल तितकाच त्या राजक्षमेचा (amnesty) अुपयोग करणे– म्हणजे बहुधा आम्हां अुभयतां बंधूस आणि अितर पुष्कळ तिखट स्वभावी देशभक्तांस न सोडणे! ही शंका आम्ही प्रदर्शित केली तरी ते आनंदात विरस सहन न होण्याच्या मानवी प्रवृतीमुळे तीस खरी मानीनात! सर्वजण मुक्ततेची सकाळ संध्याकाळ वाट पाहत अुभे! आम्ही नेहमीप्रमाणे बजावून वारंवार सांगत राहिलो, पुष्कळ राजबंदी सुटतील हे नक्की; आणि ती आनंदाचीच आणि आपल्या आंशिक विजयाचीच गोष्ट आहे. पण सर्व सुटणार नाहीत असा संभव अधिक म्हणून अवलंबन करू नका. नाही तर निराशेची तीव्रता अधिक दु:सह होअील. या अिथे अंदमानात, आपण सहज, झुंजत, झुरत पण शक्य ते राष्ट्रकार्य करीत मरणे आहे हे ध्यानांत धरा – अेवढीच निश्चिती. बाकी सर्व – संभव – शक्यता – मात्र.

तसेच झाले. त्या वेळी आमच्याबरोबर असलेल्या त्या राजक्षमेने आम्ही तर सुटलो नाहीच; पण त्या बऱ्याच वर्षांनी आमच्या मागाहून आलेल्या राजबंदींतही अनेक देशभक्त सुटले नाहीत.

कित्येक तर अजूनही हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या कारागारांतून बंद आहेत. अीश्वर त्यांची मुक्तता कधी करील ती खरी!

जे सुदैवाने तात्काळ सुटले त्यांत प्रथमतः पंजाब आणि गुजराथ येथील सैनिक शासनान्वये दंडित झालेल्या लोकांतील पुष्कळ लोक होते. त्यांतील कित्येकांस पंधरा वीस-पंचवीस वर्षापर्यंत शिक्षा होत्या. परंतु कारागारात पाअूल टाकल्यापासून दीड-दोन वर्षातच त्यांची सुटका झाली. अगदी दंगे वगैरे खटल्यात दंडित न होता निर्भेळ राज्यक्रांतीचे कटासाठी दंडित झालेल्यांत राजक्षमेच्या प्रसिध्दिचा पहिला लाभ माणिक तोळ्यातील राजबंदींस आणि पंजाबच्या आणि काशीच्या खटल्यातील कित्येक क्रांतिकारक जन्मठेपींस मिळून तेही सुटले. त्यांची सुटका झाली तो दिवस किती आनंदाचा होता! परंतु त्या आनंदातही निगूढ असलेली दु:खाची पृष्ठभूमी मी पाहत होतो आणि माझ्या विश्वासू स्नेह्यांना आणि सहकष्टभोग्यांना दाखवीत होतो की जोवर ते महान ध्येय की ज्याचे प्राप्त्यर्थ हे अेक अुपयुद्ध लढले गेले, ते जोवर साध्य झाले नाही तोवर ही आजची सुटका आनंदाची असताही क्षणिक आहे. आज सुटले म्हणून आनंद पण पुन्हा ''शतवीर शतसमरी'' झुंजत पडायचे आहेतच!

दुसरी अेक तत्रस्थ महत्त्वाची गोष्टही मी विशेष अुल्लेखाने दाखवी ती ही की, या सुटकेत जरी काही सरकारच्याच तंत्राने कारागारात चालत आलेले लोक होते तरी काही सर्व संपातून पुढाकार घेतलेले आणि 'आगखाअू' म्हणून गाजलेले कडवे राजबंदींही होते. त्यातील अेकाने अुभी चाळ दणदणून देत 'गदर' पत्रातील गाणी अुघड अुघड बंदीवानांच्या थव्यास जी म्हणून दाखवावीत त्यांतील ''आखां खोलो हिंदी लोगों राष्ट्र गरकता जाता है!'' या ध्रुवपदाचा ध्वनी आम्हास अजून अैकू येत आहे! त्यांची सुटकाही झाली यावरून माझे जे सांगणे असे की, राजबंदींच्या सुटकेचा प्रश्न हा मुख्यत्वेकरून अंदमानातील त्यांच्या कारागारीय वर्तनापेक्षा हिंदुस्थानातील राजकीय क्षेत्रात त्यांचे असलेले स्थान आणि संभाव्य वाटणारे धोरण आणि वर्तन यावरच अवलंबून असणार. हे मी अेवढ्यासाठीच पुनः पुन्हा सांगतो की, नाही तर कारागारात मानापमान गिळीत मेल्यासारखे चूप पडून रहा आणि सार्वजनिक संघटित चळवळ सोडून सरकारच्या होस निदान वरपांगी तरी हो ठोकून द्या असे सांगणाऱ्यांची आणि वागणाऱ्यांची सुटका झाली हीच गोष्ट प्रामुख्याने ध्यानात असती तर झुंजार पक्षातील कित्येक राजबंदींवर आणि पुष्कळ साध्या पण देशहितैषी बंदींवर नैतिकदृष्ट्या घातक परिणाम होअून आमच्या सार्वजनिक चळवळीतून अंग काढून घेणारी भित्री प्रवृत्ती अुत्पन्न होती.

ही कारागारीय तात्कालिक गोष्ट सोडून दिली तर त्या सुटलेल्या लोकांत हिंदी राज्यक्रांतीच्या पहिल्या क्रूर आघातास ज्यांनी आमच्या बंधूंप्रमाणेच आपल्या मस्तकावर झेलून घेतले आणि जे दु:ख आणि कष्टांत आमचे जवळ जवळ दहा वर्षे सहकष्टभोगी झाले होते, त्यांस आमच्या बंगाली बांधवांस, त्या कारागाराच्या कठोर दंष्ट्रेतून जिवंत सुटताना पाहून आम्हास अत्यंत आनंद झाला. आणि आम्ही त्यांचे समक्ष भेटून यथोचित अभिनंदन केले. त्यांतील जे जन्मठेपीवर येअून पाच-चार वर्षांतच सुटून चालले होते, त्यांमध्येही आमचे निकट परिचयाचे, विश्‍वासाचे आणि जाज्वल्य देशाभिमानाचे अनेक लोक होते. ही आपली शीख अित्यादी राजबंदीवानांची टोळी सुटली न सुटली तो त्यांनी अेक स्वराने राष्ट्रीय क्रांतीची गाणी म्हणत समुद्रास जावयाचा मार्ग दणाणून सोडला.

अर्थातच चीफ कमिशनरने यांच्याविषयी प्रतिवृत्तात्मक हे मत प्रदर्शित केले म्हणून सांगतात की ''हे सैतानी लोक – these devils – अंदमानात जन्मठेपीवर पुन्हा परत आल्यावाचून राहणार नाहीत!'' ते संभवनीयच होते.

या राजबंदींकडून करारपत्रावर सही करून घेतली जाअी की, ''मी यावर पुन्हा कधीही – किंवा अमुक वर्षे – राजकारणात आणि राज्यक्रांतीत भाग घेणार नाही. पुन्हा मजवर राजद्रोहाचा आरोप सिद्ध झाला तर मी ही माझी मागची अुरलेली जन्मठेपही भरीन!''

राजक्षमा आल्याची तार– जी मागे अुल्लेखिलेली आहे ती– आल्यानंतर राजबंदींत कडाक्याचा वादविवाद चालला होता की, अशी अट आल्यास ती मानावी की नाही. मी तशी अट– फार काय मागच्या गोष्टी सांगणाऱ्या राष्ट्रद्रोही विश्‍वासघातास सोडून – अितर वाटेल ती भविष्यकालीन आणि राष्ट्रीय हितानुकूल अट मानावी म्हणून सगळ्यांस सांगत राहिलो. अशा प्रसंगात तशी अट लिहून देणे हेच राष्ट्रीय हितास अेकंदरी अनुकूल होते हे मी शिवाजी-जयसिंग, शिवाजी-अफजुल, चमकोरनंतरच्या पलायनातील श्रीगुरुगोविंद आणि स्वत: श्रीकृष्ण यांच्या आणि अन्यान्य अुदाहरणांनी सर्वांच्या मनावर ठसवीत होतो. जे मानधन हट्टी होते त्यांस अर्थातच सकृद्दर्शनी हे पटेना. अितके हाल सोसूनही ज्यांचा बाणा तिळमात्र नरम झाला नव्हता असे ते वीर माझा विरोध करताना पाहून मला आपल्या देशाच्या भविष्यकालाविषयी अधिकच आशा वाटू लागे. परंतु अंती त्यांस तसेच करणे योग्य आहे हे राजनीतीचे धोरण मी पटवू शकलो आणि राजबंदींच्या सुटकेचे वेळी सर्वांनी त्या करारपत्रावर डोळे मिटून सह्या करून कारागाराचे कुलूप अेकदाचे तोडले.

त्यांच्यामागून टोळ्याटोळ्यांनी अनेक राजबंदी सुटले. श्रीयुत भाअी परमानंदाच्या सुटकेने तर सर्वांसच अत्यंत आनंद झाला. कारण यद्यपि त्यांना कारागारात येअून पाच वर्षे झाली नव्हती तरी तेथील जीवनाचा आणि त्या मनुष्यपणास पारख्या झालेल्या दुष्ट वातावरणात श्‍वासोच्छ्‌वास करीत राहण्याचा अितका वीट आला होता की त्यांनी आत्मार्पण करण्याचा निश्‍चय करून अेका महिन्यावर अन्नत्याग करून प्रायोपवेशन आरंभिले होते. आम्ही त्यांस अनेक प्रकारे त्या वृत्तीपासून पराङ्‌मुख करण्यास झटतच होतो.अंती राजक्षमेची बातमी येअून त्यात त्यांची सुटका होण्याचा संभव दिसू लागला. तेव्हा त्यांनाही पुन्हा आशा वाटू लागली. आणि त्यांनी अन्नग्रहण करण्यास आरंभ केला. अन्नत्यागात त्यांस नाकाने नळीतून बळेबळे दूध पाजण्यात येत असे. त्यांनी अन्नग्रहण केल्यानंतरच थोडेच दिवसांत त्यांच्या सुटकेची आनंदकारक बातमी आली. मोठ्या प्रेमाने आमची भेट घेअून आणि ''आपली सुटण्याची वास्तविक पाळी! मला जाणे किती संकोचास्पद वाटते!'' असे म्हणत अश्रुपूर्ण नेत्रांनी त्यांनी आमचा निरोप घेतला. ''आपणास जाताना पाहून आम्हास आम्ही सुटलो नाही याची आठवणही न होअू देणारा अुत्कृष्ट आनंद होत आहे'' असे म्हणत आम्हीही त्यांची प्रीतिपुरस्सर बिदागी केली.

राजक्षमेत राजबंदीवान सुटणार हा संभव दिसताच त्या दिवसापासून तो त्या सुटकेतील शेवटची टोळी सुटेपर्यंत आठवड्याच्या आणि प्रत्यहीच्या बैठकीतून आणि संकटातून आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यार्थ आता सार्वत्रिक कोणचा कार्यक्रम आखला पाहिजे याची आम्ही आणि आमचे साथीदार सर्वत्र चर्चा करीत होतो. त्या कारागारात येताना ते देशभक्त आणि स्वार्थत्यागी पुरुष होते – परंतु त्या दहा-पाच वर्षांत ते प्रत्येकजण अितके शिकते, अितके सहन करते,

अितके विचार करते झाले होते की त्यांतील बहुतेकांस अगदी ययार्थपणे ''नालंदा बिहारातील'' आचार्य किंवा स्नातक ही पदवी शोभावी. ते आता सैनिकच नसून सेनानी व्हावयासही योग्य झाले होते. कारण त्यांची अूर्मी तात्कालिक अुत्तेजनापुरतीच टिकलेली नसून कठोर तपस्येची आणि दंडाची वर्षेची वर्षे तपून आणि खपूनही संयम बळाने तळपत होती. हे पाहून आम्हास फार आनंद वाटे. येथे आपण केलेल्या मेहनतीचे फळ त्यांच्या द्वारे स्वदेशास काही तरी मिळेलच; आपले विचार आणि शक्ती यांच्यातून स्वराष्ट्रात काही तरी प्रसार पावतीलच, अुपयोजिल्या जातीलच असे पाहून कितीतरी आत्मप्रसन्नता वाटे. त्यांत कित्येक असे होते की, त्यांना आत्महत्येच्या गर्तेच्या काठावरून आम्ही आपल्या हाताने धरून मागे खेचलेले होते! त्यांच्या सुटकेने त्यांच्या जीवनाचा राष्ट्रास आता अुपयोग झालाच तर शेवटी! असे समाधान आम्हास वारंवार अुपभोगिता आले.

राजबंदीवानांच्या टोळ्या मागून टोळ्या सुटतसुटत अखेर अगदी गाळीव असे तीस-अेक लोक मागे अुरले, त्यांत आम्ही दोघे बंधू अुरलो हे सहाजिकच होते. पण अितर जणात काही राजबंदी असे होते की, हिंदुस्थानातील क्रांतिकारक कृत्यांच्या किंवा अंदमानमधील कारावर्तनाच्या कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी त्यांच्याहून अधिक 'धृष्टशील' आणि 'वाअीट वर्तनाचे' राजबंदी सुटले असताही ते का सुटू नयेत हे काही ध्यानात येणे शक्य नसे. यावरून सरसकट राजबंदींतील शेकडो लोकांस सोडण्याच्या धांदलीत प्रत्येक व्यक्तीची नीट छाननी न केली गेल्यामुळे आणि बहुधा छाननी करण्यासारखे कोणचेही अेक निश्‍चित माप न धरल्यामुळे पुष्कळ वेळा सुक्याबरोबर ओले जळले गेले.

दहा वर्षे खटपट करता करता अंती राजबंदींच्या सुटकेची जी ही महापर्वणी आली त्यातून आम्ही मात्र कोरडेचे कोरडे बाहेर पडलो. आमच्याबरोबर आलेले जन्मठेपी सुटले. आमच्या मागोमाग आलेले सुटले. आमच्यानंतर सात-आठ वर्षांनी आलेले जन्मठेपी पण अेक–दोन वर्षांत ती जन्मठेप भरून सुटले. पण आम्ही जसेचे तसे पडलेलो; अेक दिवसाची देखील सूट मिळाली नाही.

अर्थातच या गोष्टीचा हिंदुस्थानातील लोकांवर थोडाबहुत परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही. जो जो सरकार आम्हास मागे मागे ढकली तो तो स्मृती, लोकहृदयाच्या दृष्टीच्या प्रमुखपणे पुढे पुढे अुभी राही. वरिष्ठ विधिमंडळातून दिल्लीस अनेक प्रश्न लोकप्रतिनिधींनी विचारले. वृत्तपत्रांतून सारखी मागणी चालली. राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीत ''सावरकर बंधू आणि पंजाबचे बोगा रतन चौधरी यांना सरकारने सोडावे.'' म्हणून ठराव करण्यात आला.

शेवटी आमचेही भाग्य अुघडले आणि आमचीही सुटका झाली. पण ती कुठून? कशातून? अितरांची अंदमानातून सुटका होअून जेव्हा ते हिंदुस्थानात धाडण्यात आले तेव्हा आम्हास चाळीतून सुटका होअून कारागाराच्या अंगणात अुतरू देण्यात आले. तेथून दहा-पाच आवेदने होता होता मोठ्या भीतीने लेख्यालयाच्या (दप्तर) दाराशी येअू देण्यात आले. तेथून कागद नेअून कारागारातील खोलीत ते काय बंदींची नावे – बीवे भरावयास सांगतील ती भरावी आणि पुन्हा त्या लेख्यालयाच्या दाराशी ते आणून द्यावे. दाराच्या आता पाय नाही टाकायचा!

अेकदा तर ते दारही बंद झाले! कारण? आम्ही काही केले? नाही. राजबंदींतील अेकजण हिंदुस्थानात पत्र लिहिण्याचा प्रयत्न करीत असता ते अेका वॉर्डराचे हाती पकडले गेले.त्यात तेथील राजबंदींची अित्यादी माहिती वृत्तपत्रास लिहिलेली होती. झाले; वॉर्डर, लेखक अित्यादींना तर रीतसर शिक्षा झालीच. पण आम्हाला लेख्यालयाचे दार काही दिवस बंद झाले!

हेच आम्हास फार नडे. जेव्हा तेव्हा कारागारात आमचा काही अेक संबंध नसताही काहीही विशिष्ट प्रतिकूल घटना घडली की, त्याचा परिणाम आम्हास भोगावयास लागावा!

या अन्यायाचे रडगाणे गाता गाता पुन्हा अेकदा लेख्यालयाचे दाराशी आम्ही पोचलो आणि शेवटी लेख्यालयात पाअूल टाकता आले. पण पाअूलच.

या वेळेस आम्हास दहा वर्षे होत आली होती. नअू झालीच होती, म्हणून आवेदनपत्रे धाडण्याचा धडाका सुरू केला की ज्याअर्थी माझ्या बरोबरीच्या राजबंदींना कारागाराबाहेर फिरून येण्यास आणि अेकास तर राहण्यासही सोडण्यात आले होते, (शेवटी ते मागे सांगितल्याप्रमाणेच साफ सुटून गेले त्याचे आधीच) आणि ज्या अर्थी माझ्यामागून अनेक वर्षांनी आलेल्या राजबंदींसही कारखान्याच्या वरिष्ठाची कामे, छापखाना अित्यादी जागा देण्यात येअून त्यांसही बाहेर जाता येअी, त्याअर्थी मला आता तिकिटावर बाहेर जाअून स्वतंत्रपणे वसण्याची परवानगी देण्यात यावी. शेकडो जन्मठेपींचे राजबंदी आणि साधेबंदी चार-पाच किंवा अेक-दोन वर्षांतही जन्मठेप संपवून सुटून हिंदुस्थानात गेले! मला दहा वर्षांनी निदान अंदमानात तरी तिकिटावर सोडावे! पण नाही! अुत्तर आले. दहा वर्षाला पुष्कळ दिवस कमी आहेत! नियमाविरुद्ध ते आहे.

मला प्रतिकूल ते निर्बंध अगदी घटिका पळे मोजून पाळण्यात येत. पण अनुकूल तेव्हा मात्र निर्बंधास निर्बंध अुरत नसे. भेट पाच वर्षांनी व्हावी हा निर्बंध; पण मला सात-आठ वर्षांतही मिळाली नाही. पण तिकिटाचे वेळी दहा वर्षांचा निर्बंध तंतोतंत पाळला पाहिजे!

पण तो तंतोतंत तरी पाळण्यात आला का? छट्. दहा वर्षे होअून तिकिटाची वेळ येअून गेल्यावरही आम्ही आपले कारागारातच!

पण आता कारागारात जरी असलो तरी (Foreman) फोरमॅन च्या अधिकारावर होतो! आणि संबंध अेक रुपया महिना पगार मिळू लागला होता! हे देखील आमच्यावर मोठी कृपा म्हणून. त्या सवलती देण्याअितकी आमची वर्णी ज्यांनी लावली त्या अधिकाऱ्यांचे व्यक्तिशः आम्ही आभारीच आहो. काही हरकत नाही, झालो तेव्हा Forrmanच झालो! अितरांनी जेव्हा आम्हास विनोदाने म्हणावे तुमच्यामागून आलेले अगदी अल्पशिक्षित बंदीवान देखील मोठमोठे ‘बाबू’ होअून अधिकार गाजवीत असता तुम्हास नुसते ‘तेलगोदामचे’ व्यवस्थापक नेमले ना? काय हे!’’

तेव्हा आम्ही विनोदाने प्रत्युत्तर द्यावे; अरे पण अधिकार कोणचा आहे? बाबू तर काय, पण प्रत्यक्ष बंदीवान, पर्यवेक्षक, कमिशनर हे देखील नुसते (Man) म्हणजे मनुष्य आहेत. पण आम्ही (Foreman) फोरमन म्हणजे मनुष्यांचा अग्रणी! सरकारने आमचे मूल्य अखेर ओळखले. व्हॉअीसरॉयला जो मान नाही तो मान आम्हास दिला. (Foreman)! नराग्रणी!आणखी काय पाहिजे!

‘नराग्रणी’ पद प्राप्त होताच आम्हास ‘तेल कोठारा’च्या कारखान्यावर नेमण्यात आले. त्या कारागारीय राज्यामध्ये सर्वांच्याच मते तो ‘तेल कोठाराचा’ प्रांत फार महत्त्वाचा आणि मानाचा समजला जाअी. कारण तेथे हजारो पौंड तेल असलेली शेकडो पीपे दर महिन्यास सिद्ध होत. अंदमानातील मुख्य अुत्पन्न नारळांचे. ते सर्व नारळ फोडून- बिडून त्या कुख्यात ‘कोलूत’ जे तेल निघे ते सर्व या तेल कोठारात दोन-तीन मोठमोठ्या टाक्या भरून ठेवण्यात येअी. अजस्त्र पीपे त्या तेलाची मागणी येताच भरली जात आणि रंगून, कलकत्ता अित्यादी ठिकाणी हजारो रुपयांचे ते सामान धाडले जाअी. हे त्या चिमुकल्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे मुख्य केंद्र– हा त्या कारागारीय राज्यातील महत्वाचा प्रमुख प्रांत– आता त्याचे आम्ही अधिप झालेले होतो.अितरांस मत्सर वाटावा असे ठिकाण, असे वैभव,आमच्या ठायी आले होते.

अर्थात तेथील अैश्वर्याचे आणि सुखाचे वर्णनास अेका स्वतंत्र व नवीन प्रकरणाचाच मान दिला पाहिजे.

प्रकरण नववे

अंदमानात हिंदीचा प्रचार

हिंदीस राष्ट्रीय भाषा म्हणून सन्मानिण्याचा आणि तिचा शक्य त्या अुपायांनी प्रचार करण्याचा आमचा प्रयत्न अि.स. १९०६ व्या वर्षापासून सारखा चालू होता. अिंग्लंडमध्ये असताना अभिनव भारताचे सभासद प्रत्येक रात्री निजावयास जावयापूर्वी अेकत्र आणि अेकस्वराने जो आपला राष्ट्रीय संकल्प पुनरावृत्त करीत असत त्यात ''हिंदुस्थानास स्वतंत्र करावयाचे, हिंदुस्थानास अेकराष्ट्र करावयाचे, हिंदुस्थानास लोकसत्ताक करावयाचे, या सूत्रांसहच चौथे सूत्र घोषित केले जाअी की, हिंदीस राष्ट्रभाषा करावयाची, नागरीस राष्ट्रलिपी करावयाची!''

या धोरणानुरूप अंदमानात संघटना आणि प्रचार करण्याची थोडीबहुत संधी मिळू शकेल असे पाहताच १९११ व्या वर्षी आम्ही त्या संघटनेचा जो कार्यक्रम मनाशी ठरविला त्यात हिंदीचा प्रचार हा अेक मुख्य विषय होता.

त्या वेळेस हिंदी राष्ट्रभाषा करावी ही कल्पना अितकी अप्रस्तुत होती की, मोठमोठे पुढारी त्या कल्पनेचा अुच्चार करणेही पोरखेळासारखे समजत. सामान्य लोकांस तर ती अपरिचितच होती. लोकमान्यांनी किंवा महात्मा गांधींनी तिचा अुघड पुरस्कार करावा अितके महत्त्व त्या चळवळीस फार पुढे आले. त्या वेळेस केवळ नागरी प्रचारणी सभा आणि आर्यसमाजीयातील काही लोक हेच विशेषतः याच चळवळीचे पुरस्कर्ते होते. श्रीमद्दयानंद सरस्वतींना हिंदी राष्ट्रभाषा आहे हे घोषित करण्याचाच नव्हे तर त्यात राष्ट्रीय दृष्टीने ग्रंथ लिहिण्याचाही पहिला मान आहे यात शंका नाही.

अशा स्थितीत जेव्हा आम्ही १९११ पासून सर्व राजबंदीवानांना आणि साऱ्या बंदींना हिंदी शिक्षण घेण्याचा आग्रह करू लागलो तेव्हा हिंदी ही भाषा आहे की नाही या विधेयापासूनच विवाद करावा लागे! महाराष्ट्र आणि अितर दाक्षिणात्यांस हिंदी भाषा हा शब्दही नवीन वाटे. त्या भाषेस ते 'मुसलमानी भाषा' म्हणत! कारण दाक्षिणात्य मुसलमानांची तीच मातृभाषा, निदान समाजभाषा असते. अुत्तरेकडचे जे बंदी त्यांस ती हिंदूंचीच भाषा आहे; अितकेच नव्हे तर ती आठ कोटी हिंदुमुसलमान आजच मातृभाषा म्हणून बोलतात हे माहीत असे. परंतु तरीही ती राष्ट्रभाषा होण्यास पात्र नाही असे ते म्हणत. कोणी म्हणे तिला व्याकरण नाही, कोणी म्हणे वाङ्मय नाही! हिंदीस राष्ट्रभाषा न मानण्याचा आग्रह मद्रासी अित्यादी लोकांत दिसणे स्वाभाविक आहे; परंतु तो बंगाली युवकांतच तिथे विशेष दृग्गोचर होअी. कारण त्यांस बंगाली राष्ट्रभाषा व्हावी अशी स्वाभाविक महत्त्वाकांक्षा होती. खरे पाहता हिंदीच्या खालोखाल संख्याबळाने बंगालीलाच राष्ट्रभाषा होण्याचा अधिकार आहे; कारण त्यांची भाषा चार कोटी लोक बोलतात; आणि ती मराठीप्रमाणेच साहित्यातही हिंदुस्थानी भाषांत पुढारलेली आहे. तथापि हिंदीस राष्ट्रभाषा होण्याची अधिक योग्यता आहे ही गोष्ट बंगालचेच अेक पुढारी गृहस्थ श्री. मित्र यांनी फार पूर्वी मान्य केली होती. अितकेच नव्हे तर तिचा त्यांनी पुरस्कार करून अेक मासिकही चालविले होते.

या सर्व आक्षेपांचे वारंवार निरसन करून साहित्य, व्याकरण, प्रौढता, भवितव्यता आणि क्षमता या गुणांनी संख्याबलाप्रमाणेच हिंदी ही राष्ट्रीय भाषा होण्यास योग्य आहे, नव्हे अपरिहार्यपणे तीच राष्ट्रभाषा पूर्वीच झालेली आहे हे मी नाना कोटिक्रमाने सर्वांस पटवी. तेवढ्यासाठी हिंदीचे जुने अुत्तम ग्रंथ आणविले. नवीन साहित्य हिंदीत नाही खरे पण ते आता अितक्या गतीने अुत्पन्न होत आहे की आपण सर्व प्रयत्न करू तर ते अेका पाच वर्षांत जगात देखील महत्त्व पावेल अितके अुत्तम होअील. हिंदी राष्ट्रभाषा करावयाची नाही, ती राष्ट्रभाषा होतीच मुळी. रामेश्वरचा बैरागी आणि व्यापारी हरिद्वारला हीच भाषा बोलत पृथ्वीराजाच्या साम्राज्याच्या आधीपासून जात-येत आला आहे. अशा अनेक युक्तिवादांनी आम्ही राजबंदीस हिंदी शिकण्यास प्रवृत्त करावे. त्याचप्रमाणे अितर बंदींसही.

आमचा शिक्षणक्रमच असा असे. प्रत्येक राजबंदीने अितर प्रांतांच्या भाषा शक्य तितक्या शिकाव्या. अंदमानात हे ज्ञान संपादन करण्याची अुत्तम संधी होती. त्याप्रमाणे आम्ही स्वतः बंगाल्यांस हिंदी व मराठी, मराठ्यांस हिंदी आणि

बंगाली, पंजाब्यांस त्यांच्या आणि त्यांस पंजाबकडच्या गुरुमुखी अित्यादी भाषा शिकवीत असावे. शेवटपर्यंत हा अुद्योग सारखा चालला होता. गुजराथी राजबंदी अगदी शेवटी आले; परंतु त्यांसही हिंदी लिपी आणि भाषा शिकवून हिंदी पुस्तके वाचता यावी अितके शिक्षण त्या अवधीत दिले गेले. अितर बंदीवानांस तर प्रथम हिंदी भाषा शिकविली जावी आणि नंतर अितर. असे दहा वर्षे आमचे आणि आमच्या साथीदारांचे परिश्रम अव्याहत चालले होते.

यासाठीच अेक अुत्तम हिंदी ग्रंथालय – अेकत्र ठेवता येअीना म्हणून फिरते – कसे ठेवले होते ते मागे सांगितलेच आहे. या ग्रंथालयार्थ द्रव्य निरनिराळ्या रूपाने मिळवीत होतो. आम्हास साहाय्य म्हणून बाहेरचे कित्येक स्वतंत्र अधिकारी केव्हा केव्हा द्रव्य देअू अिच्छित. आम्ही ते परस्पर हिंदी पुस्तके मागवून द्या म्हणून सांगून ग्रंथालयास द्यावे. अंदमानात पुस्तके मागविण्याचीही चोरी होती. म्हणून द्रव्यसाहाय्य जसे अवश्य तसे पत्ता देणे आणि आपल्या पत्त्यावर नुसती पुस्तके मागवू देणे हेही अेक साहाय्यच समजले जाअी – नाही धाडसही. कारण सरकारास कळले तर बंदीवानांशी संबंध ठेवला म्हणून स्वतंत्र अधिकाऱ्यासही पदच्युत करण्यात येते. तरीही त्यांनी पत्ते द्यावे. अितकेच नव्हे तर आमच्या संस्थेच्या कक्षेत या स्वतंत्र हिंदुस्थानातून आलेल्या स्वतंत्र अधिकाऱ्यांतही प्रचार करण्याचे कार्य येत असल्याने त्यांस स्वतःसही हिंदी शिकण्याची आमची निकड लागलेली असे. कित्येक मद्रासी सद्‌गृहस्थ अधिकाऱ्यांना हिंदी शिकविण्याकरिता आमचे साहाय्यक बंदीवान अंतःस्थपणे जात असत. अेका राष्ट्राभिमानी डॉक्टरने तर आपल्या मुलास हिंदी ही अक्षरशः मातृभाषा व्हावी म्हणून घरात आपल्या पत्नीस देखील हिंदी शिकवून मुलासमोर तीतच बोलण्याची सवय लावली. या गृहस्थाने हिंदी प्रचारार्थ दहा–पाच रुपये मधून मधून दानही द्यावे. या स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या साह्याव्यतिरिक्त आणखी अनेक प्रसंग आम्ही साधावे. त्याचे दिग्दर्शनार्थ अेक–दोन अुदाहरणे सांगू.

अेक दिवाण नावाचा आर्यसमाजाशी पूर्वी परिचित असलेला अल्पशिक्षित साधारण शेतकरी जन्मठेप घेअून काही दरोड्याच्या भानगडीत आलेला होता. आमच्यावर हार्दिक भक्ती करी. त्याने आमच्या संस्थेत पुष्कळ काम केले. लोकांवर वजनही त्याचे बसे. तो दुर्दैवाने अगदी तारुण्यात त्या अंदमानच्या वायुमानास आणि कष्टकारक बंदीवासास बळी पडला. त्याच्या अिष्टमित्रांनी त्याचे नावे काही जेवणावळ (दिवस) करावयाची ठरविले. आम्ही त्यांचे मन वळवून ते पैसे त्याचे नावे हिंदी ग्रंथ आणि क्रमिक पुस्तके घेअून ते ग्रंथालयास आणि दरिद्री बंदीवानांस दान देण्याचे ठरविले. बिहारी नावाच्या अेका मनुष्यास फाशीची शिक्षा झाली. त्याने काही द्रव्यदान देण्याचा नवस केला. ती शिक्षा योगायोगाने रद्द झाल्यामुळे त्याने ते दान कसे द्यावे ते विचारले. माझ्या अुपदेशाने जेवणावळी जवळ जवळ बंदच असत. ग्रंथाच्या आणि ज्ञानाच्या प्रसारास दान देण्याचे ठरविले तरी शीख, अुर्दू, अिंग्रजी – जो तो वर्ग ते दान, आपल्या भाषेतील पुस्तकांस दिले जावे म्हणून म्हणे. आणि आम्ही विरोध केला की म्हणत यांना राष्ट्रीय भाषेच्या गोंडस ढोंगाखाली बंगाली, पंजाबी अित्यादी भाषा मारणे आहे. पण आम्ही सांगावे, मी मराठीस ते दान मागत नाही. तसे असते तर शंका अेक वेळ ठीक होती. पण हिंदीस द्या! मी स्वतः गुरुमुखीसुद्धा त्या प्रांतिक भाषा शिकलो होतो. अितरांस बंगाली अित्यादी स्वतः शिकवी देखील. मला मराठीही मारावयाची आहे की काय? पण आपला प्रांतिक अभिमान राष्ट्रीय हितापुढे बळी दिला पाहिजे असे समजावीत अंती आम्ही त्या पैशांतून हिंदी पुस्तके मागविण्यास त्या बंदीचे मन वळविले आणि अला-अुदलसारख्या लोकप्रिय पण जुन्या वळणाच्या ग्रंथापासून तो नागरी प्रचारणीच्या नवीनातील नवीन ग्रंथमालेपर्यंत शंभर-अेक रुपयांचे ग्रंथ मागविले. आम्हा स्वतःला अला-अुदल फार आवडत असे.

ज्या बंगाली स्नेह्यांचे मत हिंदी प्रौढ नाही किंवा तिला वाङ्मय नाही असे असे त्यांना ती कशी गमनशील होत आहे ते दाखविण्याकरिता तिच्यातील, गुरुकुलातील किंवा अितर अुत्तम ग्रंथ प्रसिद्ध होताच आणून बळे बळे दाखवी. त्यांना ते केव्हा केव्हा आनंदकारक न वाटता अपमानकारक निदान दुष्ट हेतूचे वाटे. पण तो हेतुविपर्यास सहन करूनही ते मी करीतच राहावे. शेवटी शेवटी हिंदी राष्ट्रभाषा आहेच ही बुद्धी अितकी सार्वत्रिक झाली की, ती सिद्ध करीत बसण्याच्या स्थितीतून सिद्धान्ताच्या स्थितीप्रत पोचली. शीखांचे मन हिंदीकडे वळविण्यास निराळा युक्तिवाद अुपयुक्त होअी. त्यांपैकी पुष्कळांस श्रीगोविंद गुरूचे विचित्र नाटक अित्यादी ग्रंथ आणि सूर्यप्रकाशादिक अितिहास शुद्ध व्रज

भाषेत म्हणजे जुन्या हिंदीत आहेत हे माहीत नसे. परंतु अेकदा त्यांस हिंदी त्यांची धर्मभाषाच कशी आहे आणि गुरुमुखी ही केवळ अेक लिपी काय ती आहे हे समजावून देण्यात आले की त्यांस हिंदीचे राष्ट्रीयदृष्ट्या नव्हे तर पंथदृष्ट्याही महत्त्व वाटू लागे.

गुरुमुखीसंबंधी आमचे मत कारागारातील त्या ग्रंथांच्या अभ्यासाने असे झाले की, ती लिपी गुरूंनी शोधून काढली असे परंपरेचे मत अैतिहासिक नसून त्याचा अर्थ अितकाच आहे की त्या वेळी पंजाबात प्रचलित असलेल्या लुंडी मुंडी (मोडी) अित्यादी व्यापारिक आणि प्राकृत जनांतील लिपींपैकीच गुरूने ती निवडलेली अेक जुनीच लिपी होती. शीख धर्मग्रंथ 'शास्त्रीत' (नागरीत) न लिहिता त्या सामान्य लोकांत प्रचलित असलेल्या लिपीत लिहविले, जसे बुद्धाने पालीत, म्हणून काय ते तिला गुरुमुखी हे नामाभिधान मिळाले. हा विषय स्वतंत्र आहे. ओघाने विषय निघालाच म्हणून अुल्लेख करून ठेवला आहे. ही अुपपत्ती आजवर कोणाही विद्वानांनी पुरस्कार केलेली नव्हती हे आम्हास तेव्हाही माहीत होते. तिचे यथार्थत्वाचे वा अयथार्थत्वाचे दायित्व सर्वस्वी आमच्यावर – आम्हास माहीत आहे तोपर्यंत तरी अनन्यपणे आहे. याविषयी अनेक 'ग्रंथां'शी आणि शीखेतिहासज्ञांशी आम्ही अनेक वेळा चर्चा करावी.

मी प्रथमतः मराठी देखील कोणास शिकवू देत नसे. प्रथम मातृभाषा मग लगेच हिंदी आणि नंतर अन्यप्रांतीय हिंदुभाषा असा क्रम ठेवी. तिथे प्रत्येकास शक्यतो अन्यप्रांतीय भाषा शिकविण्याचा मी आग्रह करी; परंतु तमीळ संघाच्या (मल्याळी, आंध्र, कानडी आणि तामीळ) द्राविड भाषा शिकविण्याची सोय, तिथे तिकडच्या ग्रंथांचा संग्रह आणि प्रचार करणारा कोणी योग्य मनुष्य नसल्याने आणि मला त्या येत नसल्याने मला करता आली नाही याविषयी मला नेहमी वैगुण्य वाटत असे. ते वैगुण्य अजूनही मला घालविता आले नाही. बाकी मराठी, पंजाबी नि बंगाली भाषा बहुतेक राजबंदी आणि शिक्षित बंदी अुत्तम प्रकारे शिकले होते. मराठीतील महत्त्वाचे विशिष्ट ग्रंथही ते वाचीत. तरीही मी द्राविड भाषेत कोणकोणते नवीन ग्रंथ होते याची बारीक माहिती नेहमी मिळवी आणि पर्यवेक्षकांकडून शेवटी शेवटी त्या भाषेची प्राथमिक पुस्तके आणि अितर नवीन ग्रंथ आणण्यासाठी परवानगी आणि पैसे घेअून, अेक टाचण करून, त्यांची मागणीही केली होती. त्याचे पुढे काय झाले ते माझ्या अकस्मात परत येण्याने मला काहीच कळले नाही.

अंदमानामध्ये निरनिराळ्या प्रांतांचे लोक अेकत्र झाल्याने त्यांच्यात बोलाचालीची भाषा आपण होअूनच हिंदी असते. तेथे बंदीवानांची जी संतती आहे त्यांच्यातही लग्ने परस्पर प्रांतांतील लोकांत होत आल्याने अंदमानात जन्मलेल्या मुलांची मातृभाषाही सहजच हिंदी असते. या 'स्वतंत्र' लोकांत बहुतांशी हिंदू लोकच असल्याने वास्तविक पाहता शिक्षणही शाळांतून मुख्यत्वे करून हिंदीतूनच दिले जावयास पाहिजे होते. परंतु पूर्वीपासून हिंदुस्थानातील जे 'मुनशी' म्हणून तिकडे गेले ते सर्व पंजाब, दिल्ली अित्यादी अुर्दू शिक्षितांतील असल्याने अंदमानच्या मूळच्या प्राथमिक शाळेत अुर्दू शिकविण्याची वहिवाट पडली. त्यास दुसरे अेक कारण हेही होतेच की, त्या अुर्दू नोकरांचाच दुय्यम लेख्यालयातून (offices) भरणा असल्याने तेथील लिखाणाची (दप्तराची) दुय्यम भाषा अुर्दूच झालेली होती. पहिल्या शाळेतील अुर्दू शिकून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांच्या अुदाहरणाने शिक्षित म्हणजे अुर्दू शिक्षित अशी त्या नवीन वसाहतीत चमत्कारिक समज होअून हिंदी शिक्षण घेण्याची अिच्छा तर काय पण कल्पनाही लोकांत अुरली नाही. शाळा जशा वाढल्या तशी त्यात अुर्दू शिक्षणाचीच परिपाठी पडत गेली. वास्तविक पाहता हिंदी आणि ज्यास अुर्दू म्हणतात त्यात मूलतः काही भेद नाही. हिंदी भाषा पर्शियन लिपीत लिहिली की झाली अुर्दू. तेव्हा मूळ प्रश्न वास्तविक लिपीचा होता. अंदमानात बंदीवानांच्या आणि वसलेल्यांच्या संख्येत हिंदूंचाच मूळचा आणि सततचा फार मोठा भरणा असल्याने आणि शिक्षण घेण्यास तेच अधिकांशी पुढे येत असल्याने त्या सर्वांस राष्ट्रैक्याने आणि धर्मैक्याने सामान्य आणि प्रिय असलेली हिंदी म्हणजे नागरी लिपीच शाळांतून प्रथमपासून शिकावयास हवी होती. पण आश्चर्याची गोष्ट की, हिंदूंच्या करावर मुख्यतः चाललेल्या या शाळांत अजूनही हिंदी आवश्यकपणे शिकविली जात नाही. हिंदू मुलास अआ येत नाही, तुलशीचे रामायण किंवा भगवद्‌गीतेचे श्लोक वाचता येत नाहीत; त्यास पर्शियन कवींचे चुटके येतात पण कालिदासाचे तर राहोच पण सूरदासाची किंवा प्रेमसागरातील अेक ओळही परिचित नसते. हिंदी पहिले पुस्तक त्यास लॅटिनसारखे भासते;

पण अुर्दू वर्तमानपत्रे तो भराभर वाचतो. त्याच्या डोक्यात अुपमा पर्शिया आणि अरेबियातील नद्यांच्या भरलेल्या असतात. तिकडचे वीर पुरुष त्यास माहीत असतात. पांडवांची कथा, भारत, रामायण वा भागवत याचे त्यास अेक अक्षरही माहीत नसते; वाचता येत नाही. आम्ही अंदमानातील शिक्षित मंडळींपैकी सर्वसाधारण माणसांची ही स्थिती अवलोकन केली तेव्हा अंदमानामध्ये हिंदुसंस्कृती जिवंत ठेवायची असेल तर हिंदी भाषा आणि नागरी लिपी यांचे शिक्षण प्रत्येक हिंदू मुलास अगदी अपरिहार्य म्हणून दिले जावयासाठी अेकसारखी चळवळ करणे अत्यंत अवश्य आहे असे आमचे मत झाले.

प्रत्येक शाळेत हिंदी भाषा आणि नागरी लिपी शिक्षणाचे अनिवार्य माध्यम असावे आणि त्या मुसलमानी मुलास किंवा अितरांस अुर्दू लिपी आणि भाषा (म्हणजे अरबी पर्शियन शब्द बहुतेक हिंदी) शिकणे त्यांना ती भाषा म्हणून विशिष्ट विषयाचे रूपाने शिकविली जावी.

अंदमानाच्या शाळांत ही व्यवस्था करण्यासाठी प्रथम लोकांत ही अिच्छा अुत्पन्न करणे भाग होते; कारण तेथील हिंदू लोकांत सार्वजनिक आणि राष्ट्रीय अैक्याची भावना अगदीच अल्प होती आणि हिंदुत्वाचा अभिमान केवळ मूर्खपणाच्या रूढीतून काय तो जिवंत राहिला होता. त्यांस हिंदी ही आपली हिंदूंची भाषा आहे आणि आपले धर्मग्रंथ, निदान प्राकृत तरी, ज्या नागरीत असतात ती लिपी आणि ती भाषा शिकणे हे आपले पवित्र कर्तव्य आहे याची मुळीच जाणीव नसे. दोन–तीन पिढ्या अुर्दूच्या सहवासाने जिचे वर्चस्वच नव्हे तर आत्मनाशक अभिमानही त्यांच्यात संचरलेले होते; म्हणून आम्ही आमच्या विचाराची जी मंडळी बाहेर होती त्यांच्याकडून स्वतंत्र लोकांच्या घरोघर या विषयाची चर्चा करण्यास आणि जागृती करण्यास नेटाने आरंभ केला.

ज्या प्रकरणात अंदमानातील संघटन, शिक्षण, शुद्धी अित्यादी चळवळींचा अितिहास आम्ही पूर्वी दिलेला आहे, त्यावरून बंदीवानांतून आणि वसलेल्यांतून वृत्तपत्रे, बातम्या, राष्ट्रीय गाणी, राष्ट्रीय चर्चा, अंत:स्थ सभा आणि व्याख्याने अित्यादी साधनांच्या द्वारा आमच्या संस्थेतील प्रचारकांनी किती जागृती केली होती हे वाचकांच्या ध्यानात आलेच असेल. त्या चळवळींत प्रथमपासूनच 'स्वतंत्र' लोकांत हिंदीचा प्रचार करणे हे अेक कर्तव्य ग्रथित असे. त्यायोगे त्या पाच–सहा वर्षांत स्वतंत्र लोकांत हिंदीसंबंधी पुष्कळ जागृती झाली. कित्येक कुटुंबांत हिंदी शिक्षक आम्ही धाडवून मुलांमुलींस नागरी आणि हिंदी शिकवावे. जेव्हा तेल–कोठाराचे व्यवस्थापकत्व आमचेकडे आले तेव्हा व्यापारासाठी स्वतंत्र लोक जे कारागारात येत त्यांशी आमचा परिचय होअू लागला. आम्हास केवळ पाहण्यासाठी किंवा भेटण्यासाठीही कित्येक स्वतंत्र तेलाची व भूशीची खरेदी करीत की त्या निमित्ते तरी कारागारात प्रवेश होअून त्या कोठारात आमची भेट व्हावी. अशा सर्वांस आम्ही अितर अुपदेशांसह हाही अुपदेश द्यावा की ''तुम्ही हिंदू, हिंदी ही तुमची राष्ट्रभाषा नव्हे तर अंदमानात तरी धर्मभाषा झालेली. तुम्ही आपल्या मुलांमुलींस तरी हिंदी आणि नागरी लिपी अवश्य शिकविली पाहिजे. सरकारास तुम्ही सर्व मिळून अेक आवेदनपत्र धाडाल तर हिंदी नागरी शाळेतून अवश्य सुरू होअील. पण ते जोपर्यंत झाले नाही तोपर्यंत व्यक्तिश: घरोघर हिंदी शिकवा.'' आमचे स्वयंसेवक कुणी हो म्हटले की त्याचे घरी अुघड वा अंत:स्थ रीतीने जाअून हिंदी शिकवीत. कारण अंदमानात बंदीवानास स्वतंत्रपणे कोणाच्या घरी त्याची अिच्छा असली तरी परवानगीवाचून सहसा जाता येत नसे. 'स्वतंत्रास'देखील बंदीशी बोलण्याचे वा व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य नसे. आम्हास जो कोणी भेटेल त्यास 'हिंदी शीक' ही विनंती करावी. मुनशी आला हिंदी शीक, लेखक आला हिंदी शीक, डॉक्टर आला हिंदी शीक, असा आम्ही सारखा जप चालविला.

स्वतंत्र लोकांत हिंदी शिक्षणाचा असा थोडाबहुत प्रचार होताच त्यांच्या मुलांमुलींसाठी हिंदी महाभारत, क्रमिक पुस्तके, शिवाजी अित्यादी थोर पुरुषांची चरित्रे विनामूल्य वाटली जात. हिंदी पत्रे त्यांचे घरी पोचवून वाचून घेतली जात. जे शिपाअी, व्यापारी आदी लोक आम्हास शेवटी शेवटी प्रत्यक्ष भेटू शकत त्यांस आम्ही स्वत: हिंदी शिकवावे. अशा रीतीने प्रयत्न करता करता हिंदी भाषा आणि लिपी ही प्रत्येक हिंदूने शिकणे हे अंदमानात तरी धार्मिक कर्तव्य आहे ही भावना स्वतंत्र लोकांत बरीच बळावली आणि तिच्या बळावर तेथील शाळांतून निदान हिंदू मुलांस तरी हिंदी शिकविले जावे म्हणून सरकारास आवेदन करण्याची खटपटही सुरू झाली.

परंतु जोवर सरकारी लिखाण अुर्दूत आहे तोवर मुलांचा ओढा साधारणतः अुर्दू शिकण्याकडे अधिक असणारच हे पाहून ते लिखाणच शक्य तिथे तिथे हिंदीत ठेवण्याचा आम्ही प्रयत्न चालविला. वास्तविक पहाता अिंग्लिश भाषेतच बहुतेक सरकारी लिखाण असे. अुर्दू भाषेत जे असे ते काही तसा निर्बंध होता म्हणून नव्हे तर प्रथम प्रथमचे 'मुनशी' अुत्तर हिंदुस्थानी येत गेल्याने आणि बंदीवानांमध्येही अुत्तरेतील अुर्दूलिखित चालणाऱ्या प्रातांतील लोकांचाच मुख्य भरणा असल्याने ती अेक रूढी पडलेली होती. त्या अुर्दू लिखाणात मुख्य भाग दर नौयानातून जाणाऱ्या बंदीवानांच्या पत्रांचा असे. ही पत्रे ''मुनशी'' कडून लिहिविली जात म्हणून ती बहुधा अुर्दूतच असत. म्हणून प्रथमतः पत्रे अितर देशी भाषेतही धाडली जावीत अशी परवानगी मिळविण्याचा प्रयत्न केला. किती दिवस तरी 'मराठी', 'गुरुमुखी' अित्यादी भाषेत पत्रव्यवहार करण्यास परवानगी मिळावी म्हणून खटपटीत गेले. कारण मुनशींना अिंग्लिश किंवा अुर्दू येअी, आणि मुनशींनी पत्र संमत केल्यावाचून ते 'अनाक्षेपार्ह' म्हणून गणले जात नसे. जेव्हा अेकदाची परवानगी मिळाली की बंदीने आपल्या प्रांतीय भाषेत पत्र लिहिण्यास हरकत नाही. तेव्हा मग पंजाब, लखनौ अित्यादी ज्या प्रांतांतून अुर्दू प्रचलित होते त्या प्रांतांतील हिंदू बंदींचे मत पत्र नेहमी हिंदीतच धाडावे यासाठी वळविण्यात आले. मराठी, बंगाली अित्यादी हिंदू बंद्यांस आपआपल्या भाषेत पत्रे टाका नाहीतर हिंदीत पण अुर्दूत टाकू नका असे अंतःस्थपणे सांगण्याचा धडाका चालला. तेव्हा वरच्या कार्यालयातून सरकारास आपोआप ती पत्रे नियमानुकूल लिखाण लिहिलेली आहेत की नाही हे पहाण्यासाठी हिंदी आणि अितर देशी भाषा जाणणारे मुनशी ठेवावे लागले. जुने अुर्दू जाणणारे अधिकारीही आपण होअून हिंदी नागरीचे ज्ञान संपादन करू लागले. हिंदी पत्रे लिहिण्यास मुनशी मिळाला नाही तर आमची मंडळी ते काम स्वतः करीत. पूर्वी आमच्या कारागारात शेकडा नव्वद पत्रे अुर्दूत जात. पण हा खटाटोप चालता चालता शेवटी शेकडा नव्वद पत्रे देशी भाषांत आणि विशेषतः हिंदी नागरीत जाअू लागली. पुढे मुनशी अित्यादी नेमण्याचा अधिकार असलेल्या लोकांतही हिंदुसंघटनांचे अभिमानी हिंदू लोकच नेमले जात चालले तसे 'मुनशी' पण हिंदी जाणणारेच नेमण्यात येअू लागले. हिंदूने पत्र हिंदीतच लिहिले पाहिजे- फारतर आपल्या प्रांतीय हिंदुभााषांतून हा आमच्या संस्थेतील मंडळींच्या प्रयत्नाने अगदी अलिखित असा स्वयं-संमत निर्बंधच झाला. मुसलमानी बंदींनी पाहिजे तर अुर्दूत पत्रे टाकावी, त्यांचेवर काही बळ करण्यात आले नाही. पण पूर्वी बंद्यास महाराष्ट्रात किंवा बंगाल्यातही जे बहुधा अुर्दूतच पत्र टाकावे लागे तो बलात्कार तोडून टाकला. जेव्हा लेख्यालयात आम्ही जाअू लागलो तेव्हा आम्ही स्वतः लिहून आलेल्या सर्व बंदींच्या पत्रांची झडती घेअून पहावे की कोणी हिंदू निष्कारण अुर्दूत पत्र लिहितात. लगेच जाअून त्यांचे मत वळवावे. असे करता करता ठिकठिकाणी हिंदी जाणणारे हिंदू मुनशी नेमण्यात येअून जाणारा पत्रव्यवहार बहुशः हिंदीत चालू झाला.

तीच गोष्ट येणाऱ्या पत्रांची. कारण प्रत्येक हिंदू बंदीने अुत्तर हिंदीतच धाडा म्हणून आपल्या नातलगास लिहावे असा प्रयत्न चालू होता. त्यामुळे येणारी हिंदी किंवा हिंदुप्रांतीय भाषेची पत्रे वाढत चालली. ती सरकारीदृष्ट्या अनाक्षेपार्ह आहेत की नाहीत हे पाहण्यासही हिंदी मुनशींची आवश्यकता वाढली. आणि अुर्दूचे महत्त्व आणि प्रचार कमी होत चालला.

केवळ राजकीय बंदीवानांस मात्र अिंग्लिशमध्येच पत्रे स्वतः अिंग्रजी अधिकारी अन्वेक्षित असत. पुढे जेव्हा शेकडो राजकीय बंदी लोटले तेव्हा अर्थातच पुष्कळांस अिंग्लिश येत नसल्याने पत्रे स्वभाषेत टाकण्याची परवानगी - तीही पुष्कळ खटाटोपाने मिळाली. आम्हास मात्र शेवटपर्यंत अिंग्लिश पत्रेच टाकणे प्राप्त झाले.

जी स्थिती पत्रव्यवहाराची तीच नावाच्या टिपणी, सरकारी कार्यालयातील आणि लेख्यालयातील खालील अधिकाऱ्यांच्या हाती असलेली कामे, प्रत्यहीचा किरकोळ सरकारी पत्रव्यवहार आणि लिखाण यांचीही झाली. प्रथम हे सर्व अुर्दूत होते. पण हिंदू 'मुनशी' आणि अधिकारी जसजसे अुर्दू न लिहिण्याचे व्रत घेअू लागले तसतसे हे कामही हिंदीत होअू लागले. हळूहळू हिंदी ही अुर्दू काढून टाकून अेकमेव लिपी जरी झाली नाही तरी तिच्याबरोबर मानाची सरकारी लिखिताची भाषा आणि लिपी होअील असा स्पष्ट रंग दिसू लागला.

स्वतंत्र लोकांत लग्नकार्याच्या पत्रिका देखील हिंदू लोक अुर्दूत छापीत! पण नंतर कित्येकजण त्या हिंदीत छापू लागले. त्या वाचणे देखील कठीण. कारण शिक्षित हिंदू तेवढा अुर्दू शिक्षित! पण तरी देखील दडपीत चाललो. फार तर पत्रिका हिंदी आणि अुर्दू अशा दुहेरी कागदावर छापाव्या. निदान अुर्दूच छापणे तर वर ॐ आणि खाली काही तरी हिंदी वाक्ये नागरीत छापली व लिहिली जावी असा परिपाठ पाडला.

अितकी खटपट चालली असता तीस विरोध हा होतच होता हे काही नवल नाही. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, तो विरोध केवळ मुसलमानी अधिकाऱ्यांकडून होत नसून अिंग्रजी अधिकारीही हिंदीच्या विषयी शंकित दिसत. तेही अुर्दू जाणीत आणि हिंदी जाणीत नसत हे अेक कारण आणि दुसरे म्हणजे ही हिंदीची चळवळ आम्ही पुरस्कृत केलेली! त्यामुळे ते नेहमी साशंक दिसत. हिंदी पुस्तके मागविण्यास आम्ही अेका बंदीचे मन वळविले असता ''तू अुर्दू पुस्तके मागविणार होतास ती हिंदी का मागवितोस'' म्हणून त्यास प्रश्न विचारून अुर्दू मागविण्यास त्याने मन वळविण्याचा प्रयत्न करण्यासही अेक अिंग्लिश अधिकारी निघाले होते. त्यातही जेव्हा शाळेत हिंदी शिकवा म्हणून स्वतंत्रांत चळवळसुद्धा झाली तेव्हा ही चळवळ आम्ही काढली आणि ती यशस्वी झाल्यास स्वतंत्रांत आमचे वर्चस्व फार वाढेल अशी प्रतिवृत्ते गुप्त पोलिस आणि मुसलमानी अधिकारी स्पष्टपणे वरिष्ठांस कळवू लागले. हिंदीची चळवळ करणारे मुख्यतः तेच लोक होते की जे आर्यसमाज, शुद्धी, राजकारणप्रचार, शिक्षण, अन्यायांचा प्रतिरोध अित्यादी कार्यांत वारंवार पुढाकार घेतल्याने सरकारी लिखाणात ''चळवळे, भयंकर किंवा संशयास्पद वर्तनी!'' अशा अेखाद्या अुपपदाने गौरविलेले बंदीवान होते. अशा रीतीने हिंदीकडे सरकार निष्कारण साशंकपणे पाहू लागल्याने स्वतंत्र लोकांनी मागणी केली असताही शाळेत, हिंदी, हिंदू मुलांस तरी अनिवार्य भाषा करण्यात आली नाही. आम्ही आल्यानंतरही करण्यात आली नाही. पण जर तेथील स्वतंत्र लोक सारखी खटपट करतील तर सरकारास आपला संशय किती वेडेपणाचा आहे हे कळून येअून अंदमानच्या शाळांतून हिंदूस तरी हिंदी आणि नागरी अनिवार्य भाषा व लिपी म्हणून शिकविण्यास ते परवानगी देअील असा आमचा विश्वास आहे असे आम्ही अेकसारखे लोकांचे मनावर बिंबवीत होतो.

मुलींना हिंदी - नागरी शिक्षण

मुलांच्या शाळेत हिंदी नागरी अनिवार्य करता आली नाही तरी त्यास संधीस निघालेल्या मुलींच्या शाळेत त्या चळवळीस यश आले. या हिंदू मुलींना देखील अुर्दूत शिक्षण दिले जाणार होते! हिंदीची काही अेक व्यवस्था होणार नव्हती. पण वेळीच स्वतंत्र लोकांस सारखे लाजवून खिजवून मुलींस तरी अलिफ, बे, पे अित्यादी अुर्दू मूळाक्षरे शिकविण्यासाठी मुसलमानी शिक्षकांचे हाती देण्याच्या घातक प्रवृत्तीपासून परावृत्त केले गेले आणि प्रथमपासूनच मुलींच्या शाळेत हिंदू मुलींना हिंदी-नागरी शिकविण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

राजकीय बंदीवानांतही पंजाब अित्यादी प्रांतांतील लोकांनी अुर्दू पत्रे न टाकता आपल्या हिंदी भाषेतून टाकण्यास आरंभ केला हे सांगणे नको. राजकीय बंदींतल्या पंजाबी अित्यादी लोकांत अुर्दूत अुत्कृष्ट कविता करणारे आणि नामांकित लेखकही होते. त्यांतील कित्येकांनी प्रथम सहजच आमच्या अुर्दूविरुद्ध चळवळीचा प्रतिकार केला. पण पुढे राष्ट्रभाषेच्या दृष्टीने अुर्दू कसा वरपगडा करू पहात आहे अित्यादी कोटिक्रम पटून त्यांतील काहींनी आमच्या समोर ''आजपासून ही अुर्दू लेखणी तोडली'' म्हणून प्रतिज्ञा करून हिंदीत लिहिण्यास आरंभ केला. त्यांस प्रथम आकाश, व्यायाम अित्यादी साधे शब्दही शिकवावे लागले! अितके त्यांचे मन अुर्दूने अहिंदू करून टाकले होते. पण ते कष्ट त्यांनी सोसले आणि अुच्च हिंदी नागरी शिकत गेले.

माझी ही चळवळ अुर्दूच्या द्वेषाची नव्हती; कारण मी स्वतः अुर्दू शिकत आणि वाचीत असे. अजूनही साधारण ट फ पुरती अुर्दू मला वाचता येते, समजते बहुतेक. ती अेक लिपी आणि क्वचित अुपभाषा म्हणून हिंदी मुसलमानांत सुखेनैव जिवंत राहो. ती आमच्या मुसलमानी देशबंधूंतील काहींची भाषा म्हणून आम्हीही आंशिक ममतेने संभाळू. परंतु हिंदूंच्या श्रमाने आणि अुत्तेजनाने तिने अितके चढेल व्हावे की हिंदूंसच त्यांची ''हिंदी भाषा लाथाळून टाक आणि मला आपली राष्ट्रभाषा कर'' म्हणून तिने धमकावू लागावे हे मात्र आम्ही सहन करू शकणार नाही. अितक्यापुरताच तिचा प्रतिरोध आम्ही करू. हिंदूंना त्यांचे व्ययाने चाललेल्या शाळांतून त्यांची राष्ट्रभाषा हिंदी अनिवार्यपणे शिकविली जावी

आणि ही मागणी अगदी न्याय्य वाटल्याने आणि अुर्दू बळाने शिकविली जात होती हे अन्याय्य आणि हिंदुसंस्कृतीस परिणामी घातक वाटल्याने आम्ही अुर्दूचे अुच्चाटन शक्यतो करीत राहिलो. भाषा वा लिपी या दृष्टीने ती कोणाही हिंदूने शिकावी. आपण फ्रेंच शिकतो, जर्मन शिकतो तशी अुर्दू शिकावी. पण राष्ट्रभाषा म्हणून किंवा स्वभाषा म्हणून आपल्या संस्कृति-अुत्पन्न आणि पूर्वजव्यवहृत हिंदुभाषा सोडून तिला त्यांच्या डोक्यावर नाचू द्यावी हे आम्हास अनिष्ट वाटे.

अंदमानात हिंदी पुस्तकांचा भरणा करून फिरती अंत:स्थ ग्रंथालये कशी ठेवली होती त्यांचे त्रोटक वर्णन मागे ग्रंथालयाचे प्रकरणी आलेच आहे. या फिरत्या ग्रंथालयास हिंदीतील अर्थशास्त्र, राजनीती, राजकीय चळवळी अित्यादी अगदी नवीनातील नवीन पुस्तके सारखी येत राहिल्याने सामान्यबंदींस प्रचलित नव्हे तर प्रौढ विषयाचेही ज्ञान होण्यास फार सुलभ गेले. सत्यार्थप्रकाश या ग्रंथाच्या वाचनाकडे तर आम्ही विशेषच लक्ष पुरवीत असू. राजबंदींसही तो वारंवार वाचावयास लावू. दयानंदांचा तो ग्रंथ, काही तात्कालिक संग्रामाची धूळ आणि धूर अुडालेले भाग सोडून, हिंदुसंस्कृतीची अुच्च तत्त्वे मनात बिंबविणारा आणि हिंदुधर्माचे राष्ट्रीय स्वरूप व्यक्त करणारा अेक अदम्य आणि निधड्या छातीचा प्रचारकच आहे यात शंका नाही. हिंदी शिकण्यास मन वळविण्यासाठी केव्हा केव्हा शिष्यवृत्त्या देखील तेथील बंदींस आणि अुर्दू शिकलेल्या स्वतंत्र तरुणांस आम्ही द्याव्या. परंतु प्रथम जरी 'पैसे घ्या पण शिका' अशी चळवळ करावी लागली तरी पुढे हिंदीची रुची अितकी वाढली की, पुस्तके पुरेनात. पुस्तक पडून आहे म्हणून गाऱ्हाणे येअीना; तर पुस्तक मंडळीत हातोहाती जाता जाता वाअीट होते ही कागाळी यावी! मी म्हणे पुस्तक पडून आहे यापेक्षा ते वाचून वाचून फाटून जाते ही कागाळी मला फार आवडते. ज्या अंदमानात अुर्दू अितकी घरोघर हिंदुलोकांची मने पोखरून राहिली होती की हिंदू मुली देखील "तुमारी शादी है?" म्हणून आपसात विचारीत; पण लग्न, विवाह अित्यादी शब्दांचा अर्थही त्यांस कळत नसे. त्याच अंदमानात हिंदी ही भाषा आणि नागरी ही लिपी आपली धर्मभाषा आणि धर्मलिपी आहे ही भावना हिंदू जनतेत मुलांमुलींपर्यंत बळावली आणि हिंदी वाचनाची अितकी रुची वाढली हे ज्या परिस्थितीत ती चळवळ करावी त्या परिस्थितीचे मानाने, ज्यांनी ती चालविण्यात प्रमुख भाग घेतला त्या कारागारातील आणि वसाहतीतील अुत्साही बंदीवान प्रचारकांस भूषणास्पद होते यात काही शंका नाही.

परंतु त्या चळवळीचे पूर्ण फळ हातात पडावयास तेथील शिक्षणातूनच हिंदी नागरीचा प्रचार व्हावयास पाहिजे होता. त्याचे सूतोवाच आम्ही करविले होते. पण पुढे काय झाले ते पुढे पाहू.

प्रकरण दहावे

सव्वाटीचभर ''हिंदुराज्य''

अंदमानात आम्ही गेलो तेव्हा गाजत असलेले ते टीचभर 'पठाणी राज्य' अुलथून पडून त्याचे स्थानी सव्वा टीचभर ''हिंदूराज्य'' जेव्हा स्थापन झाले तेव्हा त्या राज्याची अगदी राजधानी जे तेल-कोठार तेच आमच्या आधिपत्याखाली आले आणि तेथील त्या अेकहात मोडक्या लाकडी खुर्चीच्या सिंहासनावर आम्ही विराजू लागलो अिथपर्यंत कथा मागे सांगितलीच आहे.

तेल-कोठार म्हणजे त्या कारागारातील अुत्पन्नाचे अंतिम केंद्र असल्याने आणि बारी महाराजांच्या विश्वासाला – विशेषतः राजबंदी आल्यानंतर – पठाणी मुसलमानाविरहित अितर कोणीही पात्र झालेले नसल्याने त्या तेल-कोठारात मुसलमान, बहुतेक पठाण अधिकारी असत. त्याचे हाती सगळ्या बंदींचे तेल तोलून घेणे असल्याने तो सगळ्या बंदींस चळचळ कापवू शके. त्यांनी 'तेल पूरा नहीं' म्हटले की जमादार, पेटीऑफिसर, बंदी लटलट कापू लागत. बंदीवानांस मारण्याचा त्याचा अधिकार त्या गोदामवाल्यास आसनपरंपरा प्राप्त झालेला होता. बारी कार्यालयात जर कोणाचे डोळे मिटून अैकत असेल तर या अधिकाऱ्याचे. त्यामुळे राजबंदीविरुद्ध चुगल्या करण्यातही हाच अधिकारी पुढारी असे. या अधिकारावर तुरुंगात अगदी लबाड, धूर्त, सोदा आणि स्वार्थी असेल तोच नेमला जाअी. तसे बरेच सुयोग्य अधिकारी त्या स्थानास आमच्या सात- आठ वर्षांच्या कारावासात पवित्र करून गेले होते; आणि आता आमच्या नवव्या वर्षी आमची त्याच अधिकारावर नेमणूक झाली!

आम्ही तिथे येताच कारागारातील अुरल्यासुरल्या मुसलमान तंडेल, पेटीऑफिसर, बंदीवान वॉर्डर अित्यादी मंडळींत अेकसहा भीती संचरली. त्या तेल-कोठारात असणाऱ्या देवतेला बंदी आणि बंदी-अधिकारी यांना तेलाच्या घाण्यात आपला जीव पिळून निघू नये असे वाटत असेल तर बराच सोन्याचांदीचा नैवेद्य दाखवावा लागे. आजपर्यंत तेथे असलेल्या मुसलमानी अधिकाऱ्यांचे जोरावर हिंदूंना त्या तेलाच्या घाण्यात नैवेद्य नाही दिला तर त्यासाठी किंवा दिला तरी काफर म्हणून, या लोकांनी छळून सोडले होते. आता ती जागा हिंदूंच्या हाती आली आणि ती त्या शुद्धीकरण काढलेल्या नष्ट, दुष्ट, खाष्ट 'आयना'वाल्याच्या! अुपनेत्रवाल्याच्या! अेकेक मुसलमान तंडेल, पूर्वी राजबंद्यांच्या छळांत सगळ्यांच्यापुढे होण्यात चढाओढ करणारे ते मुसलमान पेटीऑफिसर येअून, अगदी नम्रपणे हात जोडून, सलामच नाही तर हात जोडून, माझी विनवणी करीत की ''बडे बाबू, अब जान बचाना!''

सलाम नव्हे रामराम!

आम्ही वर हात जोडणे लिहिले आहे त्यात अेक गोम आहे. आम्ही अंदमानाला गेलो तेव्हा पाहू लागलो की, हिंदू लोक मुसलमानांना सरसहा सलाम करीत, अितकेच नव्हे तर आपसातही पंजाबी अित्यादी हिंदू मंडळी सलाम करताना आढळत. परंतु मुलमान काही केल्या राम राम म्हणत नसे. अेक दिवस अेका मराठी वॉर्डराने मला सांगितले की त्याने मिर्झाखान जमादारास (त्या 'छोट्या बारीस') सहज राम राम केला तर त्याने त्या वॉर्डरास शिव्या हासडून तंबी दिली की, ''अे काफर, हमारे सामने राम राम का नाम मत निकालो. तुमको सलाम बोलना होगा!'' ही गोष्ट अैकल्यानंतर आम्ही स्वतः निश्चय केला की कोणाही मुसलमानाला सलाम म्हणायचे नाही. जोवर तो राम राम नमस्कार म्हणत नाही. जर कधी अेखादा मुसलमान असा राम राम म्हणणारा असला – आपले महाराष्ट्रीय मुसलमान त्या वेळेपर्यंत तरी पुष्कळ सरळ असत आणि राम रामही म्हणत – तर मी अेकदा सोडून दहादा सलाम म्हणे; पण जे धर्मांध मुसलमान हटकून राम राम म्हणत नसत; पण हिंदूंना मात्र सलाम म्हणण्यास भाग पाडीत. त्यांस आपणही सलाम म्हणावयाचे नाही म्हणून मी निर्धार करून अितर हिंदू बंदीवानांत ती रूढी पाडली. त्यामुळे कित्येकदा लहान भांडणे होत; पण हिंदू बंदीवानांतील अनेक निश्चयी लोकांनी मुसलमानालाही त्याने सलाम म्हटला तरी आपण राम राम किंवा नमस्कार म्हणण्याचा निर्धार सोडला नाही. यामुळे मुसलमानांना माहीत असे की मी हिंदू राम राम, हात जोडून नमस्कार, वंदेमातरम् अित्यादी शिष्टाचारांचा

अभिमानी असे आणि म्हणून ते भ्यालेले मुसलमान बंदी अधिकारी मला प्रसन्न केल्यावाचून गत्यंतर नाही असे पाहून 'हात जोडून' नमस्कार करीत होते. पण सलाम करू नका, असा आग्रह त्यांना मी कधीच करीत नसे. त्यांनी सलाम करावा पण मग हिंदूंनी राम रामच करावा. ते जर राम रामही सरळपणे म्हणतील तर आपणही वाटल्यास सलाम म्हणावा!

मला 'जान बचविण्याचा' पुरस्कार म्हणून पूर्वपद्धतीप्रमाणे मुसलमान बंदीवानांकडून आणि तंडेलादिकांकडून नैवेद्यही अंत:स्थपणे स्वीकारण्याचा आग्रह होत चालला. तेव्हा मी घाण्याचे कारखान्यात जाऊन आणि अितरत्र त्या सर्वांस भेटून सांगितले, ''की तुम्ही मुसलमान म्हणून कोणाला माझ्यापासून त्रास होअील ही भीती सोडून द्या. तुम्ही कोण्या हिंदू बंदीस त्रास देअू नका म्हणजे झाले. कोणाची कवडीही मला नको. केवळ शक्य तितके करून आपले काम नीट करीत जा. मग थोडे तरी मी बघून घेअीन. परंतु जर तुम्ही मी हिंदू म्हणून कोणी कटाने काम कमी कराल किंवा पूर्वीप्रमाणे हिंदू लोकांस पीडा द्याल किंवा पैसे अुकळू पहाल तर मात्र ध्यानात धरा!''

सर्वांस धाक बसविला

मी असेतो मी याच धोरणाने त्यांना वागविले. अेक- दोघां जुन्या काळी चढेल झालेल्या मुलसमान वॉर्डरांनी तेल चोरून मजवर खोटा खटला करण्याचा बेत चालविला होता: पण तात्काळ त्यांनाच धरून, कामावरून काढून टाकण्यात येताच सर्वांस धाक बसला; आणि पुढे ते सर्व अगदी दीनपणे राहू लागले. मी त्या वॉर्डरांचे कामावर हिंदू वॉर्डर नेमले. ज्या कोलूस 'फाशीचा गुरू' म्हणून म्हणत – कारण फाशी जाण्यास कोणाचे मन वळविणे असेल तर त्यास कोलूस धाडला की पुरे होअी – त्या कोलूस तो माझेकडे होता तोवर कोणासही बेडीची शिक्षा किंवा अेक चापटीचीही मारपीट किंवा अेक कवडीचीही लाच द्यावी लागली नाही; भोगावी लागली नाही आणि तरीही ते तेलाचे काम काही कमी झाले किंवा अुत्पन्न त्यामुळे ऱ्हास पावले असे मुळीच झाले नाही. त्याच वेळेस त्या कार्यालयावर बंदीपाल बारीचे मेहुणे झालेले होते. त्यांच्या सुशिक्षित, दयाळू आणि अुदारत्वाचे स्वभावाने कारागारात सरकारी काम अुत्तम चालूनही बंदीवानांची अन्याय्य छळणूक होत नसे. त्यांचेही मला या घाण्याच्या कामातील पीडा आणि अत्याचार बंद करण्यास पुष्कळ साहाय्य मिळाले. हिंदू बंदीवानांना तर माझे अुपकार मानता मानता पुरेसे होअी. त्यांची ती भोळी भक्ती पाहून आणि केवळ मी वाअीट नव्हतो अेवढ्याचसाठी माझ्या चांगुलपणाचे मन:पूर्वक अुपकार मानण्यात त्यांच्या अल्पसंतुष्ट याचनेने द्रवून जाअून केव्हा केव्हा माझ्या डोळ्यांत पाणी यावे.

पीडा आणि अत्याचार बंद

त्या तेल-कोठारात असताना मला जे मुख्य समाधान अनुभवांती आले ते हे होते, की माझ्या आणि अेकंदरीत राजबंदींच्या अत्यंत दुर्दशेच्या दिवसांत जे लोक आम्हांस अुपयोगी पडले होते त्यांचे पुष्कळ हित मला साधता येअून स्वतंत्र लोकांतील सत्पात्र मनुष्यांस आणि कुटुंबांसही पुष्कळ सहाय्य देता आल्याने कृतज्ञबुद्धीस प्रसन्नता देता आली. आता पूर्वीप्रमाणे कोणतीही पीडा होणे बंद झाले. बंदींस अेकाच वेळी शौचास सोडून, संडासात आठ-आठ ओळीने धाडून जमादारास वाटले पुरे की अेकदम 'अुठो' म्हणून आज्ञा सोडली जाताच कोणास शौचास पुरेसे होवो वा न होवो सर्वांनी अेकदम अुठले पाहिजे; नाहीतर त्यास नागवाच ओढून बाहेर ओढला जावे लागे – कित्येकदा पाणी लावून अंग धुण्याचे आधीही बाहेर ओढले जाअी – असे अगदी पाशवी अत्याचार जे त्या कामात भोगावे लागत ते आता अगदी नामशेष झाले होते. मुसलमान वॉर्डर हिंदू कोणी हौदातील पाणी घेताना पाहिला की दोन्ही पाय हौदात धूत आणि त्या हिंदूने निरुपाय म्हणून ते पाणी तसेच वापरले की त्याची टर अुडवून आपण मोठे सत्कृत्य केले म्हणून जी बढाअी मारीत – असे ज्या चाळीत ते चढेल झालेले होते त्याच चाळीत शुद्ध पाणी मिळू लागले आणि तसे चढेलपण करण्याची कोणाची छाती होअीनाशी झाली. पाण्याची गोष्ट निघाली म्हणून आणखी अेक आठवण झाली की, आम्हास पहिल्या चार-पाच वर्षांत केव्हा केव्हा नाक धरून पाणी प्यावे लागे! कारण बारीसाहेब लांबून पिण्याचे पाणी आणविण्यास जेव्हा

आळसत तेव्हा अगदी घाण आणि टाकाअू म्हणून व्यक्त केलेल्या अेका विहिरीचे पाणी बंदीवानांस पिण्यास देत. ते अितके कुजलेले आणि ओंगळ असे की नाक दाबून धरल्यावाचून घाणीच्या भपकाऱ्यामुळे ते पिणे केवळ अशक्य होअी. ही गोष्ट बारी पर्यवेक्षकास अर्थातच कळवीत नसे. कोणीही ती कळविण्यास धजत नसे. आम्ही अेकदा ते पाणी लपवून ठेवले. दुसरे दिवशी पर्यवेक्षक येताच आम्ही प्रथम शेजारच्या कचराविहिरीचे पाणी पिण्यास वाटले गेल्याची कागाळी केली. बारी नेहमीप्रमाणे शपथेवर ती गोष्ट नाकारू लागला. कोणी जमादार वा बंदी आमचे वतीने बोलेना. आम्ही खोटे पडू लागलो. तेव्हा ते भांडे आम्ही कोपऱ्यातून काढून पुढे केले! पर्यवेक्षकांनी बारीची थोडी पाद्यपूजा तेथेच करून बाकीची कार्यालयात गेल्यावर केली. त्यापुढे तसे पाणी देण्याचे अगदी बंद झाले. अशा स्थितीत ज्या बंदीवानांनी मागे दिवस काढले होते त्यांस ते श्रीयुत डिगनसाहेबांच्या बंदीपालत्वाचे दिवस कारागाराच्या मानाने किती कमी दुर्धर जात होते हे समजण्यास अुत्तम साधन हेच होते की, ज्या कामगारांत महिन्यादोन महिन्यांत अेखादा तरी बंदी फाशी खाअीच त्याच त्या कामगारांत आणि वसाहतीत देखील फाशी खाल्ल्याचे अेखादे अुदाहरणही घडेनासे झाले. यास कारण त्या वेळची आठदहा वर्षांच्या खटपटीने घडवून आणलेली वसाहतीच्या अधिकाऱ्यांच्या वर्तनातील सुधारणा हे अेक होतेच; आणि हेही होते की, युद्धापासून या ना त्या निमित्ताने सुटकेची आशा बंदीवानांच्या हृदयात सारखी अुत्पन्न होत गेली. आत्महत्येच्या संख्येत झालेला हा तुरळकपणा आम्ही कारामंडळाचेही ध्यानात आणून दिला होता.

भंग्याला पंक्तीस घेतले

त्या तेल-कोठाराच्या अधिकाराचा अुपयोग आमच्या शिक्षण-शुद्धीकरणसंघटन अित्यादी अंदमानास सुधारण्यासाठी चालविलेल्या प्रचारकार्यास अर्थातच फार होअू लागला. काही अुदाहरणे सांगू. अेकदा अेक हिंदू भंगी जो फार दिवसांपूर्वी मुसलमान झाला होता त्याला आम्ही हिंदुधर्मात पुन्हा घेतला. पण त्याची नवीन शेंडी पाहताच मुसलमान त्यास पंक्तीतून अुठवून देअू लागले. आणि हिंदू, तो भंगी म्हणून, आपल्या पंक्तीस त्यास घेअीनात. तेव्हा आम्ही त्यास तेल-कोठारात कामाचे निमित्ताने त्याचे भंगीकाम आटोपल्यावर बोलवावे, आमचेसमोर साबणाने शुद्ध स्नान घालवून नवीन कपडे धारण करवावे आणि आमच्या शेजारी जेवावयास बसवावे. आमचे आणि आमच्या मित्रांचे अुदाहरण पाहून तो भंगी हिंदू लोकांच्या पंक्तीस हळूहळू बसू लागला असता हिंदुबंदी त्यास अडथळा करीतनासे झाले आणि अशा रीतीने तो पुन्हा मुसलमानांचे पंजात फसण्यापासून वाचला. तो प्रत्यही तुलसीदासाचे भजन करी. पूर्वी याच कोलूत छळाने त्रासून जीव वाचविण्यासाठी कित्येक ‘अुच्चवर्णीय’ हिंदूही आणि ब्रह्मी तर विचारूच नका, भंगीकाम मागून घेत! भंगी बनविण्याची शाळा म्हणून या कोलूची प्रख्याती होती. पण ते काम आता जरा सह्य होताच तेच अुच्चवर्णी हिंदू त्या बिचाऱ्या जातीच्या भंग्यास आपल्या शेजारी बसू देअीनात.

लोकमान्यांच्या मृत्यूनिमित्त अुपवास

त्या संधीच्या आगेमागेच लोकमान्य वारल्याची बातमी आली. प्रथम अुडत अुडत रात्री कळली. सकाळी निश्चिती झाली. त्या वेळी लोकमान्यांच्या मृत्यूविषयी आत्मा तळमळू लागला. ती तळमळ व्यक्त तरी कशी करणार! अंती आठ वाजण्याचे संधीस निश्चय ठरला की, त्या सर्व अंदमानभर सर्वांनी अुपवास पाळावा आणि दुसरे दिवशी दु:खप्रदर्शनार्थ अंत:स्थपणे सभा भरवावी. तत्काळ आमच्या संस्थेतील सहकारी मंडळींना ते कळविले. त्यांनी पुढच्यास, त्यांनी त्या पुढच्यास असे करता करता अेखाद्या तारेच्या गतीने ती वार्ता गावोगाव पसरली आणि जेवणाचे वेळेस पाहतात तो कारागारापासून तो दूर रासबेटापर्यंत आणि अितर भागांतून शेकडो लोकांनी आपआपली जेवणे घेण्याचे नाकारले. अधिकाऱ्यास घोटाळा पडला हे काय! पण कोणी कारण सांगेना कारण बंदीवानास राजकारण नाही – जसा गाअीस आत्मा नाही! आणि बंदीवानास राजकारण नाही म्हणजे राष्ट्रीय कारण नाही – बाकी सरकारी राजकारण त्यांनी केले तर चाले; अितकेच नव्हे पण त्यांस ते करणे मनाविरुद्ध भाग पडे. अुदाहरणार्थ, लढाअीचे दिवसांत त्या महायुद्धार्थ अिंग्लिश साम्राज्याच्या सुवर्ण मेरूचे दिवाळे निघू नये म्हणून अंदमानातील त्या बंदीवानांपासून देखील पैसाअडका वर्गणी

म्हणून अधिकाऱ्यांनी गोळा करण्यास कमी केले नव्हते आणि युद्धबंदीनंतर त्या शांतिदिनार्थ त्यांस बळाने तास अर्धातास चूप बसावे लागे; पण लोकमान्यांचे मृत्यूसाठी दु:ख वाटण्याचा बंदीवानास अधिकार नव्हता. त्यासाठी जेवण सोडले म्हणून म्हटले तर त्वरित राजद्रोह्यांशी संबंध ठेवल्याचा खटला आणि बेडी! म्हणून बंदीवानांनी कारण बोलू नये. हळूहळू आपण होऊन अधिकाऱ्यांस कळले की लोकमान्यांसाठी हे हजारो बंदीवान आज अुपवास आचरीत आहेत. अेक-दोन तासांत ही बातमी चहूकडे पसरून संघटित अुपवास हजारो बंदीवानांनी केला कसा याचे अधिकाऱ्यांस सक्रोध आश्चर्य वाटले आणि ते आश्चर्य होतेही. नअू वर्षांपूर्वी टिळकांचे नाव माहीत असणारा शेकडा अेक असता नसता; आणि राष्ट्रीय दु:खासाठी अेक दिवस अुपवास करून रिकाम्या पोटी दिवसभर राबत ते कठोर परिश्रम करण्याअितका राष्ट्रीय वळणाचा मनुष्य तर हजारात अेकच मिळता. त्याच अंदमानात आठ-नअू वर्षांच्या प्रचाराने अितकी संघटना झाली आणि राजकीय कळकळ अुत्पन्न झाली की ठिकठिकाणच्या पुढारी देशसेवक बंदीवानांना कारागृहातून दोन तासांत निरोप पोचू शके आणि हजारो बंदीवान अेकमताने राष्ट्रीय दु:ख पाळू शकत.

सभाही गुपचूप भरू लागल्या!

तीच गोष्ट सभांचीही असे. बाहेर वसाहतीत आमच्या संस्थेतील प्रमुख मंडळी सभा भरवून वेळोवेळी लोकांत जागृती करीत, राजकारणादिक विषयावर त्यांस व्याख्याने देअून शिक्षित करीत. अशा सभा अर्थातच धोक्याच्या असत. कारण बंदीवानांस अेका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात जाणे निषिद्ध असे; आणि या सभांतून तर शंभर शंभर बंदीवानही पुढे पुढे अेकत्र होत आणि ते सर्व ठिकाणांहून येत. ही शक्यता अर्थातच त्या वसाहतीत राष्ट्रीय चळवळीस अंत:स्थपणे अनुकूल असलेल्या बंदीवान आणि स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या सहाय्यानेच घडून येअी. पण अेखादे वेळेस ओंफस होअून ते शेलकेचे शेलके पकडले जाण्याचाही पुष्कळ संभव असे. अशा प्रसंगी त्या आम्हां देशभक्त वीरांची जी धांदल अुडे ती अगदी चिरस्मरणीय असे. पीनसबेग नावाच्या अेका जिल्ह्याचेच अुदाहरण घेअू. येथे अेकदा सभा भरवायचे ठरले. लांबून लांबून मंडळी कोणी काही निमित्ताने कोणी काही अशी आली. अंत:स्थ जागी दूरवर पहारे ठेवून सभा भरली. आता राष्ट्रीय आवेश सर्वांत भरू लागतो तोच दूर अेक परिचित पोलीसच्या मुख्य अधिकाऱ्यांपैकी गृहस्थ दिसला. मग काय गडबड विचारता? ते वक्ते, ते श्रोते, तो भरू पाहणारा राष्ट्रीय आवेश, जो तो गवतातून, दगडाआडून, चाळीमागून, कुंपणावरून लपत अुड्या टाकून पार. जे अेक दोघे अुड्या टाकताना पडले तेच काय ते पाडाव झाले. पोलीस अधिकारीही परिचितच होता. वर कोणी अशा अंत:स्थ सभा भरत असतात म्हणून चुगली केली होती म्हणून त्यास वरिष्ठांची आज्ञा झाली होती म्हणून तो आला. नाहीतर त्याच्या अंगणातील सभेकडे देखील झुकता ना. त्याने अुड्या टाकताना पडले ते अर्थातच पाडाव करून त्यांस धाकदपटशा दिला; पण ते त्या जिल्ह्यातील असल्याने आणि नुसते अेकत्र बसण्यास रविवारी फारसा प्रत्यवाय बाहेर नसल्याने अितरांची नावे न विचारता पोलीस महाशयांनी सभाबिभा काही नव्हती असे कळविले. परंतु तेथील अेक मराठी बंदीवान, जो पुढारी असे त्यास, पुढे हळूच लिहिण्याच्या कामावरून कष्टाचे कामावर धाडण्यात आले. दोन आठवडेही लोटले नसतील आमच्या मंडळीने वशिला लावून पुन्हा त्यास लिहिण्याचे कामावर नेमून टाकविले.

अंदमानात आपल्या देशातील रीतीप्रमाणेच दसरा, दिवाळी आणि होळी हे सण मोठ्या थाटाने पाळले जातात. तिकडे अेक अखिल हिंदूंचे, अेक शिखांचे आणि अेक आर्यसमाजाचे तात्पुरते स्थान अशी तीन हिंदू देवळे आहेत. त्या सणांच्या दिवशी सर्व हिंदू बंदीवानांस सुट्टी देण्यात येते आणि बाजारातून संध्याकाळपर्यंत मोकळे फिरता येते. कारागारातील बंदींना मात्र बाहेर जाता येत नाही. या सणांच्या यात्रांचा अुपयोग आम्ही आपल्या प्रचारकार्यास शक्य तितका करून घेण्याचे धोरण धरले होते. आमच्या बाहेरच्या मंडळींनी त्या दिवशी लहानमोठ्या संघांनी जमून सार्वजनिक ज्ञान आणि राष्ट्रीय भावना अुत्पन्न करणारी भाषणे वा संवाद करावे. देवळातून पुराणिक आणि पुजारी यांसही ते वळण लावण्यासाठी झटावे. जातिनिर्विशेष हिंदूंची सहभोजने घडवून आणावी. अशा वेळी भोजनाचे आधी सर्वांनी राष्ट्रीय प्रार्थना म्हणाव्यात. गीतेवर पुराणे आणि आर्यसमाजी भजने बंदींकडून म्हणवून घेण्यात यावीत. शेकडो साधारण

अशिक्षित हिंदू बंदींत या सणाचे दिवशी राष्ट्रीय विचारांची आणि राजकारणाच्या जिज्ञासेची आणि रुचीची बीजे अशा रीतीने पेरण्यात येत. या बाहेरील चळवळीत पुढाकार घेणारे जे आमचे सहकारी असत – जे पूर्वी शिक्षा लागून आले तेव्हा प्रथमतः कारागारात आमच्याबरोबर होते आणि तेथून संस्थेच्या प्रचारकत्वाची योजना आणि व्रत घेअून बाहेर चांगल्या लेखक – कारखानदार गणक – अशा वर्चस्वाच्या जागी नेमलेले असत – त्यांची नावे येथे देणे किती वेळा तरी अगदी कर्तव्य म्हणून वाटते. पण या आवृत्तीपुरता तरी तो मोह त्यांच्याचसाठी आवरावा लागत आहे. त्यांच्यामध्ये कित्येक धारवाड, अकोला, बिहार अित्यादी बाजूचे सुशिक्षित गृहस्थ असून त्यांना जरी सामान्य अपराध्यांत गणले गेले होते तरी त्यांच्यावरील खटले निःसंशयपणे राजकीय स्वरूपाचेच असल्याने ते राजबंदीच होते. आणखी काही अगदी अशिक्षित आणि चोरी, डाके, हत्या अित्यादी जघन्य अपराध पूर्वी केलेले असताही आता अितके निवळलेले होते की ते अपराध त्यांच्या आत्म्यासच अधोगामी करू शकले नाहीत हे पाहून कोणासही आनंद वाटावा. या वर अुल्लेखिलेल्या बंदीवानांपैकी वर वर्णन केलेल्या प्रकारच्या सभा आणि चळवळी करताना काही प्रसंगी धरले जाण्याचीही पाळी आली, त्यांस चळवळे म्हणून अंदमानातील झटपट निर्बंधान्वये सहा महिने, वर्ष वर्ष. कारागाराच्या शिक्षाही होत आणि वसाहतीतले सुख आणि अधिकार त्यापुरते छिनले जात. पण त्यांनी ती संकटे सोसावी, त्यांची देशभक्ती कारागारात राजबंदी म्हणून गणलेल्या बंदीवानांसही आदरणीय व्हावी अशा प्रामाणिक आणि अुत्कट स्वरूपाची होती.

राजबंद्यांचा सन्मान होअू लागला.

यांच्या साहसाविषयी अेकच आणखी अुदाहरण सांगू. राजबंदींशी बोलण्याची देखील अंदमानात कोण चोरी होती हे आम्ही मागे सांगितलेच आहे. कित्येकांस त्यासाठी पदच्युत व्हावे लागे. कित्येकांस लेखनकामावरून दूर होअून तेलाच्या घाण्यात राबावे लागे. पण तरीही जेव्हा हिंदुस्थानातून सैनिकी शिक्षा झालेल्या राजबंदींच्या टोळ्या येअू लागल्या तेव्हा पोलिसांच्या सर्व व्यवस्थेस विफळ करून या आमच्या सहकारी मंडळींनी त्यांस नौयानावरून कारागार येअीतो भेटून अंतःस्थ समारंभ करून सन्मानाने फळफळावळ द्यावी. त्याचप्रमाणे जेव्हा राजबंदीवानांची राजक्षमेनुरूप सुटका होअू लागली तेव्हा त्या परतणाऱ्या देशभक्तांचा सन्मान करून त्यांस प्रवासातील फराळाचे द्यावे, ज्यास बंदीचेच कपडे होते त्यांस नवीन कपडे द्यावे, वाटल्यास थोडेबहुत पैसेही द्यावे. आणि सर्व अंतःस्थपणे ? कारण याची प्रसिद्धी झाली तर सरकारी शासन होअून ते ते लोक ''मट्टीमें मिल जाते''. हा सगळा व्यय ते आपल्या तुटपुंज्या खिशातून आनंदाने वर्गणी जमवून करीत.

कारामंडळासमोर आम्ही ज्या गोष्टी अवश्य सुधारणीय म्हणून आग्रहाने मांडलेल्या होत्या त्यांत अंदमानात बंदीवानांस शिक्षण घेण्यास ज्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष आडकाठ्या आणण्यात येत त्यांचा प्रमुखपणे अुच्चार केलेला होता. ते कारामंडळ जाताना त्यांनी अगदी त्वर्य (urgent) म्हणून ज्या सुधारणा तिथे करून टाकल्या त्यांत वैद्यकीय व्यवस्था ही पहिली सुधारणा. रबरकाम, जंगलकाम अित्यादी अत्यंत सक्त कामातील सक्तीची ढिलाअी ही दुसरी सुधारणा आणि तिसरी सुधारणा आम्ही मागितलेली शैक्षणिक स्वतंत्रता बंदीवानांस पूर्वीपेक्षा पुष्कळ अंशाने देण्यात आली. आता शिक्षण हा अपराध राहिला नव्हता ना कोणी बंदीवान बारीसारखा पाटी पाहिली की तडातड फोडीत कामगारांत धिंगाणा घालीत जाअी. त्यातही त्या वेळचे बंदीपाल आणि पर्यवेक्षक दोघेही शिक्षणप्रसारास अनुकूल असत. अशी संधी साधून आम्ही तेल-कोठाराच्या आमच्या सापेक्ष स्वतंत्रतेचा आणि जागेचा या दिशेने शक्य तितका अुपयोग करून घ्यावयाचे ठरविले. आम्ही प्रथमपासून शिक्षणप्रसारासाठी किती धडपडत होतो हे त्या बंदीपालाने पूर्वी पाहिलेले आणि अैकलेले होते. पण पूर्वी जी सहानुभूती त्यांना दाखविता आली नाही ती आता अधिकार हाती येताच ते दाखवू शकले. मी त्यांच्याशी – चर्चा करून मुलांच्या टोळीत अेक शिक्षक नियुक्त करून मुलांकडून कामाप्रमाणेच प्राथमिक शिक्षणही करवून घ्यावे असे ठरविले. त्याप्रमाणे अेका राजबंदीचीच त्या कामावर योजना झाली. अल्पवयी अपराध्यांतून शिक्षणाने पुष्कळ तरुण अुत्तम नागरिक निघू शकतात हा कारागार संस्थेचा जगभर अनुभव आहे. त्या मुलांवर नेमलेल्या राजबंदी गुरुजींनी आपले काम चोख रीतीने बजाविले. **त्यांस नुसते अक्षरी शिक्षण देत नसून त्यांस ते आमच्या तत्रस्थ शिक्षणक्रमाप्रमाणे**

मुख्यतः राष्ट्रीय आणि आत्मिक शिक्षण देत असत. गीतेतील अेखादा श्लोक, धार्मिक ग्रंथातील, अुत्तम तत्त्वे प्रत्यहीच्या राजकारणी बातम्या यांचाही त्यांस नित्य परिचय करून दिला जाअी. हिंदी भाषा आणि नागरी शिकविली जाअी. मी अंदमानातील लोकांकरिता काही राष्ट्रीय गाणी हिंदीत केली होती. ती आणि अितर हिंदी राष्ट्रीय गाणी अंदमानातील स्वतंत्र लोकही अुतारे करून नेत आणि मुलांस शिकवीत.

मोठ्यांसाठीही शिक्षणाची सोय

कारागारीय मुलांच्या टोळीत शिक्षणाची व्यवस्था होताच मी मोठ्या बंदीवानांसाठी तेल-कोठारातच व्यवस्था अुघड करविली. आजपर्यंत हे काम लपूनछपून करावे लागे; पण आता ते प्रकटपणे होअू लागले. माझ्या देखरेखीखाली नारळ कामातील शंभर-दीडशे बंदीवान असत. मी त्यांस दोन तास शिकण्यासाठी सुट्टी देअी. नंतर ते टोळ्याटोळ्यांनी शिकत. रविवारी बंदीवानांस अेकत्र बसून वाचण्यास आता पूर्वीप्रमाणे आडकाठी नव्हती. त्यामुळे आमच्या आठवड्याच्या 'पळत्या बैठकी' आता चांगली मांडी घालून बसू लागल्या आणि व्याख्याने झडू लागली. या दिलेल्या स्वातंत्र्यामुळे बंदीवान अुद्दाम झाले? का काम कमी करू लागले? का शिस्त बिघडली? मुळीच नाही. अुलट पहिल्याने शिस्त बळानेच पाळावी लागे ती आता कर्तव्य म्हणून पाळली जाअू लागली. दहा-पाच मंडळींत अेखादा बेशिस्त वागू लागताच किंवा मारहाणीवर येताच त्यांच्यातीलच कोणी तरी म्हणे ''अे हरामी! अब बिचारा डिगनसाहेब और बाबूजी हम लोगोंको अच्छा रखते हैं तो तुम सैतानी करता है आं? बारी के दिन भूल गये!''

परवानगीने जितके करता येअील तितके राष्ट्रीय कार्य करून जे तसे करता येअीना ते पूर्वीप्रमाणेच अंतःस्थपणे केले जावे. अुदाहरणार्थ, श्रीगोविंदसिंहाची जयंती. शीख हिंदूंत प्रेमरज्जूंचे आणि अेक संस्कृतीच्या अभिमानाचे बंधन दृढ व्हावे म्हणून आम्ही ही जयंती मोठ्या प्रमाणावर करावयाचे ठरविले. तो दिवस रविवारचा होता. त्यामुळे सकाळी नवीन नियमाप्रमाणेच बंदीवान चाळीच्या चाळीतून अेकत्र बसू शकले. परंतु या चाळीतील बंदीवान त्या चाळीत जाणे निषिद्ध असल्याने आणि सगळ्यांस माझे शब्द अैकण्याची अुत्सुकता असल्याने मी या नाही त्या कामाचे निमित्त काढून दोन-तीन चाळींतील सभांत भाषण केले. प्रत्येक चाळीत शीख राजबंदींबरोबरच अगदी प्रेमाने अशीख हिंदुबंदीही भजन करण्यात, गुरुगोविंदाची कृत्ये अैकण्यात आणि हिंदुसंघटनांचे महत्त्व श्रवण्यात अगदी दंग होते. त्या दिवशी आमचे कारखान्यात व आणखी अेका ठिकाणी प्रसाद करविला होता. हा 'कडाप्रसाद' (सत्यनारायणाच्या प्रसादासारखा) सर्व बंदीवानांस वाटण्यात आला. नंतर रविवारच्या निर्बंधाप्रमाणे सर्व बंदी खोलीत बंद व्हावयाचे पण आम्ही युक्तिप्रयुक्तीने बहुतेक शीख राजबंदी आणि प्रमुख अितर बंदी यांस खोल्यांतून अुघडे ठेवविले आणि ज्या वेळेस सर्व वरिष्ठ अधिकारी बाहेर जातात त्या वेळेस खालचे सर्व अधिकारी आमच्याच मताचे असल्याने त्यांच्या सहाय्याने गुंटीवर सभा भरविली. त्यात चाळीचाळींतील निवडक माणसे होती. आजूबाजूस वरिष्ठ अधिकारी येतो की काय ते पाहण्यासाठी शंभर मंडळी जवळ जवळ अेकत्र होअून पहारे ठेवून त्या कारागारातच राष्ट्रीय गाणी गाअिली गेली आणि त्यानंतर माझे व्याख्यान अुत्साहभराने अैकले गेले – त्याच कारागारात की ज्यात पाच बंदी विचार करीत अेकत्र बसणे अपराध असे. – मग राष्ट्राचे नाव घेणाऱ्याची गोष्ट तर बोलावयास नको; आणि कोणी ते घेणारा भेटला तरी राष्ट्राचे नाव समजणार किंवा भावाने अैकणारा शंभरी अेकादाही आढळत नसे!

वाचनालयाची वाढ

बंदीवानाच्या या बुद्धिविकासास अुत्तेजन देण्यासाठी आम्ही जो कोणी शिक्षण तत्परतेने घेअी आणि सभांस अुपस्थित राही त्या बंदीवानास आरामाचे कामात काढीत असू. प्रथम पुस्तके आणि पाट्या आम्हास आमच्या संस्थेच्या व्ययाने पुरवाव्या लागत; पण आता शिक्षणप्रिय अधिकारी असल्याने सरकारी रीतीने पुस्तके व पाट्या बंदीस मिळाव्या म्हणून आम्ही आग्रह धरला. आवेदने आणि लिखापढी होता होता तसा हुकूम आला आणि पाट्या आणि क्रमिक पुस्तके सरकारी व्ययाने मिळू लागली. ती लोक किती अुत्सुकतेने अुपयोगात आणीत आहेत हे मी अधिकाऱ्यांच्या वारंवार निदर्शनास आणून द्यावे. ग्रंथालयात राजबंदींचीच पुस्तके पाहिजे त्या बंदीवानांस वाचावयास मिळण्याचीही सोय

करण्यात येअून त्यास परवानगी मिळविली. नंतर ग्रंथालयात सरकारी व्ययाने काही पुस्तके ठेवावी अशी सूचना केली. त्यांचे टाचण करण्याचे काम आमच्याकडेच आल्याने त्यात शक्य तितकी आम्ही राष्ट्रीय पुस्तके घालून मुख्य भरणा हिंदीचा मागविला. त्यांतील काही नावे वरील अधिकारी 'अनिष्ट म्हणून खुडीत तर ती आम्ही संस्थेकडून अंत:स्थपणे आणून टाकावीत. अेवीतेवी शक्यतो सरकारद्वारा नाही तिथे अंतस्थपणे संस्थेद्वारा – पण राष्ट्रीय चळवळ त्या परिस्थितीत चालविता आली तोवर चालविली होती. या सरकारी पुस्तकात तमीळ, आंध्र, मल्याळी आणि कानडी या द्राविडसंघाच्या आपल्या हिंदुभाषांचीही पुस्तके बोलाविली होती.

अधिकारी आश्चर्यचकित झाले!

या सर्व शिक्षणीय चळवळीचे फळ काही होते काय याविषयी अेक दिवस येथील अेका युरोपियन अधिकाऱ्यांशी बोलणे झाल्यावर ते फळ होते हे सिद्ध करण्यासाठी आम्ही तुरुंगातील हिंदूबंदींची संख्या घेअून त्यांत साधारण लिहिणे आणि वाचणें शिकलेले किती आणि त्यांत साधारण शिक्षितात त्या कारागारात आल्यानंतर शिकलेले किती याचे आकडे गोळा केले. त्यावरून असे दृष्टोत्पत्तीस आले की हिंदू बंदीवानांत शेकडा ८० वर लिहिता-वाचता येणारे असून त्यांत अंदमानात आल्यावर शिकलेले शेकडा नव्वद होते. याचा पडताळा पाहण्याचा विचार करून अेका रविवारी तो अधिकारी अेकाअेकी अवेळी खोल्याखोल्यांतून हिंडला तेव्हा नाना विषयांवर पुस्तके वाचण्यात वा राष्ट्रीय गाणी म्हणण्यात बंदीवानांतील अनेक लोक गुंग झालेले पाहून त्या पुरातन अधिकाऱ्यांस आश्चर्य वाटले. कारण त्याने दहा वर्षांपूर्वीचे दिवसांत रविवारी बहुतेक बंदीवान फासे खेळण्यात, जुगार खेळण्यात, शिव्यागाळीत आणि अनेक कुकर्मात कसे गढलेले असत हे पाहिलेले असे. त्याने हा फरक पाहून विस्मय प्रदर्शित केला.

शिक्षणाची व्याख्या

आम्ही वर साधारण लिहिता वाचता येणाऱ्यांचीच संख्या दिली आहे. पण आम्ही तिथे शिक्षणाची व्याख्या म्हणजे अशी ठरविलेली असे की, ज्यास आपल्या देशाची आणि प्रचलित राजकारणाची अितकी माहिती आहे आणि ज्याचे सर्वसाधारण ज्ञान अितके विकसित झालेले आहे की तो भावी विधिमंडळात किंवा पंचसभेत प्रतिनिधी निवडून देण्यासाठी स्वत:चे मत त्यातील अर्थ समजून देअू शकावा. या मापानेही या हिंदू बंदींत शेकडा चाळीस तरी लोक 'शिक्षित' म्हणवून घेण्यास योग्य झालेले होते. युरोपातही Voter किंवा मतदार सामान्यत: अितकाच शिक्षित असला म्हणजे चालतो.

त्या तेलगोदामात आम्हास फार दिवसांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे काय ते थोडे तरी अुपभोगावयास मिळाले होते. सकाळी नव्हे पहाटेदेखील केव्हा केव्हा खोली – बाहेर सोडण्यात येअी. त्या वेळी आम्हाला लख्ख चांदण्यात अुभे राहण्याचा आनंद दहा वर्षांनी पुन्हा अनुभवण्यास मिळाला! फार गंमत वाटे. तरीही त्या चांदण्या रात्रीची छाया असेच – की हे कारावासातील चांदणे! जसे स्मशानातील!

बाबांची ती कष्टभोगी धैर्यशाली मूर्ती!

थोडे दिवसांत या स्मशानातील चांदण्यात माझेसह माझ्या ज्येष्ठ बंधूंनाही भागीदार होण्याची सवलत मिळाली. मला त्यांचेसह दोन-चार तास अेकत्र बसता येअू लागले पण ते केवळ त्यांचे दु:ख पाहून हळहळण्यापुरतेच. कारण त्यांची प्रकृती क्षयावर जात खोकला अितका वाढलेला असे की अेकदा ढास लागली की अर्धा-अर्धा तास श्वासाची फुरसत नसे! तसा खोकत खाकरत वेताच्या फाटक्या खुर्चीवर धापा टाकीत पण तोंडावरील धैर्याचे हसू मावळू न देत बसलेला तो कष्टभोगी देशभक्त – माझा ज्येष्ठ बंधू – त्याची ती चवाळ्याच्या रकट्याचा अेक पायघोळ कोट घातलेली बंदीवान करुण मूर्ती मला अजून जशीची तशीच दिसत आहे!!

या स्मशानाच्या चांदण्यात, या किंचितमात्र लाभलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्यात शक्यतो अधिक प्रचारकार्य करण्याचे नादात शक्य तितके कमी झुरत राहण्याचे व्रत मनाकडून अंगीकारवून दिवस कंठीत असता अेके दिवशी सकाळी माझे सहकष्टभोगी राजबंदी श्रीयुत – यांनी लगबगीने येअून अेका वर्तमानपत्राचा तुकडा माझे टेबलावर आणून टाकला. अप्रकटपणेच तो वाचावयाचा होता. नाहीतर कोणी पाहील! मी तो वाचला. पाहतो तो त्यात बातमी होती की सरकारने अंदमानची वसाहत बंद करण्याचा ठराव प्रसिद्ध केला असून नवीन बंदीवान येणे बंद होणार; अितकेच नव्हे तर आहेत त्या बंदीवानांनाही जर ते काही अटींवर अंदमानात राहणार नसतील तर परत स्वदेशातील कारागारात धाडण्यात येणार!

ही बातमी वाचताच आम्हास अर्थातच बरीच कृतार्थता वाटली. कारागारीय मंडळापुढे आम्ही अंदमानच्या बंदीवानांची जी दु:खे मांडली होती त्यांतील निर्भीड विधानांसाठीच आम्हास राजक्षमेचा लाभ मिळू दिला गेला नाही ही आमची निश्चिती होती, तेव्हा आपली सुटका न झाली तरी आपण या हजारो बंदीवानांचे हितार्थ जे काही करता येणे शक्य होते ते करून त्या कामी यश मिळण्यास आंशिकत: तरी कारणीभूत झालो ही आत्मप्रसन्नता आम्हास वाटू लागली.

बंदीवानांतील शेकडो जणांनी आमच्यावर कृतज्ञ आभारांचा पाअूस पाडला. त्यांच्यात ही गोष्ट सर्वजण जाणून होते की, आमच्या येण्याने आणि आम्ही आमच्या राजबंदींतील आणि अितर बंदींतील साथिदारांसह दहा वर्षे संघांची, वर्तमानपत्रांची, आवेदनांची, भांडणांची, विधिमंडळातील प्रश्नांची, प्रतिवादांची, पत्रांची जी चळवळ चालवीत आणली तिच्यामुळेच अंदमानकडे हिंदुस्थानचे आणि म्हणूनच हिंदुस्थान सरकारचे लक्ष प्रामुख्याने वेधले गेले आणि कारामंडळास (Jail Commission ला) अंदमानचा विषय निकराने हाती घ्यावाच लागला. माझे अभिनंदन करणाऱ्यांस मी म्हटले. **''अंदमान अखेर अुठले! - ही घटना कोणच्याही अेकाच गोष्टीचा परिणाम नाही तर दहा वर्षांच्या अव्याहत आणि सर्वांगीण चळवळीचा तो परिणाम आहे. त्यासाठी तुम्ही सर्वांनीच विशेषत: राजबंदींनी कष्ट सहन केले आहेत त्यांचे आंशिक साफल्य झाल्याचे श्रेयही तुम्हा सर्वांचे आहे.''** असे मी सर्वांस सांगून त्यांचे प्रत्यभिनंदन केले.

डोके बरेच फुटले पण दगडी भिंत पडली

'आज बारीबाबा पाहिजे होते,' मी विनोदाने माझ्या मित्रास म्हटले. मला बारी नेहमी म्हणे ''सावरकर, दगडी भिंतीवर निष्कारण का डोके आपटीत बसला आहात! त्याने दगडी भिंत का पडते! केवळ डोके मात्र फुटेल!'' आज त्यांस सांगता आले असते की ''मि. बारी, अंदमानच्या कारागाराच्या दगडी भिंतीवर डोके आपटीत राहिल्याने डोकेही बरेच फुटले खरेच पण तुझी दगडी भिंतही काही पडल्यावाचून राहिली नाही!''

त्या रात्री मी त्या बातमीचा विचार करून त्यांच्यापुढे हिंदू हिताच्या दृष्टीने त्या सरकारी धोरणास कुठवर पाठबळ दिले पाहिजे आणि कुठे विरोध केला पाहिजे हे मनाशी ठरविले. हेही माझ्या ध्यानात आले की या माझ्या नवीन धोरणामुळे मला लोकप्रियतेचा प्रथम प्रथम तरी बळी द्यावा लागेल! लोकहितासाठीच लोकांच्या दोषास काही काळ पात्र व्हावे लागेल. जसे शुद्धीच्या चळवळीने त्याच वसाहतीत आरंभी झाले!

कारण अंदमानची वसाहत सर्वांशी 'तोडून' टाकण्याचे धोरण मला प्रथमपासूनच मान्य नव्हते. मला अंदमानात जे काही तोडून घ्यावयाचे होते ते ती वसाहत नसून ज्या दुष्ट, अप्रगतिशील आणि अहितकारक निर्बंधाखाली तिचे शासन चालले होते ते निर्बंध होत. बंदीवसाहत मला पाहिजे होती; पण ती अशा धोरणाने भरभराटविण्यात यावी असे मला वाटे की ज्या धोरणाने अिंग्लंडच्या जन्मठेपीवर धाडलेल्या अपराध्यांची कॅनडा अित्यादी देशांतील वसाहत वाढविली गेली. अिंग्लंडमध्ये चोरीमारीपासून तो हत्येपर्यंत ज्या ज्या अपराध्यांस भयंकरातील भयंकर म्हणून समजण्यात येअी त्यास दंडित करून कॅनडात धाडण्यात येअी. अिंग्लंडच्या सभ्य समाजास घातकारक वाटणारे ते त्या दंडितांचे भयंकरत्वच त्यांना कॅनडातील हिंस्त्र पशूंनी आणि हिंस्त्र परिस्थितीने व्यापिलेल्या भूभागास वसविण्यासाठी अुपयोगी पडले. सभ्य

समाजातील सौम्य निर्बंधाहून किंचित् कठोर आणि बरेच कडकपणे पाळविले जाणारे निर्बंध घालून त्या शासनांचे देखरेखीखाली हळूहळू माणसाळविले असता क्रूरातील क्रूर अपराध्यांचे भयंकरत्वही बंदीवानांची अेखादी वसाहत लागवड करून घेण्यास अुपयोगी पडते. केवळ त्या वसाहतीचे धोरण त्या बंदीवानांचा नाश करण्याचा किंवा प्रतिशोधाचा (सूडाचा) नसून त्यांचा समाजास अुपयोग करून घेण्याकडे व्यय करण्याचा असला पाहिजे. कॅनडा देशात अंशतः अमेरिकेत, बहुशः आफ्रिकेत जे अिंग्रजी अपराधी दंडित होअून गेले त्यांस कडक निर्बंधाखाली शक्यतो स्वातंत्र्य देत देत त्यांच्या अुग्रतेचा आणि धाडसाचा अुपयोग करून घेण्यात आला. त्या ओसाड आणि हिंस्त्र प्रदेशात वसाहती बसविण्यात आल्या. जे मनुष्यबळ अिंग्लंडात नुसते कारागारात कुजत पडे तेच तिकडे कॅनडादिक प्रांतांत पेरून त्याच्या संततीची वाढ होअू दिल्याने ते कसे शतपट वृद्धीस पाअू दिले- आणि म्हणून आज त्यांच्या संततीची स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण होअू शकली. अिंग्लंडचे मनुष्यबळ आणि राष्ट्रबळ वाढू शकले. हेच धोरण अंदमानमधील हिंदी बंदीवानांच्या वसाहतीचे मुळाशी असावे हे आम्हास राष्ट्रहिताचे दृष्टीने अवश्य वाटे.

दुर्गंधी खताप्रमाणे अपराध्यांचा अुपयोग करा

अंदमानची बंदीवानांची वसाहत मूलतःच तोडून टाकणे आणि आजवर त्या दृष्टीने झालेले कष्ट आणि व्यय पाण्यात पडू देणे हे आमच्या चळवळीचे ध्येय नव्हते. केवळ त्या वसाहतीस राष्ट्रीय धोरणाने शासित केले जावे असे आम्हास वाटे. कारण जर जन्मठेपीचे बंदीवान अंदमानात किंवा कोणच्याही अितर द्वीपात नवीन वसाहत करण्यास धाडलेच नाहीत तर त्यांस चौदा वर्षे हिंदुस्थानच्या अेखाद्या कारागारात सडत ठेवण्यात येणार. त्यामुळे त्यांचे जीवन अत्यंत दुर्धर होअील हे तर आहेच; पण राष्ट्रीयदृष्ट्या अशा भयंकर धाडसी आणि बहुधा कडव्या गुणांचाही दुर्गंधी खताप्रमाणे किंवा स्फोटक द्रव्याप्रमाणे योग्य विनियोग केला असता जो अुपयोग करून घेता येतो त्यास समाज अंतरतो. त्याहूनही मोठी हानी ही होते की, हे अितके मनुष्यबळ कारागाराच्या अुत्तप्त खडकाच्या आगीत जळून व्यर्थ गेल्याने त्यांच्या संततीच्या वाढीस राष्ट्र नित्याचे मुकते.

आमच्या मते अपराधप्रवणता ही आनुवंशिक असते हे प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रज्ञांच्या हातून त्या प्रमेयातील सत्यांशाचा फारच अतिरेकी विपर्यास करण्यात येत असतो. प्रत्येक दंडिताची दुष्टता, प्रत्येक पाप्याचे पाप त्याच्या संततीत आनुवंशिक परंपरेने अुतरते ही गोष्ट खोटी आहे. अपराधप्रवणता संततीत अुतरणे हे आनुवंशिकतेवरच केवळ अवलंबून नसून ती गोष्ट अनेक तदितर कारणांचे फलित असते. शिक्षण, परिस्थिती, संगती अशा अनेक कारणांत, मूळ बीजातून विक्षिप्त झालेली प्रवृत्ती हे, संततीत अपराधप्रवणता संक्रमित होण्याचे अेक कारण आहे. दुर्गुण आणि सद्गुण जर निरपेक्षपणे संततीत अुतरतेच तर शिवाजीचे पोटी संभाजी, आणि अिंग्लिश दंडितांच्या ज्या टोळ्या कॅनडात प्रथम धाडण्यात आल्या अशा चोर दरोडेखोर अित्यादी महान अपराध्यांच्या पोटी अेक स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करणारे आणि ते अव्याहत चालविणारे कॅनेडियन लोक अुत्पन्न झाले नसते. कवीचा मुलगा जसा हटकून कवीच निपजतो असे नाही तसे दुष्ट अपराध्याचा मुलगा दुष्ट निपजतोच असेही नाही.

अेतदर्थ कारागारात जन्मभर कोंडून आपल्या राष्ट्रातील दंडितांच्या संततीस मुकणे म्हणजे त्या दंडितांच्या अपराधासाठी केवळ त्यांनाच दंड न करता राष्ट्रासही दंड करण्यासारखे आहे. त्यापेक्षा त्या दंडितास अेखाद्या अंदमानसारख्या जंगली वसाहतीत धाडून, तो भूभाग लागवड करण्यासाठी त्यांच्याकडून मनुष्योचित वर्तन आणि श्रम करवून घेणाऱ्या सापेक्षतः कडक निर्बंधाखाली त्यांचे शासन करवून, काही काळाने त्यांच्यापैकी ज्यांच्याज्यांच्यात सामाजिक सद्गुण विकास पावत आहेत असे वाटेल त्यांस सापेक्ष स्वातंत्र्य देअून, त्यांना संसार थाटू देअून, संपत्ती आणि संतती अुपार्जन करण्यास परवानगी देणे हेच धोरण सरकारी अपराध विभागाने स्वीकारणे राष्ट्रीयदृष्ट्या अिष्ट आहे. अंदमानच्या वसाहतीविषयी हेच धोरण सरकारने स्वीकारावे असे आमचे मत होते. म्हणजे त्यायोगे अंदमानसारख्या अेका

नवीन द्वीपाची लागवड होअून आणि तेथे दंडितांच्या संततीची अेक हिंदी होतकरू वसाहत निर्माण होअून हिंदुस्थानाला टाकाअू ठरलेल्या आपल्या मनुष्यबळापासूनही अितके महत्त्वाचे अुत्पन्न काढता येणारे होते. अंदमानची बंदीवसाहत हानिकारक नव्हती. ती तोडावयाची नव्हती; तर ज्या अनुदार निर्बंधाखाली तिचे शासन होत होते ते निर्बंध तोडावयाचे होते. **त्या अंदमानातील दंडितांस सुधारणे आणि त्यांच्या संततीस अुपजताच सभ्य जगताचे नागरिक बनवील असे शिक्षण देणे, हे त्या वसाहतीचे निश्चित धोरण असावे आणि या धोरणास अनुकूल अशाच निर्बंधाने तिचे नियमन व्हावे** असा आमच्या चळवळीचा मुख्य हेतू होता. आम्ही कारामंडळापुढे दिलेल्या लेखी साक्षीत आणि केलेल्या तोंडी चर्चेत हे स्पष्टपणे बळपूर्वक प्रतिपादन केलेले होते.

परंतु सरकारी ठराव जो प्रसिद्ध झाला त्यात अंदमानात असलेल्या वसाहतीचे दोष आणि तिथे चालू असलेल्या निर्बंधांचे अमानुष कठोरत्व हे जरी पर्यायाने मान्य केलेले होते – आणि त्यापुरती आमची चळवळ जरी यशस्वी झालेली होती – तरी त्या चुका सुधारण्याचा अुपाय म्हणून ती वसाहत बंद करून, तिकडे जन्मठेपीचे बंदीवान धाडण्याची पद्धती सोडून टाकून, अुलट तिकडे असलेल्या बंदीवानांसही हिंदुस्थानी कारागारात परत धाडण्याचा जो निश्चय प्रसिद्ध झाला होता, तो अुपाय नसून अपाय आहे असे आम्हास वाटल्यामुळे आम्ही त्याविरुद्ध देशात आणि त्या वसाहतीत विरोध करण्याचे ठरविले.

विपक्षांची सहानुभूती! स्वपक्षाचा विरोध!!

या कामी दुर्दैवाने आम्हास पूर्वीच्या विपक्षाची सहानुभूती आणि पूर्वीच्या स्वपक्षाचा विरोध सहन करावा लागणार असे दिसू लागले. कारण अंदमानातील स्थानिक अिंग्रज अधिकाऱ्यांस आमच्या मताप्रमाणेच ती वसाहत तुटू नये– निदान तिकडे असलेले हजारो बंदीवान तरी अेकाअेकी परत स्वदेशात धाडण्यात येअू नयेत असे वाटे. त्यांस असे वाटण्याचे कारण अर्थातच आमच्याप्रमाणे हिंदी राष्ट्रीय कल्याण हे नव्हते. त्याचे कारण मुख्यतः हे होते की त्या ठिकाणी असलेल्या ओव्हरसीअरपासून कमिशनरपर्यंत अिंग्रजी अधिकाऱ्यांचा अधिकारभंग होअू नये! त्यांची अुचलबांगडी होअून वसलेले लाभकारक बस्तान डळमळू नये!! तेथे शेकडो लोकांवर जवळजवळ अनिर्बंध सत्ता जी त्यांस गाजविता येअी ती त्यांची हिंदुस्थानातून कुठे बदली झाली तर थोडीच गाजविता येणार होती, आणि कित्येकांस तर हिंदुस्थानात अुलट तितक्याच अधिकाराची आणि सोयीची जागा मिळेल की नाही याचीही शंकाच होती. म्हणून ते सर्व स्थानिक अधिकारी निदान तिथल्या बंदीवानांस तरी हिंदुस्थानात अेकाअेकी धाडण्यात येअू नये म्हणून सरकारावर दाब टाकण्यासाठी आणि सरकारी आज्ञा शक्य ती प्रलोभने बंदीवानांस दाखवून कार्यात परिणमित न व्हावी यास्तव खटपट करू लागले. आम्हीही तेथील बंदीवानांनी हिंदुस्थानात जाअू नये म्हणूनच खटपट करू लागलो, तेव्हा या कार्यी सरकारी अधिकाऱ्यांचे आणि आमचे चांगलेच सूत्र जमले.

परंतु या अपूर्व देखाव्यानेच तेथील बंदीवानांत विलक्षण बुद्धिभेद अुत्पन्न झाला, सरकार म्हणेल त्यात काहीतरी गोम असलीच पाहिजे हा सरकारी वर्तनाविषयीचा सर्वसाधारण अविश्वास आपल्या राष्ट्रांच्या आजपर्यंतच्या अनुभवाने सामान्य लोकांत आमच्यासारख्या प्रचारकांनी अुत्पन्न केला होता; परंतु अज्ञानी माणसाच्या अेकदा अेखाद्याविषयी अविश्वास अुत्पन्न झाला की तो मनुष्य अेखाद्या वेळी चुकून वा हेतुपूर्वक अेखादी गोष्ट त्या अज्ञानी मनुष्यास लाभकारक अशी जरी करू निघाला तरी त्यात ''काही तरी गोम'' असणारच म्हणून ती गोष्टही अज्ञानी मन करण्यास धजत नाही. कच्चा गडी अेखाद्या पटाअीत मल्लासी नियुद्ध खेळावयास अुतरला तर त्या मल्लाचा चुकून पुढे केलेला हातही धरण्यास, क्वचित तो आपल्यास फसविण्यासाठीच पुढे केलेला आहे असे समजून, जसा कचरतो आणि त्यावर अुलट पेच मारण्याची संधी गमावतो तशीच साधारण जनसमूहाची राजकारणादिक व्यवहारात पुष्कळ वेळा स्थिती होते. तीच स्थिती अंदमानातील बंदीवानांची झाली. सरकारी अधिकारी जो जो त्यांस अंदमानातच रहा म्हणून सांगू लागले तो तो त्यांस वाटू लागले की हिंदुस्थानात जाण्यास सिद्ध होण्यातच आपले खरे हित असले पाहिजे! आपल्यास नेहमी

फसविणारे अधिकारी म्हणतात जाअू नका तर मग अर्थातच तेवढ्या अेका कारणासाठीच जाणे हेच आपल्यास अुपकारक आहे. यात जेव्हा मीही ''हिंदुस्थानात जाणे अिष्ट नाही, अिथेच रहा. नवीन सवलती लाभकारक आहेत'' म्हणून सांगू लागलो तेव्हा ते अगदीच घोटाळून गेले आणि मी सरकारी अधिकाऱ्यांसारखेच कसे सांगतो म्हणून आश्चर्य नि अविश्वासही प्रकट करू लागले. अशा रीतीनी आजवर माझ्या वचनात राहणारे कित्येक कसलेले स्नेही आणि साथीदारही त्या वेळेस माझ्या अुपदेशाचा विरोध करण्यास अगदी निरुपाय म्हणूनच का होअीना पण सिद्ध झाले.

कारण सरकारी आज्ञेतील ''बंदीवान हिंदुस्थानात परत धाडा'' या वाक्यातील गोम मला जशी झटकन दिसली तशी त्यांस दिसली नाही. त्यांचा असा समज झाली की, हिंदुस्थानात परत धाडणे म्हणजे आपली बंदी तोडून टाकून देशात पाय टाकताच आपणास साफ सोडून देणे! हजारो बंदीवान आपण हिंदुस्थानात जाण्याचे मान्य करताच सरकार आपणास सोडून देणार – जन्मठेपीच्या बंदीची ही मारक शृंखला देशास पाय लागताच गळून पडणार या भुमकेसरशी अगदी वेडावून गेले. आज वाटेल ती सवलत दिली तरी या अंदमानचे तोंड पाहणे नको – आम्ही स्वदेशात भुके मरू पण सुटका करा, हिंदुस्थानात धाडा ही अेकच ओरड झाली. आम्ही पुष्कळ सांगितले की, ''अरे जन्मठेपींच्या या तुम्हां हजारो बंदीवानांस अेकाअेकी हिंदुस्थानच्या तटावर नेअून साफ मोकळे सोडण्यास सरकार काय वेडे झाले आहे! हे काय कोणा राजा भोजाचे राज्य आहे! तुम्हांस हिंदुस्थानात नेअून कारागारात आणि कोठड्यांत चौदा चौदा वर्षे मरेतो बंद करण्यात येणार आहे. या ''परत धाडण्याचा'' हा अर्थ आहे! म्हणून तुम्हास मते विचारून तुमच्या अिच्छेप्रमाणे अंदमानात किंवा देशात धाडण्याचा हा झालेला सरकारी ठराव अेक वरदानच आहे असे समजून त्यांनी दिलेल्या नवीन सवलतींचा स्वीकार करून अंदमानात राहा! या सवलतींप्रमाणे अंदमानातील वास्तव्य हिंदी कारागारातील वास्तव्याहून हजार पटीने तुम्हांस सुखकारक आणि तुमच्या राष्ट्रास हितकारक आहे!''

पण पहिल्या लाटेसरशी जी हुल्लड झाली त्यात साधारण बंदी तर काय पण राजबंदीवान देखील वाहून गेले. आणि छे! आम्ही हिंदुस्थानातच जाणार – आणि जाताच सुटणार म्हणून मनोराज्यात दंग झाले. आमच्या शब्दांस त्या मनोराज्यात अिंग्रजी राज्याप्रमाणेच अगदी ''जप्त करण्यात आले! निषिद्ध वाङ्मय म्हणून बंदी करण्यात आले.''

लोकहितासाठीच लोकप्रियतेचा बळी

परंतु आमच्या स्वभावाची रचना अशी होती की, जेव्हा जेव्हा अेखादी गोष्ट लोकहितकारक आहे म्हणून आम्हास निश्चित वाटून आम्ही ती कार्यात परिणामविण्यासाठी झटू लागताच लोकांच्या लक्षात तिचे ते हितकारकत्व प्रथमदर्शनी न आल्याने आम्हास लोकांच्या अप्रियतेस बळी पडावे लागले, तेव्हा ती गोष्ट घडवून आणण्याचा आमचा अुत्साह अधिकच बळावू लागला. लोकांच्या अप्रियतेची लाट जितकी बलवत्तर होअी तितकाच आमचा त्या कार्यास यशस्वी करण्याच्या प्रयत्नातील आवेशही अदम्य होत जाअी. तो आमचा आम्हासही आवरेनासा होअी. केवळ लोकप्रियतेसाठी म्हणून लोकहितकारक वाटत असलेले कार्य सोडणे हे स्वार्थीपणाचे अत्यंत निंद्य स्वरूप होय अशी आमच्या मनाने अनेक अनुभवांनी खूणगाठ बांधून ठेवली होती. परंतु म्हणून जोवर लोकांस आमचे म्हणणे हितकारक आहे असे वाटत नाही तोवर त्यांस विरोध करण्यात किंवा आमच्यावरची त्यांची बहुधा दिसून आलेली व्यक्तिनिष्ठा चलित होअू देण्यात लोकांचा काही अपराध असतो असेही आम्हास कधी वाटले नाही. कारण जसे मतस्वातंत्र्य आम्हास आहे तसेच राष्ट्रीय हिताहिताच्या प्रश्नात ते समाजात प्रत्येकास आहे आणि व्यक्तिनिरपेक्ष ते त्यांनी बजाविणे हे आमच्याप्रमाणेच या प्रत्येकाचेही कर्तव्य आहे ही आमची धारणा असे. हळूहळू तडजोडीने आम्ही घेअू; पण केवळ लोकप्रियतेकरता ते कार्य कधीही सोडण्यास सिद्ध नसू. लोकहितार्थ झटण्यात अेक वेळ घर, दार, प्राणही सोडण्यास सिद्ध झालेले लोक लोकप्रियता मात्र सोडण्यास, लोकप्रियतेचा मात्र बळी देण्यास चटकन कचरतात हे आम्ही अनेक अुदाहरणांवरून अनुभवलेले होते आणि त्यामुळे लोकहिताचा नाश झालेलाही पाहिला होता. म्हणून शक्यतो त्या मोहापासून स्वतःच्या चित्तास आवरण्याचा प्रयत्न यथाशक्ती आम्ही अनेक वेळा करून लोकहितार्थ स्वार्थाच्या अितर मोहाप्रमाणेच

लोकप्रियतेचाही अवश्य तेव्हा बळी दिलेला आहे. तो सुखाने नव्हे तर अत्यंत कष्टानेच दिलेला असतो – केवळ कर्तव्यच म्हणून दिलेला असे हेही काही खोटे नाही.

अंदमानातील वसाहतीचे खरे स्वरूप आणि तिचे महत्त्व, तिच्या खऱ्या अुणिवा आणि त्यांच्या निवारणाचे खरे अुपाय यातील मर्म स्वदेशातील पुढाऱ्यांस पुरते अवगत नसल्याने स्वदेशीय विधिमंडळातील सदस्यापासून तो वृत्तपत्रीय लेखकापर्यंत सर्वांनी अंदमान समूळ अुखडण्याविषयी आणि तेथील हजारो बंदीवानांस हिंदुस्थानात परत आणण्याचा ठराव केल्याविषयी आनंद प्रदर्शित केला होता. त्यामुळे तेथील बंदीवानांच्या हुल्लडीस अधिकच बळ आले. आम्ही कारागारात बंद. तेथून जो प्रकटअप्रकट विरोध करू शकलो त्याचा परिणाम त्या प्रचंड हुल्लडीस थोपविण्यास तात्पुरता अक्षम होअू लागला. तरीही आम्ही विरोधास कसून आरंभ केला.

हिंदुस्थान सरकारचा अंदमानची बंदीवसाहत तोडण्याचा सुटलेला हुकूम येताच जे बंदीवान अंदमानात होते त्यांस तरी परत हिंदुस्थानात जाण्याचे कार्य घडू नये म्हणून तत्रस्थ अधिकाऱ्यांनी बंदीवानांची मने अंदमानातच राहण्यास अनुकूल करून घेण्यासाठी आमच्या तेथून हिंदुस्थानात येण्याच्या आगेमागे अनेक सवलती देण्याची आश्वासने भराभर देण्यास आरंभ केला. प्रथम थोड्या सवलती पुढे केल्या; परंतु जेव्हा त्यांनी बंदीवानांचे मन अंदमानात राहण्यास वळेना तेव्हा आणखी सवलती अेकामागून अेक देण्याची आश्वासने अधिकारीवर्ग देअू लागला. त्यांच्याशी चर्चा करून बंदीवानांचे मन वळविण्यासाठी बंदीवानांच्या लहानमोठ्या सभा आणि बैठकीही अुघडपणे करण्यास मोकळीक देण्यात आली. या सवलतीत प्रथम प्रथम दहा वर्षांत सुटका आणि पाच वर्षांत कुटुंबातसुद्धा रहाण्याची परवानगी या सवलतींत मुख्य होत्या. त्याचे जोडीसच जे अशी स्वोपार्जित पद्धतीनं 'तिकिटे' काढून राहण्यास सुरवात करतील त्या बंदीवानांस पूर्वी मिळे त्यापेक्षा पुष्कळच अधिक परिमाणाने शेती आणि शेती सुरू करण्यापुरते पदार्थाचे भांडवल अगदी नावापुरत्या कराराने देण्यास सिद्ध झाले.

आम्ही या सवलतींचा अुपयोग करून घेअून बंदीवानांनी अंदमानात वसाहत करावी या पक्षाचे आहोत हे कळताच बंदीजगतात अेकच खळबळ अुडाली हे वर लिहिलेच आहे. त्यामुळे आमचे खरे मत काय आहे हे जाणण्यास बंदीवानांनी निरनिराळ्या पुढाऱ्यांस निरनिराळ्या मिषांनी कारागारात आमच्या भेटीस धाडण्याचा अुपक्रम चालू केला. आम्ही त्या सर्वांस खालील आशयाचा अुपदेश दिला.

''बंदीवानांपैकी बहुतेक लोक स्वदेशातील अगदी दरिद्री आणि कनिष्ठ थरातून आलेले आहेत. ते जरी हिंदुस्थानात आजच परत धाडण्यात आले आणि तेथील कारागारात सडत न पडता मुक्त करण्यात आले (ही आशा केवळ दुराशा मात्र होती. कारण अंदमानातून हिंदुस्थानात येताच त्यांस सरसहा सोडून देण्याची सरकारची आज्ञा नसून त्यांची चौदा वर्षे पुरती भरेतो त्यांस हिंदुस्थानातील कारागारात बंदच ठेवले जाअील ही आमची निश्चिती होती.) तरीही काय? पुन्हा त्यांस दारिद्र्याचेच पंजात गवसावे लागणार. कोणी आपल्या भाअूबंदांनी अेकदा हातभर शेतीचा वा झोपडीचा तुकडा आपल्या अनुपस्थितीत बळकावला म्हणून खटलेबिटले लढू लागतील; नाहीतर मारहाण करतील. बाकी तेही शक्य नसल्याने भीक मागत मागत थकून पुन्हा चोऱ्या दरोडेच करू लागणार, ही दुर्गती त्यांच्या आणि राष्ट्राच्या दृष्टीनेही हितावह नाही. परंतु जर लोक अंदमानात मिळणारी आणि नवीन सवलतीप्रमाणे नीट संघटित प्रयत्न केला तर बऱ्या प्रमाणात मिळणारी शेती अित्यादी अुपजीविकेची साधने स्वीकारून अिथेच वस्ती करतील तर अंदमानची अेक नवीन वसाहत हिंदुस्थानास लाभवून देण्याचे ते श्रेय संपादतील. अंदमानात पूर्वी अत्यंत नडणारी अडचण म्हणजे स्त्रियांची कमतरता आणि त्यामुळे स्वतंत्र घरे करून राहण्याकडे अप्रवृत्ती पण पाच वर्षांचे आत- पुढे जर अधिकाऱ्यांनी तीन वर्षांचे आतही तसे करण्यास परवानगी दिली तर स्वतःची कुटुंबे आणण्याची किंवा अंदमानातील स्त्रियांशी लग्न करण्याची जी परवानगी दिली आहे त्यामुळे ती अडचण अंशतः दूर होणारी आहे. पूर्वी तेथील बंदी लोकांस तेथील 'स्वतंत्र' लोकांशी विवाह तर राहोतच पण व्यवहारही करण्याची परवानगी नसे. परंतु तीही या नवीन सवलतीने देण्यात

आलेली आहे. तेव्हा तुम्ही देशात परत जाअून कारावासात सडत पडण्यापेक्षा किंवा दीडबिघ्याच्या शेतीकरिता भाअूबंदांशी मारमारी करीत वाटा मागत बसण्यापेक्षा ही फुकटाची मिळत असणारी नवीन शेती घ्या. ती लागवडीस आणा, नवीन अन्न अुपार्जा आणि ते भक्षा. येथील 'स्वतंत्र' लोक म्हणजे हिंदुस्थानातील पूर्वी आलेल्या बंदीवानांची संतती! म्हणजे आपल्याच रक्ताचे आणि बीजाचे देशबांधव, त्यांच्याशी शरीरसंबंध करून संतती वाढवा. आणि सुखाने नांदा. देशी तरी याहून काय करणार! अितकेही संपत्तिसुख आणि संततिसुख तुम्हांस देशात भोगावयास मिळणार नाही. तुम्हास जातीतच घेतले जाण्याची मारामार! फिजी अित्यादी ठिकाणांहून आलेले भारतीय त्रासून परत त्या परदेशास निघून जातात मग तुमची काय कथा– तुम्ही तर बंदीवान! तेव्हा पूर्वी वीस वर्षांनी होणारी सुटका दहा वर्षांत मिळवून, ती दहा वर्षेही कारावासात न काढावी लागता तीन वर्षांतच कुटुंब करून वा तसेच 'स्वतंत्र'पणाचे तिकीट काढून सरकारी शेती घेअून अुदरनिर्वाह करून रहा. जसे काही दैव काढण्यासच परदेशी आलात असे समजा.

आणि व्यक्तिश: बंदीवासाची दु:खे अशी टाळता येतात अितकेच नव्हे तर जर या नवीन परिस्थितीचा संघटित लाभ घ्याल तर कॅनडासारखी, केपकॉलनीसारखी अेक लहानशी वसाहत तुम्ही आणि तुमची संतती मिळून अुत्पन्न करू शकाल आणि आपल्या प्रिय मातृभूमीला ते अेक लहानसे नवे सांस्कृतिक राज्य मिळवून देअू शकाल! कारण अंदमानात तुम्ही वसाल तर हिंदू संस्कृतीची ध्वजा त्यावर अुडत राहील!

तेच निकोबार पहा. तेही असेच भारतीय कक्षेतील अेक बेट, पण हिंदुलोक ते वसवीनात तर मलायी आणि ब्रह्मी लोकांनी ते वसविले. हिंदुसंस्कृतीस नित्याचे मुकले. तीच स्थिती अंदमानची. हिंदी बंदीवानांची वसाहत तुटताच तेथे ब्रह्मी लोक वा मलाअी लोक येअून बसतील. तेथे आपल्या बीजाची आणि धर्माची तीन पिढ्या वाढत आलेली संतती नष्ट होअील. तेथे घातलेले तीन पिढ्यांच्या बंदीवानांच्या रक्तबीज– श्रमांचे भांडवल व्यर्थ जाअील! हिंदुसंस्कृतीस ते बेट अंतरल्याने केवळ राजकीय बंधनाने ते जरी भारतास बांधून ठेवले गेले तरी मनाने ते सदोदित चीन-मलायादी मंगोलियन संस्कृतीकडे आकर्षिले जाअील.

अंदमान जिंकण्यासाठी पुरस्सर व्हा!

राजकीय महत्त्वही तुम्हास विदित आहेच. ही बेटे भावी भारताची वैमानिक आणि सामुद्रिक नाकी होणारी आहेत तिथे हिंदुसंतती वसेल तर ती शरीरानेच नव्हे तर आत्म्यानेही तुम्हांसच चिकटून राहतील. भारतसिंधुद्वारी प्रेमाने पहारा देतील.

अितके महत्त्वाचे भवितव्य आज तुम्हा घृणित, पतित, दंडित म्हणून टाकाअू ठरलेल्या लोकांच्या हातात आलेले आहे. तुमच्या आयुष्याचे साफल्य होण्याची अशी सुवर्णसंधी दवडू नका. यासाठी तुमच्यात जे काही दहा-पाच लोक स्वदेशात गेल्यावर मोठ्या मानास किंवा संपन्नतेस पोचण्यासारखे आहेत त्यांनी देखील तुम्हां सर्वांचा पुढाकार घेअून तुमच्याकडून अेक नवीन हिंदू वसाहत वसविण्याच्या- मायभूमीस अेक छोटेसे नवे सांस्कृतिक राज्य संपादन करून देण्याच्या या कार्यास पार पाडण्यासाठी भारतात परत न जाता सुटकेनंतरही अंदमानातच राहावे. अेका आयुष्यास साफल्य प्राप्त करून देण्यास हे ध्येय पुरे आहे. प्रत्येक स्थळी असे कोणा ना कोणी तरी प्रचारक पुरस्सर आणि पुरोगामी लोक ठाण मांडून बसण्यास आणि तिथेच खपत खपून जाण्यास हवे असतात. हिंदुस्थानासाठी अंदमान जिंकण्यापुरते तुम्हीच ते पुरस्सर का होत नाही!''

या अर्थाची आणि हीच वाक्ये वारंवार अुच्चारता अुच्चारता अंती बंदीवानांतील आमच्या संस्थेत आजवर सहकार्य केलेल्या लोकांची मने पुन्हा आमच्याकडे वळू लागली. हिंदुस्थानात परत जाणे म्हणजे अेकदम सुटणे नव्हे– तर कारावासात अंदमानहून अधिक कैचीत बंद राहणे होय हे त्यांच्या ध्यानात येअू लागले. त्यांच्यातील कित्येकात त्यांच्या राष्ट्रीय कर्तव्याविषयीचे अुच्च भावही माझ्या शब्दांच्या चेतनेने अुदय पावले.

तथापि सरकारास सवलती शक्यतितक्या अधिक देण्यास भाग पाडले जावे अितक्यापुरते ओढूनताणून चंद्रबळ बंदीवानांनी आणावे आणि अमुक द्याल तर अिथे राहू नाहीतर धाडा कसे, म्हणून सांगावे हे मला अिष्टच होते. त्याप्रमाणे बंदीवानांच्या सभा भरू लागल्या. सरकार त्या प्रयोगापुरते सभास्वातंत्र्य देअू लागले. या सरकारी नियंत्रणाच्या ढिलाअीचा लाभ घेअून त्या सभांतून संघटनेच्या आणि राजकीय प्रचाराच्या व्याख्यानांची आणि चर्चेचीही पोळी पिकवून घेण्यास आम्ही आरंभ केला.

त्यावेळी अितरांस अुदाहरण म्हणून मी स्वतः सरकारास आवेदनपत्र धाडले की, जर हिंदुस्थानात मला धाडताच मुक्तता करणे नसेल तर माझी शिक्षा संपेतो मी अंदमानमध्येच राहू अिच्छितो. मात्र मला दहा वर्षे भरली असल्याने सहकुटुंब किंवा ''स्वतंत्र तिकिटावर तरी बेटात राहता यावे. कारागारात ठेवावयाचे तरी अंदमानातच ठेवावे.''

पूर्वी मी प्रकृति स्वास्थ्य आणि मागील अनेक भागांत वर्णन केलेल्या सवलतींसाठी राजबंद्यांस हिंदुस्थानी कारागारात धाडण्यासाठी आवेदने धाडली होती. परंतु आता नवीन सवलतीप्रमाणे अंदमानात शेकडो बंदीवानांचा व्यक्तिशः लाभ होण्याची आणि राष्ट्रीयदृष्ट्या अेक हिंदू वसाहत मोडता मोडता वाचविण्याची संधी आणि आवश्यकता आलेली आहे हे जाणून मी स्वतः बंदीवान आहेतो अंदमानमध्येच राहून तेथील बंदीवसाहतीचे हितसाधन करण्याचे कार्यच आपले अेकमेव कार्य ठरविले. माझ्या अुदाहरणाने अितरांसही तिथेच राहण्याची स्फूर्ती येत चालली.

अंदमानची वसाहत स्थिर ठेवण्याचा मी कसून प्रयत्न करू लागलो आहे हे पाहून तेथील 'स्वतंत्र' लोकांस माझे अुपकार वाटू लागले. ते बिचारे मूठभर. त्यांची शेती नाही तिथे. अुपजीविका बंदीवसाहतीवर. जर सगळे बंदीवान परत हिंदुस्थानात धाडले जाअून ती वसाहत अुठून जाती तर त्यांची गती काय होती! त्यांच्या भूमीविषयींच्या, तीवर घेतल्या जाणाऱ्या करांविषयींच्या, त्यात भूमीवरून वाटेल तेव्हा काढून द्यावयाच्या सरकारी पद्धतीच्या ज्या अनेक पीडा होत्या त्या दूर करण्यासाठी त्यांची आवेदनपत्रे जावीत आणि त्यांनीही चळवळ करावी म्हणून प्रयत्न होअू लागले. बंदीवानांच्या म्हणण्यात नेहमी येअी 'स्वतंत्र' होअून तरी काय! त्यामुळे स्वतंत्र होण्यात लाभ आहे हे सिद्ध करण्यासाठी तरी सरकारास स्वतंत्रांची काही व्यवस्था लावणे भाग होते, त्याचा लाभ पुरेपूर घेण्यासाठी चळवळ अवश्य होती. त्यांच्या काही पुढाऱ्यांच्या आणि माझ्या अप्रकट भेटी होत, त्यांची आवेदनपत्रेही मी निरीक्षून आणि सुधारून देअी.

अहिंसेचा अशुभ झंझावात

त्या वर्षी राजकारणाचा मुख्य विषय म्हणजे खिलाफत आणि असहकारिता हा होता. आमच्या सभांतून, चर्चेतून आम्ही या दोन्हीही गोष्टींचा निषेध करीत असू. ''हिंदुस्थानात लोकमान्य टिळक वारताच खिलाफत आणि असहयोग या चळवळी जोरावल्या– कोणी असामान्य पुरुष निवर्तला असता तो धक्का निसर्गाला देखील सहन न झालासा होअून मोठमोठाले अशुभ झंझावात, आणि रोगांच्या साथी जगतावर सुरू होतात, असा अेक पुरातन समज आहे. लोकमान्यांसारखा धुरंधर नाहीसा होताच हा खिलाफतच्या अत्यंत आत्मघातक चळवळीचा आणि या अेका वर्षांत चरखा फिरवून आणि अहिंसेच्या आणि सत्याच्या अत्यंत विपर्यस्त व्याख्येवर अुभारलेल्या तेजोहीन नि तेजोनाशक असहकारितेने स्वराज्य मिळवू अिच्छिणाऱ्या आत्मवंचक अुन्मादाचा हा तसाच अेक अशुभ झंझावात सुटला आहे! हा बुद्धिविभ्रमाचा अेक रोग, अेक साथ सुरू झाली आहे!..''

प्रथमपासूनच आम्ही खिलाफतीच्या चळवळीस ती ज्या तत्त्वावर अुभारली गेली त्यातील राष्ट्रविघातक गर्भितार्थामुळे अत्यंत विरोध करावा. ''ही खिलाफत नाही ही आफत आहे'' हे वाक्य त्या अंदमानच्या घरादारापर्यंत गर्जत राहिले होते. अहिंसेची ती व्याख्या! ती सत्याची व्याख्या! त्या काळी प्रत्यही घडणाऱ्या त्या घटनांची फोड आम्ही, प्रथम प्रथम, शेकडोजणांचा विरोध सहन करीत शेवटी बहुतेकांस त्यांतील पोकळ शब्दच्छल आणि राष्ट्रविघातक अव्यवहार्यता विशद करून पटवून दिली.

त्या वेळच्या आमच्या वर अुल्लेखिलेल्या मतांचे सत्यतेविषयी आम्हास कित्येक आश्चर्यकारक दाखले मिळाले. कित्येक अगदी ध्यानात ठेवण्यासारख्या घटना घडल्या. पण येथे त्यातील अुदाहरणापुरती अेकच देतो.

श्री... हे दोघे राजकीय बंदीवान आजन्म काळेपाण्याची शिक्षा होअून तिथे आले. त्यांच्यावर पंजाबच्या दंग्याचे वेळची वारंटे होती; ते नापत्ता झालेले होते. सरासरी सहा महिने ते देशात कार्य करीतच हिंडत होते. परंतु त्यांचा पत्ता कोणास लागेना. ते तसेच बाबा गुरुदत्तसिंहाप्रमाणे वर्षानुवर्षे भूमिगत राहून सरकारी निर्बंधांस निर्माल्यवत करू शकले असते असे ते म्हणत, परंतु अितक्यात ते असहकारितेच्या आणि निर्बंधभंगाच्या (कायदेभंगाच्या) अेका अत्यंत प्रमुख पुढाऱ्यास विश्वासाने भेटावयास जाअून आपली कर्मकहाणी सांगते झाले. तेव्हा ते पुढारी अुसळून म्हणाले, ''कोण हा भित्रेपणा. सरकारी वारंटास भिअून पळत सुटावयाचे! असले असत्य वर्तन मला खपणार नाही. जा आणि मॅजिस्ट्रेटच्या पुढे आताच्या आता अुपस्थित व्हा'' त्यांनी सांगितले तसे निर्बंधानुकूल वर्तणे म्हणजेच सहकारिता नव्हे का? आम्ही सध्या निर्बंधास हतवीर्य करून टाकीत आहो हाच खरा निर्बंधभंग होय– खरी असहकारिता होय, आम्ही कार्य करीतच आहो तेव्हा आम्ही भयाने पळतो हे म्हणणेही निर्मूल आहे. परंतु आपण म्हणता तसे करणे म्हणजे निर्बंधभंग नसून निर्बंधसफलता करणे होय. सरकारी अुद्देशाची पूर्ती करणे म्हणजे सहकारिता. असे म्हणून अुत्तर देतात न देतात तोच 'छट् छट्' म्हणून म्हणत त्या पुढाऱ्यांनी त्यांस 'मॅजिस्ट्रेटपुढे अुपस्थित व्हा' म्हणून आज्ञा सोडली. ते दोघेही स्वतःचे भाडे खर्चून परत अुत्तरेस गेले आणि— च्या मॅजिस्ट्रेटसमोर अुपस्थित झाले. त्यांस धरण्यात आले आणि क्रांतिकारक अुठावणीचे अपराधासाठी आजन्म काळेपाणी त्यांस यथाविधी देण्यात आले.

पुढे जेव्हा ते या त्यांच्या चुकीविषयी पश्चात्ताप होअून त्या पुढाऱ्यावर चवताळून निंदा करू लागत तेव्हा मी म्हटले, निंदाच करणे तर त्या सांगणाऱ्याची अेकट्याचीच करता यावयाची नाही. तुम्ही तरी ते अैकलेत का? त्यांनी बुद्धिभेद केला पण तुम्ही करू का दिलात?

प्रतिसहकार

आणखी अेक-दोन वाक्ये दिली असता त्या वेळच्या अितर सर्व गोष्टी न देताही माझ्या **तत्कालीन विचाराचा** आणि प्रचाराचा निष्कर्ष दर्शविता येअील. मी या चर्चेविषयी म्हणावे!–

''आम्ही क्रांतिकारकांनी प्रथमपासूनच हे तत्त्व ध्यानात ठेवावे की, खरे राजकारण म्हणजे ते सहकारीही नसते आणि असहकारीही नसते; तर ते प्रतिसहकारीच असते. नीतीदृष्ट्याही ते तसेच असले पाहिजे. जर सहकाराने प्रश्न सुटत असेल तर विपक्षाशी अवश्य सहकार करावा. जर सहकार नाही तर असहकार. तो केव्हा निःशस्त्र स्वरूप धारण करतो, केव्हा सशस्त्र आणि तो निःशस्त्रविरोधही तात्पुरताच असला पाहिजे. असहकार हे तत्त्व नव्हे तो अेक तात्कालिक अुपाय आहे. **सर्व मनुष्यमात्रांनी सहकार करावा हेच खरे ध्येय होय.** आणि तो सहकार परस्परांनी परस्पर हितास अनुकूल असा करावा किंवा करणे भाग पाडले जावे अशाच स्वरूपाचा राहणारा असल्याने त्यासच प्रतिसहकार किंवा प्रतियोग म्हणतात.''

असहयोगाच्या चळवळीचा सरडा कोणत्या कुंपणापर्यंत धावून जाअील आणि खिलाफतीच्या परिणामाने मुसलमानांचे राष्ट्रविघातक धर्मवेड किती भयंकर पेट घेअील हे भविष्य मी माझ्या सर्व सहकारी आणि सहभागी राज्यबंद्यांमध्ये आणि बंद्यांमध्ये वारंवार वर्तवून ठेवी.

प्रकरण अकरावे

अंदमानातील शेवटचे दिवस

याच संधीस माझे कनिष्ठ बंधू मला आणखी अेकदा भेटावयास आले. माझ्या सुटकेची काही अेक म्हणण्यासारखी आशा नव्हती. माझ्या ज्येष्ठ बंधूंची प्रकृती अगदी थकत आली होती. अशा वेळी अशी भेट होताच पहिला विचार जो चित्तात अुभा राही तो हा की ही भेट आता बहुधा शेवटचीच होणार! आणखी अेका वर्षाने जेव्हा भेटीस पुन्हा परवानगी मिळेल तोपर्यंत– अेक वर्ष जायचे. कारागारात त्या झिजून झिजून क्षीण झालेल्या देहास अेकेक दिवस काढणे दुष्कर झालेले होते. म्हणून बंधूंस धीर करून स्पष्टच कळविले की, ''बाळ, सत्य कितीही निष्ठुर असले तरी सत्यास तोंड देण्यास भिण्याअितका किंवा कचरण्याअितका तुझा धीर दुर्बळ नाही ही माझी निश्चिती असल्याने तुझ्यापासून वस्तुस्थिती लपवून ठेवण्याचे मला कारण दिसत नाही. अुलट हळूहळू आणि कळत-कळत चालून येणाऱ्या दु:खाचा धक्का अेकाअेकी येअून कोसळणाऱ्या दु:खाच्या संघर्षापेक्षा अधिक सुसह्य असतो. म्हणून सांगतो की आता तू आमच्या दोघांच्या जीवनातील शेवटली बातमी अैकण्यास सिद्ध होअून रहा. आता फार दिवस निघतील असे दिसत नाही. तरी देखील असंभवनीय गोष्टीही घडतात हेही विसरू नकोस. क्वचित यातूनही जगू. पण आता तो संभव अगदी अलग! बहुधा ही शेवटची भेट!!!''

शब्दागणिक हृदयात धक्के बसत होते. बाळाची मुद्रा अर्थातच अेकाअेकी काळवंडली; पण ते निष्ठुर शब्द केवळ सत्याचेच पडसाद आहेत हे त्यासही दिसत असल्याने विवेकाने आम्ही ते बोलून टाकले, त्याने अैकून घेतले!

आम्हास दहा वर्षे झाली म्हणून आम्हास 'तिकिट' मिळावे म्हणून आम्ही आवेदन केले होते. त्याचे अुत्तर आले की तुम्हाला (आणि आमच्या ज्येष्ठ बंधूंना) कारागारातच 'तिकिट' दिले आहे!! तिकिटाचा अर्थच असा होता की त्या मनुष्यास स्वतंत्रपणे धंदा करता यावा आणि वसाहतीत स्वत:चे घर करून आणि बायकामुले देखील निवसता यावे; ते तिकिट अितरांस तीन वर्षांत देअू म्हणून जेव्हा आज्ञा सुटली होती तेव्हा आम्हांस दहा वर्षांनी मिळाले; कुठे? कारागारात! म्हणजे कारागृहातून आम्हास बाहेर सोडले नाही, स्वतंत्र वसाहत व घराचे नावच नको आणि मिळाले तिकिट! हा केवळ अुपहास होता, दु:खावर या केवळ डागण्या होत्या. अंदमानच्या निर्बंधाचे आणि त्यातील बंदीवानांच्यासाठी लाभकारक व्हावे म्हणून घातलेल्या प्रत्येक शब्दाचे आम्ही अेक मूर्तिमंत अपवाद होतो.

अशा रीतीने चहूबाजूंनी कोंडमारा झाल्यामुळे केव्हा केव्हा आम्हांस आणि अितर काही राजबंदीवानांस जीवन दु:सह होअी. तेव्हा त्यांस आणि स्वत:स निरर्थक आत्मघातापासून बचाविण्यासाठी आम्ही आमच्या राजबंदीवानांतील अत्यंत जिव्हाळ्याच्या आणि विश्वासू साथीदारांसह अेक निर्वाणीचा म्हणून भयंकर कट करून ठेवलेला होता. त्यात आमच्या राजकीय व्यतिरिक्त साध्या बंदीवानांतीलही काही मंडळी घेतलेली होती, अगदी जेव्हा असे वाटेल की आता राजकीय बंदीवानांपैकी अमुक अमुक जणास सुटण्याची अशी आशा अुरली नाही तेव्हा त्या अगदी न सोडण्यासाठी म्हणून निवडून काढलेल्या सर्व बंदीवानांनी अेकसहा.....

अेक दिवस अेकदाचा रखडत गेला आणि संध्याकाळची घंटा झाली की वाटे सुटलो! आता केवळ झोप! गाढ सुख! अेक दु:खाचा दिवस संपला, सुटका अेक दिवसाने जवळ आली!– पण लगेच वाटावे; होय, सुटका अेक दिवसाने जवळ आली आणि मृत्यूही! जो दिवस संपे तो शिक्षेतून जसा अुणा होअी तसाच जीवनाच्या नियतकालातूनही वजा जाअी!

अशीच अेका दिवसाची संध्याकाळची घंटा होअून आम्ही तेलगोदामाला कुलूप लावले, किल्ली मोठ्या जमादाराचे हाती परत देअून आपल्या खोलीत बंद होण्यास चाललो, कारण आम्हास 'तिकिट' मिळाले तरी जसे कारागृहाच्या भिंतीच्या आतच आम्हास दिवसा रहावे लागे, तसेच रात्री कोणच्याही बिनतिकिटी बंद्याप्रमाणे खोलीत बंद होअूनच अेकांतवासात आणि अंधकारात पडावे लागे. आम्ही किल्ली देअून परतलो तो अेका बाहेरून परत आलेल्या वॉर्डरने हातात गुपचूप चिठ्ठी दिली. आणि मोठ्या आनंदाने हसून ''चांगली बातमी आहे'' असे म्हणत तो चटकन निघून

गेला. आम्ही चिट्ठी अुघडून पाहिली. त्यात बातमी दिलेली होती की, आज कमिशनरच्या मुख्य कार्यालयात (Head Office) हिंदुस्थान सरकारची आज्ञा आली आहे की सावरकर बंधूंना हिंदुस्थानात परत धाडा. मुंबअी सरकारने त्यांस परत बोलावले आहे!!

मागे अशा बातम्या पन्नासदा अुठल्या आणि मिटल्या; पण आम्ही अंदमानातच अुरलो. आमचा मुळीच विश्वास अशा बातम्यांवर नसे. हे आमच्या मित्रांस माहीत. म्हणून त्यांनी चिट्ठीत लिहिले होते ''ही बातमी नक्की : आज्ञा प्रत्यक्ष पाहिली!''

असेल! आता ही बातमी खरीही असेल. कारण जिथे बंदीवानांना तीन वर्षांचे आत बायकामुले आणावयास परवानगी मिळू लागली तिथे आम्हांस दहा वर्षांनंतरही ''कारागृहात तिकिट'' या विलक्षण आणि असंभाव्य निमित्ताने अधिक काळ कोंबण्याचा निर्लज्जपणा केव्हाही फार दिवस टिकणारा नव्हता. अेक तर आम्हांस अंदमानच्या वसाहतीत सहकुटुंब राहू द्यावे आणि पुष्कळ स्वतंत्रपणे वावरू द्यावे– नाही तर त्या वेळच्या बंदीवान हिंदुस्थानात परत पाठविण्याच्या नवीन हुलीचा लाभ घेअून हिंदुस्थानच्या कारागारात पुन्हा सडत ठेवावे हेच दोन अर्थ होते. त्यात अर्थातच आम्हांस अंदमानात मोकळे सोडण्यापेक्षा हिंदुस्थानच्या कारागृहात बंद ठेवण्याचा मार्गच अधिकाऱ्यांस अधिक अिष्ट होणारा होता. मागे जी गोष्ट आम्हांस मागून मिळाली नाही ती आता त्यांनी होअून दिली. कारण त्यामुळे अंदमानच्या नाही तर हिंदुस्थानच्या... पण कारागृहाच्या भिंतीत आम्हांस कोंडून ठेवणे दहा वर्षांनंतरही त्यांस शक्य होणारे होते. आणि तेही दयेच्या नावावर! कारण हिंदुस्थानातील लोकांस आम्हांस परत हिंदुस्थानात आणले ही, या प्रश्नाची दुसरी बाजू माहीत नसल्याने, दयाच वाटणारी होती!

असे विचार रात्रभर मनात येत होते. सकाळी कारागृहातील अधिकाऱ्यांनीही बोलावून ''तुमची पुस्तके वगैरे सामान बांधून ठेवा'' असे सांगितले. तेव्हा आता बहुश: आमची हिंदुस्थानात पाठवणी होणार हे निश्चित दिसू लागले.

परंतु हिंदुस्थानात पाठवणी होणार म्हणजे हिंदुस्थानातील कारागृहात बंद करण्यासाठी होय हे त्यातील रहस्य ध्यानात न आल्याने अंदमानभर ''सावरकर सुटणार'' अशीच बातमी पसरली. जनतेने आपल्या आमच्या सुटकेविषयीच्या अुत्कट आणि कळकळीच्या अिच्छेलाच वास्तविक घटना समजून आम्हासच निक्षून सांगण्यास आरंभ केला की ''छे! छे! बाबूजी, आता कारागृहात तुम्हांला कोण कोंडतो! तुम्हांला हिंदुस्थानात जाताच सोडून देण्यात येणार हेच निश्चित!'' त्यांच्या अिच्छेलाच तिची पूर्ती समजून त्या प्रेमळ लोकांनी आमच्यावर अभिनंदनाचा पाअूस पाडण्यास आरंभ केला.

पण आम्हांस मात्र मनात अुद्विग्नता वाटू लागली. अंदमानच्या कारागृहात निदान अेक तरी सुख होते की आमच्या ज्येष्ठ बंधूंसह अेकत्र राहता येअी. आता हिंदुस्थानच्या कारागृहात त्यांस बहुधा निराळे करण्यात येअून भिन्न भिन्न प्रांतात धाडण्यात येअील! दुसरे की, अंदमानात दहा वर्षे ज्यांच्या सान्निध्यात काढली त्या वसाहतीतील लोकांत आमचे अनेक अिष्टमित्र झालेले होते. त्यांच्यात 'तिकिट' मिळून स्वतंत्रपणे सहकुटुंब राहता येण्याची संधी जवळ आलेली असताना आता पुन्हा हिंदी बंदीगृहात डांबून पडावयाचे. त्या अंदमानी अिष्ट मित्रांस अंतरावयाचे– आणि हिंदी अिष्टमित्रांस तर पूर्वीप्रमाणेच जाताना जसे जन्मठेपीचे दु:ख मनाला अुद्विग्न करीत होते तसेच आता अशा स्थितीत अंदमानातून परत हिंदुस्थानात येताना अिष्टमित्रांच्या विरहाचे दु:ख आम्हांस व्यथित करू लागले. ही जन्मठेपीची दुसरी शिक्षाच होते आहे असे वाटू लागले.

आम्ही पुस्तकांची बांधाबांध केली. त्यांतील बरीच पुस्तके त्या तत्रस्थ ग्रंथालयास दिली. पुष्कळशी तेथल्या बंदीवानांत आणि स्वतंत्रांत वाटून दिली. शेवटच्या दिवशी बाहेरची मंडळी नाही त्या निमित्ताने सारखी भेटावयास येअून जात होती. क्षणोक्षणी मला भीती वाटे की, या दाटीचा खरा अर्थ समजून अधिकारी अेखाददुसऱ्यास जर धरतील तर या बिचाऱ्यांच्या पोटावर आपल्यासाठी पाय पडेल; पण त्या दिवशी जवळ जवळ कोणी कोणास विचारीनासे झाले. त्या दिवसापुरती बंदीवानांनी अधिकाऱ्यांची भीती जवळ जवळ धाब्यावर बसविली. अधिकाऱ्यांनीही अतिप्रसंग केला नाही. आम्ही नको नको म्हणता आणि आम्ही प्रत्यक्ष भेटणे ज्यांस अशक्य होत होते त्यांनी देखील भेट म्हणून फळे, फुले,

मिठाअी, सोड्याच्या बाटल्या, बिस्कुटांचे डबे अित्यादी वस्तू कारागृहाच्या फाटकात पोचविण्याचा धडाका चालविला. दीन दरिद्री ते बंदीवान आणि स्वतंत्र लोक! काय जे दहा-पाच रुपये महिन्याचे मिळतील त्यात संसार. पण भक्ती केवढी! न पुसता विचारता आणि सरकारी निर्बंधास न जुमानता अेखादे केळे, अेखादे कलिंगड, अेखादे फूल– पण त्या दिवशी कारागृहाचे दाराशी ठेवून जात! दुपारी मी अंत:स्थपणे दारावर गेलो तेव्हा त्या जमलेल्या डब्यांतील, फळांतील आणि अितर पेयादिकांच्या बाटल्यांच्या ढिगातील वस्तू तिथेच वाटून दिल्या. अगदी कोणी अैकेना तेव्हा काही जवळ घेण्यास ठेवल्या. नंतर जे अेक-दोन होतकरू अिष्टमित्र शांतपणे भेटावयास आले होते त्यांपैकी अेकास तेथील संस्थेची शपथ दिली.

''अेक देव अेक देश अेक आशा
अेक जाति अेक जीव अेक भाषा''

या तेथे प्रचलित केलेल्या मंत्राचा अर्थ त्यास समजाविला. या ''अेक आशे''च्या पूर्ततेसाठी अशा ''अेक जीव'' झालेल्या हिंदुमात्राने प्रसंगी प्राणही अर्पण करून काय केले पाहिजे ते सांगितले– आणि त्या ध्येयाच्या सिद्धीसाठी तसला महान स्वार्थत्याग करण्याची शक्ती येअीतो आणि यावी म्हणूनच सद्य:परिस्थितीत त्या त्या व्यक्तींची अंदमानातील कोणती कर्तव्ये आहेत ती ती रीतीप्रमाणे कथन केली.

अितक्यात पहारेकऱ्याने कळविले, ''साहेब आता है. आपको ले जानेवाली शिपाअिओंकी तुकडी भी आती है.''

आम्ही अुठलो, मनास अेक प्रकारचे पवित्र समाधान वाटू लागले की दहा वर्षे अंदमानच्या या कारागृहात आशेच्या थडग्यात पुरलेले राहूनही ज्या दिवशी ते कारागृहाचे दार आता दहाबारा वर्षांनी पुन्हा अुघडणार तेव्हा त्या शेवटच्या दिवशीचे आमचे शेवटचे कृत्यही तेच होते की जे करण्याचे व्रत वयाच्या अकराव्या वर्षी अंगीकारले होते. हिंदी तरुणांस जी दीक्षा देण्यासाठी त्या कारागृहाचे दाराआत पाय टाकावा लागला त्या कारागृहाचे दाराबाहेर आज दहा वर्षांने पाय पडत असता हिंदी तरुणांस तीच दीक्षा देताना अुच्चारले जाणारे

''अेक देव अेक देश अेक आशा

अेक जाति अेक जीव अेक भाषा''

तेच ते शब्द आमच्या ओठावर होते!''

आम्हास आणि आमच्या बंधूंस फाटकात अुभे करण्यात आले. बंदीपालाने आम्हांस हिंदुस्थानात नेण्यासाठी शिपायांच्या पहाऱ्यात दिले. ''बेडी घालण्याची आवश्यकता नाही.'' असे त्या अुदार बंदीपालाने बजावल्याने आम्हांस तसेच पुढे चालविले गेले आणि अेकदाचे ते त्या अंदमानाच्या भयंकर बंदीगृहाचे दार आमच्यासाठी अुघडले!

१९०९ व्या सनात ते असे अेकदा अुघडले आणि आमच्या बंधूंस आत गिळून बंद झाले. १९११ सनी पुन्हा तो विक्राळ जबडा अुघडला आणि आम्हास गटकावून बंद झाला! तेव्हा पुन्हा काही जिवंतपणी बाहेर पडण्याची आशा कोणास निश्चितपणे वाटत नव्हती. **ते १९११ व्या वर्षी बंद झालेले ते त्या कारागृहाचे दार आज १९२१ व्या वर्षी पुन्हा करकरले. त्या जबड्याचे ते तोंड पुन्हा अुघडले -** आणि आम्ही दोघेही बंधू जिवंतपणी आतून बाहेर पडलो!

त्या लोखंडी फाटकाचा तो अेवढाचा लोखंडी 'अुंबरा' ओलांडताना आम्हांस स्पष्ट कल्पना येअून गेली की आम्ही जिवंतपणी अंदमानहून सुटत आहोत. बाबांस म्हटले, ''बाबा, हा अेवढासा अुंबरा जीवनमरणाच्या सीमेची रेषा आहे. ओलांडला!'' मरणाच्या सीमेतून जीवनाच्या सीमेत हा वीतीअेवढा अुंबरा ओलांडून आपण पुन्हा अेकदा पाय टाकला!! आता पुढचे पुढे!!!''

बंदी मोडून घातलेली चाफ्याची माळ

आम्हांस निरोप देण्यासाठी आणि ज्या अनेक दूरवरच्या लोकांनी आम्हांस पाहिले नव्हते ते पाहण्यासाठी येअून कारागृहाच्या बाहेर दाटी होअील ती होअू नये म्हणून साहजिकच कडक बंदोबस्त ठेवण्यात आला होता. ठिकठिकाणचे बंदीवान आपआपल्या कामावर गुंतविले गेले होतेच. तरीही शक्य त्या त्या निमित्ताने लोक दूरवर दबून दबून बसलेले होते. आम्ही शिपायांच्या पहाऱ्यात समुद्राकडे थोडेसे वाट चालू लागतो न लागतो तोच अेक बंदीअधिकारी जमादारीचे कामावर असलेला आणि थोडेच दिवसात 'तिकिटा'वर सुटण्याचा अधिकार ज्यास मिळू शकता तो अेकाअेकी पुढे झाला आणि आम्हांस पहाऱ्यात घालविताच शिपायादिकांस न जुमानता अेका चाफ्याच्या फुलांच्या केलेल्या साध्या फुलमाळेस त्या सर्व बंदीवानांचे वतीने आमच्या गळ्यात घालता झाला. ते पहाऱ्याचे शिपाअी आरडाओरडा करतात तो आमच्या पायावर डोके ठेवून तो जयजयकार करीत निघूनही गेला होता. अशा निर्बंधाविरुद्ध कृत्याने त्याची जमादारी जाअून अुलट त्यास शिक्षाही होती. पण त्याने त्याची चिंता केली नाही.

अेका बाजूस तो भाविक बंदीवान जमादार सर्व बंद्यांचे वतीने म्हणून ती चाफ्याची साधी माळ गळ्यात घालीत आहे आणि दुसऱ्या बाजूस त्या गडबडीने घाबरलेल्या शिपायांचा अधिकारी आम्हांस ओढाताण करीत हातात हातकडी घालू पाहत आहे - हे आमच्या स्वतःचे त्या वेळचे दृश्य अजून डोळ्यांसमोर दिसत आहे. शक्यतोवर लोकांमध्ये आमची स्मृती देखील अुरू नये. आमच्या छायाचित्रास, पुस्तकास, आमच्या आठवणीसही घरात वा जनात बाळगण्यास लोकांनी धजू नये, अेतदर्थ तशा कृत्यास अपराधाप्रमाणे दंडनीय करून टाकणाऱ्या सराकारच्या वीस वर्षांच्या अव्याहत प्रयत्नाचा तो हातकडी घालण्यास ओढाताण करणारा सरकारी अधिकारी अेक प्रतीक होते आणि तरीही आमच्या आठवणीस भक्तीने न विसरणाऱ्या आमच्या देशबांधवांच्या आम्हास यावज्जीवन लाभलेल्या प्रेमळ आदराचे तो चाफ्याची माळ घालणारा बंदीअधिकारी हा दुसरे प्रतीक होते! ज्या दोन शक्तींच्या परस्परविरुद्ध आघातप्रत्याघातांचे हे आमचे जीवन प्रथमपासूनच अेक रणक्षेत्र झालेले आहे त्याचे दृश्य म्हणजे अेक लाक्षणिक रेखाचित्रच होते. हा विचार बाबांस बोलून दाखविल्यावाचून आम्हांस राहवेना.

अंदमानात दहाबारा वर्षे आम्ही दोघांनी केलेल्या त्या वसाहतीच्या अुन्नत्यर्थ प्रयत्नांचा, ती चाफ्याच्या फुलांची चोरून गुंफलेली साधी माळ, हा खरोखर बहुमूल्य पुरस्कार होता. त्या प्रयत्नांचे श्रम हरण झाल्यासारखे वाटले. रत्नांच्या मालेहून त्या रानचाफ्याच्या फुलांची माळ अधिक प्रिय वाटली. ती गळ्यात पडताच दुरून अुठलेल्या दबत्या टाळ्यांचा गजर तिच्यामध्ये किती प्रेमळ कृतज्ञता गुंफलेली होती ते प्रदर्शवीत होता. मजविषयी लोकांत अप्रीती आणि भय अुत्पन्न करण्याच्या सरकारी आटोकाट प्रयत्नांस ती चाफ्याच्या फुलांची साधी माळ हे अखंडनीय अुत्तर होते!

आम्ही बोटीवर चढविले जाण्याच्या आधी किंचित वेळ आमच्या तेथील काही प्रमुख सहकाऱ्यांशी अंतःस्थपणे बोलण्याची संधी मिळाली. त्यांचे हाती आम्ही सर्व बंदीवानांस ''अंदमानातच रहा; शेती करा. आपसात लग्ने करून संतती वाढवा आणि त्या वसाहतीत हिंदू संस्कृतीचा होत चाललेला फैलाव अेकसारखा वृद्धिंगत करा.'' हा निरोप धाडला. अितरही कार्यक्रम आखून दिला. ज्या चढणीने दहा वर्षांपूर्वी बंदीशाळेकडे जाताना वाटले की परत जाताना या चढणीवरून अुतरण्याचा या जन्मात प्रसंग येअील का? त्यास चढणीची अुतरण होअून आज आम्ही परत हिंदुस्थानास चाललो!

तोच महाराज जहाज आले! जहाज कलकत्त्यास जाणार. आम्ही वर चढलो. पोटात कसेसेच होअू लागले. अंदमानमध्ये मिळत आलेली थोडीबहुत स्वतंत्रताही छिनाअून घेअून आम्हांस पुन्हा अगदी शिक्षेच्या पहिल्या दिवशीच्या कडकपणात ढकलले जाणार हे स्पष्ट दिसू लागले. बोटीवर चढताच बंदीवानांकरिता अगदी खालच्या तळाशी असलेल्या पिंजऱ्यात नेण्यात आले. याच पिंजऱ्यात दहा वर्षांपूर्वी येताना मला कोंबलेले होते. आठवणीसरशी शहारे आले. त्यात बाबा-क्षयाने अगदी जर्जरित आणि खोकल्याने ज्वरित झालेले. बाबांबरोबर पिंजऱ्याशी येताच पाहतो तो अेक आणखी संकट दत्त म्हणून अुभे राहिले!

बेड्यांच्या पिंजऱ्यात कोंडले!

कारण ज्या पिंजऱ्यात अगदी दाटीने आम्ही कोंडले गेलो तो वेड्यांनी भरलेला होता. अंदमानातील वेड्यांना हिंदुस्थानात परत धाडण्याचे होते ते सर्व त्याच जलयानाने धाडले होते. त्या पिंजऱ्यात त्या वेड्यांच्यामध्ये आम्हांस कोंडले! ते शिव्या देत होते. कोणी रडत होते. कोणी स्वतःचा गळा दाबू पाहत होते. त्यांच्यावर वेडातूनच निभावलेला अेक बंदीवान मुख्य अधिकारी केलेला होता. तो अेकेकास धरधरून मारीत होता. जागा हलण्यासही नीटशी मिळेना. त्यात ज्वराने पिडलेल्या आणि अशक्त झालेल्या माझ्या श्रेष्ठ बंधूंसह मला कोंबून दिले गेले.

ते वेडे जे पाहत होते, बोलत होते ते त्यांना तात्कालिक सत्यच वाटत होते. कोणास अुंदराचा भास होअून तो मोठमोठ्याने ओरडे अुंदीर माझे छातीवर चढत आहेत! कोणी आपणास सगळेच शिव्या देत आहेत असे भासून रात्री अुठून अेकाअेकी शेजाऱ्याच्या अुरावर बसून ठोसे लगाअू लागत आहे! ओकाऱ्या आणि निजल्या जागीच झालेले रेच आणि त्यातच ते लोळत आहेत! आणि त्यांच्यात आम्ही जाअून बसलो.

मनास क्षणभर वाटले कोण वेडे? आमच्या अिंद्रियांस जे भास होतात तेच कशावरून खरे? क्वचित यांच्या अिंद्रियांस होणारे भासच खरे असतील! अुभय पक्षीही अिंद्रियांचीच काय ती साक्ष आणि कोणाचे अिंद्रिय शुद्धीवर हे तरी कोणाचे तरी अिंद्रियच ठरविणार ना! त्यांच्यासारखी अिंद्रिये–त्या स्थितीतील सगळ्यांस असती तर त्यांच्याप्रमाणेच सगळ्यांसच अुंदीर दिसू लागतेच! आपणच का खरे? क्वचित तेच खरे असून या रेचात आणि ओकाऱ्यात आपण बसलो आहोत हा आपल्यासच वेडाचा भास होत नसेल कशावरून! आपल्यासच वेड लागले नाही कशावरून!

खरोखरच मनात धस्स झाले. त्या काळोखात, त्या जहाजाच्या घर्र घर्र आवाजात, त्या हगण्यात, ओकात, त्या बीभत्स गलबल्यात आणि अत्यंत कोंदट आणि श्वासोच्छ्वासात जड झालेल्या वातावरणात जीव घाबरलासा झाला. वारंवार वाटे आपण हे तत्त्वज्ञानाचे विचार करीत आहोत की वेडाचा हा पहिला झटका आपणास पछाडीत आहे आणि अिंद्रियास दिसत असलेल्या वस्तूंविषयी भ्रम अुत्पन्न करीत आहे!

मज्जातंतू - दहाबारा वर्षांच्या ताणाने क्षीण झालेले मज्जातंतू जसे तेव्हा क्षीण झालेले वाटले तसे फारच थोड्या वेळी वाटले असतील.

त्या पिंजऱ्यातून निदान त्या वेड्यांच्या मंडळींतून काढून आम्हांस थोडे निराळे ठेवावे म्हणून आवेदन आणि प्रतिवाद केला. त्या जलयानावरच काही हिंदी... हिंदुस्थानास परत जात होते त्यांच्या आणि मुख्य... प्रयत्नांचा आधार मिळून शेवटी त्या पिंजऱ्याच्या समोरच्या अर्धात पण वेड्यांपासून थोडेसे निराळे असे आम्हांस पृथक् करण्यात आले.

पण वारा मिळेना. अितर क्षयरोगी, चोर, लुटारू अित्यादी दंडित (Convicts) त्या जलयानाने हिंदुस्थानात परत धाडण्यात येतच होते; पण त्यांस त्या अुच्चतम तळावर 'डेक'वर मुक्त वायु सेवन करता यावा म्हणून ठेवले होते. परंतु बाबांस? त्या नीचतम तळावरील पिंजऱ्यात – जिथे वारा म्हणून येअीना. तेही क्षयीच, अंगात ताप; मलाही नेहमीच 'ब्राँकाअिटिसची' श्वासावरोधाची व्यथा जडलेली.

तेव्हा वाऱ्यासाठी आवेदन करावे लागले. श्वासोच्छ्वासापुरता तरी वायू मिळावा म्हणून अर्ज करावे लागले!!!

दुसऱ्या दिवसापासून वरून अेक मोठी अवजाराची पिशवी लोंबती सोडून तळावरील त्या कोठारात वारा थोडा फार दिवसातून अेकदोन वेळ सोडण्यात येअी. पुढे अर्धा तास डेकवर नेअून अेका जागी पहाऱ्यात बसू देण्यात येअी.

चोरूनमारून जलयानावरील प्रवासी आणि अधिकारीही खाली कोठाराशी येअून बोलत. त्यात जे हिंदी गृहस्थ होते त्यांची तर सहानुभूती असेच. पण कित्येक युरोपियनही फार आदर दाखवीत. अेक सुशिक्षित अँग्लोअिंडियन गृहस्थाने तर आमच्या मैत्रीविषयी अभिमान वारंवार प्रदर्शित करून आम्हास आमच्या आवडत्या ग्रंथाची 'थामस अेकेमपिस'ची अेक सुंदर प्रत आठवण म्हणून दिली. आम्हास अुत्तम प्रकारचे अन्नही मंडळींनी अंतःस्थपणे व्यवस्था करून धाडावे; तरी सोडावॉटर, आअिसेस, मिठाअी मिळाली, यांच्या देणग्या आम्ही वारंवार परत कराव्या. पैसेही

कित्येकांनी बळे बळे देऊ पहावे. आम्ही ''कारागृहात आम्ही जाताच बंद होऊ! तेव्हा ते नको'' म्हणून साभार त्या देणग्या परत कराव्या. आमच्या शेजारच्या वेड्या सहकष्टभोग्यास मिठाओ वगैरे आली की देऊन टाकावी.

रात्री बाबांनी आपले अितिवृत्त मला सांगावे, मी बॅरिस्टरची परीक्षा देण्यास १९०६ सनात विलायतेस गेलो तेव्हापासून बाबांची आणि माझी रात्री स्वस्थ नसले तरी अस्वस्थ स्वतंत्रतेत चार गोष्टी अेकांतात अेकत्र बोलत बसावे अशी गाठ आताच चौदा वर्षांनी पडली होती. तेव्हा माझ्यामागे अभिनव भारताची चळवळ कशी फोफावत गेली, कोण कोण... बाबा धरले गेले कसे, कारागृहात त्यांची बातमी काढण्यासाठी अमानुष छळ कसा कुठे झाला, तरीही अेक ब्रही त्यांचे तोंडातून कसा निघाला नाही ते शेवटी मूर्च्छित कसे पडले... ते रोमांचकारी वृत्त त्यांनी सांगितले, आम्ही अैकिले.

अंदमानमध्ये आमच्यामागे राहिलेल्या प्रिय मित्रांच्या आठवणी येऊन फार हुरहूर वाटावी. वाटे पुन्हा असेच असे अंदमानात परत जावे आणि त्यांस भेटावे!

चौथ्या का पाचव्या दिवशी अर्धा तास डेकवर मोकळा वायु खाण्यास जेव्हा नेण्यात आले तेव्हा समोर तट दिसू लागला. मला शेजाऱ्याने सांगितले हा हिंदुस्थानचा तट दिसू लागला पहा. मी चमकलो. हिंदुस्थानचा तट! ज्या प्रिय मातृभूमीच्या केवळ स्मृतीने प्रस्फूर्त होऊन आजवर या अनेक यातना भोगल्या तिची ती प्रत्यक्ष मूर्ती! ते चरण पुन्हा दिसले! या आयुष्यात पुन्हा दिसले! मी वळून बाबांस म्हटले, ''बाबा! ते पहा भारत! ते पहा त्याचे 'नीलसिंधुजल-धौतचरणतल'!''

आम्ही दोघेही भक्तिभावाने थरथरून अुठलो आणि त्या मातृभूमीच्या चरणापुढे हात जोडून अुद्‌गारते झालो
''स्वातंत्र्यलक्ष्मीकी जय! वंदेमातरम्!''

प्रकरण बारावे

येरे माझ्या मागल्या !

अंदमानच्या जहाजातून अुतरून कलकत्त्यास पाय लागताच आम्हास अलिपूरच्या कारागृहात नेअून खोलीत कोंबण्यात आले. सकाळी अंदमानहून निघताना जी भीती वाटत होती ती खरी ठरली. कारण बाबांस आणि मला निराळे करण्यात आले! आम्ही आपआपली बंदींच्या तरटाची अंथरुणे खाकेत गुंडाळून, हातात ‘थालीपाट’ घेअून, चोरट्यासारखे, बरोबरच्या शिपायांच्या नेत्रसंकेतानुरूप दोघेही चाललो होतो. तो बाबांना अेका लहानशा फुटणाऱ्या बोळवजा वाटेकडे वळावयास शिपायाने सांगितले आणि आम्हास बरोबर घेअून दुसरीकडे चालला. बाबा दुरावले.

त्यांच्या तो क्षयी खोकला ते दूर जाअीतो मला अैकू येत होता. तरी ते जड अंथरूण कसेबसे खाकेत घेअून आणि चवाळ्याचा ओव्हरकोट घालून ते कण्हत चालले होते. मनात वाटले यांचे आता काय होअील! या बोळाने ते मला सोडून वळले नाहीत तर बहुधा आता जीवनाचे वाटेवर मला सोडून हे मरणाचे बोळानेच वळत आहेत. बहुधा यांचे हेच शेवटचे दर्शन!

पुन्हा अेकदा मागे पाहून मनात आक्रंदत पण वरून गुपचूप असा मी पुढे गेलो. आणखी अेका चाळीतील –जी माझ्यासाठी ओस पाडण्यात आली होती त्या अेका कोठडीत बंद केला गेलो. अुद्विग्नता फार वाटू लागली.

माझ्यावर पहारा देणाऱ्या शिपायांसह अेक वॉर्डरही येअी. तो चौदा वर्षे काळे पाण्याची शिक्षा झालेला असताही तीनअेक वर्षांतच वॉर्डर होअून सापेक्षतः किती स्वतंत्रपणे फिरत होता! आणि मी ती चौदा वर्षे जवळजवळ कोठडीत बंद राहून भरली असताही माझ्यावरील कडक पहाऱ्याचे आणि कारागारीय हालअपेष्टांचे आवरण रतिमात्र ढिले न होता अधिकच गळेचेपी करीत चालले आहे!

मन रमविण्यासाठी लोखंडी गजास धरून अुभा होतो. संध्याकाळ जाअून अंधेर पडला. अेक शिपाअी हळूच काही काही बोलू लागला. त्यावेळेस राजकारणाच्या स्वरूपाविषयीचा मूर्खपणा किती बोकाळला होता त्याचे आंशिक प्रत्यंतर त्याच्या बोलण्यातील अेका गोष्टीवरून मला मिळाले. कलकत्त्यातील आणि अितर राजकीय चळवळींविषअी त्याच्या अज्ञ भावना व्यक्त करता करता तो म्हणाला.

‘‘आता अेक-दोन महिन्यांत स्वराज्य मिळणार; कारण गांधी नावाचा कोणी योगबळी लढू लागला आहे. अिंग्रजांचे त्याचेपुढे काही चालत नाही; कारण त्यास गोळीच लागत नाही! आणि कारागृहात कोंबले तर मनात येताच तो जादू करून खोलीतून नाहीसा होतो तो आपला पुन्हा तटाबाहेर अुभा राहलेला दिसतो. असे अनेक वेळा झालेले आहे.’’

महात्माजींस अनेक वेळा लहानसहान शिक्षा होअून बंदीत पडावे लागले; पण त्या भरताच ते अनेक वेळा सुटलेही. या बातमीचे त्याचे डोक्यात – आणि त्याच्या-सारख्या शेकडो अज्ञ लोकांच्या डोक्यात असे विकृत प्रतिबिंब पडले! आम्ही हसून म्हटले, ‘‘त्यांच्या मनात येताच ते बंदीशाळेच्या तटाबाहेर पडून अुभे राहिलेले दिसतात हे अेका अर्थी खरे आहे. पण त्यात ध्यानात ठेवावयाचे अितकेच की खोलीतून नाहीसे होअून तटाबाहेर अुभे राहण्याचे त्यांचे मनात त्याच दिवशी येते की ज्या दिवशी त्यांची सरकारी शिक्षा पुरी झाल्याने सुटका होणारीच असते! आणि स्वराज्य योगबळाने मिळविण्याविषयी विचारशील तर...

शेजारी कोकेनविक्रीकरिता शिक्षा झालेला अेक चिनी तरुण मागाहून आणला गेला. तो दोन दिवसांनी सुटणार म्हणून नाचे, बागडे, गाणे गाअी. तसे दोन दिवसांनी सुटावयाचे हे अैकून गाणे गाण्याचे भाग्य आम्हास...! छे ती आशाच नको.

त्या चिनी मनुष्यास सन्यत्सेनाचे नाव माहीत होते. तो आमच्याही नावाशी परिचित असल्याने बोलता बोलता अुघडकीस आले. तोच मी हे कळल्यावरही त्यास खरे वाटेना. अितका थोर म्हणून ज्यास मी मानी तो मनुष्य अशा कोठडीत मावला तरी कसा! थोर पुरुषाची जी अक्राळविक्राळ कल्पना त्याच्यासारख्या माणसाची झालेली असते तिला त्या साध्या मनुष्यासारख्या असणाऱ्या थोर पुरुषांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाने नेहमीच असा धक्का बसत असतो. त्याने मला विचारले ''तुम्हास गोळी लागते का?'' मी म्हणालो ''अर्थात लागलीच पाहिजे.'' तेव्हा तर तो फार निराश झाला.

अेका शिपायाने विचारले, ''तुम्ही किती दिवस-रात्र पोहत होता समुद्रात?'' अर्थात मार्सेलिसला. आम्ही म्हटले, ''छट् दिवस-रात्र कसली! दहा मिनिटे देखील पोहत नसेन तो तीर गाठले गेले!'' हे अनपेक्षित अुत्तर अैकताच त्याच्या अद्‌भुतताप्रिय आदरास अेकाअेकी दिसेल अितका धक्का बसला! आम्ही बढाअीने खोटे बोलतो तरी अेक वेळ त्याने क्षम्य मानले असते आणि त्यास तितका धक्का बसता ना. तो काही वेळ अगदी रागावल्यासारखा दिसू लागला. आम्हास मार्सेलिसविषयी खरी तीच माहिती सांगण्याच्या खोडीने अशा कित्येक भोळ्या मित्रांच्या आदरास मुकावे लागले आहे!

वर्तमानपत्र पाहिले

कलकत्त्याहून आठ–अेक दिवसांत आमची पाठवणी झाली – कोणत्या कारागृहात ते प्रथम कळले नाही. गाडीत फळफळावळ आणि वर्तमानपत्रे स्टेशनास्टेशनावर लोक येअून टाकून जात. थवे जमून डोकावण्याचा प्रयत्न करीत. त्यावरून आम्ही कलकत्त्याहून निघालो ही बातमी कोणी तरी तत्काल तारेने पुढे धाडली असावी असा आम्हास विश्वास वाटला. नागपूरच्या पुढे – का कुठेसे येतो तो आम्ही अंदमानहून हिंदुस्थानात परत आणलो गेलो याविषयी आनंद प्रदर्शक मोठमोठ्या अक्षरांत छापलेल्या मथळ्यांनी आणि लेखांनी भरलेली पत्रे दिसली. आमच्याच पाठीशी असलेल्या भागात अेक गृहस्थ असे अेक पत्र अुघडून आम्हास दिसेसे ठेवून वाचीत राहिला. भाषा मराठी, आमच्यासह येणाऱ्या अँग्लोअिंडियन अधिकाऱ्यांच्या ध्यान्यात काही काही येअीना. त्या पत्रांवरून आम्हास अेका आठवड्यात सोडण्यात येअील अशी साधारण समजूत होती असे दिसले. पण खरा प्रकार आमचा आम्ही ओळखून होतो. तो गृहस्थ केवळ सहानुभूतीसाठी त्या गाडीने प्रवास करीत होता आणि अधिकाऱ्यांस टाळून शक्य ते सहाय्य देत होता. बातम्या मोठ्याने वाची की आम्ही अैकावे.

बारा वर्षांनंतर आलेले नाशिक!

त्या आमच्या पहारेकरी अधिकाऱ्यांनी आम्हास काही अेक त्रास न देता ठीक वागविले आणि आम्ही मुंबअीस येअून पोचलो. वाटेत नाशिकचे स्टेशनवर भर रात्री गाडी येताच ''’नाशिक! नासक! नासक!’ असे ध्वनी अुठले. पण आमच्या डब्याच्या खिडक्या पूर्वीच बंद करून या अँग्लोअिंडियन अधिकाऱ्यांनी मला मध्ये बसावयास सांगितले होते. शेजारच्या डब्यात समोर काही माणसे येअून बसली! पण त्या नाशिकच्या स्टेशनावरून आमची गाडी सुटून आज बारा वर्षे लोटत आली होती. अेक नवीन पिढी वाढत आली. बारा वर्षांनी पुन्हा त्या स्टेशनावर या जीवनाची गाडी अुलटून आलेली, तिथे कोणाची ओळख पटणार! पण तरीही ते ''नासक! नासक!'' असे स्टेशन आल्याचे ध्वनी अैकून चित्तात काय काय तरंग अुठले! त्या स्टेशनावर झालेल्या अनेक पानसुपाऱ्या, कॉलेजप्रवासाचे चिवडे, कलिंगडे, विलायतेस जाताना सभोवती दाटलेल्या मित्रमंडळाची अश्रुपूर्ण मुखमंडले – ते स्वातंत्र्यलक्ष्मीचे जयघोष – ती त्यांची हातकड्यांत आणि फाशीत झालेली रूपांतरे!! अशी चित्रे, चलचित्रे, मन:पटावर अस्वस्थ त्वरेने सारखी येत जात राहिली.

मुंबअीहून अिकडे वा तिकडे न बघू देता बोटीत चढविले गेले. प्रवास संपताच रात्री दहा–बारा वाजता अेका कारागारात नेअून आम्हास अंती बद करण्यात आले. ते कारागृह म्हणजे

रत्नागिरीची बंदीशाळा.

आता यापुढील आमच्या कारावाराची माहिती यथाक्रम आणि यथाप्रमाण विस्ताराने देणे परिस्थितीमुळे शक्य नाही. मुख्य कारण हे की, ती याच प्रांतातील कारागृहांविषयी असून अगदीच अलीकडची आहे. तदनुषंगिक अितर कारणे अुघडच आहेत. तेव्हा सद्य:परिस्थितीत शक्य तितकी त्रोटक रूपरेखा काय ती देअून हे वृत्त समाप्त करू.

रत्नागिरीच्या कारागृहात पहिले दोन तीन आठवडे फारच दु:सह गेले. अंदमानमध्ये जेवणाचे वेळेस दूध आणि सुपक्व अन्न आम्हास मिळू लागल्याने आमची पचनशक्ती अलीकडे थोडी सुधारून आम्ही जिवावरच्या दुखण्यातून कुठे अुठत होतो नव्हतो – तो रत्नागिरीस येताच ते दुधाचे चार घोटही बंद झाले! आणि कारागृहातील ती जाडीभरडी भाकर पुन्हा पुढे आली. अंदमानात दोन वर्षे या कदन्नापायी आम्ही कसे मरणासन्न झालो होतो आणि आम्हास दूध आणि विशिष्ट अन्न देण्याची व्यवस्था श्रेष्ठातील श्रेष्ठ वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनीच कशी केली ते सर्व सांगितले पण अुपयोग झाला नाही.

त्यातही अगदी अेका बाजूस अेका खोलीत, अेकही मनुष्य जवळ न ठेवता आम्हास बंद करण्यात आले. दहा वर्षे शिक्षा भोगल्यानंतर अंदमानमध्ये ज्या थोड्याबहुत सवलती मिळाल्या होत्या – अंगभर कपडे, देहश्रमापासून मुक्तता, लिहिण्याचे काम, ग्रंथ लिहिण्यास कागद पेन्सिल, दहाजणात अुठण्याबसण्यास स्वातंत्र्य – ते सर्व जाअून पुन्हा शिक्षा लागली तेव्हा पहिल्या दिवशी मिळाला तोच कुडता, तोच पन्नास वर्षे बंदीचा '१९६०' सनी सुटका म्हणून लिहिलेला कथिली बिल्ला, तीच निर्जन अेकलकोंडी! अगदी शिक्षा पुन्हा प्रथमपासून भोगावयास लागावी तसे दु:सह स्थित्यंतर झाले.

त्यातही बाबांची काहीच बातमी कळेना. त्यांसही अशाच भयंकर स्थित्यंतरात टाकले गेले असेल! अंदमानातील आमच्या अिष्टमित्रांच्या स्मृतीनेही मन तळमळू लागले. काम सुताचे देण्यात आले. ते सवय नसल्याने पुरे होअीना. पुस्तक देखील वाचावयास मिळेना. वेळ निघेनासा झाला.

आत्मघाताचा अंतिम झटका!

आश्चर्य वाटेल! पण पळ, पळ, दु:सह वाटू लागले. बारा वर्षे – नव्हे विलायतेत गेलो तेव्हापासून अघटित, असह्य, अद्‌भुत संकटांचा आणि यातनांचा ताण सहन करीत करीत क्षीण होत आलेले मज्जातंतू या नवीन ताणासरशी आता तुटतात की काय असे वाटू लागले. अेक दिवस अितकी अुद्विग्नता वाढली की विवेक देखील अुदासीन झाला. आता हे आणखी किती दिवस सोसावयाचे. नको हे जीवन! आता अधिक दिवस सडत पडण्यात काही लाभ नाही! - मी अुठलो. त्या कोठडीसही अंदमानचे कोठडीप्रमाणेच वर भिंतीस खिडकी होती. तिला हात कसा पोचेल आणि स्वत:च्या जीवनाचा तंतू तिच्या गजास बांधून ताणून कसा तोडून टाकता येअील याची योजना केली! मनात भयाण अुदासीनतेचा अंधकार पसरून क्षणोक्षणी अधिकच काळाकुट्ट होत चालला.

या रत्नागिरीच्या कारागृहातच– मी लिहीत आहे तेथून दोन हाकेस असणाऱ्या या रत्नागिरीच्या कारागृहातूनच माझ्या जन्मठेपीच्या अुभ्या चौदा वर्षांत जे दोन अत्यंत असहनीय दु:खाचे क्षण गेले त्यांपैकी अेक आणि शेवटचा क्षण त्या काळ्याकुट्ट अंधकारात गेला.

पण तेव्हा दिवस होता. म्हणून रात्रीची वाट पहावी लागली. तितक्यात मन:स्थैर्य हळूहळू पुन्हा प्रस्थापित होअू लागले. ''अंदमानात अिंदुभूषणपासून तो प्रो. परमानंदांपर्यंत जे अनेक बंगाली, पंजाबी, शीख अित्यादी देशभक्त यातनांस कंटाळून आत्मघातास कर्तव्य समजू लागले त्यांस ज्या कारणासाठी तू त्या कृत्यापासून परावृत्त केलेस त्याच कारणासाठी तूही परावृत्त हो. मरणेच तर शंभरी शंभर रुपये घेअून...''

रात्री पुन्हा अेकदा आयुष्याच्या अितिकर्तव्याची रूपरेखा सुस्पष्टपणे आखण्यासाठी अेकाग्र होअून बसलो. नेहमीप्रमाणे चित्तवृत्तिनिरोध मन सुप्तसम निश्चल होअीतो करीत स्वस्थ बसून मग शनैः शनैः आयुष्याचे त्रिकालाबाधित ध्येय– त्यापासून अनुप्राप्त होणारे कालदेशपात्राने मर्यादित अुपध्येय– त्याचे अनुषंगाने ठरणारे मुख्य कर्तव्य– आणि तदनुकूल म्हणून अपरिहार्य झालेला तात्कालिक जीवनक्रम! हे सर्व विवेचून पाहिले.

याही असह्य दुःखास सहन करणेच करणे

कारण की, नुसते तसे ते असहास सहन करणे हेच या परिस्थितीतील श्रेष्ठतम राष्ट्रकार्य होते! ते करून जे साधेल ते अितरही करीतच राहणे.

पुन्हा निश्चय झाला. दुसरे दिवशीपासून मागे अशाच निर्जन अेकान्तात रचित होतो त्या कवितांचे तुटलेले सूत्र पुन्हा हाती घेतले आणि विलायतेत धरलो गेलो तेव्हापासून रत्नागिरीस येअीपर्यंतची माझ्या कारावासाची कठोर कथा संकलित रूपाने मनातले मनात रचण्यास आरंभ केला. ग्रंथ कागदावर लिहावा तसा मनात लिहून त्याचे भाग, प्रकरणे आणि मुख्य घटना क्रमवार पाठ करून टाकल्या. त्या सांगावयाच्या कशा ते स्मृतीस चालना देअून, फुटकळ गोष्टी शक्यतो अेकाग्र चित्ताने आठवून आठवून ते मनास पान पान वाचून दाखविले. पुढे प्रसंग साधून काय करीत बसे : त्याच्या आजूबाजूच्या लाल विटांच्या तुकड्या-ताकड्यांनी मनास समजेल अशी मुख्य विधेयांची टिपणे चिऱ्यांवर आणि... कोरून वा रंगवून ठेवली. दोन–तीन महिने हे काम जोरात चालले होते.

त्याच शिलालेखी टिपणांची आणि स्मृती लिखाणांची हा ''जन्म ठेपीचा'' आज प्रसिद्ध होणारा ग्रंथ ही कागदी विस्तृत आवृत्ती आहे.

त्या दोन-तीन महिन्यांत हळूहळू माझी परिस्थिती बदलली. जेवण थोडे बरे मिळू लागले. मध्यंतरी कलकत्त्याच्या कॅपिटल पत्राने माझे अेमडनच्या जर्मन कटाशी सूत्र जुळलेले होते अित्यादी लिखाण लिहिल्यामुळे त्याचेवर माझे बंधूंनी खटला करण्याची सूचना देताच त्या पत्राने क्षमा मागितली, त्या प्रकरणात काही दिवस गेले. भेटीही घरच्या येअू लागल्या.

सिंधमधून आणि अितर भागांतूनही कित्येक असहयोगी आणि खिलाफती हिंदुमुसलमान, राजकीय बंदीवान त्याच कारागारात आमचे मागोमाग आले होते. त्यांच्या खिलाफतीच्या, हिंदुमुसलमानविषयक अेकीच्या आणि राजकीय धोरणाच्या कल्पना, त्या काळच्या मला तेव्हा विपर्यस्त वाटणाऱ्या अुपदेशाने कलुषित झालेल्या असल्याने त्यांच्याशी त्या त्या विषयावर अेकसारखे वाद, संवाद, चर्चा करण्याचे कार्यही जोराने सुरू करावे लागले. थोडेच दिवसांत अंदमानचे पद्धतीप्रमाणे आठवड्याच्या बैठकी आणि व्याख्यानेही आरंभिली. आम्ही सर्वजण सरासरी वर्ष दीड वर्ष अेकत्र होतो. मी त्यांस प्रथम पाहिले तेव्हा अेक मित्र तर स्पष्टपणे ओरडत असे, ''मलबारमध्ये मुसलमानांनी हे अत्याचार केलेलेच नाहीत!'' दुसरे मित्र तर जोरजोराने म्हणत, ''झाले असले तरी काही चिंता नाही. हिंदूंनी मुसलमान देखील व्हावे– पण स्वराज्य मिळाले पाहिजे.'' अहिंसा आणि सत्य यांच्या व्याख्येचा विपर्यास तर काही विचारावयासच नको! अेका सुशिक्षित राजबंदीवान बंधूंची खालील गोष्ट सांगितली असता त्या काळात मला जे अनेक असहकारितेच्या आणि खिलाफतीच्या ठशात ओतलेले माझे देशबांधव भेटले त्यांच्या मनःस्थितीची कल्पन येणारी आहे.

राष्ट्रीय बातम्या मिळविण्याकरिता आम्ही राजबंदी अर्थातच अंदमानप्रमाणेच अनेक युक्त्या प्रयुक्त्या करीत होतो. तेव्हा कधी कधी केर-कचऱ्यातून किंवा बाहेर काम करण्यास जाणाऱ्या बंदीवानाच्या चलाखीने वर्तमानपत्राचे चिटोरे हाती पडत. आमच्या या असहकारवादी मित्राने ते चिटोरे आमच्याप्रमाणे घेअून वाचावेत. दोनतीनदा फारच निष्काळजीपणाने तो मित्र ते चिटोरे घेअून अुघड्या अंगणात वाचीत हिंडताना पाहिल्याने दुसऱ्या अेका राजबंदीवानाने त्यास ''तसे करू नका. नाहीतर वर्तमानपत्रे वाचण्याची बंदी असल्यामुळे ते चिटोरे आणणाऱ्या साधनाचा बोभाटा होअून बातम्या मिळणार नाहीत.'' पण या सद्गृहस्थाने अुलट अुत्तर दिले, ''म्हणजे, मी गुप्तपणे हे वाचू की काय? असहकारी आहे मी. गुप्त ते

खोटे मी कधी आचरणार नाही''. त्याच्याशी अधिक न बोलता मंडळीने त्यांस पुढे तसे चिटोरे वाचावयास देणे बंद केले. तेव्हा चिडून त्यांनी सांगितले की ज्या बंदीवानांच्या टोळ्या जशी तंबाखू चोरून आणीत तसाच अेखाद–दुसरा कागदही गुप्तपणे आणीत त्यांचे नाव मी अुद्या अधिकाऱ्यांस सांगणार! कारण सत्य छपविणे पाप आहे!

मी असहकारी– सत्य हे आमचे ब्रीद!

मंडळींनी अर्थातच म्हटले, अहो, पण ते चिटोरे तुम्हास मिळत होते तेव्हाही ते गुप्तपणेच मिळत होते हे तुम्हास माहीत होते. मग तेव्हा ते असत्य म्हणून तुम्ही का त्याज्य मानिले नाही? आणि ज्याच्या गुप्त सेवेचा तुम्ही अंगीकार करून स्वतःची तहान भागविलीत त्याचे आता नाव देणे– तो तुम्हास राष्ट्रीयबंदी म्हणून साहाय्य देत असता नाव देणे म्हणजे विश्वासघात करणे नव्हे काय? हे जर सत्य असेल तर मग नरेंद्र गोस्वामी देखील असहकारी म्हणून तुम्हास पूज्यच असला पाहिजे!

तो गृहस्थ अर्थातच दबला. पण येता जाता बातम्या गुप्तपणे आणणे हे पाप आहे. मॅझिनीसारखे गुप्तसंस्थांचे प्रवर्तक सर्व पापी होते. आम्हां असहकारितावाद्याचे मुख्य वाद म्हणजे जी चळवळ करू ती अुघड करू. त्यात भ्याडपणा मुळीच नाही असे म्हणून गप्पा मारीत फिरत असे.

अेक दिवस गंमत करण्याकरिता म्हणून जेवतेवेळी राजबंदीवानांतील काही मंडळींनी अेक युक्ती केली. ते गृहस्थ कारागारातील भाताच्या दिवशी देखील स्वैंपाक्यास आंजारून गोंजारून गव्हाची पोळी अंतःस्थपणे घेअून खात असत. त्याप्रमाणे त्यांनी ती पोळी चोरून घेअून खाअू लागताच अेकजण खोटेच म्हणाला, ''अरे तो पहा पर्यवेक्षक (Superintendent) येतो आहे!'' हे म्हणताच त्या गृहस्थानी झटपट ती पोळी जवळच्या तरटाखाली लपवून ठेवून साळसूदपणे भात खात बसण्यास आरंभ केला! तेव्हा अेकच हशा पिकला. सगळे विचारू लागले, ''अहो– आता पोळी लपविणे हा भ्याडपणा नाही का? पोळी 'चोरून' (जे निर्बंधाविरुद्ध करणे ती चोरी या व्याख्येनुरूप) खाणे चालते का?'' तेव्हा अेकाने अुपरोधिक अुत्तर दिले, ''अर्थात, आमच्या टीचभर पोटासाठी पोळीच्या तुकड्याची चोरी करणे काही असहकारी सत्यवानास निषिद्ध नाही. केवळ आपल्या राष्ट्राच्या स्थितीची कल्पना असावी या सार्वजनिक हितबुद्धीने अेखादा वर्तमानपत्राचा तुकडा लपून वाचणे हे निषिद्ध आहे. पोटासाठी– तुकड्यासाठी– असत्य बोलणे हा थोडाच भ्याडपणा आहे? राष्ट्रासाठी असत्य बोलणे हा भ्याडपणा आहे!''

ही गोष्ट अेकाच गृहस्थाची असती तर ती आम्ही दिलीही नसती. परंतु अशा प्रकारची मनोवृत्ती त्या काळच्या कित्येक खिलाफती– असहकाऱ्यांत आढळून आली. याचे अेक गमतीचे पण अर्थपूर्ण अुदाहरण म्हणून ही गोष्ट दिली.

मलबारवर तिकडची परिस्थिती कळण्यास दोन–तीन अैतिहासिक व्याख्याने दिली. आमच्या त्या सर्व मित्रांस संघटनांविरुद्ध असणाऱ्या त्यांच्या अेकजात विरोधातील हेत्वाभास पटवून दिला. राजकारणी चर्चा तर सारख्या चाललेल्याच असत.

रत्नागिरीच्या बंदीगृहात शुद्धी

लवकरच तिथेही सिंधी किंवा पठाणी मुसलमान बंदी जे मुंबअीहून धाडण्यात येत त्यांच्या हिंदू मुलांस बाटविण्याच्या खटपटी आमच्या आढळण्यात येअू लागल्या! तेथील अधिकाऱ्यांपर्यंत या गोष्टीचा सुगावा किंवा कल्पनाही नव्हती. पण मुसलमानी बंदीवानांचा नित्याचाच आणि सर्वत्र चाललेला क्रम आम्हास माहीत होता तेव्हा आमच्या ते तत्काल लक्षात आले. आम्हीही अंदमानाप्रमाणेच तिथे शुद्धीची चळवळ काढली. दोघातिघा पुरभय्या वयस्क हिंदूंस आणि काही मुलांस शुद्ध करून घेतले. त्यांस लागेल ते आर्थिक साहाय्यही आम्ही पोचवू. वाद अर्थातच वाढत चालला. पर्यवेक्षकापर्यंत खडाजंगी अुडाली. मुसलमानी, सिंधी आणि पठाण तेव्हा रत्नागिरीच्या कारागारात फार बोकाळले होते. ते अधिकाऱ्यांच्या आणि मराठी शिपायांच्याही, नाकी नअू आणीत. त्यांचा आमचा अुभा दावा जुंपला. त्यांत काहीजण तर आमच्या अगदी शेजारीच असल्याने आम्हास माराच्या धमक्या देअू लागले. त्या त्रासाचे अुदाहरण म्हणून अेक गोष्ट देतो.

अेकदा हिंदूंस केवळ त्रास देण्यासाठी म्हणूनच जे कधी निमाजदेखील पढत नसत अशा मुसलमानी चोर, डाकू अित्यादी दंडितांनी पहाटे आणि अर्ध्या रात्री देखील अुंच ओरडून 'बांग' देण्यास आरंभ केला. त्या त्यांच्या मोठ्याने ओरडण्यामुळे सर्वांची झोप मोडून मोठा त्रास होअू लागला. अधिकाऱ्यांनी दटावले पण ते ''हा आमचा धर्म आहे'' म्हणून अुलट दटावीत. वरिष्ठ अधिकारीही थकले; तेव्हा आम्ही आमचे नेहमीचे औषध दिले. अेक–दोन हिंदू अगदी पटाअीत बंदीगृहातील लुटारूंचेही गुरू – असे हाताशी धरले, त्यात अेक दात पडलेला– आणि चोऱ्या करीत चारपाच वेळा मोठमोठ्या शिक्षा घेत कारागृहासच आपले घर समजणारा म्हातारा होता. त्यांनी पहाटेस अुठून मोठ्याने 'रामनाम' जपण्यास आरंभ केला. मुसलमान 'बांग' देत ओरडू लागला की या हिंदूंनी तुळसीदासाचे दोहे आणि रामनाम अुच्चारीत त्यांच्याहीपेक्षा मोठ्याने ओरडू लागावे. शिपायांनी त्या हिंदूंस दटावताच आम्ही मध्ये पडावे आणि म्हणावे, ''हे काय. अेकतर सर्वांसच प्रार्थना मोठ्याने करणे बंद करा. नाहीतर मुसलमानांप्रमाणेच यांनाही मन:पूत प्रार्थना करू देणे भाग आहे.'' मुसलमान रात्री निमाज पढताना पाहिला की या हिंदू भक्तांनी भजन करण्यास आरंभ करावा. मुसलमानांच्या रागास पारावार राहिला नाही; पण निरुपाय झाला. हिंदूंच्या झोपा ते मोडीत तसेच त्यांचीही झोप हिंदू मोडू लागले. तेव्हा त्या दोन्ही लुच्चेपणाचा छेद परस्पर जाअून बाकी पूज्य अुरली. आणि अधिकाऱ्यांच्या शिक्षेसही जो मुसलमानी गुंडपणा बंद करता आला नाही तो हिंदू गुंडपणाची तोड मिळताच आपण होअून बंद पडला! याच औषधाने अेका खिलाफती वृत्तसंपादक मुसलमानाचा ''समानत्वाचा'' भ्रमही बराच अुतरला. तो पाण्यास ''हिंदूंनीच का शिवावे? मुसलमान काय मनुष्ये नाहीत?'' असे म्हणून बळाने शिवे. मी त्याच्या त्या युक्तिवादास पूर्णपणे अनुमोदन देअून तिथेच असलेल्या हिंदू मेहेतरास त्याच पाण्याच्या पिपातून पाणी– शुद्ध भांड्याने पण स्वत:– घ्यावयास सांगे. असे होताच तो ''मनुष्ये समान मानणारा'' खिलाफती मुसलमान त्या मेहेतरास (अस्पृश्यास) दटावू लागला आणि ते पाणी निमाजास अशुद्ध झाले म्हणून घेअीना. तेव्हा समानतेचे ढोंग असे दोनदा–तीनदा अुघडकीस आणल्यावर मुसलमानांनी ठरलेल्या हिंदू पाणीवाल्याकडून पाणी गुपचूप घेण्यास आरंभ केला आणि ते पुन्हा पाण्यास शिवले नाहीत.

रत्नागिरीचे कारागृहात दंगा

मध्यंतरी त्या अुद्दंड पठाणाशी आणि कारागृहात मुरलेल्या सोद्या सिंधी मुसलमानाशी अधिकाऱ्यांच्याच निर्बंधाचे शिस्तीवरून खटका अुडून प्रकरण विकोपास गेले. तेव्हा त्या गुंडांनी शेवटचा परिचित अुपाय म्हणून दंगा करण्याचे ठरविले. हिंदू वॉर्डर, हिंदू शिपाअी आणि आम्ही हिंदुसंघटक राजबंदी या सर्वांस भयंकर मारहाण करण्याचा कट चालला. शेवटी अेके दिवशी जेवणे होताच अेकाअेकी ते मुसलमानी गुंड अुसळून हिंदूंवर तुटून पडले. काही हिंदू शिपायांस आणि हिंदू वॉर्डरांस आम्ही प्रथमपासून सावध करीत आलेलो होतो. त्यामुळे तो घाला अचानकपणे आला तरी हिंदूंनी तोंड दिले; कित्येक हिंदू वॉर्डर रक्तबंबाळ झाले; कित्येक मुसलमान गुंड बेदम चोपले गेले. ते आरडत ओरडत आणि मारहाण करीत आमच्यावर चालून येण्यासाठी बंदीगृहाच्या आतल्या भागात घुसू पाहत होते. आम्हीही सज्ज आणि सावधपणे खोलीबाहेर पडून हिंदूंस संरक्षणार्थ लढण्याचे अुत्तेजन देत होतो. अितक्यात भयघंटा वाजू लागली. जिकडे तिकडे मारो! हाणो! म्हणून मारमारी सुरू झाली. सशस्त्र पोलिसांसुद्धा पर्यवेक्षकही आले. गोळी घालावयाचा धाक घातला. तेव्हा मुसलमानी गुंड अेकजात घाबरले. धरले गेले. बहुतेक मार खाअून रक्तात न्हालेले होते. पुढे खटले झाले. आघातक गुंडांस शिक्षा झाल्या. ज्या हिंदू वॉर्डरांनी स्वत:चे आणि अितर हिंदूंचे रक्षण केले आणि निर्बंधाची (कायद्याची) बाजू अुचलली त्यांस प्राशंसके देण्यात आली.

या सर्व प्रकाराने जे हिंदू शुद्धिचळवळ सुरू केली म्हणून आम्हासच 'बाटगा' म्हणत ते देखील शुद्धीस अनुकूल झाले. आणि थोडेच दिवसांत अेका अगदी मूळच्या मुसलमानास शुद्ध करून घेण्यात आले, तेव्हा मुसलमानांनाच आमचेवर खटला करावा लागला. नेहमीप्रमाणे कोटिक्रम होत होत अंती निर्णय झाला की, यापुढे कारागारात कोणासही धर्मांतर करण्याची बंदी असावी. अशा रीतीने हिंदूंस बाटविण्याचा धंदा बंद पडला. आमच्यावर आक्रमण करण्यासाठी

टपून बसलेल्या धर्मवेड्या मुसलमानांवर आम्ही शेवटपर्यंत सावधानपणे दृष्टी राखून होतो. राजबंदी पूर्वी खिलाफत चळवळीत स्वतः पैसे देअून आणि प्रचार करून झटलेले होते त्यांचेदेखील या सर्व चळवळींनी आणि प्रकारांनी डोळे अुघडून ते हिंदुसंघटनांचे कट्टे पुरस्कर्ते झाले आणि संघटनांचे दुर्बिणीतून पाहण्याची सवय लागताच त्यांचे राजकारणही प्रतियोगी धोरणात रूपांतर पावले. ते सुटून गेल्यावर आपआपल्या प्रांतांतून हिंदुसंघटनांचा नेटाचा पुरस्कार करीत होते.

साधारण बंद्यांच्या शिक्षणाची चळवळही अंदमानप्रमाणेच रत्नागिरीच्या कारागारातही जोराने चालविली. स्वतः कित्येकांस शिकविले. पैसे देअून पदरचे पैसे पारितोषिक म्हणून देअून पुस्तके वाचण्याची प्रवृत्ती अुत्पन्न केली. ग्रंथालयात पुस्तके नव्हती. अर्जावर अर्ज करून मुंबअी सरकारपर्यंत लिखाणे धाडून नवीन पुस्तके पाचशे रुपयांपर्यंत आणविली. ती टिपणी स्वतः करून दिली. पर्यवेक्षकाकडून आणि सरकारी मुख्य शिक्षण विभागाकडून संमत होताच ती मागविण्यात आली. बंदीवानांची वाचण्याची रुची अितकी वाढली की आणि त्यामुळे दीड वर्षात कारागृहातील भांडणांची संख्या अितकी दृग्गोचर होअील अशी कमी झाली की कारागृहाचे प्रतिवृत्तात तिचा अधिकाऱ्यांना अुल्लेख करावा लागला; आणि त्याचे कारण शैक्षणिक अभिरुची वाढली हेच होय हे मान्य करावे लागेल.

मुसलमानांच्या अीद अित्यादी सणांत त्यांस सार्वजनिक प्रार्थना करू दिली जाअी. मौलवीही येअी. ख्रिस्त्यांसही तीच सवलत असे. पण हिंदूंस नसे. म्हणून सर्व राजबंदीवानांनी खटपट करून हिंदूंसाठीही गोकुळअष्टमीस मुंबअी सरकारकडून कथेची परवानगी मिळविली. अुपासास सामान देण्याचीही रीत पाडली. हरि कथा सार्वजनिकपणे करण्यात आली.

कारागृहात राजबंदीवानांच्या प्रयत्नाने अितर अवस्थेतही फार सुधारणा झाली. अुदाहरणार्थ, तेथील शौचकूपांची अत्यंत ओंगळ पद्धत घेअू. सहासात माणसे अेकदम त्या शौचकूपात रांगेने बसावयाची. मध्ये आडपडदा मुळीच नाही. अितकेच नव्हे तर पावसात वा अुन्हात वर छप्पर देखील नाही. आणि अितक्या जवळ बसणे की अगदी अंगाला अंग लावून सगळ्यांना बसावे लागे! पाणी बरोबर न्यावयाचे नाही; तर सगळ्यांनी तसेच अुठून दूरच्या नळावर जाअून तिथे अंगाचा मळ धुवायचा! अशा गलिच्छ गैरसोयी राजबंदीवानांतील मंडळींच्या चळवळीने पुष्कळ अंशी दूर झाल्या. अन्न सुधारले. कामाचा जाच कमी झाला. आणि त्यायोगे नैर्बंधिक शिस्त (Order & discipline as laid down by regulation) कमी न होता बंदीवानांची वागणूक अुलट अधिक टापटिपीची आणि शिस्तवार झाली.

आणखी अेक अपुरे कार्य रत्नागिरी बंदीगृहात असताना आंशिक पूर्णत्व पावत होते. अंदमानात असताना जेव्हा अितर काहीच प्रत्यक्ष राष्ट्रकार्य करणे शक्य दिसेना तेव्हा अेक काव्य मनातल्या मनात रचावयाचे म्हणून आम्ही केलेला निश्चय वाचकांच्या लक्षात असेलच. पुढे अनेक प्रत्यक्ष कार्ये करण्याची संधी मिळत गेली तसे तसे ते मो पडले. रत्नागिरीस बंदीत असताना अंदमानात रचलेल्या त्या खंड कविता– ज्या अेका काव्याच्या अनुबंधाने गोवल्या जाणार होत्या त्या– आम्ही पूर्ण केल्या. पूर्वीच पुऱ्या झालेल्या कविता संकलित केल्या. आणि हिंदू संघटणास अत्यंत आवश्यक– त्या कार्याचा केवळ पायाच असलेली जी 'हिंदू' शब्दाची व्याख्या– तिचे निश्चित रूप ठरविण्यासाठी हिंदुत्व हा ग्रंथ लिहिला. अंदमानमधून आमची कित्येक लिखाणे आम्ही घरी धाडलीच होती. वरील सर्व कवितांतून निवडून आमच्या बंधूंनी

कमला, सप्तर्षी आणि गोमांतक

ही काव्ये प्रसिद्ध केली. ती प्रथमतः प्रच्छन्न नावाखालीच प्रसिद्ध केली गेली. चौथे 'विरहोच्छ्वास' अित्यादी फुटकळ कवितांचे पुस्तक छापलेही होते पण त्यात आमच्या अनुपस्थितीमुळे अितक्या मुद्रणत्रुटी राहून गेल्या की ते अशुद्ध पुस्तक प्रकाशणे बंद करावे लागले. ती सर्व आवृत्ती छापूनही नष्ट केल्यासारखीच टाकून द्यावी लागली. कमला, गोमांतक आणि महासागर ही खंडकाव्ये त्या प्रथम संकल्पित महाकाव्याची अुपांगे म्हणून निर्मिलेली होती. ती अुपांगे

जिवंत राहिली; परंतु जिची ती अुपांगे होती त्या मुख्य देहलतेचा अजून जन्मही झाला नाही. असेच आहे – अुपाधीचे काम अैसे । काही साधे काही नासे!

या ग्रंथापाठोपाठच **'हिंदुत्व'** हा आमचा अिंग्लिश भाषेतील ग्रंथही आमचे मित्र श्री. केळकर (नागपूर) यांनी प्रसिद्ध केला.

रत्नागिरीच्या कारागृहात प्रथम स्वतःचे पुस्तकही मिळेना. पुढे रामदास तेवढा मिळाला. त्या ग्रंथाचा– विशेषतः दासबोध आणि स्फुट अभंग यांचा लहानपणापासून दृढ परिचय होताच. त्यात अितर पुस्तक नाही. तेव्हा त्याची वारंवार अनेक पारायणे केली. पुढे मग पुस्तके मिळू लागली आणि लेखनसाहित्यही मिळाले. तेव्हा वाचन नि लेखन सुरू केले. पृथ्वीराजरासो, भविष्यपुराण, वेदिक अिंडिया (दास) अित्यादी अनेक मोठमोठे ग्रंथ आद्यन्त वाचले.

अेक दिवस सहज बातमी म्हणून अेकास विचारावयास गेलो तो कळले की, **बाबा अत्यंत चिंताजनक स्थितीत आहेत!**

माझ्यापासून कलकत्त्यास त्या बोळाने दूर नेले गेल्यावर बाबांना विजापूरच्या कारागृहात बंद करण्यात आले. त्यांस भेटण्यास माझे कनिष्ठ बंधू डॉ. सावरकर गेले असता त्यांना आज्ञा झाली की, **खादीचा वेष बदलाल तर आत या!**

अर्थातच कनिष्ठ बंधूने ती अपमानास्पद अट नाकारली; आणि गव्हर्नरपर्यंत आंदोलन पोचवून ती अट तोडून टाकविली. शेवटी खादीच्याच वेषात त्यांस कारागृहात बाबांस भेटू दिले. बाबांचे विजापुरास फार हाल झाले. कल्पना करवणार नाही अशा अेका ओसाड आणि भयाण खोलीत त्यांस अेकटे कोंडले. पुढे याच तुरुंगात अेका राजबंदीस वेड लागले असे आम्ही अैकले. त्या कोठडीत निदान बाबांच्या मनावर तरी फार घातक परिणाम होअू लागला. पुढे त्यांस अहमदाबादेस नेले. तेथे अेकान्ताचा क्रूर जाच पुष्कळ कमी झाला; पण त्यांच्या विकोपास जाणाऱ्या क्षयाची काहीच काळजी घेण्यात आली नाही. अंती त्यांच्या त्या अत्यंत श्रमसहिष्णू देहाच्या सहनशक्तीसही हार खावी लागली. ते अत्यवस्थ स्थितीत बंदीगृहातील रुग्णालयात पडले. अेका राजबंद्याच्या साहसाने ती बातमी बाहेर फुटली. आमचे कनिष्ठ बंधू गेले तो **बाबा जवळ जवळ आसन्नमरण स्थितीत!** पण धैर्य? मेरूसारखे अचल!

ही बातमी मला कळताच वाटले बाबा आता हातचे जातात. सर्वच आपण जाणारे प्रवासी आहोत! आयुष्य ही दोन दिवसांपुरते अुतरण्याची धर्मशाळा आहे. पण बाबा जन्मभर दुसऱ्यासाठी हाल सोशीत झिजत असता जवळ मायेचे कोणी तोंडात पाण्याचा थेंब घालण्यासही अुरले नसताना जातात! शेवटी कारागृहाने त्यांस जे गिळिले ते गिळिलेच!

हाय! हाय! बाबांस... शेवटी ठार मारले! ठार मारण्याहून शतपट क्रूरपणाने छळून छळून ठार मारले! यांनी...! राग अंगात मावेना. दुःखाने श्वास घेणे क्षणभर जड जाअू लागले.

तेव्हा अशा अत्यंत अस्वस्थप्रसंगी आमचा परिपाठ असे त्याप्रमाणे स्थिरासन घालून स्वस्थ बसलो. चित्त शक्यतो समाहित केले. आणि मग स्वतःस विचारले, जळफळून काय अुपयोग. बाबा कष्टांनी ठार केले. बहुतेक त्यांचा बळी घेतला! पुढे काय?... **पुढे केवळ शोक नाही तर प्रतिशोध!**

वाटेल त्या रीतीने... आणि सुटका होताच... बस्स. बाबांच्या मरणाचा...! नंतर त्यांचे श्राद्ध करीन!!! म्हणजे अितर देशभक्तांची श्राद्धेही लोक अशी करू लागतील. हा निश्चय स्थिर केला. निष्कारण तळमळ शांत झाली.

थोडेच दिवसांत बातमी आली– **बाबा सुटले!** आनंद झाला. सुटले पण अितक्या दुर्धर स्थितीत की घरी बेशुद्ध अवस्थेत आणावे लागले? तरी चिंता नाही. स्मशानाचा व्यय वाचविण्यापुरतेच जरी त्यांस सोडले असले, तरी सोडले आहे, त्यांच्या स्मशानाचा व्यय करता येण्याचे समाधान तरी कुठे आपल्या कुटुंबाचे पदरी पडणार होते! ती देखील शंकाच होती. त्याहून हे बरे, ही सुटका म्हणजे सुटका नव्हती, अेका मरणातून तो बाबांचा पुनर्जन्म झाला होता!

अीश्वराचे कृपेने आणि देशाच्या सुदैवाने त्या देशभक्ताची प्रकृतीही हळूहळू थोडीबहुत सुधारत चालली. देशभर आनंद झाला.

त्याच संधीस– का आगेमागे आठवत नाही– **कोकोनाडाच्या राष्ट्रीय सभेने** प्रत्यक्ष अध्यक्षांकडून माझ्या सुटकेचा ठराव मांडविला आणि अेकमताने संमत केला. माझ्या आणि त्या अुदाहरणाचे परिणामामुळेच अितर सर्व क्रांतिकारक राजबंदींच्या मुक्ततेविषयी राष्ट्रानेच चळवळ केली असता त्यांचीच नव्हे तर त्यांच्या कार्याचीही प्रतिष्ठा राष्ट्रीय स्वरूप धारण करते अशा हेतूने मी अंदमानपासून जी राजबंदीविषयक सार्वजनिक चळवळ चालविली होती तिचा हा राष्ट्रीय सभेचा ठराव कळस होता. माझ्या बंधूंच्या आणि राजबंदीवानांशी सहानुभूती बाळगणाऱ्या सर्व राष्ट्रभक्तांच्या प्रयत्नांचे या ठरावाने नैतिक साफल्य तर झालेच!

आम्ही अंदमानातून १९२१ व्या वर्षी रत्नागिरीस आलो आणि १९२३ व्या वर्षी रत्नागिरीहून

अेरवड्याच्या कारागृहात

आम्हास धाडण्यात आले असे आम्हास वाटते. सन पडताळून पाहण्यास वेळ नाही. या सर्व जन्मठेपीच्या वृत्तांताविषयीच हे सांगून ठेवणे अवश्य आहे की, कालक्रम स्मरणात नक्की नसल्याने थोडाबहुत चुकलेला असण्याचा संभव आहे. पण फारशी चूक नाही.

अंदमानातील सहकष्टभोगी मित्रांची भेट

अेरवड्यास आमची ही दुसरी भेट! पहिली १९१० व्या वर्षी आणि आता १९२३ व्या वर्षी! त्या वेळेस अेरवड्यामध्ये मुळशी सत्याग्रहाचे राजबंदी येत. जात असत. त्यांतील कित्येकांस फटके मारण्यात आलेले होते. त्यांचे तेथे फार हाल झाले म्हणून आम्हास त्यांच्यातील जे थोडे लोक मागे अुरले होते ते सांगत. त्याचप्रमाणे तेथे सिंध, धारवाड अित्यादी प्रांतांतील असहयोगी खिलाफती हिंदू आणि मुसलमान राजबंदीवानही असत. त्याहूनही आम्हास आश्चर्य वाटणारी घटना म्हटली म्हणजे ही होती की, तिथेच अंदमानातून हिंदुस्थानात सरकारने परत आणलेले आमच्या सहकष्टभोगी मित्रांतील लाहोरच्या खटल्याचे अनेक शीख आणि अितर राज्यक्रांतिकारक जन्मठेपीचे राजबंदीही होते! त्यांची आमची भेट– जरी आम्हास अेका–बाजूस प्रथम बंद केले होते तरी– अंतःस्थपणे झाली. तेव्हा आपल्या जिवलग नातलगांस भेटावे तसा आनंद झाला! परस्परांच्या नेत्रांत अश्रू अुभे राहिले. अंदमानात आम्ही अेकत्र दुःखे भोगलेली होती. त्यांच्या किंवा आमच्या मनात पापाचा संचार होता तर गुप्तकटांची माहिती देअून आणि अितरांच्या गळ्यास फासात गुंतवून आम्हातील कोणासही आपली मुक्तता अेक दिवसात करून घेता येती. पण अीश्वराने तशी कुबुद्धी कोणासही दिली नाही! यातनांचे तीक्ष्ण अंकुश हृदयात रुतत होते पण ते सहन करीत अेखाद्या हटेल हत्तींच्या पंक्तीप्रमाणे आम्ही क्रांतिकारक पुढे पाअूल टाकवत नाही, मागे पाअूल टाकणे नाही, अशा पेचात ठिकच्याठिकाणी ठाण मांडून अुभे होतो. भोवती छळाचा बाणवर्षाव सारखा चालला होता.

त्या क्रांतिकारकांविषयी त्या नवागत असहयोगी राजबंद्यांची फार विकृत समज झालेली होती; ते असहयोगी त्या जुनाट झुंजार राजबंद्यांस गुप्त कट करणारे कोणी पापी समजत! दोन वर्षे किंवा अडीच वर्षे शिक्षा घेअून आलेल्या त्या राजबंद्यांत कित्येक असे अननुभवी आणि अर्ध्या हळकुंडात पिवळे होणारे होते की त्या दहा दहा वर्षे काळेपाण्याचे कष्ट सोसलेल्या आणि सशस्त्र झुंज घेतलेल्या शीखादिक क्रांतिकारक राजबंदीवानांपुढे आपल्या दीडदमडीच्या दीड वर्ष शिक्षा भोगणाऱ्या सत्याग्रहाचा डौल सांगू पाहत! आणि त्यांस तुच्छ लेखू अिच्छित!

मी या सर्व अज्ञ लोकांच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन घालण्यास आरंभ केला. त्यांस हिंदुसंघटनाचे नाव देखील राष्ट्रघातक वाटे. प्रामाणिक परंतु अत्यंत विपर्यस्त अशा या त्यांच्या समजुतीचा मी तीव्र निषेध करू लागलो. आम्ही

अेका झाडावर चढावे– या राजबंदीवानांनी अेकेक पहाऱ्यावर ठेवून अितरांनी पलीकडच्या पटांगणात जमावे आणि चर्चा सुरू व्हावी! अर्धा अर्धा तास राजकीय आणि संघटनविषयक चर्चा अशा स्थितीत त्या झाडावरून आम्ही करावी पुढे आम्हास त्या राजबंद्यांच्याच पटांगणात ठेवण्यात आले. तेव्हा तर आम्ही त्या आमच्या नवागत देशबंधूंस राजकारणाच्या आम्हास त्या वेळी विकृत वाटणाऱ्या कल्पनेच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी दर दिवसा दोन दिवसाआड चर्चेच्या आणि व्याख्यानाच्या बैठकी तिथेही अंदमानाप्रमाणेच सुरू केल्या. हळूहळू त्यात ते सर्वजण भाग घेअू लागले. आम्हास या वेळी विपर्यस्त वाटत अशा त्या नवागत राजबंद्यांच्या सर्व समजुती आम्ही कोटिक्रमाच्या आणि अितिहासाच्या आधाराने पार अुधळून दिल्या. आणि त्यांच्यातील अनेक विपथगामी, अननुभवी, राजकारणात अज्ञ परंतु प्रामाणिक देशभक्त तरुणांनी अंती त्या अंदमानातील राष्ट्रीय सेनेच्या तत्त्वांचा आणि कार्यक्रमाचा स्वीकार केला. ते आता त्याच शीखादिक राजबंदीवानांच्या अतुल धैर्याचा आणि राष्ट्रीय स्वार्थत्यागाचा गौरव करून त्यांस योग्य तो सन्मान देअू लागले.

त्या नवागत देशबंधूंत हिंदुसंघटनाविषयीही अत्यंत विपर्यस्त कल्पना प्रचलित असून ते त्या चळवळीचा मनापासून विरोध करीत. याविषयी त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांच्यातील बहुतेक राजबंदींस संघटनाची तत्त्वे समजून देअून त्या कार्याचे पुरते अभिमानी करण्यात आले.

मी अेरवड्यास आणला जाताच हेतुपूर्वक असो वा नसो पण आमच्यावर पूर्वी अंदमानात असता जो पर्यवेक्षक असे आणि जो त्यानंतर कारापर्यवेक्षकाचे जागेपासून चढत चढत आता पंजाबच्या काराविभागाचा प्रांतीय पर्यवेक्षक झाला होता तो अधिकारी पंजाबमधून आणून अेरवड्याच्या कारापर्यवेक्षकाचे जागेवर नेमण्यात आला. लोकवार्ता अशी होती की, या गृहस्थास माझा अंदमानचा वृत्तांत माहीत असल्याने मला सोडण्याचे प्रश्नाविषयी त्यांचे काय मत पडते ते पाहण्यासाठी त्यांस मी होतो त्याच कारागारावर नेमण्यात आले. कसेही असले तरी त्याच्या अेरवडण्यास येण्याने अंदमानातून परत आलेल्या आम्हां राजबंद्यांस अेक प्रकारचा आनंदच झाला. कारण त्या गृहस्थांचा स्वभाव अेक प्रकारे मोकळ्या मनाचा आणि मनुष्यास जाणणारा होता. त्यातही त्यांच्या सत्ताकालातच आम्हांस अनेक वेळा अंदमानात संप, प्रचार, कट अित्यादी चळवळी कराव्या लागलेल्या असल्याने त्यांस आम्हा सर्वांच्या संघशक्तीची आणि स्वभावाची पारख झालेली होती. तेव्हा तुटेल तोवर आमच्या प्रकरणी ताणीत न बसता शक्यतो आमच्या न्याय्य मागण्या विकोपास जाण्यापूर्वीच पटकन मान्य करण्याचे धोरण त्यांना पटलेले होते.

हे अधिकारी पर्यवेक्षक होअून येताच त्यांनी मला कोठडीतून काढून क्विनीनच्या विक्रीचा जो अेक कारखाना आहे त्या कारखान्यावर मुख्य नेमले. तिथे असलेल्या सर्व मुलांस आणि अितर कामकऱ्यांस शिक्षण देण्याची परवानगी पण मला देण्यात आली. रत्नागिरीप्रमाणेच अेरवड्याचे ग्रंथालय सुधारण्याची खटपट मी हाती घेतली आणि नवीन पुस्तके– विशेषत: त्या दरिद्री मराठी पुस्तकांच्या ज्या अेक-दोन किडलेल्या पेट्यांस ग्रंथालय हे नाव होते त्यात– कोणची हवीत त्यांचे टिपणही झाले होते. हिंदी, मराठी अित्यादी अुत्तम पुस्तके आम्ही त्यात टिपून ती सरकारी रीतीने मागविण्याची परवानगीही मिळविली. त्यानंतर ती पुस्तके तशी आली की नाही हे पाहण्यास आम्ही तिथे राहिलो नाही.

अेरवड्यातही शुद्धी

अेरवड्यास अितर चळवळींबरोबरच आम्ही शुद्धिप्रकरणही हाती घेतले. त्या सर्व वृत्तान्ताचे निदर्शक म्हणून अेक महत्त्वाची शुद्धी तेवढी त्रोटक आणि त्रुटितपणे अिथे कथन करतो. तेथील अेक प्रमुख अधिकारी मद्रासकडचे असत. त्यांस पहिल्याने पाहिले तेव्हा ते नखशिखांत युरोपियन वेषात मढलेले आणि स्वत:स ख्रिस्ती म्हणून सांगण्यात अेक प्रकारचा आत्मगौरव समजणारे होते. परंतु... त्यांच्या मनात धर्मविषयक भावना बळावून पुन्हा हिंदू व्हावे असे वाटू लागले. पण त्यांचे अेक लग्नही ख्रिश्चन समाजात झालेले होते. ते लहानपणी अेकदोघां ख्रिस्ती मित्रांकडे जेवले म्हणून त्यांस हिंदुब्राह्मणांनी बहिष्कृत केलेले होते! त्या सर्व प्रकाराविषयी यथास्थित चर्चा होता होता... त्यांचा हिंदू होण्याचा

निश्चय ठरला. परंतु हिंदुधर्मात परत येताच जे नवे गृह बांधावयाचे त्याच्या गृहिणीपदाचा अधिकार घ्यावयास कोण शोधावे? त्यांची ती ख्रिश्चन प्रथम पत्नी तर त्यांच्यापासून जवळजवळ विभक्त झालेलीच होती. तेव्हा... ते नीट मुंबअीस माझ्या कनिष्ठ बंधूकडे गेले आणि हिंदू मिशनरी संस्थेत त्यांचे शुद्धीकरण करावयाचे ठरले. मुंबअीतच त्यांच्या ओळखीची अेक ख्रिश्चन शुश्रू होती, तीही त्यांच्याबरोबरच हिंदू होण्यास सिद्ध झाली. ती अविवाहितच होती. तेव्हा त्या बाईंच्या नव्या गृहास गृहपती पाहिजे होते– यांना गृहिणी पाहिजे होत्या. अर्थातच परस्पर मागणीच्या आणि पुरवठ्याच्या अुलाढाली होअून त्या दोघाजणांची शुद्धी आणि लग्न अेकाच दिवशी अुरकण्यात आले! हे अधिकारी महाशय आपल्या हिंदू स्त्रीसह ज्या दिवशी अेरवड्यास परत आले त्या दिवशी ती विलायती टोपी जाअून देशी वेषात अेखादा पुणेरी ब्राह्मण दिसावा तसे अवतीर्ण झाले होते. त्यांच्या दारापुढे रांगोळी घातली जाअू लागली. घरात श्रीरामाची आणि कृष्णाची चित्रे शोभू लागली. गृहिणीचे कपाळी कुंकुम आणि गृहस्पतीचे भालावर तिलक चमकू लागला.

''काय, हो...! आम्ही आता आपल्या हिंदू आचरणाप्रमाणे आणखी कोणचा संस्कार करावयास हवा''. ते अधिकारी म्हणाले.

''आणखी काही नको''...ने हसत अुत्तर दिले ''आता अेक सत्यनारायण तेवढा ठोका की झाले''.

त्याप्रमाणे त्यांनी सत्यनारायण केला. त्या वेळी प्रसादास जाअून येण्याविषयी सर्व कारकून, शिपाअी, ग्रामस्थ यांची मने प्रथमपासून प्रवृत्त करून ठेवलेली होती. सत्यनारायणास सर्वजण आलेले पाहून हिंदुसमाजाने आपणास खरोखरच परत स्वीकारले याविषयी त्या पंचवीस वर्षे दुरावलेल्या सद्‌गृहस्थास विश्वास पटला. त्याच्या मद्रासकडील कुटुंबासही पत्रे गेली. त्या हिंदुकृत जोडप्याचा संसार हिंदुधर्माप्रमाणे आनंदाने चालत असल्याचे आम्हास पुढे कित्येक वर्षेपर्यंत वारंवार कळत असे.

प्रथम राजकारण, नाही तर समाजकारण!

मागे आम्ही अुल्लेख केलेले, अंदमानमधून पूर्वी पर्यवेक्षक असलेले, आणि पंजाबमधून अेरवड्यास आम्ही तिथे येण्याच्या संधीसच आणण्यात आलेले अेरवड्याचे पर्यवेक्षक आम्हास वारंवार विचारीत तुम्ही सुटल्यावर काय कराल? आम्हीही त्याचे ठरलेले अुत्तर देत असू की, ज्या परिस्थितीत आम्ही सुटू त्या स्थितीवर आमचे पुढचे अुद्योग अवलंबून असणार. या अुत्तराची अधिक चर्चा चाले तेव्हा आम्ही सांगू की, जर बिनाअट सुटलो तर राजकारणात पुरेपूर भाग घेअू 'पण राजकारण कशा प्रकारचे?' तेही अर्थातच परिस्थितीवर अवलंबून राहणार. जर सध्या दिलेल्या अधिकारांच्या फळातून पुढील अधिकारांची बीजे अुत्पन्न होत गेली, ती रुजली आणि या परंपरेने सुधारणांचा विकास – अुत्क्रांती – होत चालली तर अर्थातच आम्ही आमच्या प्रतियोगी तत्त्वानुरूप शांत आणि वैध मार्गानेच राजकारण चालवू. जर राजकारणात पडण्यास काही दिवस बंदी झाली तर बिनराजकारणी अुद्योगातच अटींची ती अवधी व्यतीत करू. कारागृहात राहून जी करता येत आहे त्याहून काही तरी अधिक प्रत्यक्ष सेवा या आमच्या मातृभूमीची करता येअील अशा प्रकारच्या कोणत्याही अटी मान्य करून मुक्तता करून घेणे हे प्रतियोगी धोरणानेच नव्हे तर समाजहिताचे दृष्टीनेही आमचे परम कर्तव्य आहे.

अशा चर्चा वारंवार मागेही अंदमानात होतो तेव्हापासून मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांशी झालेल्या होत्या. आम्ही हीच अुत्तरे दिलेली होती. परंतु त्यातून काही निष्पन्न झालेले नव्हते. त्यामुळे या चर्चेतूनही काही निष्पन्न होअील अशी मी आशा धरली नव्हती. अेका बाजूस सुटण्याचा शक्यतो प्रयत्न करीत होतो. दुसऱ्या बाजूस सुटणे अशक्य असे गृहीत धरून कारागृहामध्ये सहन करीत राहूनच जी काही अितर देशसेवा करता येअील ती करीत होतो.

परंतु अेकदा मी आजारी पडून नेहमीच्या पोटदुखीच्या आणि अपचनाच्या विकाराने रुग्णालयात गेलो असता मला अेका विश्वासू अधिकाऱ्याकडून कळविण्यात आले की तुम्हास अेक–दोन दिवसांतच **मुंबअीचे गव्हर्नर दोघां–तिघा मोठ्या अधिकाऱ्यांसह भेटावयास येणार आहेत.**

मागे अंदमानात हिंदुस्थान सरकारचे गृहमंत्री (होममेंबर) अित्यादी अधिकारी येअून जात असत आणि माझ्याशी त्यांची राजकारणाचीही चर्चा होत असे. परंतु सुटकेचा प्रश्न अशा भेटींनी कधीही समाधानकारक रीतीने सुटला नव्हता. तीच गत याही भेटीची होअील असे मी गृहीत धरून चाललो होतो. परंतु ज्या प्रकारची सुटका व्हावी म्हणून मागेही सरकारला अनेक वेळा कळविले होते त्याच प्रकारच्या काय त्या अटी मान्य करण्याची माझी सिद्धता आहे असे मी सांगितले असताही, या वेळी मागच्या अनेक प्रसंगी या मान्यतेविषयी दाखविल्या गेलेल्या असमाधानाप्रमाणे असमाधान व्यक्त न होता गव्हर्नरमहाशयांनी अेकंदरीत समाधानच व्यक्त केले. नंतर राजकारणविषयक चर्चाही झाली. त्यात मी पूर्वी अनेक वेळी लेखी आणि तोंडी कळविलेल्या मताचीच पुनरुक्ती करून सांगितले की, ''जेव्हा कोणत्याही प्रकारे शांत किंवा वैध मार्गांनी आमच्या राष्ट्राच्या राजकीय आकांक्षा पूर्ण होण्याचा संभव अुरलेला आढळेना तेव्हा क्रांतिकारक मार्गाच्या आड आणि भीषण रानातून वाट काढीत जाणे आम्हास भाग पडले. परंतु जर सध्या दिलेल्या सुधारणांच्या अुपयोगातून पुढील सुधारणांची प्राप्ती आणि त्यातून त्या पुढील प्रगतीची शक्यता असा वैध विकास शक्य होत असला तर अर्थातच आम्ही मोठ्या आनंदाने आमच्या क्रांतिकारक चळवळीही, ज्या तत्त्वावरच अुभारलेल्या होत्या त्या प्रतियोगी तत्त्वाप्रमाणेच शांत आणि वैध मार्गाचेच अवलंबन करू. आणि सुधारणांचा प्रतियोगी पद्धतीने राष्ट्रहितास पोषक असा शक्यतो अुपयोग करून घेअू.''

परंतु आमच्या या वचनावर कितपत अवलंबून राहता येअील याविषयी सरकार पूर्वीप्रमाणेच जर साशंक असेल तर?

तर काही अवधीपर्यंत राजकारणात – प्रत्यक्ष चालू राजकारणात आपण भाग घेणार नाही. कारागारातही राजकारणात प्रत्यक्ष भाग घेता येतच नाही. परंतु बाहेर राजकारणव्यतिरिक्त शैक्षणिक, धार्मिक, वाङ्मयात्मक अशा अनेक प्रकारांनी तरी राष्ट्राची सेवा करता येअील. लढाअीत पकडलेले सेनापती, युद्ध चालू आहेतो प्रत्यक्ष रणात अुतरू नये, 'धरीना मी शस्त्रा कदनसमयीं या निजकरी' अशी यदुकुलवीराप्रमाणे प्रतिज्ञा करवून घेतल्यावर त्या अभिवचनावर (on parole), सोडण्यात येतच असतात. आणि त्या यदुकुलवीराप्रमाणेच ते राजनीतिज्ञ सेनानी प्रत्यक्ष शस्त्रसंन्यास तेवढा करावा लागला तरी राष्ट्रकार्यात त्याचे सारथ्य तरी करता यावे म्हणून अशी अट मान्य करण्यात काही अेक कमीपणा मानीत नाहीत तर अुलट तसे करणे हेच तत्कालीन कर्तव्य समजतात.

असा विचार करून आम्ही अंदमानात पूर्वी जेव्हा राजक्षमेने शेकडो क्रांतिकारक सुटावयाची वेळ आली तेव्हा त्यांस वरील अटींस लेखी मान्यता द्या म्हणून अभिप्राय दिला, आणि या अटींवर सही करूनच ते शेकडो राज्यक्रांतिकारक सुटलेले होते.

तेव्हा या अटींविषयी काही महत्त्वाची अडचण नव्हती. याच अटींवर पूर्वी आम्हास सोडण्यात आले नाही, याचे कारण त्या अटींबरोबरच भूतकाली आमच्या क्रांतिकारक चळवळी कशा झाल्या, त्यात कोण होते, किती सिद्धता असे अित्यादी माहितीही दिली जावी असा संकेत करण्यात येअी. परंतु भूतकालाविषयी ब्रही विचारला जाअू नये, सांगितला जाअू नये. भूतकालच्या घटना ज्या अेकदा मोहरबंद झाल्या त्या झाल्या! पुढचे काय ते बोला? हे आमचे निर्वाणीचे वचन आम्ही निक्षून अुद्गारल्यानंतरही या वेळी गव्हर्नरमहाशयांनी सुटकेची चर्चा बंद केली नाही. शेवटी केवळ प्रस्तुत राजकारण काही निश्चित अवधीपर्यंत आम्हास निषिद्ध असावे या आणि स्थलबद्धतेच्या अटीवर आपली सुटका करण्याचा मी शक्यतितका प्रयत्न करीन आणि नवीन येणाऱ्या गव्हर्नरापुढे - सर लेस्ली विल्सन यापुढे तो विषय मांडीन असे आश्वासन देअून गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉअिड आणि त्यांचे मंत्रिमंडळातील अितर अधिकारी निघून गेले. त्यांनी आम्हाविषयी अत्यंत आदरयुक्त अुद्गार संभाषणात मधून मधून काढले होते. आमच्या कारागारीय पर्यवेक्षकांनीही आम्हास सोडण्याविषयी त्यांस सबळ अनुरोध केला होता.

ही चर्चा झाल्यानंतर पुन्हा पुष्कळ दिवस लोटले. आम्हास वाटले की मागच्या अनेक बोलाचालीप्रमाणे ही चर्चाही पोकळ वायूत विलीन झाली.

आम्ही आपल्या नेहमीच्या निश्चयाप्रमाणे आपली कारागारीय कर्तव्ये यथावत चालवू लागलो. मागे सांगितलेच आहे की, तेथील राजबंदीवानांत जे अनेक नवागत – राजकारणात असहयोगाच्या चळवळीच्या धांदलीत अलीकडेच प्रविशलेले – बंदीवान होते त्यांस अैतिहासिक राज्यक्रांतीच्या आणि राजकीय अुलाढाल्यांच्या मर्माची मुळीच माहिती नव्हती. पण त्यांत कित्येक अत्यंत प्रामाणिक आणि देशभक्तीनेच अुत्स्फूर्त झालेले तरुण असत. त्यांस मागील राज्यक्रांतीचा अितिहास कळावा म्हणून आम्ही अेक व्याख्यानमाला सुरू केली होती. अेकदा सर्व हिंदू मुसलमान राजबंदी अेकत्र करून 'अेकीची' खरी व्याख्या आणि स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना यांची चर्चा करविली होती. त्या मुसलमानांत काही नावाजलेले पुढारी होते. आणि त्याच समयी गांधीजीही शेजारच्याच भिंतीआड राहत असल्याने त्यांची मते त्यांच्याकडे जाणारे लोक अिकडे कळवीत. आम्ही त्यांच्या त्या असहयोगी मताचा आणि खिलाफतीच्या घातक अंतरंगाचा सारखा निषेध चालविला होता.

याच व्याख्यानमालेतील त्या दिवशीचे माझे व्याख्यान मदनलाल डिंगराच्या चरित्रावर होते. अभिनव भारतीय बहुतेक फाशी गेलेल्या आणि मेलेल्या तरुणांची चरित्रे तिथे सांगितली गेली होती. नवागत राजबंदीवानांचा त्यांच्या विषयींचा आदर दिवसेंदिवस परमावधीला पोचत चालला होता. मदनलालच्या प्रकरणाची माहिती अैकण्यास जवळजवळ पन्नास–पंचावन्न बंदीवान त्या खोलीत आणि ओट्यावर अेकत्र बसले होते. बाजूला अधिकारी येतात की काय ते पाहण्यास नेहमीप्रमाणेच पहारे होते. मदनलालच्या साहसाच्या वर्णनाच्या अक्षरोअक्षरी त्या राजबंदीवानांच्या अंगावर रोमांच अुभे राहत होते...

अितक्यात पहाऱ्यावरच्या मित्रांनी धावत धावत येअून ''फाटक वाजले, कोणी तरी येत आहे.'' म्हणून कळविले. दिसता दिसता मंडळी होती की नव्हतीशी फाकून गेली. आपआपल्या चाळीशी आणि कोठड्यांत जाअून ते बसतात न बसतात तोच अेका सार्जंटने मला बोलावले. मुख्या कार्यालयात नेले. पर्यवेक्षकाबरोबर सुटकेची पुन्हा चर्चा चालली. आम्ही विचारले अशा नुसत्या चर्चा करून मी थकलो. काही सुटकेची वरची आज्ञा आली असेल तर याचा अुपयोग!

ते म्हणाले होय! तुमच्या सुटकेविषयी सरकारने या चर्चेत तुम्ही सांगितलेल्या अटी घालण्याचे ठरविले आहे.

आम्ही म्हटले पण याच अटी आम्ही आज सात– आठ वर्षे आम्हास मान्य आहेत म्हणून सांगत आहोत मग हा घोळ का?

सुटकेच्या अटींचा खर्डा

त्यांनी लगेच कागद काढून अटींचा लेखी खर्डा केला आणि सोबत सरकारकडून लिहून आलेले अेक कथन (Statement) आमच्यापुढे केले. आम्ही वाचले. 'लेटर्स फ्रॉम अंदमान' या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेले सन १९२० चे आमचे पत्र आहे. त्या पत्राचा अुल्लेख करून आम्ही सांगितले की, त्याप्रमाणे कथन करावयास आम्ही सिद्ध आहो. परंतु यावरून लिहून आलेल्या कथनात त्या आमच्या कथनाशी जुळण्यासारखा फेरफार केला पाहिजे. आम्हास ''तुम्ही कसे ते लिहा'' म्हणून सांगण्यात आले. परंतु अगदी अवश्य तितकेच चारदोन शब्द घालावेत की ज्यायोगे अितका अशक्य वाटणारा योगायोग असा जमत आला असताही तो हातातून झटकन निसटू नये! अशी पर्यवेक्षकाने सहानुभूतिपूर्वक अिच्छा दर्शविली.

आम्ही कथन लिहिले. त्यात योजिलेले मुख्य शब्द काय अर्थी योजिले ते स्पष्ट करण्यासाठी अेक–दोन अुपवाक्येही घातली होती. पर्यवेक्षकांनी ते कथन फार लांब होते म्हणून पुन्हा काटछाट केली. **आम्ही कथनात जे शब्द योजले त्यांचा अर्थ वर अुल्लेखिलेल्या अंदमानातून पाठविलेल्या १९२० च्या पत्रात केलेला आहे** तसाच मानला

जाओील हे अभिवचन पर्यवेक्षकांनी दिल्यावरून आम्ही ती अुपवाक्ये गाळली आणि ते कथन वर धाडण्यात आले. आम्ही परत कोठडीत येअून पोचलो.

आता मात्र बहुधा सुटका होणार म्हणून रंग दिसू लागला. राजबंदीवान आणि अितर सर्व आनंदात मग्न झाले. पण मी पुन : पुन्हा स्वत :ला आणि त्यांना बजावी ‘बहुधा!’ सुटका होणार. अगदी निश्चितपणे त्यावर अवलंबू नका. **माझ्या आयुष्यात अितक्या फसगती झाल्या आहेत!**

प्रकरण तेरावे

जन्मटेपीची शेवटची रात्र

ती माझी जन्मठेपीच्या शिक्षेची कारागृहातील शेवटची रात्र होती. परंतु ती शेवटची होती हे आता निश्चित करता येत आहे. त्या रात्री – ती शेवटचीच आहे असे निश्चित करता येत नव्हते. जर ही रात्र कारागृहातील माझी शेवटचीच – निदान जन्मठेपीच्या या शिक्षेची शेवटचीच – रात्र असेल तर! अहाहा - उद्या या वेळेस ज्या झोपेवर वॉर्डरचा पहारा नाही अशी स्वच्छंद झोप मला, खिडक्या मोकळ्या टाकलेल्या अशा कोणत्यातरी चांदणे – अंथरलेल्या खोलीत, लागलेली असणार!

पण ही शेवटची रात्र नसेल तर? नसो! निदान या जीवनाची जी शेवटची रात्र होणारी आहे ती तरी या बंदीशाळेची शेवटची रात्र होणारी आहेच ना!

त्या रात्री भयंकर थंडी पडली होती. जानेवारी महिना असूनही पावसाची जोराची सर आली होती. आमची पांघरुणे आम्हास पुरत नसत. दोन चवाळी, अेरवड्याच्या थंडीस पुरेनात. दोन चड्ड्या, दोन कुडते, ते अेकावर अेक घातले तरी थंडी लागे, पण कपडा असा अधिक अुरलेलाच नाही. अितक्यात ती पावसाची सर! मागच्या भिंतीच्या खिडकीतून सारखे फवारे आत अुडताअुडता खोलीत निजणे अशक्य झाले. कपडे भिजले, तेव्हा अेका कोपऱ्यात अंग शक्य तितके आकुंचन करून आणि ती अर्धी ओली वस्त्रे लपेटून दबून बसलो. तशाच थंडीत काही गुंगी घेत घेत सकाळ झाली.

बंदीगृहात अशा कोपऱ्यात बसून निजणाऱ्या रात्री कित्येक काढलेल्या होत्या. ही शेवटची रात्र ठरली म्हणून तिची स्पष्ट आठवण राहिली.

सकाळी नेहमीप्रमाणे कार्यक्रम चालला. मागे मदनलाल डिंगराच्या चरित्राचे जे व्याख्यान अर्धेच सोडले होते ते पुरे करण्यासाठी नुसत्या अुभ्या अुभ्याच दहा-पाच राजबंदीवानांस तो अुत्तरार्ध सांगत होतो. कारण त्या दिवशी सर्वांची सभा भरवून बसून व्याख्यान देण्यास संधी सापडली नाही.

तोच कार्यालयातून पर्यवेक्षकाचे बोलावणे आले. त्याबरोबरच तेथील कोण्या विश्वासू अधिकाऱ्यांचा संदेशही आला की, **''तुम्ही सुटलात!''**

माझ्या सहकारी, सहकष्टभोगी, आणि सहचर असणाऱ्या त्या मित्रांच्या – ज्यांच्या संगतीत अंदमानातील कष्टतम अशी वर्षोपुवर्षे काढली त्यांच्या – डोळ्यात आनंदाश्रू अुभे राहिले. पण आमच्या? – आमच्या नेत्रात आणि मनात त्या मित्रांस बंदीगृहातच सोडून आपण सुटतो की काय याची भीती थरथरू लागली! त्यांनी मन:पूर्वक अभिनंदन केले. ते गळ्यात पडले. साठ-साठ वर्षांचे ते शीख बंधू ''बाबूजी! आअिये! बाबूजी हमको भुलना नहीं!'' म्हणून प्रेमळ आदराने म्हणत आम्हास मिठ्या मारू लागले. ''आपण आमच्या आधी सात सात वर्षे काळेपाणी सोशीत होता मग आधी सुटलात तर काय झाले? आपली सुटका तीच आमची. तुमच्या सुटकेत आमच्या सुटकेचा मार्ग तरी काही अंशी मोकळा झाला आहेच आहे!'' निदान आपल्या प्रियतम मातृभूमीच्या सुटकेचा मार्ग तरी कांही अंशी मोकळा झाला आहे.

आम्ही म्हटले, ''पुढे अीश्वर काय शक्ती देअील ते खरे. पण बंधूंनो, अेका गोष्टीची साक्ष मात्र आपण द्यालच की, या बंदीगृहातील यातनांच्या जबड्यात भरडत राहून मी जी बारा वर्षे काढली त्यांतील या शेवटच्या क्षणीही मी तुमच्यापाशी त्याच ध्येयाच्या समर्थनार्थ त्याच ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी झुंजत पडलेल्या...........!'' माझ्या ओठावर ही भयंकर शिक्षा लागली तेव्हा जो जयघोष नाचत होता तोच जयघोष ती शिक्षा आपल्या सर्व भयांस आणि यातनांस माझा

बळी देत देत आज थकून स्वतःच निश्चेष्ट पडत असताही माझ्या आणि तुमच्या ओठावर निनादत आहे! बोला! स्वातंत्र्यलक्ष्मीकी जय!''

आम्ही सगळ्यांनी स्वातंत्र्यलक्ष्मीचे जयजयकार केले आणि अेकमेकांचा निरोप घेतला.

कार्यालयात येताच पर्यवेक्षकाने सुटकेची आज्ञा वाचून दाखविली. पाच वर्षेपर्यंत प्रचलित राजकारणात भाग घेअू नये आणि रत्नागिरी जिल्ह्यात स्थलबद्धतेत राहावे या दोन मुख्य अटी ठरलेल्या होत्या. त्यात निवडानिवडीचा प्रश्नच अुरलेला नव्हता. आजच्या आज कुठेही न थांबता रत्नागिरीस आपण निघाले पाहिजे म्हणून सांगण्यात आले – आणि बंदीवानाचा वेष अुतरून आम्हाला घरचे कपडे घालण्यास आज्ञा दिली. जन्मठेपेच्या बंदीगृहातील ही शेवटची 'आज्ञा' होती.

मुंबअीस डोंगरीच्या बंदीगृहात १९११ व्या वर्षी हे घरचे कपडे अुतरून ठेवले होते. आज १९२४ व्या वर्षी ते पुन्हा अंगावर घातले.

मनास अेक प्रकारचा विषण्ण विराम, कोणचासा अुदास आनंद वाटू लागला. त्या पर्यवेक्षकांनी अुदार आणि सरळ मनाने माझे अभिनंदन केले. आता मात्र जपा बरं का! म्हणून अगदी निष्कपट भावाने बजावले.

त्या ''आता मात्र जपा अं'' या शब्दातच माझ्या मनाच्या आनंदाच्या अुदास मनाचे कारण निगूढ झालेले होते.

कार्यालयातील माझे सर्व देशबंधू–बंदीवान आणि लहानापासून थोर अधिकाऱ्यांपर्यंत–माझेभोवती गोळा झाले. आणि म्हणाले, ''रामाप्रमाणेच चौदा वर्षे वनवास भोगलात. धन्य आहे! आज आपल्या राष्ट्राचा आनंद गगनात मावणार नाही''

त्या प्रेमळ स्वागतास स्वीकारीत असताही आम्हास अितके बोलल्यावाचून राहवेनाच की ''अेकत्र, पण अत्यंत महत्त्वाची अुणीव या तुलनेने आपणा सर्वांच्या मनास झोंबली पाहिजे, की रामाने... केले! आपण वनवास भोगला खरा पण...! ते कार्य झाले म्हणजे खरा वनवास संपेल! आणि अीश्वराची दया असेल, तर तेही कार्य अेक दिवस या आनुषंगिक कार्यासारखेच यशस्वी होअील!''

मला नेण्यास माझे आप्तेष्ट आले होते. कारागृहाचे दार अुघडले. मी बाहेर पडलो. कोण युक्त्याप्रयुक्त्यांनी बाहेर पडलो! बंदीशाळेच्या कुलुपाच्या किल्लीच्या भोकातून बाहेर पडलो!

माझी सुटका झाली तर! क्षणभर आजूबाजूस पाहिले. मनात म्हटले या जन्मठेपीतून सुटलो – पण कोणी सांगावे.....! बंदीगृहास नित्याचा रामराम ठोकण्याची वेळ अजून आली नाही. त्याची अगदीच ओळख सोडून सध्याच चालावयाचे नाही. मार्सेलिसलाही असाच अेकदा सुटलो– निसटलो होतो! तसेच हे सुटणेही होणार नाही कशावरून?

असे मित्रांशी बोलत आणि हसत मोटारमध्ये बसलो. तिची चाके हालली आणि जन्मठेपीच्या सीमेस अुल्लंघून जीवनाच्या सीमेत आम्हास तिने पुन्हा आणून सोडले.

त्या जीवनाच्या सीमेत पुन्हा पाअूल टाकताच माझे राष्ट्रचेराष्ट्र कृतज्ञ स्वागताच्या प्रेमळ आलिंगनात क्षणभर मला माझाच विसर पाडते झाले. पहिल्याच दिवशी मी माझ्या मायभूमीच्या घरी अगदी घरच्यासारखा वागू लागलो. तिने ''भले वीर'' म्हणून पाठ थोपटताच या जन्मठेपीचे खोल खोल गेलेले यातनांचे सर्व घाव भरून आले, तिच्याविषयी शेष जे काही अुरले ते केवळ या तिच्या ''अंदमानच्या आठवणी''!

यास्तव फाशीची विषारी छाया अंगावर पडताच तिचा तो हलाहलमय दंश सहन करण्याची शक्ती अंगी यावी म्हणून देवीची जी ''मूर्ति दुजी ती'' या ग्रंथारंभी आम्ही आवाहन केली होती. तिचे आता आम्ही कृतज्ञ आभारात सध्यापुरते तरी विसर्जन करतो!

प्रकरण चौदावे

प्रिय वाचक !

ही जन्मठेप संपली. अेक का? दोन जन्मठेपी संपल्या, त्यांच्या आठवणी या ''जन्मठेप'' ग्रंथात त्रोटक आणि त्रुटितपणे संग्रहित केल्या आहेत.

या जगतात जनन होताच काळाच्या काळेपाण्यावर आम्हास धाडले जाताना जी मोठी जन्मठेप झाली तिच्या आठवणींतील ही ''जन्मठेप'' हे नुसते अेक प्रकरण आहे. अेक केवळ विभाग आहे. ज्या महान व्रताच्या अनुष्ठानात ही ''जन्मठेप'' संपली त्यातच तीही **''जन्मठेप''** संपो!

सुटका झाली – पायांतील लोखंडी बेडी तुटली. पण मनाभोवती जखडलेली अिच्छेची बेडी तुटली नाही! बंदीगृहाच्या दगडी तटाबाहेर येअून मी अुभा राहिलो. पण तृष्णेच्या क्षितिजाचा दुर्लंघ्य तट अजून आत्म्यास कोंडून धरून अुभा आहेच!

प्रिय वाचक! ही कंटाळवाणी कर्मकथा लिहिताना मला जितका त्रास आणि तेच ते वर्णण्याचा वीट आला तितकाच तुलाही ते अैकण्याचा कंटाळा आणि पुनरुक्त वीट आला आहेना? असेल तरच या ग्रंथाचे साफल्य! कारण त्यायोगेच जिची अेका दिवसात वाचून टाकता येअील अितकी त्रोटक कथाही तुला अितकी कंटाळवाणी आणि असह आणि बेचव वाटते ती जन्मठेप, क्षण क्षण मोजून तिची चौदा वर्षे प्रत्यक्षपणे कंठीत असता ती तुझ्या भारतीय राजबंदींना किती कंटाळवाणी, निस्सार आणि असह्य झाली असेल याची तुला काही तरी कल्पना आली असे म्हणता येअील.

प्रिय वाचक! येतो आता. जाता जाता अेवढी विनंती या तुटलेल्या लेखणीसही केल्यावाचून राहवत नाही की या कंटाळ्याचाही कंटाळा न करता त्यांस कर्तव्य म्हणून ज्यांनी शेवटपर्यंत कवटाळून धरले, जे या भयंकर दिव्यात जळून गेले आणि जे त्यातून जळले जाता जाताच जळता न आल्याने बाहेर पडले – त्यांची ही आठवण तू विसरू नको. पुढे मागे ती तुलाच अुपयोगी पडेल!